

Наукові перспективи
Видавнича група

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

*v rámci publikační skupiny
Scientific Publishing Group*

*Svazek XXXII mezinárodní
kolektivní monografie*

Česká republika
2023

Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o. (Česká republika)
Středoevropský vzdělávací institut (Bratislava, Slovensko)
Národní institut pro ekonomický výzkum (Batumi, Gruzie)
Al-Farabi Kazakh National University (Kazachstán)
Institut filozofie a sociologie Ázerbájdžánu Národní akademie věd (Baku, Ázerbájdžán)
Institut vzdělávání Ázerbájdžánské republiky (Baku, Ázerbájdžán)
Batumi School of Navigation (Batumi, Gruzie)
Regionální akademie managementu (Kazachstán)
Veřejná vědecká organizace „Celokrajinské shromáždění lékařů ve veřejné správě“ (Kyjev, Ukrajina)
Nevládní organizace „Sdružení vědců Ukrajiny“ (Kyjev, Ukrajina)
Univerzita nových technologií (Kyjev, Ukrajina)

v rámci publikační skupiny Publishing Group „ Vědecká perspektiva “

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek XXXII mezinárodní kolektivní monografie

Česká republika
2023

International Economic Institute s.r.o. (Czech Republic)
Central European Education Institute (Bratislava, Slovakia)
National Institute for Economic Research (Batumi, Georgia)
Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)
Institute of Philosophy and Sociology of Azerbaijan National Academy of Sciences (Baku, Azerbaijan)
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan (Baku, Azerbaijan)
Batumi Navigation Teaching University (Batumi, Georgia)
Regional Academy of Management (Kazakhstan)
Public Scientific Organization "Ukrainian Assembly of Doctors of Sciences in Public Administration" (Kyiv, Ukraine)
Public Organization Organization "Association of Scientists of Ukraine" (Kyiv, Ukraine)
University of New Technologies (Kyiv, Ukraine)

within the Publishing Group "Scientific Perspectives"

MODERN ASPECTS OF SCIENCE

32- th volume of the international collective monograph

Czech Republic
2023

UDC 001.32: 1/3] (477) (02)
C91

Vydavatel:

Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.
se sídlem V Lázních 688, Jesenice 252 42
IČO 03562671 Česká republika
Zveřejněno rozhodnutím akademické rady

Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o. (Zápis č. 26/2023 ze dne 8. červen 2023)

Monografie jsou indexovány v mezinárodním vyhledávači
Google Scholar

Recenzenti:

- Karel Nedbálek** - doktor práv, profesor v oboru právo (Zlín, Česká republika)
Markéta Pavlova - ředitel, Mezinárodní Ekonomický Institut (Praha, České republika)
Humeir Huseyn Akhmedov - doctor of pedagogical sciences, professor (Baku, Azerbaijan);
Iryna Zhukova - kandidátka na vědu ve veřejné správě, docentka (Kyjev, Ukrajina)
Yevhen Romanenko - doktor věd ve veřejné správě, profesor, ctěný právník Ukrajiny (Kyjev, Ukrajina)
Oleksandr Datsiy - doktor ekonomie, profesor, čestný pracovník školství na Ukrajině (Kyjev, Ukrajina)
Jurij Kijkov - doktor informatiky, dr.h.c. v oblasti rozvoje vzdělávání (Teplice, Česká republika)
Vladimír Bačižin - docent ekonomie (Bratislava, Slovensko)
Peter Ošváth - docent práva (Bratislava, Slovensko)
Oleksandr Nepomnyashy - doktor věd ve veřejné správě, kandidát ekonomických věd, profesor, řádný člen
Vysoké školy stavební Ukrajiny (Kyjev, Ukrajina)
Vladislav Fedorenko - doktor práv, profesor, DrHb - doktor habilitace práva (Polská akademie
věd), čestný právník Ukrajiny (Kyjev, Ukrajina)
Dina Dashevskaja - geolog, geochemik Praha, Česká republika (Jeruzalém, Izrael)

Tým autorů

C91 Moderní aspekty vědy: XXXII. Díl mezinárodní kolektivní monografie/
Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický
Institut s.r.o., 2023. str. 578

Swazek XXXII mezinárodní kolektivní monografie obsahuje publikace o: utváření a
rozvoji teorie a historie veřejné správy; formování regionální správy a místní samosprávy;
provádění ústavního a mezinárodního práva; finance, bankovníctví a pojišťovnictví; duševní
rozvoj osobnosti; rysy lexikálních výrazových prostředků imperativní sémantiky atd.

Materiály jsou předkládány v autorském vydání. Autoři odpovídají za obsah a pravopis materiálů.

© Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o. , 2023
© Publishing Group „ Vědecká perspektiva “, 2023
© autoři článků, 2023

OBSAH

PŘEDMLUVA

ODDÍL 1. VEŘEJNÁ SPRÁVA

- §1.1 *ТИНЬОВИЙ РИНОК ПАЛЬНОГО УКРАЇНИ* 13
(Романенко Є.О., Збройні Сили України, Малахов Р.В.,
Головне управління розвідки Міністерства оборони України)

ODDÍL 2. PEDAGOGIKA, VÝCHOVA, FILOZOFIE, FILOLOGIE

- §2.1 *FOREIGN LANGUAGE (FL) COMMUNICATIVE
COMPETENCE DEVELOPMENT: THE PRINCIPAL
STRATEGIES TO APPLY* (Gubaryeva O.S. Kharkiv National
Automobile and Road University, Herasymchuk T.V.,
Kharkiv National Automobile and Road University,
Voronova Ye.M., Kharkiv National Automobile and Road
University) 29
- §2.2 *MODES OF LECTURES IN PROFESSIONAL
TRAINING AND THEIR METHODOLOGICAL SUPPORT* 53
(Martsikhiv K.R., Lviv Polytechnic National University)
- §2.3 *ACTIVATION OF FOREIGN LANGUAGE
VOCABULARY IN MODERN UKRAINIAN LEGISLATION* 63
(Stratulat N., National Academy of Internal Affairs,
Haldetska I., National Academy of Internal Affairs)
- §2.4 *ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО
ВИХОВАННЯ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО
ТА МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ* (Ваколя З.М.,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет») 75

- §2.5 *ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ У НАВЧАННІ МАТЕМАТИКИ НА ПРИКЛАДІ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «ГЕОМЕТРИЧНІ ЙМОВІРНОСТІ»* (Войналович Н.М., Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка, Нічишина В.В. Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка) 113
- §2.6 *ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПРОФЕСІЙНОГО ЗДОРОВ'Я МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ У ОСВІТНЬО-ВИХОВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ ЗВО* (Глінчук Ю.О., Рівненський державний гуманітарний університет) 129
- §2.7 *ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ СУЧАСНОЇ ЮРИСЛІНГВІСТИКИ НА АНАЛІЗІ СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ ДВОМОВНИХ СЛОВНИКІВ ЮРИДИЧНИХ ТЕРМІНІВ* (Дихта Н.М., Національний університет «Одеська юридична академія», Явдошук А.А., Національний університет «Одеська юридична академія») 140
- §2.8 *ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ СУСПІЛЬСТВА МЕТАМОДЕРНУ* (Кравцов Ю.С., Дніпровський державний технічний університет, Якуніна А.О., Дніпровський державний технічний університет) 214
- §2.9 *ІННОВАЦІЙНІ МЕТОДИ НАВЧАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЯКІСНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ* (Кулешова В.В., Навчально-науковий професійно-педагогічний інститут Української інженерно-педагогічної академії, Бобрикова Ю.С., Навчально-науковий професійно-педагогічний інститут Української інженерно-педагогічної академії) 234
- §2.10 *БІЛІНГВАЛЬНЕ НАВЧАННЯ ЯК ЗАСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ МІЖДИСЦИПЛІНАРНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ* (Хоменко О.В., Київський національний лінгвістичний університет) 245

ODDÍL 3. PRÁVNÍ VĚDY

- §3.1 *ТІНЬОВИЙ РИНОК ТЮТЮНОВИХ ВИРОБІВ* 257
(**Романенко Є.О.**, Збройні Сили України, **Гурковський В.І.**, Збройні Сили України)
- §3.2 *ОСОБЛИВОСТІ ПРОТИДІЇ ОРГАНІЗОВАНИЙ ЗЛОЧИННОСТІ В НІДЕРЛАНДАХ ТА ІТАЛІЇ ЯК ПОЗИТИВНИЙ ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ* 273
(**Єфімов В.В.**, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, **Єфімова І.В.**, Університет митної справи та фінансів)
- §3.3 *ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ПРИПИНЕННЯ ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИН ЗА ІНІЦІАТИВИ ОРГАНУ ПОЛІЦІЇ* 285
(**Нагорна О.О.**, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ)
- §3.4 *УДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ ЕКОНОМІКО-ПРАВОВИХ ЗАХОДІВ ЯК ФАКТОР ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТІ* 296
(**Циганов О.Г.**, Державний науково-дослідний інститут МВС України, **Буличева Н.А.**, Київський університет імені Бориса Грінченка, **Буличев А.О.**, Державний науково-дослідний інститут МВС України, **Грущенко О.А.**, Національна академія внутрішніх справ)

ODDÍL 4. TECHNICKÉ VĚDY

- §4.1 *THEORETICAL ANALYSIS OF DRYING KINETICS OF COLLOID CAPILLARY-POROUS MATERIALS* 306
(**Petrova Zh.**, Technologies Institute of Engineering Thermophysics of NAS of Ukraine, **Davydenko B.**, Technologies Institute of Engineering Thermophysics of NAS of Ukraine, **Slobodianiuk K.**, Technologies Institute of Engineering Thermophysics of NAS of Ukraine, **Grakov O.**, Institute of Engineering Thermophysics of NAS of Ukraine)

- §4.2 ФЛОТОЕКСТРАКЦІЙНЕ ВИДАЛЕННЯ БАРВНИКІВ 318
(Обушенко Т.І., Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», Толстопалова Н.М., Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», Сангінова О.В., Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», Костенко Є.Г., Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»)

ODDÍL 5. PSYCHOLOGIE

- §5.1 ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ТА ТЕХНІКИ РОЗВИТКУ РЕЗИЛЬЄНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ 333
(Савчин М.В., Дрогобицький державний педагогічний університету імені Івана Франка, Федорчук В.М., Кам'янець-Подільський державний інститут, Зимянський А.Р., Дрогобицький державний педагогічний університету імені Івана Франка)

ODDÍL 6. HISTORICKÉ VĚDY

- §6.1 AGITATION AND PROPAGANDA OF OUN AGAINST THE SOVIET UNION IN 1944-1945 IN EASTERN GALICIA 345
(Koniukhov S.V., National University "Lviv Polytechnic")

ODDÍL 7. EKONOMIKA A ŘÍZENÍ PODNIKU

- §7.1 ОЦІНКА ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ ЯК ПОТЕНЦІЙНОГО ЧЛЕНА ЄС 361
(Романенко Є.О., Збройні Сили України, Федосова В.Е., Національна академія внутрішніх справ)

§7.2 *MARKETING APPROACH TO THE MARKETING APPROACH TO THE FORMATION OF A DIGITAL COMMERCIAL SPACE FOR SALE OF ORGANIC PRODUCTS* (Sharko V., Vinnytsia Institute of Trade and Economics of the State University of Trade and Economics, **Andrusenko N.**, Vinnytsia Trade and Economic Institute of the State Trade and Economic University, **Vasylyshina O.**, Vinnytsia Trade and Economic Institute of the State Trade and Economic University) 376

§7.3 *СУТНІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ ВИРОБНИЦТВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ* (Галкін В.В., Миколаївський національний аграрний університет) 390

§7.4 *БЕЗПЕКОВІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ УКРАЇНИ У КРИЗОВИХ СИТУАЦІЯХ* (Трушкіна Н, Науково-дослідний центр індустріальних проблем розвитку НАН України) 419

ODDÍL 8. LÉKAŘSKÉ VĚDY

§8.1 *LUNG ORGANOMETRY OF DOMESTIC MAMMALS IN COMPARATIVE ASPECT* (Goralsky L.P., Zhytomyr Ivan Franko State University, **Glukhova N.M.**, Polissia national university, **Sokulskiy I M.**, Polissia national university, **Kolesnik N.L.**, Polissia national university, **Dunaievskia O.F.**, Polissia National University, **Pavliuchenko O.V.**, Zhytomyr Ivan Franko State University) 433

ODDÍL 9. ÚČETNICTVÍ, AUDITNÍ ANALÝZY

§9.1 *ENVIRONMENTAL AUDIT IN UKRAINE: PROBLEMS AND DEVELOPMENT PROSPECTS* (Bondar O., State Ecological Academy of Postgraduate Education and Management, **Ryzhenko N.**, State Ecological Academy of Postgraduate Education and Management, **Chernykhivska A.**, State Ecological Academy of Postgraduate Education and Management) 464

ODDÍL 10. PENÍZE, FINANCE, ÚVĚR

- §10.1 *РОЗВИТОК ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР* (Кучер Г.В., Державний торговельно-економічний університет, Козарезенко Л.В., Державний торговельно-економічний університет) 475

ODDÍL 11. FYZIKÁLNÍ A MATEMATICKÉ VĚDY

- §11.1 *ПРО ОДНУ МНОЖИНУ, ЗАДАНУ В ТЕРМІНАХ ЧАСТОТИ ЦИФРИ НУЛЬ ЧИСЕЛ В S-КОВІЙ СИСТЕМІ ПРЕДСТАВЛЕННЯ* (Макарчук О.П., Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка) 488

ODDÍL 12. NÁRODNÍ BEZPEČNOST

- §12.1 *В ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ СТВОРЮЄТЬСЯ КОРПУС МОРСЬКОЇ ПІХОТИ* (Романенко Є.О., Збройні Сили України, Малахов Р.В., Головне управління розвідки Міністерства оборони України) 500

ODDÍL 13. ZEMĚPIS

- §13.1 *SCIENTIFIC INVESTIGATIONS OF GENDER ASPECTS OF THE POSITION OF WOMEN IN TIMES OF DANGER AND LEADERSHIP* (Hryniuk T., Ukrainian State University of Mykhailo Drahomanov, Shchabelska V., Ukrainian State University of Mykhailo Drahomanov, Bulycheva T. Associate Professor, Head of the Department of Tourism, Ukrainian State University of Mykhailo Drahomanov) 512

- §13.2 РЕКРЕАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ОЗЕРНИХ КОМПЛЕКСІВ ОБ'ЄКТІВ ПЗФ КАМІНЬ-КАШИРСЬКОГО РАЙОНУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ (**Мельнійчук М.М.**, Волинський національний університет імені Лесі Українки, **Карпюк З.К.**, Волинський національний університет імені Лесі Українки, **Чижевська Л.Т.**, Волинський національний університет імені Лесі Українки, **Мельник О.В.**, Волинський національний університет імені Лесі Українки, **Ковальчук С.І.**, Волинський національний університету імені Лесі Українки, **Качаровський Р.Є.**, Волинський національний університет імені Лесі Українки, **Антипюк О.В.**, Волинський національний університет імені Лесі Українки) 522

ODDÍL 14. EKOLOGIE

- §14.1 SYSTEM OF SOCIAL AND ENVIRONMENTAL MONITORING AS A BASIS FOR ENVIRONMENTAL SAFETY OF POPULATION OF CITIES (**Yorkina N.V.**, Melitopol State Pedagogical University named after Bohdan Khmelnytsky, **Cherniak Ye.B.**, Melitopol State Pedagogical University named after Bohdan Khmelnytsky) 540

ODDÍL 15. MARKETING

- §15.1 BRAND COMMUNICATION IN CONDITIONS OF WAR (**Skorokhod T.**, National Technical University of Ukraine Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute) 555

ШАНОВНІ КОЛЕГИ!

Щиро вітаю із виходом у світ XXXII-го тому міжнародної колективної монографії міждисциплінарного напрямку "MODERNÍ ASPEKTY VĚDY".

Успішне втілення передових досягнень у будь-якій сфері діяльності вченого залежить, передусім, від того, наскільки швидко ці досягнення охоплюють широкі кола спеціалістів та зацікавлених осіб.

Змістовність, своєчасність, стислість, насиченість інформацією – визначальні риси томів "MODERNÍ ASPEKTY VĚDY", що стала для багатьох шанованим науковим виданням.

Бажаю миру, здоров'я, всіляких гараздів, творчого натхнення і подальших успіхів!

З повагою,

**директор Видавничої групи «Наукові перспективи»,
кандидат наук з державного управління, доцент,
Лауреат премії Президента України для молодих вчених,
Лауреат премії Верховної Ради України молодим ученим   Ірина ЖУКОВА**

ШАНОВНІ КОЛЕГИ!

Вітаю з виходом у світ XXXII-го тому міжнародної колективної монографії міждисциплінарного напрямку "MODERNÍ ASPEKTY VĚDY" ("Сучасні аспекти науки").

Величезний обсяг актуальних наукових робіт знаходить дбайливе відображення на сторінках видання, що є вагомим внеском у скарбницю науки та освіти України. Монографія «Сучасні аспекти науки» є цінним внеском в розвиток міжнародного співробітництва, особливо у складний для України період.

Присмно висловити надію, що наша співпраця буде зміцнюватися та сприятиме розвитку освіти та науки України. У цьому є велика заслуга колективу Видавничої групи «Наукові перспективи», в основі якої закладено високий науково-інноваційний потенціал та достатню матеріальну базу.

Бажаю подальших наукових успіхів, багато цікавих публікацій, вдячних авторів та удачі у всіх творчих починаннях!

З повагою,

**PhD, доцент, проректор з наукової роботи
Українського гуманітарного інституту**

Валентина КУРИЛЯК

ODDÍL 1. VEŘEJNÁ SPRÁVA

§1.1 ТІНЬОВИЙ РИНОК ПАЛЬНОГО УКРАЇНИ (Романенко Є.О., Збройні Сили України, Малахов Р.В., Головне управління розвідки Міністерства оборони України)

Вступ. До початку повномасштабної війни через роботу тіньового ринку нафтопродуктів держава недотримувала 20 млрд. гривень на рік у вигляді податків. Головними проблемами паливного ринку ще два роки тому були; контрабанда палива, а також сурогатне пальне котре виготовляли на міні-НПЗ, нелегальні АЗС або бочки.

Влада знала про такі схеми та за 2021 рік двічі оголошувала війну нелегальному ринку нафтопродуктів. І обидва рази, подолати схеми на паливному ринку не вдалося. Хоча на ринку в той час популярною була думка про те, що активізація боротьба з нелегальним ринком нафтопродуктів стала наслідком компромісу між урядами та великим паливним бізнесом. Уряд хотів стримати ціни на пальне в розпал кризи викликаной COVID-19, а великі трейдери хотіли прибрати не чистих на руку конкурентів.[1]

Виконати свою частину зобов'язань Уряду не вдалося, тому щоб стримати ціни на пальне в Кабміні вирішили встановили державну регуляцію на маржу операторів АЗС: ціни на АЗС з травня 2021 року визначав Кабмін за розрахунками Міністерства економіки.

Виклад основного матеріалу. За різними оцінками ринок нелегального палива в Україні в 2021 році становив 10-15% від загального ринку нафтопродуктів. Страждають від цієї проблеми теж багато хто. Бізнес, який працює "у білу", програє у конкурентній боротьбі через дешевші ціни у нелегальних продавців, держава втрачає надходження до

бюджету на десятки мільярдів гривень, українському водію "бодяга" відверто низької якості може зашкодити автомобілям.[2]

А ще є проблема для екології, оскільки основну шкоду довкіллю у містах завдають саме викиди автомобільних газів. Через це з кінця 80-х років минулого століття в Євросоюзі запровадили стандарти, що регулюють вміст шкідливих речовин у вихлопних газах. І саме нелегальні продавці палива підтвердити відповідність свого продукту стандартам Євро-5 та Євро-6 не можуть.

Контрабанда нафтопродуктів в Україну має досить багату історію і були випадки, коли обсяги нелегального ввезення вражали масштабом. Організатором однієї із таких схем був одіозний олігарх Сергій Курченко. Його компанії ввозили нафтопродукти в Україну нібито транзитом без розмитнення та сплати мит, а потім у дорозі їх "втрачали". Згодом це паливо цілком нормально продавалося на українських АЗС. При цьому компанії Курченка возили нафтопродукти не лише залізницею з Росії та Білорусі, але й примудрялися ввозити транзитом танкера.

Після Революції гідності конфісковане паливо Курченка рішенням суду було передано компанії "Укройлпродукт" Сергію Тищенку. А ще у 2014-2015 рр. була суттєва активізація постачання палива на півдні України. Його возили суднами через малі порти. У сезон навігації вона, за словами учасників ринку, доходила до 10-15 тис. тонн на місяць. Як це відслідковувалося? За пропозиціями на ринку. З'являлися пропозиції на 2 гривні дешевше, ніж середньоринкова ціна. А якщо паливо купували за готівку, надавалися додаткові бонуси.

Коли політична ситуація більш-менш стабілізувалася, влада намагалася боротися з контрабандою, але приблизно з 2017 року донедавна нелегальне паливо знову почали завозити через малі порти. А 12 березня 2021 року СБУ і

митниця все ж таки припинили таку схему на одній із Дунайських перевалок в Ізмаїлі. Слідство вважає, що за 2019-2020 орієнтовна сума ухиляння від податків становить 240 млн. гривень.

Ще одним аспектом нелегального ринку можна вважати діяльність малих нафтопереробних заводів чи міні-НПЗ. Проте зарахувати їх до нелегального ринку можна цілком умовно, оскільки діяльність таких підприємств є цілком легальною. Вони офіційно зареєстровані та навіть сплачують податки. Переважно такі підприємства зареєстровані як виробники різних фракцій, лакофарбових компонентів та розчинників. Проте насправді вони щорічно виробляли без сплати податків 300 тис. тонн палива. При цьому втрати держбюджету за такої діяльності становлять близько 4 млрд. гривень.

З таких НПЗ нафтопродукти стандарту Євро-3 (екологічний стандарт, запроваджений у 1999 році Євро-4) та Євро-4, які за підробленими товарними кодами під виглядом непідакцизної продукції (розчинників, лакофарбових компонентів, омивачів) здійснюються роздрібною АЗС та вже реалізуються там кінцевим споживачам. За інформацією консалтингової групи "А-95", у 2020 році в Україні з різною ефективністю працювало 24 такі підприємства. Якщо загальний тіньовий ринок бензину становив 488 тис. тонн, то з них 335 тис. тонн це виробництво бензину на міні-НПЗ. Загалом втрати держбюджету від несплачених тіньовим ринком податків та акцизів знизилися з 20,6 млрд. гривень до 18,8 млрд. гривень. Причому зниження відбулося саме через зниження цін на бензин.

Основним постачальником сировини для міні-НПЗ є приватні нафтовидобувні компанії. На місяць вони видобували близько 30-35 тис. тонн газового конденсату, який є сировиною для виробництва бензинів. На відміну від

великих виробників типу Кременчуцького або Шебелінського НПЗ, міні-НПЗ не має дорогого обладнання, тому на виході виробництва у них вийдуть низькооктанові компоненти. З цього компонента можна приготувати бензин, якщо додати потрібні присадки або інші компоненти правильно змішати (при певній температурі та тиску).

Для підвищення октанового числа продукції міні-НПЗ часто використовуються суміш октанопідвищуючих компонентів — метіл-трет-бутилового-ефіру, метанолу та інших спиртів. За інформацією "А-95", новим трендом на ринку нелегального палива є ввезення суміші таких компонентів у вигляді розчинників для лакофарбової промисловості. Окремо ці компоненти оподатковувались за максимальною акцизною ставкою для бензинів - 213 євро за 1 тис.л, але суміші під виглядом розчинників в'їжджали без акцизу.

"У 2020 році в Україну було імпортовано 77,4 тис. т розчинників, що на 15% більше, ніж у 2019 році, коли імпорт становив 67,3 тис.т. Основний обсяг надходив з Росії та Білорусі. У січні-лютому 2021 року імпорт продовжив зростання: 9,2 тис.т проти 8 тис. т (+15%) за аналогічний період минулого року", - кажуть у "А-95". [2]

Однак є міні-НПЗ, які справді вміють майстерно готувати бензини. Змішувати у певній пропорції бензини за ГОСТом, додавати компоненти та правильні присадки та на виході отримувати бензин, який майже не відрізняється від зробленого на великому НПЗ. А бензини найнижчої якості та міні-НПЗ йдуть не на заправки, а в поле. В Україні досить багато сільгосппідприємств зі старою технікою, які можуть споживати бензини дуже низької якості і до того ж їм вкрай вигідно купувати паливо за готівку.

Третьою складовою нелегального ринку нафтопродуктів є нелегальні заправки. Часто вони є невігядливими, архаїчними конструкціями, які хоч і можуть запраляти

автомобілі, але мало схожі на сучасні АЗС. Цим вони і заслужили назву "бочки". Також часто такі АЗС працюють без дозвільної документації, без дотримання заходів безпеки та не сплачуючи податків.

За інформацією Нафтогазової Асоціації України, у 2018 році в країні нелегально працювало понад 1,5 тис. заправок та їхня кількість постійно зростала. Обсяг реалізації палива через такі заправки у 2018 році перевищував 1,2 млн. тонн. Тіньовий ринок тоді становив 30–50%, залежно від регіону та виду палива, і цей відсоток стрімко зростає.

Нелегальні точки продажу розміщувалися та експлуатувалися без належного оформлення землекористування, без дозволів на експлуатацію об'єктів підвищеної небезпеки; реалізовували паливо без застосування РРО, що створювало великі обсяги неврахованої готівки, яка використовувалася для корупції, працювали без оформлення трудових відносин із працівниками, спотворювали сумлінну конкуренцію на ринку та створювали загрозу для оточуючих, на нелегальних АЗС неодноразово фіксували випадки пожеж, розливу нафтопродуктів та зрідженого газу.

Нафтогазова Асоціація України Асоціація вирішила висвітлити масштаб проблеми та у грудні 2018 року представила інтерактивну карту, за допомогою якої споживачі самі могли інформувати органи влади про наявність місць, де розташовані нелегальні заправки. Також у 2019 році було ініційовано запровадження ліцензування діяльності з виробництва, оптової, роздрібної торгівлі та зберігання нафтопродуктів для паливного ринку, модернізацію СЕАРТ та контроль фактичного обороту палива в країні.

Таким чином, з'явилися необхідні законні підстави для ефективної та швидкої ліквідації нелегального ринку палива у країні. І на початку 2020 року влада розпочала активну боротьбу з нелегальними АЗС та НПЗ. У результаті із

862 АЗС, зазначених на карті з ознаками "нелегальності", залишилося 65.[2]

Однак при запровадженні карантину стався розквіт нелегального сегмента у дещо зміненій формі своєї незаконної діяльності. На початку 2021 року в Україні спостерігалось стрімке розширення тіншового ринку, що виявляється як у обсягах виробництва, що ростуть, на міні-НПЗ, так і в торгівлі паливом з грубим порушенням законодавства.

40% АЗС продавали паливо без реєстрації через РРО, накопичували великі суми неврахованої готівки, за які закуповували нелегальне паливо у міні-НПЗ або "продають" документи на паливо реальному сектору економіки з метою мінімізації ПДВ. Втрати держбюджету від таких махінацій за різними оцінками варіюються від 10,9 до 14,6 млрд. грн. За результатами моніторингу інтерактивної карти, в країні продовжували функціонувати 103 місця роздрібної торгівлі паливом, які працювали з грубими порушеннями законодавства, які створюють потенційні ризики для життя та здоров'я людей та навколишньої інфраструктури. Крім того, на ринку продовжували працювати понад 600 АЗС, які отримали ліцензії на роздрібну торгівлю паливом, проте вони експлуатувалися з грубими порушеннями містобудівного та інших законодавств.[2]

Іншою проблемою були податкові махінації. Найпоширенішою була схема, коли пальне продавалось за готівку в одне місце, а документи на це пальне - в інше. Покупець документів на паливо міг внести це паливо собі на баланс, збільшити видатки та зменшити чистий прибуток у своїй фінансовій звітності, а з іншого боку ПДВ з цього пального можна було оформити як податковий кредит та знизити власні податкові зобов'язання. Пальне, а точніше документи на нього, було найбільш ліквідним товаром для

оптимізації податків - за оцінками експертів за рахунок таких схем держава втрачала до 10 млрд гривень щорічно, а в самих оборудках з продажу податкового кредиту брало участь 40% паливного ринку.[3]

На початку березня 2021 року, на доручення прем'єр-міністра, у всіх регіонах України відновилася робота щодо боротьби з нелегальним ринком нафтопродуктів. Функція перевірки саме якості палива лежить на Державній екологічній інспекції. Ця функція перейшла відомству від Держпродспоживслужби у 2019 році. В 2020 року Держекоінспекція провела 848 перевірок. Було ухвалено 979 рішень щодо застосування обмежувальних заходів, видано 233 постанови про застосування адміністративно-господарських санкцій, а також розраховано збитків навколишньому середовищу на 7,57 млн. грн. Якщо порівнювати з 2019 роком, то тоді провели 313 перевірок, ухвалили 424 рішення та нарахували 1,65 млн. грн збитків. Тобто, за статистикою, результати зросли на 359%. [2]

Після російського вторгнення у лютому 2022 року Україна зіткнулася з жорстким дефіцитом пального. До повномасштабної війни основним постачальником палива в Україну були Росія та Білорусь. Тож після початку війни трейдери були змушені переорієнтувати поставки палива зі сходу на захід. Через дефіцит ціни на пальне злетіли догори. При цьому в сегменті оптових продажів на відміну від торгівлі на АЗС цінове регулювання не діяло. Тож майже все паливо в країні реалізовувалось для комерційних клієнтів, а на АЗС були ліміти та черги.[3]

Щоб вийти з кризи Уряд спочатку пішов на зниження акцизу та ПДВ на пальне, а вже потім скасував цінове регулювання. Крім цього було легалізовано виробництво та торгівлю паливом екологічного стандарту нижчого ніж "Євро-5". Ці заходи дозволили не лише наповнити ринок

пальним та подолати паливну кризу, але вивели з тіні значну частину паливного ринку. Через низьку ставку ПДВ паливним трейдерам стало не вигідно торгувати податковим кредитом.

Голова “Нафтогазової” асоціації України Ярослав Старовойтенко вважає, що проблема з тіньовим ринком нафтопродуктів нікуди не поділась від початку повномасштабної війни, хоча експерти й відзначають зниження цього сегменту до 11%.

“Проблеми лишилися ті ж самі: виготовлення контрафактного пального на міні-НПЗ, продаж пального на АЗС за готівку без надання фіскальних чеків або надання фіктивних чеків, тобто “поза касою” та скруточні схеми із ПДВ. Нажаль, фахівці відзначають тенденцію до зростання тіні. Після зниження ПДВ в травні 2022 року до 7% обсяг скручувань значно зменшився”, - каже Старовойтенко.

Голова асоціації розповідає, що станом на квітень 2023 року на підконтрольній території України з ознаками порушення чинного законодавства працює більше 330 місць роздрібної торгівлі пальним, що показує зростання у порівнянні з 2021 роком. Географія нелегальних АЗС – вся Україна, найбільша концентрація – Львівський та Київський регіони.

“Неконкурентна перевага нелегалів над білим бізнесом полягає в тому, що вони можуть давати значно нижчу ціну для покупця за рахунок, в першу чергу, несплати податків, а також, за рахунок нехтування вимогами містобудівного законодавства, пожежної безпеки та законодавства з питань охорони праці”, - говорить Старовойтенко.

Він також каже, що за інформацією НАУ, в Україні працюють близько 20 міні-НПЗ, та вважає, що держава має звернути увагу на такі об’єкти: яку продукцію та якої якості вони виготовляють, наявність відповідних дозволів та ліцензій, повнота сплати податків.

“Обсяг виробництва пального на цих об’єктах оцінюється експертами в 50 тис.тонн. Від їх махінацій лише через несплату акцизу Держбюджет втрачає близько 250 млн. гривень кожного місяця”, - говорить Старовойтенко.

Малі нафтопереробні заводи зараз працюють в достатньо правовому полі, та сплачують акциз оскільки держава дозволила продавати пальне нижче екологічного стандарту Євро-5. А зниження податків на паливо зробило не вигідними податкові махінації. Хоча не виключені ситуації, коли декларується виробництво 500 літрів пального і з цього обсягу сплачується акциз, а насправді виготовлено і реалізовано 1000 літрів. Але це все не так масово, як було раніше

При ставці ПДВ в 7% скрутки робити практично нереально. Цим можуть займатися лише дуже великі гравці на ринку, котрі зароблять відчутні суми за рахунок об’ємів. Взагалі чим ПДВ менший, тим більше мороки з податковими схемами.

Багато хто з раніше нелегальних АЗС, або так званих “бочок” також здобув ліцензію на торгівлю паливом до 2024 року, що дозволило вивести з тіні і цей сегмент ринку.[3]

3 грудня, Рада Європейського Союзу ухвалила рішення про встановлення граничної ціни про на нафту і нафтопродукти та оливи, що походять з Росії, на рівні 60 доларів США за барель. 5 лютого набуло чинності європейське ембарго на імпорт російських нафтопродуктів. Дисконти на російське пальне сягають \$200/т, або 25% від альтернативних варіантів, що спонукає багато несумлінних трейдерів шукати шляхи для його постачання в Україну.

Попри чисельні санкції, заборони та ембарго паливо російського походження, нафта, нафтопродукти потрапляли в країни ЄС, Туреччину інші країни, а звідти й на наш ринок як ресурс невизначеного походження. За даними учасників

ринку такий ресурс реалізується з дисконтом, що робить економічно не вигідним альтернативні маршрути постачання ресурсу походження non russian, які ринок активно вибудовував долаючи дефіцит минулоріч. Це спричиняло значний ризик дестабілізації паливного ринку.[4]

Кабінет Міністрів України 9 травня 2023р. Постановою № 459[5] доповнив Постанову №1147 від 30 грудня 2015р. [6] з метою заблокувати потрапляння російського палива, нафти та нафтопродуктів в Україну.

Заборона стосується таких видів товарів:

- нафта й нафтопродукти, одержані з бітумінозних порід (мінералів), сирі нафта і нафтопродукти, одержані з бітумінозних порід (мінералів), крім сирих;

- продукти, в іншому місці не зазначені, з вмістом 70 мас.% або більше нафти чи нафтопродуктів, одержаних з бітумінозних порід (мінералів), причому ці нафтопродукти є основними складовими частинами продуктів; відпрацьовані нафтопродукти;

- гази нафтові й інші вуглеводні в газоподібному стані;

- паливо моторне альтернативне, в іншому місці не зазначене;

- біодизель та його суміші, що не містять або містять менш як 70 мас.% нафти або нафтопродуктів, одержаних з бітумінозних порід. [5]

Прийняття Постанови приведе до знищення диверсифікованої системи постачань моторних палив та підриву енергетичної безпеки країни. Тобто це ризик сісти на паливну голку від країни агресора, яку вона забере у зручний для неї час, спровокувавши різкий дефіцит та стрімке зростання цін. Не кажучи вже про те, що купувати пальне в країни-агресора під час війни із нею та підтримувати тим самим її економіку.

Постанова, скоріше за все, не зачепить автогаз і з сертифікатами походження Казахстану, це близько 10% імпорту. Автогаз із казахстанським сертифікатом може бути перероблений на заводі російського «Газпрому» в Оренбурзі. Урядова постанова містить також лазівку. У переліку заборонених до імпорту товарів нема бутану. Завозитимуть пропан і бутан і змішуватимуть в Україні. Це може стосуватися 2-3% ринку, але обсяг може збільшуватися.[7]

Російське пальне після початку повномасштабної війни приїжджало до України за схемами реекспорту. Зокрема через Польщу та країни Балтії до нас надходив значний обсяг російського автогазу. До прикладу, раніше Литва майже не імпортувала з Росії скраплений газ, а зараз імпортує 60 тис. тонн на місяць. Там цей газ змішується з європейським та потім потрапляв до України як литовський газ. Так само, з південного напрямку до України потрапляло дизельне пальне.

Раніше імпортер просто декларував країну походження пального, а зараз він мусить довести, що пальне котре він завозить не російське. Щоб на митниці впевнилися що пальне не з Росії там вимагатимуть сертифікат походження. Це документ, котрий є стандартизованим у всьому світі. У нас такі сертифікати видають в Торгово-промисловій палаті, а от у сусідній Польщі цей документ можна отримати в ТПП, на митниці, в порту та на заводі, котрий виробляє продукцію

Іншою лазівкою є країни як Туреччина, Єгипет чи інші країни Північної Африки, куди росіяни зараз активно постачають своє пальне. Туреччина щомісяця імпортує 1,5 млн. тонн дизелю з Росії. Також значні обсяги російського пального йдуть до Єгипту, Марокко та Об'єднаних Арабських Еміратів. Звідти пальне можуть спокійно експортувати до України з місцевими сертифікатами. Так в Єгипті російське пальне в певній пропорції можуть змішати з американським і країна походження російського палива буде вже Єгипет, а не

Росія. З тими сертифікатами, які надаватимуть європейські органи буде легше оскільки там є сильні регуляторні органи та все можна буде відслідкувати. А от в країнах Північної Африки рівень корупції значно вищий ніж в Україні й там все можна купити та продати.

Уряд України навряд чи захоче сваритися з урядами Туреччини, Індії чи Єгипту та не вводитиме ембарго на поставки палива звідти. Але навіть якщо це трапиться, це лише зробить цепочку довшою - російське паливо з Туреччини буде продаватися до Греції і до нас надходитиме вже грецьке пальне.

В Україну можуть завозити нафтопродукти та пропан-бутан із **Білорусі**. До нашої держави може потрапляти паливо з Мозирського нафтопереробного заводу (НПЗ). Чому в нас така увага тільки до нафтопродуктів російського походження, а білоруські. Якщо спитати, де дівається мозирський бензин, якого 1 млн. тонн на рік в Україну раніше імпортували, то відповіді немає. В принципі **нічого** не змінилося, крім логістики. Білоруський продукт можуть перевозити з НПЗ у Мозирі до Усть-Луги в Росії (порт), а далі піднімати на кораблі й розвозити по півночі Європи. Так, зокрема, ці обсяги потрапляють до України.

Кабмін вніс зміни до постанови № 1147 "Про заборону ввезення на митну територію України товарів, що походять з Російської Федерації", які унеможливають потрапляння російського палива, нафти й нафтопродуктів в Україну. однак він стосується лише РФ, білоруський продукт до списку не входить.[10]

Наприкінці березня цього року голова парламентського комітету з податкової та митної політики Данило Гетьманцев заявив, що з 1 липня в Україні відновлять акциз в 20% на пальне.

Коли ставка цього податку буде не 7%, а 20% схеми знову запрацюють. З'явиться попит на податковий кредит з

боку аграріїв, транспортних компаній та переробних підприємств, котрим мінімізувати власні податкові зобов'язання. Через значний попит торгувати податковим кредитом почнуть і великі компанії як це було до повномасштабної війни. Тоді деякі великі національні оператори АЗС були великими постачальниками податкового кредиту. Разом з цим повернуться і корупційні схеми: перевірки, обшуки силовиків, кришування та підкупи судів.

З 1 липня у всіх операторів АЗС виникне проблема через різницю між сплаченим ПДВ за пальне, що раніше було ввезено в країну за 7% та реалізовано при ставці ПДВ у 20%. Для компенсації різниці в ПДВ починаючи з 15 червня оператори АЗС мусітимуть підвищити ціну. Щоб це не стало шоком, оператори різатимуть маркетингові знижки й дещо підвищать ціни на стелі. Підвищуватимуть ціну поступово і в результаті великі мережі як ОККО торгуватимуть дизпаливом за 50 грн/л, а я за 45 грн/л. За прогнозами операторів ринку бензин здорожчає на 11 грн/л, дизпаливо на 8 грн/л, а скраплений газ на 3 грн/л. Проте головною проблемою, котра постане перед ринком після 1 липня буде повернення податкових схем. Компанії не платитимуть ПДВ у 20%, а намагатимуться “скрутити” його до нуля, але разом з тим різницю у відсотковій ставці перекладуть на плечі споживача - ціни зростуть, а казна не отримає заплановані кошти.

В Офісі Президента розглядаються варіанти підвищення акцизів проводити у комплексі з покращенням адміністрування податків. Але щоб ця система запрацювала, нам потрібно перевести розрахунки за підакцизні товари (пального, сигарет та алкоголю) виключно в безготівковий формат, тобто в оплату картою. Такий формат уже вдалося випробувати під час паливної кризи навесні 2022 року. Всі постачальники пального перевели клієнтів на оплати картками й на оплати

через застосунок. Дискомфорт тривав тиждень-два. Далі всі адаптувалися. Це дозволило обілити обіг пального.[9]

Висновки. До початку повномасштабної війни через роботу тіньового ринку нафтопродуктів держава недоотримувала 20 млрд. гривень на рік у вигляді податків. Головними проблемами паливного ринку ще два роки тому були нелегальні АЗС або бочки, контрабанда палива, сурогатне пальне котре виготовляли на міні-НПЗ а також податкові махінації. Після російського вторгнення у лютому 2022 року Україна зіткнулася з жорстким дефіцитом пального. До повномасштабної війни основним постачальником палива в Україну були Росія та Білорусь. Тож після початку війни трейдери були змушені переорієнтувати поставки палива зі сходу на захід. Через дефіцит ціни на пальне злетіли догори. При цьому в сегменті оптових продажів на відміну від торгівлі на АЗС цінове регулювання не діяло.

Заходи на котрі держава пішла, щоб подолати паливну кризу дозволили вивести з тіні значну частину паливного ринку. Через суттєве зниження податків на пальне працювати легально стало вигідно усім. Зараз же ринок готується до підвищення податків з 1 липня після чого за оцінками експертів та учасників ринку тіньові схеми повернуться. Компанії не платитимуть ПДВ у 20%, а намагатимуться “скрутити” його до нуля, але разом з тим різницю у відсотковій ставці перекладуть на плечі споживача.

Список використаних джерел:

1. Романенко Є.О. Захист фінансової системи України від дій росії, яка здійснює збройну агресію проти України // Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку: матеріали XXVII Міжнародної науково-практичної конференції /за ред. І.В. Харченко, Є.О. Романенка. м. Ліон (Франція): ГО «ВАДНД», 07 грудня 2022 р. – с.291-301

2. "Масштабы впечатляют". Как Украина теряет миллиарды гривен из-за черного рынка топлива <https://delo.ua/business/biznes-na-milliardy-korotko-o-nelegalnom-rynke-380061/>

3. Повернення до старих схем. Як зараз живе тіньовий ринок пального та що чекає на нього після 1 липня <https://delo.ua/energetics/povernennya-do-starix-sxem-yak-zaraz-zive-tinyovii-rynok-palnogo-ta-shho-cekaje-na-nyogo-pislya-1-lipnya-417649/>

4. Уряд заборонив імпорт пального невизначеного походження - Міненерго 10 травня 2023 <https://kosatka.media/category/neft/news/uryad-zaboroniv-import-palnogo-nevznachenogo-pohodzhennya-minenergo>

5. Про внесення змін до переліку товарів, заборонених до ввезення на митну територію України, що походять з Російської Федерації: Постанова Кабінету Міністрів від 09 травня 2023 р. № 459 <https://www.kmu.gov.ua/npas/provnesennia-zmin-do-pereliku-tovariv-zaboroneny-459>

6. Про заборону ввезення на митну територію України товарів, що походять з Російської Федерації: Постанова Кабінету Міністрів від 30 грудня 2015 р. № 1147 https://zakononline.com.ua/documents/show/364718__613793

7. «Ти не пройдеш!». Уряд заборонив ввозити в Україну російське пальне. Чому це вірогідно не зупинить ресурс з РФ і наскільки зростуть ціни <https://forbes.ua/money/ti-ne-proydesh-uryad-zaboroniv-vvoziti-v-ukrainu-rosiyske-palne-chomu-tse-mayzhe-ne-zupinit-resurs-z-rf-i-naskilki-zrostut-tsini-11052023-13582>

8. Уряд заборонив імпорт пального невизначеного походження. Чи виростуть ціни на АЗС? <https://delo.ua/energetics/uryad-zaboroniv-import-palnogo-nevznacеноgo-pohodzennya-ci-virostut-cini-na-azs-417090/>

9. Немає світла — немає горілки. У Офісі президента обговорюють заборону купівлі пального, цигарок та алкоголю за готівку [/ukr/economics/op-proponuye-zaboroniti-prodazh-palnogo-cigarok-ta-alkogolyu-za-gotivku-novini-ukrajini-50299766.html](https://ukr/economics/op-proponuye-zaboroniti-prodazh-palnogo-cigarok-ta-alkogolyu-za-gotivku-novini-ukrajini-50299766.html)

10. Розкрито схему ввезення бензину та автогазу з Білорусі в Україну: деталі <https://finance.obozrevatel.com/ukr/economy/rozkrito-shemu-vvozu-benzinu-ta-avtogazu-z-bulorusi-v-ukrainu-detali.htm>

ODDÍL 2. PEDAGOGIKA, VÝCHOVA, FILOZOFIE, FILOLOGIE

§2.1 *FOREIGN LANGUAGE (FL) COMMUNICATIVE COMPETENCE DEVELOPMENT: THE PRINCIPAL STRATEGIES TO APPLY* (**Gubaryeva O.S.**, Kharkiv National Automobile and Road University, **Herasyrchuk T.V.**, Kharkiv National Automobile and Road University, **Voronova Ye.M.**, Kharkiv National Automobile and Road University)

Introduction. In today's globalized world, the ability to communicate effectively in a foreign language is becoming increasingly vital. Foreign language education plays a pivotal role in equipping students with the necessary tools to engage and connect with people from different cultures and backgrounds. Developing communicative competence is a fundamental aspect of foreign language learning, enabling students to express their thoughts, understand others, and navigate real-life situations confidently. This research explores the importance of communicative competence in foreign language education and provides strategies to foster its development in students.

Main part. Such researchers as Dell Hymes, Canale and Swain, Bachman and Palmer, as well as Savignon, among the others, have contributed to the understanding of communicative competence by highlighting its multifaceted nature and the importance of integrating various components, including linguistic, sociolinguistic, discourse, and strategic competences. Their work has greatly influenced language teaching methodologies and curriculum development, with an increased focus on real-world communication and authentic language use. Dell Hymes is a prominent sociolinguist who developed the concept of communicative competence in the 1960s. He argued

that communication involves more than just linguistic competence and introduced the idea of "communicative competence" as a broader framework. Hymes identified four components of communicative competence: grammatical competence (knowledge of grammar and vocabulary), sociolinguistic competence (understanding social and cultural norms of language use), discourse competence (ability to connect sentences in meaningful ways), and strategic competence (ability to use communication strategies to overcome difficulties). Canale and Swain further expanded on Hymes' concept of communicative competence and proposed a model that included four main components. They defined communicative competence as consisting of grammatical competence (knowledge of grammar and vocabulary), sociolinguistic competence (understanding the appropriate use of language in different social contexts), discourse competence (ability to produce coherent and cohesive spoken or written texts), and strategic competence (ability to use communication strategies to enhance understanding or repair breakdowns in communication). Bachman and Palmer developed a comprehensive framework known as the "Can-Do statements" that aligns with the Common European Framework of Reference for Languages (CEFR). Their framework describes communicative competence in terms of four interconnected components: linguistic competence (knowledge of grammar, vocabulary, and pronunciation), sociolinguistic competence (understanding and using language appropriately in social and cultural contexts), discourse competence (ability to produce and understand extended spoken or written texts), and strategic competence (ability to compensate for breakdowns in communication). Claire Kramsch and Joan Rubin expanded on the concept of communicative competence and introduced the notion of "communicative language teaching" (CLT). They emphasized the importance of using language for meaningful communication and integrating the

four language skills in the language learning process. Savignon stressed the importance of cultural competence as a key component of communicative competence, emphasizing the understanding of cultural norms, values, and perspectives.

Merrill Swain is a renowned researcher who has made significant contributions to the field of second language acquisition. Her work focuses on the role of output and language production in language learning and the development of communicative competence. She is famous by some of her key contributions and areas of research. Swain is known for her influential "output hypothesis," which argues that language learners benefit from generating language output, particularly through speaking or writing. According to this hypothesis, the process of producing language allows learners to notice gaps in their knowledge, test hypotheses, and refine their linguistic abilities. Swain introduced the concept of "pushed output," which suggests that learners may need to be encouraged or pushed to produce language beyond their current level of proficiency. By engaging in language production activities that require learners to stretch their abilities, they can move toward more advanced language use and development of communicative competence. Swain's research has emphasized the importance of negotiation of meaning in second language learning. She has explored how learners engage in interactive communication, negotiate understanding, and co-construct meaning with their interlocutors, which facilitates language development. Swain has also made contributions to understanding second language writing. She has examined the relationship between writing and the development of communicative competence, emphasizing the role of written output in language learning. In addition to SLA research, Swain has also been involved in language policy and planning. She has explored issues related to language education, bilingualism, and language policies in educational contexts.

Claire Kramersch is a prominent figure in the field of applied linguistics and intercultural communication. Her research explores the relationship between language, culture, and identity, with a particular emphasis on the development of communicative competence in multilingual contexts. She is particularly well-known for her work on the relationship between language, culture, and identity in second language learning and teaching. Here are some of her notable contributions. Kramersch has emphasized the importance of considering language learning within its social and cultural context. She argues that language is not simply a system of grammatical rules, but a tool for communication and meaning-making that is deeply intertwined with culture. Her work encourages educators to integrate cultural content and promote critical cultural awareness in language classrooms. Kramersch has explored the concept of intercultural competence, which refers to the ability to communicate and interact effectively across cultural boundaries. She emphasizes the need for language learners to develop not only linguistic proficiency but also an understanding of cultural norms, values, and perspectives. Kramersch promotes the idea of teaching languages for intercultural communication rather than focusing solely on language proficiency. Kramersch has examined the relationship between language learning and identity construction. She highlights how learning a new language involves adopting new identities and negotiating one's sense of self in relation to the target language and culture. Kramersch's work encourages educators to create supportive learning environments that allow learners to explore and express their evolving identities through language. Kramersch has explored the use of multimodal resources in language learning and teaching. She argues that language encompasses not only verbal communication but also non-verbal elements such as gestures, images, and other visual and auditory cues. Kramersch advocates for incorporating multiple modes of communication in language instruction to enhance

learners' engagement and understanding. Kramersch has contributed to the field of foreign language education by challenging traditional approaches and advocating for innovative and learner-centered pedagogies. She emphasizes the importance of authentic communication, student autonomy, and meaningful tasks that connect language learning to real-life contexts. Claire Kramersch's work has had a significant impact on the field of applied linguistics, particularly in promoting a sociocultural and contextual understanding of language learning and teaching. Her research has influenced language educators worldwide and continues to shape language pedagogy and intercultural communication practices.

Vivian Cook is a respected linguist and researcher known for his work on second language acquisition and applied linguistics. He has contributed to the understanding of communicative competence, emphasizing the importance of individual variation and the interaction between language and cognition in language learning. Some of his notable contributions include:

1. **Second Language Acquisition and Individual Variation:** Cook has emphasized the importance of individual variation in second language learning. He has investigated how factors such as learner aptitude, motivation, and learning styles influence language acquisition processes.

2. **Multi-Competence:** Cook has contributed to the concept of "multi-competence," which challenges the notion that native-like proficiency is the ultimate goal in second language learning. He argues that individuals who acquire multiple languages develop a unique linguistic repertoire and that this "multi-competence" should be valued and recognized.

3. **Language and Cognitive Processing:** Cook has explored the relationship between language learning and cognition. He has examined how cognitive processes, such as attention, memory, and problem-solving, interact with language acquisition and influence the development of communicative competence.

4. Context and Language Use: Cook has investigated the role of context in language learning and language use. He has explored how sociocultural and sociolinguistic factors shape language acquisition, including the influence of social context, language variation, and cultural norms on communicative competence.

5. Second Language Writing: Cook has also contributed to the understanding of second language writing. He has examined issues related to the development of writing skills in a second language, including the impact of individual differences, cognitive processes, and the role of feedback and error correction.

Elaine Tarone is a renowned linguist who has conducted extensive research on second language acquisition and the development of communicative competence. Her work explores the role of sociolinguistic and pragmatic factors in language learning and the acquisition of communicative skills.

Her work has made significant contributions to our understanding of language variation, interlanguage development, and fossilization in second language learners. Here are some more details about her research areas:

1. Interlanguage Analysis: Tarone's research has focused on the analysis of interlanguage, which refers to the language produced by second language learners. She has examined the systematic patterns and structures that emerge in learners' interlanguage as they progress in acquiring a second language. Tarone's studies have highlighted the importance of analyzing learners' language production to gain insights into the developmental stages and processes of SLA.

2. Variation in Interlanguage: Tarone has investigated the variation that occurs within interlanguage systems. Her research examines how factors such as learner background, context, and exposure to the target language influence the variability in learners' language production. Tarone's work emphasizes the need to

consider this variation when studying interlanguage and designing effective language teaching approaches.

3. Fossilization: Tarone has contributed to the understanding of fossilization, which refers to the phenomenon where certain language forms or structures become "frozen" and resistant to further development in second language learners. Her research has examined the factors that contribute to fossilization and the implications for language instruction. Tarone's work has highlighted the complex nature of fossilization and the need to address it in pedagogical settings.

4. Language Testing and Assessment: Tarone has also conducted research on language testing and assessment, particularly in relation to second language learners. Her work explores issues such as test validity, reliability, and fairness, with a focus on the assessment of language proficiency in interlanguage contexts.

5. Sociolinguistic Factors in SLA: Tarone has integrated sociolinguistic perspectives into her research on SLA. She has examined how sociolinguistic factors, such as social context, identity, and variation in language use, influence second language acquisition. Tarone's work highlights the importance of considering sociolinguistic aspects in understanding language learning processes.

Overall, Elaine Tarone's research has significantly contributed to the field of SLA and has informed our understanding of interlanguage, variation in language production, fossilization, and sociolinguistic factors in language acquisition. Her work has provided valuable insights into the complexities of second language learning and has influenced language teaching practices and research methodologies.

Diane Larsen-Freeman is a prominent researcher and educator in the field of second language acquisition. Her research focuses on the complex nature of language learning, including the

development of communicative competence, and the integration of multiple language skills. Diane Larsen-Freeman is a renowned linguist and scholar who has made significant contributions to the field of second language acquisition (SLA) and applied linguistics. Her research has spanned various areas within SLA, language teaching, and language learning. While I don't have access to specific details of her recent work, I can provide an overview of some of the key input she has provided to the field:

1. **Complex Systems Theory:** Larsen-Freeman has been influential in applying complex systems theory to SLA. She emphasizes the dynamic and interconnected nature of language learning processes and argues that language is a complex adaptive system. Her work highlights the importance of considering the complexity of language systems and learner development in SLA research and language teaching.

2. **Dynamic Systems Theory:** Larsen-Freeman has also contributed to the development of dynamic systems theory in SLA. This theoretical framework recognizes the complexity and non-linearity of language learning and highlights the role of individual variability and environmental factors in language development. She emphasizes the importance of learners' own agency and the interaction between learners and their environment in shaping language learning trajectories.

3. **Grammar and Complexity:** Larsen-Freeman has explored the relationship between grammar and complexity in language learning. She has emphasized that grammar is not simply a set of rules to be learned, but a complex system that evolves as learners engage in meaningful language use. Her work encourages an understanding of grammar as a dynamic, emergent phenomenon that reflects the complexity of language itself.

4. **Language Teaching Methodologies:** Larsen-Freeman has contributed to the development of innovative language teaching methodologies. She has emphasized the importance of

learner-centered approaches, task-based language teaching, and the integration of form-focused instruction within meaningful and communicative contexts. Her work advocates for pedagogical practices that promote language learning as a holistic and dynamic process.

5. Complexity and Language Use: Larsen-Freeman has explored the relationship between complexity and language use. She has investigated how learners adapt their language production to different contexts, demonstrating flexibility and adaptability in their language use. Her research highlights the dynamic interplay between learners' linguistic resources and the communicative demands of the environment. It's important to note that Diane Larsen-Freeman's research is extensive and covers various other aspects of SLA and language teaching.

These are just a few examples of researchers who have made significant contributions to the understanding of communicative competence in recent years.

Understanding Communicative Competence

Communicative competence encompasses more than just linguistic proficiency; it involves the ability to use language effectively and appropriately in diverse social and cultural contexts. It comprises four interrelated components:

1. Linguistic Competence: The knowledge of vocabulary, grammar, and syntax to form coherent sentences and convey meaning accurately.

2. Sociolinguistic Competence: The awareness of cultural norms, social conventions, and appropriate language use within different contexts and situations.

3. Discourse Competence: The ability to organize and structure language appropriately for different types of communication, such as storytelling, debates, or formal presentations.

4. Strategic Competence: The skills to compensate for gaps in linguistic knowledge, such as using gestures, context, or paraphrasing to convey meaning when encountering unfamiliar vocabulary or concepts.

In education there exist several the most popular strategies for Developing Communicative Competence which can be applied on practice by educators.

I. ***Emphasize Authentic Communication***: the aim is to encourage students to engage in meaningful interactions through pair work, group discussions, role plays, and real-life scenarios and provide opportunities for students to apply their language skills in practical situations, fostering fluency and confidence. The key to emphasizing authentic communication is to create a supportive environment where students feel comfortable taking risks, making mistakes, and actively participating in meaningful interactions. By incorporating these strategies, educators can nurture students' communicative competence and empower them to communicate effectively in a foreign language. When it comes to exercises that emphasize authentic communication in foreign language learning, it's important to choose activities that provide students with opportunities to practice real-life language use. Here are some exercises that can effectively promote authentic communication:

1. Information Gap Activities: As mentioned earlier, information gap activities require students to exchange information to complete a task. Examples include giving directions, describing pictures or objects, or solving a problem collaboratively. These activities encourage students to ask and answer questions, negotiate meaning, and actively engage in communication.

2. Role Plays and Dialogues: Role plays and dialogues simulate real-life situations and encourage students to use the target language in context. Assign specific roles and scenarios, such as making a hotel reservation, ordering food in a restaurant,

or conducting a job interview. This allows students to practice language functions and develop their conversational skills.

3. **Group Discussions and Debates:** Group discussions and debates provide opportunities for students to express their opinions, exchange ideas, and engage in meaningful conversations. Assign thought-provoking topics related to current events, social issues, or cultural aspects. Encourage students to support their arguments and engage in respectful and constructive discussions.

4. **Collaborative Projects:** Assign group projects that require students to work together to accomplish a specific task. For example, students can create a presentation, develop a skit, or organize a cultural event using the target language. Collaborative projects encourage teamwork, problem-solving, and the use of language in a practical context.

5. **Information Sharing Tasks:** Assign tasks that involve students gathering information and presenting it to their classmates. This could include giving presentations, conducting interviews, or creating multimedia projects. By sharing information, students engage in real communication, while also learning about different topics and practicing their language skills.

6. **Authentic Writing Tasks:** Incorporate writing tasks that mimic real-world writing situations. This could include writing emails, letters, reports, or blog posts in the target language. Provide specific prompts and guidelines to ensure that students focus on expressing their ideas effectively and appropriately.

7. **Language Exchanges:** Facilitate language exchange opportunities between students learning the target language and native speakers of that language. This can be done through partnerships with schools or language exchange programs. Students can communicate through video calls, emails, or online platforms, allowing for authentic language practice and cultural exchange.

Each educator tries to select exercises that are relevant to students' interests and align with their proficiency levels. It is

crucial to provide a balance of individual, pair, and group activities to cater to different learning preferences and create a dynamic and interactive learning environment. By incorporating these exercises into foreign language instruction, authentic communication can be promoted and students can be helped to develop their communicative competence in a meaningful and engaging way.

II. **Foster Cultural Awareness:** the educator should introduce students the cultural aspects of the target language community, promoting an understanding of customs, traditions, and social norms. This awareness enhances sociolinguistic competence and enables students to communicate appropriately and respectfully. Fostering cultural awareness in foreign language learning is crucial for students to develop a deeper understanding of the target language community and communicate effectively within its cultural context. Here are some effective strategies to foster cultural awareness with students:

1. **Integrate Culture into Language Instruction:** Incorporate cultural elements seamlessly into language lessons. Teach vocabulary and grammar in the context of cultural themes, such as celebrations, traditions, or daily routines. Use authentic materials like videos, songs, or texts that reflect cultural aspects, and encourage discussions about cultural differences and similarities.

2. **Cultural Exploration Activities:** Engage students in activities that allow them to explore the target culture. This could include researching cultural practices, customs, or historical events. Assign projects where students present on cultural topics, create displays, or organize cultural events that showcase their understanding of the target culture.

3. **Cultural Comparisons:** Encourage students to compare and contrast their own culture with the target culture. This can be done through discussions, writing assignments, or multimedia presentations. By analyzing similarities and differences, students develop a deeper appreciation for cultural diversity and gain insights into how culture shapes language use.

4. **Authentic Materials and Media:** Expose students to authentic materials from the target culture, such as literature, films, music, or news articles. Discuss these materials, analyze cultural references, and explore how they reflect the values, beliefs, and perspectives of the target language community. This exposure helps students develop cultural sensitivity and enhances their understanding of the cultural context.

5. **Guest Speakers and Cultural Exchanges:** Invite guest speakers from the target language community to share their experiences, stories, and perspectives with students. Arrange cultural exchanges where students can interact with native speakers or participate in language exchange programs. These firsthand interactions provide students with authentic insights into the culture, language use, and customs.

6. **Virtual Cultural Immersion:** Utilize technology to offer virtual cultural immersion experiences. Organize virtual tours, online museum visits, or webinars with experts from the target culture. Encourage students to engage with authentic online resources like blogs, podcasts, or social media accounts related to the target culture. This allows students to explore cultural elements independently and interact with real-life cultural content.

7. **Reflection and Discussion:** Allocate time for students to reflect on their cultural experiences and discuss their observations and impressions. This can be done through journaling, group discussions, or class presentations. Encourage students to share their perspectives, ask questions, and engage in respectful dialogue to deepen their cultural understanding.

8. **Language and Culture Integration:** Emphasize the connection between language and culture. Help students understand how language reflects cultural values, etiquette, and communication styles. Teach idiomatic expressions, proverbs, and gestures specific to the target culture. By integrating language and culture, students develop a holistic understanding of the target language community.

Each educator ought to create a supportive and inclusive classroom environment where students feel comfortable expressing their thoughts, asking questions, and sharing their own cultural backgrounds as well as encourage open-mindedness, curiosity, and respect for different cultures throughout the learning process. By implementing these strategies, educators can foster cultural awareness, promote intercultural competence, and enhance students' overall language learning experience.

III. *Promote Active Listening:* Listening comprehension is a vital component of communicative competence. It is necessary to incorporate activities that develop students' ability to understand spoken language, such as listening to authentic audio materials, watching movies or videos, and engaging in dialogues with native speakers. Podcasts provide an excellent opportunity for students to practice active listening skills. Platforms like Spotify, Apple Podcasts, or Google Podcasts offer a wide range of podcasts in different languages. Teachers encourage students to listen to podcasts related to their language of study, such as language learning podcasts, news podcasts, or podcasts on specific topics of interest. Language Learning Apps are especially popular in times of online education. Many language learning apps incorporate audio components that help improve listening skills. Duolingo, Babbel, and Memrise are popular language learning apps that provide listening exercises and interactive activities to enhance listening comprehension. These apps often offer exercises at different proficiency levels, allowing students to progress at their own pace. Online Radio Stations play an important role in listening skills development. Online radio stations in the target language can expose students to authentic language use and cultural content. TuneIn and Streema are platforms that offer access to radio stations from around the world. Encourage students to tune in to news, music, or talk shows in the target language to develop their listening skills while gaining cultural insights.

TED Talks: TED Talks provide engaging and informative speeches on a wide range of topics. TED.com and TED-Ed have a vast library of talks in multiple languages. Students can watch TED Talks with subtitles in the target language and focus on comprehension. Encourage them to take notes, summarize the main points, and discuss their insights with peers.

Language Learning Websites: Various language learning websites offer listening exercises and activities to develop listening skills. FluentU, BBC Languages, and Deutsche Welle are examples of websites that provide interactive videos, interviews, and listening comprehension exercises in multiple languages. These resources expose students to authentic language use and help them practice listening in different contexts. YouTube also offers a wealth of video content in various languages. Encourage students to watch videos in the target language, such as language tutorials, vlogs, or documentaries. They can activate subtitles in the target language if available and focus on understanding the spoken language. YouTube also provides the option to slow down playback speed, which can be helpful for beginners.

Language Exchange Platforms: Language exchange platforms, such as Tandem and HelloTalk, connect language learners worldwide. These platforms allow students to find language partners who are native speakers of the target language. Students can engage in voice or video calls with their language partners, providing valuable opportunities for active listening and conversational practice. Remember to guide students in selecting appropriate materials and exercises based on their proficiency level. Encourage them to actively engage with the content, take notes, and discuss what they have listened to with peers or through online forums. By incorporating these online platforms and tools into foreign language instruction, educators can effectively promote active listening and provide students with engaging opportunities to improve their listening comprehension skills.

IV. Encourage Error Correction: Mistakes are an integral part of the language learning process. Educators need to create a supportive environment where students feel comfortable making errors and provide constructive feedback to help them improve. Encourage peer correction and self-reflection, fostering a growth mindset is one of the main teacher's tasks. Encouraging error correction is an important aspect of foreign language instruction as it helps students recognize and learn from their mistakes. Here are some strategies that teachers can use to effectively encourage error correction in the classroom:

1. **Create a Supportive Environment:** Foster a safe and non-judgmental classroom environment where students feel comfortable making mistakes. Emphasize that errors are a natural part of language learning and an opportunity for growth. Encourage a growth mindset, where students view mistakes as stepping stones towards improvement.

2. **Provide Clear Feedback:** When providing feedback on student errors, be specific and clear about the nature of the mistake and how it can be corrected. Focus on the error itself rather than criticizing the student. Use a positive and constructive tone, highlighting what the student did well along with areas that need improvement.

3. **Use Peer Correction:** Encourage students to actively participate in error correction by having them work in pairs or small groups. Encourage students to listen to each other and provide feedback on errors they notice. This peer correction process not only promotes collaboration but also helps students develop their own awareness of common errors.

4. **Model Corrective Feedback:** As the teacher, model how to provide corrective feedback. Demonstrate how to effectively and respectfully correct errors in a way that promotes understanding and growth. Use phrases such as "I think you

meant..." or "Have you considered using this verb tense...?" to guide students towards self-correction.

5. **Error Correction Techniques:** Implement different error correction techniques in the classroom. For example, you can use the "delayed correction" technique, where you note down errors during speaking activities and provide feedback and correction afterward. Another technique is "recasting," where you repeat the student's incorrect utterance with the correct form, helping them notice the error without explicitly pointing it out.

6. **Error Analysis Activities:** Introduce activities that focus specifically on error analysis. Ask students to review their written work or recordings of their speaking activities and identify errors they made. Then, have them correct those errors and reflect on why the mistakes occurred. This promotes self-awareness and encourages students to take ownership of their learning process.

7. **Incorporate Error Correction into Language Tasks:** Design language tasks that explicitly require students to focus on error correction. For example, you can provide a text with errors and have students identify and correct them. Alternatively, you can assign editing tasks where students proofread and correct each other's written work.

8. **Encourage Self-Correction:** Encourage students to monitor their own language use and actively seek self-correction. Teach them to pause and reflect on their language output, paying attention to potential errors and finding ways to correct themselves. This helps foster independence and self-awareness in language learning.

Educators have to balance error correction with fluency-focused activities, as too much emphasis on correction can hinder students' willingness to take risks and communicate freely and provide opportunities for students to practice the target language without the fear of constant correction, allowing them to develop fluency and confidence. By implementing these strategies,

teachers can create a supportive learning environment where students feel empowered to identify and correct their own errors, leading to improved language accuracy and proficiency.

V. ***Utilize Technology and Multimedia:*** Leverage technology tools, such as language learning apps, online resources, and interactive multimedia platforms, to supplement classroom instruction is, now, an integral attribute of foreign language communication competence development. These resources can enhance students' engagement, provide authentic language input, and facilitate self-paced learning. During online education, various technologies and multimedia can be utilized to enhance engagement and effectiveness. Video conferencing platforms like Zoom, Microsoft Teams, or Google Meet are widely used and enable real-time interaction between teachers and students. They support live virtual classes, allowing for face-to-face communication, screen sharing, and collaboration through features like breakout rooms and chat functions. Learning Management Systems (LMS) such as Moodle, Canvas, or Blackboard provide a centralized hub for organizing course materials, assignments, quizzes, and grades. These systems facilitate communication between teachers and students, provide access to resources, and enable online discussions. Multimedia Presentations Tools like Microsoft PowerPoint, Google Slides, or Prezi allow teachers to create interactive and visually engaging presentations. Incorporate multimedia elements such as images, videos, audio recordings, and interactive quizzes to enhance content delivery and student engagement. Screen Recording and Screencasting Tools like Loom, Screencast-O-Matic, or Camtasia enable teachers to record their screen and voice narration. Teachers can create instructional videos, tutorials, or feedback recordings, which students can access at their convenience. Screen recordings are particularly effective for demonstrating software or explaining complex

concepts. Interactive Online whiteboard platforms like Miro, Jamboard, or Explain Everything provide a virtual space for collaborative brainstorming, note-taking, and concept visualization. Teachers and students can write, draw, and share ideas in real-time, fostering active participation and visual representation of concepts. Online Assessment and Quiz Tools such as Kahoot!, Quizlet, or Quizizz allow teachers to create and administer interactive quizzes and assessments. These tools provide immediate feedback, gamify the learning experience, and engage students in a competitive and fun manner. Virtual Reality (VR) and Augmented Reality (AR): VR and AR technologies provide immersive and interactive experiences that can enhance understanding and engagement. Students can explore virtual environments, visit historical sites, or interact with 3D objects. Tools like Google Expeditions, Nearpod VR, or CoSpaces Edu offer virtual reality experiences for educational purposes. Collaborative Document and File Sharing Platforms like Google Drive, Microsoft OneDrive, or Dropbox enable seamless collaboration and file sharing among teachers and students. Teachers can distribute materials, collect assignments, and provide feedback in real-time, promoting efficient communication and organization. Online Discussion and Communication Tools such as Discussion boards, forums, and messaging platforms like Slack, Microsoft Teams, or Edmodo facilitate asynchronous communication and collaboration. Students can engage in class discussions, ask questions, and share resources, fostering interaction even outside of scheduled class sessions. Educational Apps and Gamification provide interactive and engaging learning experiences. Platforms like Duolingo, Quizlet, or Classcraft offer gamified approaches to language learning, vocabulary practice, or classroom management, making the learning process more enjoyable and motivating for students.

Tools and technologies, that align with the learning objectives and the specific needs of your students, are to be chosen. Before applying them teachers have to provide students with clear instructions and support for using these technologies effectively, and regularly assess their impact on student engagement and learning outcomes.

By utilizing these technologies and multimedia resources, educators can create dynamic and interactive online learning experiences, enhancing student engagement, collaboration, and overall learning effectiveness.

VI. The following that must be taken by teachers to develop communicative competence is to **Integrate Language Skills** that is to introduce integrated activities that combine the development of reading, writing, speaking, and listening skills. By practicing language skills in a holistic manner, students can grasp the interconnected nature of communication and develop a well-rounded communicative competence. Integrating language skills in foreign language instruction is crucial for students to develop a well-rounded proficiency. Here are some effective ways to integrate the four language skills - listening, speaking, reading, and writing:

1. **Theme-Based Instruction:** Organize language learning around thematic units or topics that connect the four language skills. For example, if the theme is "food," students can listen to a dialogue about ordering in a restaurant, engage in a speaking activity where they discuss their favorite dishes, read a recipe, and write a restaurant review. This approach allows students to practice and reinforce multiple skills within a cohesive context.

2. **Authentic Materials:** Incorporate authentic materials like newspapers, magazines, podcasts, songs, or videos into lessons. These materials expose students to real-life language use and help bridge the gap between classroom learning and the target

language community. Assign activities that require students to listen, speak, read, and write using these authentic resources.

3. **Task-Based Learning:** Design tasks that integrate multiple language skills and mirror real-life communication scenarios. For example, students can work in pairs to plan a trip using travel brochures (reading), discuss their itinerary (speaking), listen to authentic recordings for travel information (listening), and write a persuasive essay to convince others to visit the destination (writing). Tasks should require students to actively engage in meaningful communication and problem-solving.

4. **Language Exchanges:** Encourage language exchanges between students learning the target language and native speakers. This can be done through partnerships with schools or language exchange programs. Language exchanges provide opportunities for students to practice speaking and listening skills while developing cultural awareness. Additionally, students can engage in written communication through email or online platforms.

5. **Integrated Skills Projects:** Assign projects that require students to integrate multiple language skills to complete a task or solve a problem. For example, students can create a multimedia presentation about a cultural event (researching, reading, and listening), present it to the class (speaking), and write a reflection on their learning process (writing). This approach encourages students to apply their skills in a practical and meaningful way.

6. **Reading-Writing Connections:** Promote reading-writing connections by having students respond to texts through writing. For instance, after reading a short story, students can write a summary, a character analysis, or a personal reflection. Encourage students to cite evidence from the text to support their written responses, strengthening their reading comprehension and writing skills simultaneously.

7. **Listening-Speaking Connections:** Foster listening-speaking connections by incorporating activities that require

students to listen and respond orally. For example, students can listen to an audio recording and participate in a class discussion, role play a dialogue based on the listening material, or engage in group debates or presentations related to the topic.

8. **Reflective Journals:** Assign reflective journals where students can write about their language learning experiences, their progress, and their thoughts on integrating the language skills. This encourages metacognition, self-reflection, and the development of writing skills while fostering a deeper understanding of the interconnected nature of the language skills.

Remember to provide explicit guidance and scaffolding to help students make connections between the language skills. Model and provide examples of integrated language use, and provide opportunities for peer collaboration and feedback. By integrating language skills, educators can create a comprehensive language learning experience that reflects real-life language use and facilitates the development of overall language proficiency.

VII. The following and the most important aspect for foreign language effective communicative competence development is to ***Provide Authentic Materials:*** Expose students to authentic written and spoken materials, such as newspapers, magazines, podcasts, and videos. These resources expose learners to natural language use and help develop their ability to comprehend and produce language within real-world contexts.

VIII. Encourage ***Extracurricular Language Practice:*** Encourage students to engage in extracurricular language activities, such as language exchange programs, cultural events, or online language communities is a good motivation for FL communication competence development. These experiences offer additional exposure to the language and culture, reinforcing communicative competence.

Conclusion. Developing communicative competence is a crucial objective in foreign language education. By nurturing students' ability to effectively communicate in a foreign language, we empower them to engage with diverse cultures, expand their horizons, and thrive in an interconnected world. Implementing strategies that emphasize authentic communication, cultural awareness, active listening, error correction, and integration of language skills can greatly enhance the development of communicative competence in students.

References:

1. Al-Ani, W. T. (2013). Blended Learning Approach Using Moodle and Student's Achievement at Sultan Qaboos University in Oman. *Journal of Education and Learning*, 2(3), 96-110. <https://doi.org/10.12691/ajnr-5-6-7>
2. Al-Musawi, A., & Akinyemi, A. (2002). Issues and prospects of e-learning in Oman. *EdMedia+ Innovate Learning* (pp. 17-18). Denver: Hypermedia & Telecommunications.
3. Çakıroğlu, Ü. (2014). Analyzing the effect of learning styles and study habits of distance learners on learning performances: A case of an introductory programming course. *International Review of Research in Open and Distributed Learning*, 15(4), 161-185. <https://doi.org/10.19173/irrodl.v15i4.1840>
4. Raman, M.; Sharma, S. *Fundamentals of Technical Communication*, Oxford University Press, New Delhi, (2015) 3.
5. Day, J.; Krzanowski, M. *Teaching English for specific purposes: An introduction*, Cambridge University Press, Cambridge (2011) 5.
6. Richards, J. C.; Rodgers, T. S., *Approaches and methods in language teaching*, Cambridge University Press, Cambridge (1986) 76.

7. Harmer, J., The practice of English language teaching, England Pearson Education, Harlow (2001) 85.

8. Samuels, H., "20th-Century Humanism and 21st-Century Technology: A Match Made in Cyberspace", English Teaching Forum 51.3 (2013)

9. Claire Kramsch, Language as Symbolic Power, Cambridge University Press, 2020, DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108869386>

10. Vivian Cook, David Singleton. Key Topics in Second Language Acquisition. Multilingual Matters, 2014. ISBN: 978-1-78309-179-9, p:150

11. Darren LaScotte, Colleen Meyers, Elaine Tarone. Voice and Mirroring in L2 Pronunciation Instruction. University of Minesotta. 2023

§2.2 *MODES OF LECTURES IN PROFESSIONAL TRAINING AND THEIR METHODOLOGICAL SUPPORT* (**Martsikhiv K.R.**, Lviv Polytechnic National University)

Introduction. It is important to emphasize that lectures are considered to an integral part of the educational process, plays an important role in transferring knowledge and forming competencies among students. Conducting lectures is an effective means of communication between teachers and students, and also promotes active interaction and information exchange.

It is important to notify that lectures are not enough for teachers to share their knowledge and experience with students. They have the opportunity to convey fundamental concepts, theoretical approaches and current discoveries in their field. Lectures help students to get systematized and structured information about the subject being studied, to reveal the main ideas and principles that are necessary for further understanding of other materials.

In addition, conducting lectures contributes to the active involvement of students in the educational process. They can ask questions, express their opinions and share their own observations. This creates an opportunity for interaction between the teacher and the audience, contributes to the formation of critical thinking and analytical skills.

Lectures are also important for establishing connections between other topics and concepts being studied. They help students understand the relationship between other aspects of the subject, as well as learn the key principles that are needed for its functioning. This helps in a deeper understanding of the material and the ability of students to apply the acquired knowledge in practical situations.

Thus, conducting lectures is an integral part of the educational process, which contributes to the transfer of knowledge, active assimilation of students and understanding of key concepts of the subject. They create the basis for further learning and development of students, help them expand their horizons and develop critical thinking, which is the greatest competence in today's world.

Main material. Each institution of professional education, including higher education, organizes its activities within the framework of the regulatory field, which is formed by laws and regulations approved by the relevant educational authorities.

There are different classifications of organizational training forms which are based on various categories. For the example, the number of students, the place of conducting lessons, the duration of lessons, etc.

According to the category “the number of students” such types are distinguished: individual forms of studying; pair; group; collective; frontal. According to the place of conducting lessons such types are distinguished: classroom and extracurricular lessons. According to the duration of the lesson such types are differentiated: lesson, dual lessons, and voluntary activities.

In the modern university, the educational process involves the potential use of various organizational forms of training such as classroom learning, the fulfillment of individual tasks and various types of work, self-study, which takes a significant part of studying time, practical training and measures to control knowledge, skills and abilities of students.

Traditional organizational forms of training include a lecture, a laboratory lesson, a practical class, a seminar, an individual lesson, and a consultation.

According to the definition of N. Machynska and S. Stalmakh , "a lecture is the most economical way of delivering and acquiring

learning information that is related with intellectual generation culture included in the framework of pedagogical modes of teaching. The teacher's ability to deliver the vast amount of educational material in logical and systematic form is one of lecture features" [1, p.12].

The scientist A. Aleksiuk notes a lecture is "a form of organization and a method teaching". There is a tendency to decrease its role in the professional field training of specialists, since the availability of a large number of various sources of information enables students to acquire knowledge independently, and therefore, the informational function of the teacher loses its relevance [2].

The lecture is a means of continuous management of students' cognitive activity and the form of presenting educational information. Its main purpose is to form an oriented basis for further students' learning of educational material. It is considered one of the main and leading ones forms of teaching in higher education and is the most comprehensive and operative presentation of scientific and professional information, designed to form and develop methodological, scientific and professional thinking of students and their general culture. It is necessary to note that the lecture indirectly affects the formation of students' attitudes to future professional activities, produces a synthetic method mastering the system of knowledge with philosophical and epistemological possibilities of gaining independent knowledge of professional phenomena. High level of lectures at a higher educational institution is a factor in the activation of the student's independent creative activity, the formation of his worldview positions and striving for high professionalism.

As V. Yagupov notes, the main features of the lecture are: systematicity, logical sequence, strict scientific structure validity, which facilitate its perception and understanding; duration (usually

two study hours); recording of the plan and recommended literature; introduction and description of certain general and scientific aspects; disclosure and detailing of the educational problem; final conclusions of the teacher; answers to students' questions [3, p. 38-45].

The teacher creates the conditions for engaging students into active cognitive activity, using acting, suggestive, communicative, expressive abilities, fascinating scientific level of teaching, emotional expressiveness, rhetorical skill. The teacher who is unusually thoughtful, knowledgeable, competent, interesting for students does not just provide information, but encourages insight into the essence educational material due to enthusiasm, depth of knowledge in scientific field. The lecture is designed not only to impart knowledge, but also to promote comprehensiveness personality development. So, when conducting lectures, staging is widely used rhetorical questions: the teacher's question sounds, students focus on attention, and the teacher, after a short pause, himself gives the answer to the question. Control questions also come in handy: after considering questions of the lecture, the teacher asks several questions that require an unequivocal short answer that demands from students to listen carefully and understand the teacher.

The educational lecture in the system of higher education determines the direction, the main content and the nature of all types of classes, including independent work of students.

Lectures perform such main functions: methodological (elaborating a scientific approach to the educational discipline); educational (forming the individuality of a future specialist with the help of educating conscious activity and persuasion of acquired knowledge); informative (transmitting knowledge system from educational discipline and fostering the structure of the student's own knowledge system); developing (forming cognitive activity of

the students); oriented (the direction of student into the information flow, received from different informative resources) [1].

At the beginning of 21st century such type of lectures widely received popularity with the help of TED talks, Massive Open Online Courses (MOOC) which are offered on Coursera or EdX platforms). Socratic lecture (usually such lecture is offered after the task, related with literary source review. The lecturer forms a list of sequent, clearly structured questions, the answers to which require from students applying critical thinking and logical reasoning); semi-formal lecture (this is the most common type of lecture, somewhat similar to a formal lecture, but is characterized by the presence of questions with the help of which the lecturer make up a dialogue with the audience); lecture-discussion encourages greater student participation during the presentation of course material. During pauses, the lecturer organizes mini discussions in one of the following formats: 1) the lecturer gives questions to the audience, 2) the lecturer gives questions to a particular student; 3) an individual student gives questions to the lecturer); interactive lecture (lecturer organizes the presentation of course material in the form of short lectures, lasting about 20 minutes. After the mini-lecture, students carry out comprehensive tasks, followed by a discussion which may occur between lecturer and students or between and among students. After this, the lecturer again presents the material of the mini-lecture.

According to the type of presentation lectures are classified in such way:

expository-lecture (the lecturer begins the material presentation with the main assertion, idea, thesis then proceeds to justify it, typically putting the most important information or supporting examples first and proceeding in descending order of importance; storytelling lecture (the lecturer presents the content and basic concepts of the course material, telling the story, thereby

presenting the basic concept. The lecture is presented in a typical narrative form. The main goal is to present critical content in a way that students will remember it. Lecture-demonstration (the content of such lecture type involves the demonstration of a specific process or activity. Such lecture typically proceeds in with the demonstration presented in a sequence of events or facts that the lecturer highlights and explains to compile the lecture content); problem-solving lecture (such a lecture is aimed at solving a scientific problem. The lecturer outlines the scientific problem, the key known elements that remain to be discovered. During the lecture, together with the students, the lecturer typically works through the problem and demonstrates a solution or various possible solutions).

There are lectures during which medium can or can't be used: naked lecture (the lecturer does not use medium in the classroom, but can use them out of classroom academic hours to assist students in the process of self-preparation for classes); chalk and talk lecture (this kind of lecture can be called chalk and talk, as before lecturers used the blackboard and chalk while lecturing. Today, traditional boards are replacing the flip chart, whiteboards and markers, smart whiteboards etc. The main idea consists in the fact that while delivering a lecture, the lecturer simultaneously creates a short summary on a specific medium); multimedia lecture (the lecturer uses audiovisual and multimedia software packages during the lecture delivery (e.g. PowerPoint) to highlight key points); video lecture (this type of lecture implies a lecture recording on video, usually used during online training or blended learning [4, p. 120]. Often in the educational process, the use of various types of lectures is combined, the choice of which is based on the subject of academic discipline, the content of the course material, characteristics of the audience, etc.

As V. Golovenkin emphasizes, in the problematic lecture with help elements of the problem, the achievement of three main goals is ensured: effective assimilation of theoretical knowledge, development of theoretical thinking, formation of cognitive interest in the content of the academic discipline and professional motivation of the future specialist [5].

A lecture with a problem presentation is economical in time: the student receives information that will cost much more when mastered independently time. The difficulty of such lectures is achieved by the teacher's ability to create

problem situations that he must solve together with students. Problem presentation of the material is effective; it is based on deep and solid knowledge of students, culture of cognitive activity, interests and abilities taking into account educational and educational tasks.

It is worth noting that although in the USA there is a tendency to move from group forms (lectures and practical classes) to individual forms of education (consultations, trainings), the lecture remains the key form of any course. Due to the fact that the lecture corresponds to a lower level of cognitive activity, this form is subject to serious modernization and is practically not used in its pure form in educational institutions of the USA [6]. To date, the most popular types of lectures in the educational process of journalists are lecture-presentation and lecture-discussion. During the lecture-presentation, the teacher acquaints the audience with facts, theories, ideas, using various audiovisual means: projector, slides, and computer software. These tools are used to present new material, demonstrate the practical application of knowledge, skills and abilities, and encourage student journalists to discuss. The lecture-presentation can be interactive in nature, which involves the participation of the students themselves in the lecture, who comment on the information, express their opinions about the

material they have heard and reviewed, and answer questions on the topic of the lecture. So, for example, at the Arthur L. Carter Journalism Institute at New York University, students have the opportunity to attend lectures on the following topics: "Journalism Ethics and First Amendment Law", "Investigating Journalism: Ethics and Practice, Journalism and Society – a course of lectures devoted to historical events that influenced the development of American journalism. After the lecture, students are required to write an essay to assess their understanding of important journalism concepts.

The lecture-discussion involves two-way communication between the participants of the learning process, where all journalist students are involved in active interaction with each other and with the teacher in the process of discussion on the topic being studied. During the lecture-discussion, the teacher manages the learning process, asks questions, analyzes students' answers and monitors the participation of all students in the discussion. Methods such as brainstorming, analysis, discussion and problem solving contribute to the development of students' group activity, leadership skills and abilities, the ability to defend one's own point of view, and participate in group work. Thus, corresponding to a higher level of cognitive activity, the lecture-discussion contributes to the formation of journalists' knowledge, skills and abilities to apply, analyze, synthesize and evaluate information [7].

At the Arthur Carter Institute, journalism students have the opportunity to attend the following lectures: Investigative Journalism: The Written Word, Investigative Journalism: Multimedia, Advanced Reporting, Specialized Journalism, etc. [8].

Such a teaching method as master classes by experts is often used in US universities where journalists are trained. Teachers often invite well-known journalists, volunteers, and ordinary citizens who highlight social and civic problems of society.

Working with experts allows journalist students to learn about any important public event or phenomenon "first-hand", ask their questions, express their opinion, which contributes to the formation of young journalist professionals' knowledge, skills and abilities to think critically, analyze events that take place in the public and state life of the country, defend their own ideas on important social issues and express their civic position.

Conclusions. To sum up, it is necessary to emphasize that lectures are extremely important in the educational process. Lectures are the main tool of knowledge transfer, joint exchange of ideas and stimulation of students' active thinking. They provide an opportunity for professors and teachers to uncover key concepts, principles, and theories underlying the subject, as well as to share their own experiences and bring a new perspective to the material.

Lecturing helps students gain systematic information and understand complex topics through a consistent presentation of the material. Lectures stimulate the development of analytical and critical thinking; contribute to the enrichment of vocabulary and the formation of communication skills. They also develop the ability to listen and concentrate, which are important skills for successful studies and work in the future.

Lectures create an opportunity for direct interaction between the teacher and students. This allows students to ask questions, clarify unclear points and receive instant feedback. Teachers can also encourage active student participation, group discussions, and practice tasks that help deepen understanding and retention of material.

In addition, lectures can create an educational atmosphere that promotes students' motivation and learning activity. They provide an opportunity to communicate with their colleagues, exchange ideas and experiences, and also develop public speaking skills that can be useful in a future career.

In general, lectures contribute to the formation of competent specialists and preparation for future professional activities.

References:

1. Мачинська. Н. І., & Стельмах, С. С. Сучасні форми організації навчального процесу у вищій школі. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 180 с.
2. Алексюк А. М. Загальні методи навчання. Педагогіка / А. М. Алексюк, В. В. Помогайба / Під ред. М. Д. Ярмаченка. – К.: Вища школа, 1986. С. 160-190.
3. Ягупов В. В. Педагогіка : навч. посіб. / В. В. Ягупов. – К.: Либідь, 2002. 127с.
4. Major C. H., Harris, M. S. & Zakrajsek, T. Teaching for learning: 101 intentionally designed educational activities to put students on the path to success. Routledge, 2015. 356p.
5. Головенкін В. П. Педагогіка вищої школи (Андрагогіка): підруч. К. : НТТУ «КПІ», 2009. С. 139-147.
6. Davis M. Why journalism is a profession. Journalism ethics: A philosophical approach, 2010, P. 91–102.
7. Parker C. W. Democracy. Diversity. Schooling. The Encyclopedia of Diversity in Education. URL: https://education.uw.edu/sites/default/files/u284/Parker_Democracy%2B.pdf.
8. Carter A. L. Journalism Institute. URL: <https://journalism.nyu.edu/undergraduate/program-requirements/#journalism-major>.

§2.3 ACTIVATION OF FOREIGN LANGUAGE VOCABULARY IN MODERN UKRAINIAN LEGISLATION (Stratulat N., National Academy of Internal Affairs, Haldetska I., National Academy of Internal Affairs)

Introduction. The lexical fund serving the legal sphere, in particular, as enshrined in legal texts, has always been and continues to be the most important means of transmitting information, which, in turn, in any conceptual approach remains the main material for the formation and functioning of law, and is also "transferred from society to the rule-making body (in the language of modernity - the state) as a source of law-making and, conversely, from the state to society - as a tool for its regulation" [2, P. 9]. Since the characteristic of legal vocabulary is its "close connection with the worldview and ideology of the ruling class, with various political and legal theories, social traditions, legal experience" [20, p. 27], the system of legislative acts uses a set of lexical units that most fully characterize the current legal issues of our time

Today, in the language of legislative acts we increasingly observe the vocabulary of foreign origin, because, according to L. Simonenko, almost no language can do without its own resources, in particular terminological ones. Any of them has always used lexical and word-formation means of highly developed literary languages, mostly classical ones [13, p. 41]. Despite the fact that words of foreign origin have at all times been one of the sources of replenishment of the language of law, in recent times, within the Ukrainian lexicon the processes of borrowing have intensified significantly (which is one of the trends in the functioning of the language of law and the Ukrainian language system as a whole) and, in turn, require appropriate research.

Understanding the linguistic specificity of a legal text, in particular its lexicon in the aspect of its origin has always attracted

the attention of both legal and linguistic researchers. Thus, theoretical and practical aspects of the study of legal vocabulary – the nature, sources of origin, ways of creation of lexical units presented in legal texts, classification, codification and normalization and fixation in lexicographic sources of legal language units – are covered in the studies of such scholars as N. Artykutsa [1], A. Balynska [2], S. Kravchenko [7], Y. Molotkina [9], M. Klochko [4], P. Luno [8], Y. Pradid [11], R. Savoniuk [12], L. Simonenko [13], A. Tokarska [17], I. Tsarova [19], N. Sheremeta [20] etc. However, today – in the period of significant changes in the modern legislation of Ukraine, determined by social factors – the issue of the study of legal language remains relevant in the plane of contemporary doctrine.

The object of the study is lexical items in modern Ukrainian legislation. **The subject of the study** is the terminological vocabulary of foreign language origin in the Law of Ukraine "On the National Police" of July 02, 2015, №. 580-VIII [3]. **Research material:** The Law of Ukraine "On the National Police" of July 02, 2015, No. 580-VIII [3].

The aim of the study is a quantitative and qualitative analysis of the functioning of terminological units of foreign origin in a legal text. The implementation of the set goal involves solving **the following tasks:** to identify within the linguistic material of the Law of Ukraine "On National Police" of July 02, 2015 No. 580-VIII lexical units *поліція, поліцейський* (in the meaning of noun), *поліцейський* (as an adjective) – quantitative counts; to determine the use of the specified lexemes as key elements of the regulatory document in the text of the Law; to establish their characteristic specific features; to identify appropriate collocations, the components of which are specified.

Presentation of basic material. Today, those areas of legislation that reflect the most urgent and essential needs of

society are undergoing transformation. Thus, the executive branch of Ukraine underwent significant reforms in 2015, which resulted in the making of a new legal act – the Law of Ukraine "On the National Police" of July 02, 2015 № 580-VIII. These significant changes in the legal sphere have not only expanded the vocabulary of legal texts with words available in the Ukrainian language, but also introduced radically new terms that reflect the modern realities of the law, based on the efficacy of the present. Undoubtedly, changes in the law enforcement system have caused the emergence of new words in policing, primarily of foreign language origin, which are reflected in the new normative document.

Each area of legislation serving the relevant branch of law is known to have its own linguistic specificity, use its own (sometimes different) lexical apparatus [6, p. 112]. In the Law of Ukraine "On the National Police", such basic units are **поліція**, **поліцейський** (as a noun), **поліцейський** (as an adjective). First of all, this is the vocabulary for the key concepts underlying the law enforcement system legislation.

Let us consider the specifics and features of the functioning of these terminological units in the analyzed legal act. According to the language material, the composition of the vocabulary represented in the current document has significantly expanded, both in quantitative and qualitative terms. For example, in the Law of Ukraine "On the National Police" the lexical unit **поліція** is recorded 652 times; **поліцейський** – 570 times (the latter is mostly composed of substantive adjectives, and a small number of units denoting qualities and attributes are presented. In total, the text of the Law contains 1222 lexical items that are combined with various verbal signs

Since the lexeme **поліція** (as well as its derivatives) and the concept it denotes fall into the legal field, the semantics of these verbal signs must first be clarified. Given that the analysed units

are of foreign language origin, it is worth referring to the Modern Dictionary of Foreign Words [14], which interprets the word *поліція* [< Latin – *politiā* – state system] as "a special administrative body that includes armed units that protect and maintain public order, as well as conduct operational search activities. The competence of the police also includes the duties of protecting the state power" [14, p. 550], and also indicates the process of borrowing a foreign language element from the Latin lexicon by the Ukrainian borrowing language.

This basic lexical unit in the law enforcement system – *поліція* – served to create a derivative: *поліцейський* as an adjective, which in turn motivated the emergence in a lexical-semantic way of the word *поліцейський*, which functions in the normative text as a noun.

In modern law enforcement legislation we find a similar definition of the lexeme *поліція*, given the legal aspect of its functioning: "The National *поліція* of Ukraine (*поліція*) is a central body of executive power, which serves society by ensuring the protection of human rights and freedoms, combating crime, maintaining public safety and order" (paragraph 1 of Article 1). The word *поліцейський* (as a noun) in the Law is interpreted as follows: "*Поліцейським* shall be a citizen of Ukraine who has taken the Police Oath, serves in the police force and has been awarded the special rank of a police officer" (Article 17 para. 1). It is clear that *поліцейський* (as an adjective) is a lexical unit semantically referring to the word *поліція*, i.e. "related to or concerning the police".

The highest frequency, as noted above, is characteristic of the lexeme *поліція*, which is natural, since it reflects the key concept and forms the basis of legal vocabulary in the legal acts of the specified area of social relations. However, the lexical units *поліцейський* (as an adjective) and *поліцейський* (as a noun)

also demonstrate their activity in combination with other words, as well as the frequency of their use in the text.

Of course, the best way to see how a particular lexeme functions is through its lexical environment and semantic compatibility. In our case, this is demonstrated by the illustrations of the Law. For example, the word **поліція** is used in the following contextual expressions: "*The activity of **поліції** shall be directed and coordinated by the Cabinet of Ministers of Ukraine through the Minister of Internal Affairs of Ukraine in accordance with the law*" (para 2, Article 1); "*The tasks of the Police are to provide police services in the following areas: 1) ensuring public security and order; 2) protection of human rights and freedoms, as well as interests of society and the state...*" (Article 2, para. 1); "*Relations in the areas of **поліції** activity with relevant bodies of other states and international organisations are based on international agreements...*" (Article 4, para. 1); "*In the course of performing its tasks, **поліція** shall ensure observance of human rights and freedoms guaranteed by the Constitution and laws of Ukraine...*" (Article 7, para. 1).

The lexeme **поліцейський** (in the sense of a person), which quantitatively prevails in comparison with the same form of the unit, but in the sense of an adjective, is found in such illustrations as: "*Поліцейські may be sent to international organisations and foreign countries as representatives of the police in order to ensure coordination of cooperation...*" (Article 4, para. 2); "*Signs of belonging to **поліцейських** are the symbols of the police, police uniforms, special ranks, departmental insignia, a special badge and **поліцейського** identification card*" (Article 5⁻¹ para.1); "*Поліцейським are prohibited from expressing personal attitudes to the activities of political parties while performing their official duties...*" (Article 10 para.4).

The word **поліцейський** (as an adjective) is less frequently, but still actively used in the Law. This is clearly demonstrated by the following contexts: *"The Minister of Internal Affairs of Ukraine ... shall ensure the formation of the state policy in the field of ensuring public security and order ... and the provision of **поліцейських** services"* (Article 16 para.1 subpara.1); *"The police for the protection of human rights and freedoms ... shall apply preventive and coercive **поліцейські** measures within its competence"* (Article 30 para.1); *"The police shall apply preventive and coercive measures within its competence"* (Article 30 para.1); *"A police officer has the right to demand that a person presents his/her identity documents... if the person is in a territory or facility with a special regime or in a place of special **поліцейського** control"* (Art. 32, para. 3, subpara. 1).

We draw attention to the fact that the outlined units have become productive elements in the lexical filling of the models of different word combinations in the definition of legal concepts and description of legal norms and provisions. The analysis showed that the lexemes **поліція**, **поліцейський** (in the sense of a noun), **поліцейський** (as an adjective) are found not only in the current text, but also as part of the titles of the Law itself, its chapters and articles. For example: the title of the document is *the Law of Ukraine "On the National **поліцію**"*; the titles of the sections are *Section II. "Principles of **поліції** Activity"; Section III. " System **поліції** and Status of **поліцейських** ", Section IV "Powers of **поліції** "*; titles of articles - *Article 1. National **поліція** of Ukraine; Article 5. **поліції** Interaction with State Authorities and Bodies of Local Self-Government; Article 13. General **поліції** system and others.*

In addition, it should be said that the analyzed vocabulary served the emergence of a number of stable phrases. In the text of the Law we find a number of examples demonstrating the active

valence of the studied lexemes, within which we single out a group to designate the executive authority, as well as its components. For example: *the National **поліція** of Ukraine* (Article 1 para. 1); *patrol **поліція*** (subpara. 2, para.h 3, Article 13); *the central authority of the **поліції*** (subpara. 1-2, para. 1, Article 13); *territorial **поліції** bodies* (subparagraphs 1-2, paragraph 1 Article 13); ***поліцейські** commissions* (para. 1, Article 51), etc.

Let us focus on a group of phrases denoting the official position and position of a person related to the fulfilment of certain duties in bodies or institutions. For example, let us mention the following titles: *Chief of **поліції*** (Article 51 para. 9); *Chairman of the **поліцейської** Commission* (Article 51 para. 9); *Head of Territorial Authorities **поліції*** (Article 15 para. 5); *Deputy Chief of Territorial Authorities **поліції*** (Article 15 para. 6); *Employees **поліції*** (Article 3 par 2); *the position of **поліцейського*** (Article 47 para. 1), etc.

In the group of phrases containing the lexeme ***поліції*** and ***поліцейський***, we can distinguish also the phrases referring to actions and processes connected with police activities: ***поліцейські** activities* (Article 29); ***поліцейський** control* (Article 32 para. 3 subpara. 1); ***поліцейські** services* (Article 2 para. 1); ***поліції** tasks* (Article 2); ***поліцейська** work* (Article 86); ***поліцейське** welfare* (Article 41), etc.

Of interest are also the word combinations formed with the help of the analysed lexemes to denote the names and personal attributes of police officers: *uniform of **поліцейських*** (para. 1, Article 5⁻¹); *service certificate of **поліцейських*** (para. 1, Article 5⁻¹); *symbols of **поліції*** (para. 1, Article 5⁻¹), etc.

Within the functioning word combinations one can observe such variants, which have the semantics of abstract concepts: *principles of **поліції** activities* (Section II); *the system **поліції*** (Section III); *the status of **поліцейських*** (Section III) and others.

As we can see, the analyzed vocabulary serves the emergence of various semantically filled units, which, accordingly, are combined into groups according to the generality of meanings.

In our opinion, the presence of synonymous relations among the analyzed language units is interesting. In the text of the analyzed Law, as well as in other legal acts, synonymy is the interchangeability of words or phrases used for pragmatic purposes to detail or clarify the content of the legal text [Kravchenko: p. 12]. Thus, the word *поліцейський* (in the role of a noun denoting a person) is included in the corresponding semantic relationships of similarity with certain units, forming a synonymous series: *поліцейський / працівників поліції / представники поліції*. It is worth noting that the specified units are absolute synonyms, as evidenced by the illustrative material of the Law: *поліцейський*: «Поліцейський has a service card and a special badge" (Article 4 para. 1); *працівників поліції*: "Працівники поліції (police and civil servants) are subject to the Law of Ukraine "On Prevention of Corruption" (Article 3 para.2); *представники поліції*: "Police officers may be sent to international organizations, foreign countries as представники поліції" (Article 4 para. 1).

Conclusions. The conducted research allows us to assert that due to the openness of the legal language, the legal text as an expression of legal thought is always influenced by current social reality, therefore the content of legal acts meets the most important needs of the present and uses the appropriate lexical composition, where the vocabulary of foreign language origin takes its due place. It was revealed that of the main basic units of the language of the Law of Ukraine "On the National Police" – «*поліцейський*» (as an adjective), «*поліцейський*» (as a noun), «*поліція*» – the latter is the most common. The indicated units of foreign origin served as the emergence of a number of stable phrases, within which a group was singled out to designate the executive

authorities, its structural elements; to designate the official position associated with the performance of certain duties in bodies or institutions; those that name actions and processes related to policing; names and signs of belonging of a person to the police. Within the framework of the selected phrases, it was found that the analyzed lexemes often refer to the composition of the titles of sections and articles of the normative document, and their frequency is also present in the current text. It has been established that the analyzed legislative vocabulary is characterized by synonymous connections of its semantic content. We see prospects for further research primarily in the analysis of the correlation between the functioning of the lexical units «*поліція*», «*поліцейський*»” (in the sense of a noun), «*поліцейський*» (as an adjective) in other texts of modern national legislation that provides for the law enforcement sphere.

References:

1. Artykutsa N. V. Mova prava i yurydychna terminolohiia: navchalnyi posibnyk [The language of law and legal terminology: a textbook]. Kyiv : Stylos, 2004. 277 s. [in Ukrainian].
2. Balynska O. M. Semiotyka prava [Semiotics of law]: monohrafiia. Lviv : LvDUVS, 2013. 416 s. [in Ukrainian].
3. Zakon Ukrainy «Pro Natsionalnu politsiiu» [Law of Ukraine "On the National Police"] vid 2 lypnia 2015 r. (redaktsiia vid 15.06.2022) <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (data zvernennia 27.09.2022) [in Ukrainian].
4. Klochko M. Dzherela pokhodzhennia ta sposoby tvorennia yurydychnykh terminiv Ukrainy [Sources of origin and methods of creation of legal terms of Ukraine]. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy*. 2009. № 4. S. 223–231 [in Ukrainian].

5. Kovalyk I. I. Vchennia pro slovotvir [The doctrine of word formation]. Lviv : Vydavnytstvo Lvivskoho universytetu, 1961. Vypusk 2. 54 s. [in Ukrainian].

6. Kochan I. Pravnycha terminolohiia kriz pryzmu linhvistyky. Visnyk Natsionalnogo universytetu “Lvivska politekhnikha”. Problemy ukrainskoi terminolohii , 2014. № 791. S. 112–117

7. Kravchenko S. P. Mova yak faktor pravoutvorennia ta zakonotvorennia [Language as a factor in law-making] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk / Odeska natsionalna yurydychna akademiia. Odesa, 2000. 20 s. [in Ukrainian].

8. Luno P. YE. Zapozychennia v ukrainskii terminolohii konstytutsiinoho prava [Borrowed words in the Ukrainian terminology of the Constitutional law]. *Naukovi pratsi: naukovo-metodychnyy zhurnal*. Mykolaiv, 2013. Vyp. 211. S. 55–60. [in Ukrainian].

9. Molotkina Yu. O. Funktsionalno-stylova dyferentsiatsiia novitnikh zapozychen u suchasni ukrainskii movi [Functional-stylistic differentiation of the latest borrowed words in the modern Ukrainian language]: dys. ... d-ra filosofii v haluzi humanitarnykh nauk zi spetsialnosti 035 Filolohiia / Ternopilskiy nats. ped. un-t im. V. Hnatiuka. Ternopil ; Pereiaslav, 2021. 285 s. [in Ukrainian].

10. Poliuha L. M. Slovnyk ukrainskykh morfem : ponad 45000 [Dictionary of Ukrainian morphemes: over 45,000]. Kyiv : Dovira, 2009. 554 s. [in Ukrainian].

11. Pradid Yu. F. Teoriia i praktyka tлумachennia znachennia terminiv u zakonodavchomu akti [Theory and practice of interpreting the meaning of terms in a legislative act.]. *Kultura narodov Prychernomia*, 2002. № 32. S. 113–115 [in Ukrainian].

12. Savoniuk R. Shchodo terminiv i poniat Kryminalno-protseusualnogo kodeksu Ukrainy [Regarding the terms and concepts of the Criminal Procedure Code of Ukraine]. *Pravo Ukrainy*. 2004. №2. S. 99–101. [in Ukrainian].

13. Symonenko L. O. Ukrainske terminoznavstvo kintsia XX – pochatku XXI st.: stan i perspektyvy rozvytku [Ukrainian terminology of the late 20 th – early 21 st centuries: state and prospects for development]. *Movoznavstvo*, 2018. № 3. S. 39–47 [in Ukrainian].

14. Slovnyk ukrainskoi movy : v 20-ty tomakh (1–11 tomy) [Dictionary of the Ukrainian language: in 20 volumes (volumes 1–11)]. URL: <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=57199&page=1822>. (data zvernennia 27.09.2022) [in Ukrainian].

15. Suchasnyi slovnyk inshomovnykh sliv: blyzko 20 tysiach sliv i slovopoluchen [Modern dictionary of foreign words: about 20 thousand words and word combinations] / NAN Ukrainy, In-t movoznavstva im. O. O. Potebni; ukkladachi: O. I. Skopnenko, T. V. Tsymbaliuk; vidpovidnyi redaktor H. P. Pivtorak. Kyiv: Dovira, 2006, 789 s. [in Ukrainian].

16. Tkachenko O. B. Zapozychennia. Ukrainska mova: Entsyklopediia [Borrowed words. Ukrainian language: Encyclopedia]/redkol. V. M. Rusanivskiyi. Kyiv: Ukrainska entsyklopediia, 2004. S. 194–195 [in Ukrainian].

17. Tokarska A. S. Komunikatyvna pryroda prava i pravovoi komunikatsii. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava* [Communicative nature of law and legal communication. Philosophical and methodological problems of law], 2011. № 1. S. 32–39 [in Ukrainian].

18. Tur O. Potensial sufiksalnogo sposobu tvorennia terminiv zemleustroiu ta kadastru [The potential of the suffix method of creating land management and cadastre terms]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhniky»*. Seriiia «Problemy ukrainskoi terminolohii». Lviv : Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniky, 2010. № 675. S. 45–49 [in Ukrainian].

19. Tsarova I., Yuzheka R. Terminolohiia inshomovnykh sliv u Kryminalnomu kodeksi Ukrainy [Terminology of foreign words in the Criminal Code of Ukraine]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. (Yurydychni nauky)*. Kyiv. 2020. Vypusk. 1 (112). S. 57–61 [in Ukrainian].

20. Sheremeta N. Pravnycha terminolohiia ukrainskoi movy ta protsesy tvorennia [Legal terminology of the Ukrainian language and processes of creation.]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhniky»*. Seriiia «Problemy ukrainskoi terminolohii», 2013. № 765. S. 120–123 [in Ukrainian].

§2.4 ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ТА МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ (Ваколя З.М., ДВНЗ «Ужгородський національний університет»)

Вступ. Сучасний етап розвитку суспільства вимагає вдосконалення змісту та засобів реалізації дошкільної та початкової освіти в Україні, а також пошуку нових засад для підвищення її якості. Актуальність проблеми дослідження зумовлена сучасними трансформаціями в культурно-освітньому та суспільно-політичному житті України, пріоритетним напрямком яких є виховання національно-патріотичної особистості, яка глибоко шанує національно-культурні цінності українського народу, знає і розмовляє рідною мовою, усвідомлює свою національну приналежність. Загальновідомо, що чим раніше розпочнеться виховання національно-патріотичної особистості майбутнього громадянина України, тим ефективнішим буде формування його як особистості, яка виявляє високий рівень сформованості національної свідомості та патріотичних почуттів, бере активну участь у суспільно-політичному житті країни.

Актуальною освітньою проблемою сьогодення, починаючи з дошкільного віку дитини, є необхідність виховання самодостатньої, відповідальної особистості, здатної усвідомлювати свою роль у житті держави, якій не байдужа доля країни, і в майбутньому бути готовим її захищати. Ефективність дошкільного виховання багато в чому визначається взаєминами вихователів і батьків, оскільки сім'я є основним соціальним інститутом, відповідальним за навчання, виховання та розвиток дитини. Водночас сучасні батьки, не маючи достатніх знань про специфіку науково

доцільного виховання, вікові та індивідуальні особливості дитини, і часто здійснюють процес виховання інтуїтивно та хаотично, у зв'язку з цим, необхідна свідома та відповідальна співпраця батьків та вихователів дошкільного освітнього закладу, яка дозволяє забезпечити наступність виховних впливів та створити сприятливі умови для реалізації єдиних вимог повноцінного навчання, виховання та розвитку дітей, включаючи національно-патріотичне виховання. З огляду на це актуальним є дослідження особливостей формування національно-патріотичного виховання у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематику дослідження особливостей формування національно-патріотичного виховання у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку досліджує значна кількість науковців. Зокрема, у наукових працях О. Кононко, Н. Пихтіної, С. Матвієнко, А. Аніщука, Л. Бобро, О. Лісовець проаналізовано соціально-моральний розвиток і процес виховання дітей дошкільного віку; Т. Дуки, Т. Журавко, Л. Шкрєбтієнко, С. Тесленко проаналізовано громадянсько-патріотичне виховання дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури; А. Терник досліджено національно-патріотичне виховання дітей старшого дошкільного віку; С. Матвієнко відображено особливості забезпечення наступності у національно-патріотичному вихованні старших дошкільників і молодших школярів.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на незначну кількість оригінальних та змістових праць зарубіжних і вітчизняних вчених з досліджуваної проблематики, слід визначити, що практично відсутні дослідження, присвячені аналізу особливостей формування національно-патріотичного виховання дітей

старшого дошкільного та молодшого шкільного віку. У зв'язку з цим, невіршені аспекти загальної проблематики статті вимагають подальшого дослідження та пошуку підходів для забезпечення національно-патріотичного виховання дітей та з-за сучасних умов.

Метою дослідження є висвітлення особливостей формування національно-патріотичного виховання у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку. Для досягнення мети визначено наступні завдання:

1) визначити теоретичну сутність поняття «національно-патріотичне виховання»;

2) визначити основні аспекти формування національно-патріотичного виховання у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку;

3) проаналізувати основні організаційно-педагогічні умови ефективного національно-патріотичного виховання у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку;

4) сформуувати модель національно-патріотичного виховання дітей старшого дошкільного віку та молодшого шкільного віку.

При проведенні дослідження були використані загальнонаукові й спеціальні методи дослідження, зокрема аналіз і синтез, порівняння, узагальнення, системно-структурний аналіз та історичний метод.

Виклад основного матеріалу. Національно-патріотичне виховання в історії отримало визнання та теоретичні основи від видатних зарубіжних мислителів, таких як Я. Коменський, Й. Песталоцці та А. Дістервег. Чеський педагог Я. Коменський вважав, що сутність національно-патріотичного виховання полягає у вихованні громадянина, у якого вищий пріоритет полягає у забезпеченні благополуччя своєї батьківщини. Він наголошував на значенні навчання

рідною мовою, вихованні гуманності та прагнення до формування таких людей, які були б готові жертвувати собою заради свободи і незалежності своєї країни [1].

Швейцарський педагог Й. Песталоцці, вбачав національно-патріотичне виховання у розвитку моральних почуттів на базі чуттєвого споглядання та підкреслював важливість формування здатності дітей розпізнавати та створювати добро [1]. Німецький педагог А. Дістервег, ґрунтував своє розуміння національно-патріотичного виховання на принципах гуманізму та підкреслював важливість внутрішньої свободи, природовідповідності, виховання любові до всього людства та свого народу в родинному та освітньому середовищі. Ці педагоги надавали великого значення формуванню патріотичних цінностей, гуманності, доброти та справедливості у виховному процесі та акцентували національну самосвідомість та любов до батьківщини як основні складові національно-патріотичного виховання [1].

Видатний філософ і педагог Г. Сковорода підкреслював важливість значення національно-патріотичного виховання, який неодноразово захищав ідеї народності, вчив народ як жити, працювати, виховувати дітей, наголошував, що «кожен повинен знати свій народ, а в народі пізнати себе». Г. Сковорода розглядав патріотизм як складне і багатогранне почуття до Батьківщини, в якому органічно переплітається любов до рідної природи, рідної мови з усвідомленням патріотичного обов'язку перед своїм народом [2].

К. Ушинський у своїй педагогічній системі першочергове значення відводив національно-патріотичному вихованню, тому що почуття народності в людині найсильніше: «Як немає людини без самолюбства, так немає людини без любові до Батьківщини, і ця любов дає вихованню

вірний ключ до серця людини і могутню опору для боротьби з його поганими природними, особистими, сімейними і родовими нахилами» [3]. Як вважає К. Ушинський, саме національно-патріотичне виховання формує і зміцнює в дитині народність, розвиває водночас її розум і самосвідомість, вносить світло в тайники народного характеру та здійснює сильний і благородний вплив на розвиток суспільства, його мови, літератури, законів та на всю історію [3].

О. Духнович зазначав, що формування системи національно-патріотичного виховання повинно базуватись на врахуванні історичних та національних традицій народу. У власних педагогічних поглядах він дійшов висновків, що освітньо-виховний процес у ЗДО повинен реалізуватися у національному дусі, а основними засобами імплементації завдань виховання почуття патріотизму є застосування виховного потенціалу рідної мови, літератури, історії, пісенного мистецтва.

Вагомий внесок у розробку теорії і практики національно-патріотичного виховання зробила С. Русова, яка аргументувала думку про важливість виховання у дітей з перших днів життя почуття патріотизму, любові до свого народу і Батьківщини. Розв'язання цієї проблеми педагог вбачала у формуванні процесу виховання патріотизму у дітей на базі багатовікового досвіду українського народу, його історичних, культурних і духовних надбань. С. Русова відзначала, що виховання дітей потрібно реалізовувати «на рідному ґрунті», оскільки тільки національне оточення спроможне сприяти вихованню високоморальної і патріотично налаштованої особистості.

В. Верховинець, який був палким патріотом своєї Батьківщини, у справі національно-патріотичного виховання

у молодого покоління, велику роль надавав застосуванню дитячого музично-ігрового репертуару [4]. Педагогічні спостереження привели В. Верховинця до висновку стосовно того, що «діти дошкільного віку дуже сильно люблять народні ігри зі співами і танцями і охоче виконують народні рухи під пісню», тому для національно-патріотичного виховання та формування національної культури у підростаючого покоління засобами народного танцю В. Верховинець пристосував усі танцювальні рухи та їх комбінації для дитячого виконання [4].

Формування національно-патріотичного виховання у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку є важливим завданням, що пов'язано з тим, що в цьому віці діти активно формують свою особистість і світогляд. Національно-патріотичне виховання у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку забезпечує розвиток почуття гордості за свою країну, поваги до національних традицій, культури та історії.

Національно-патріотичне виховання дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку є інтегральною динамічною властивістю особистості, яка відображає почуття любові до Батьківщини, народу, країни, ціннісне ставлення до родини, усвідомлення національних символів, державних свят, традицій, історичних подій, видатних подій та людей Батьківщини, які через гуманістичні переживання дитини відображаються в її поведінці [5].

Вважаємо за необхідне навести основні трактування поняття «національно-патріотичного виховання», які відображені в таблиці 1.

Таблица 1.

Основні трактування поняття «національно-патріотичного виховання»

Автор	Сутність поняття
Т. Маланюк [6]	цілісна системна якість, що характеризується ступенем сформованості суспільно значущих патріотичних якостей, генетично зумовлених і соціально набутих у процесі життєдіяльності.
А. Левицька [7]	якість особистості, яка характеризується наявністю та ступенем сформованості патріотичних якостей, що відображають знання й усвідомлення традицій та застосування їх у повсякденному житті.
Ю. Зубцова [8]	результат засвоєння особистістю національних цінностей і культурних норм, який визначається ступенем: сформованості національної громадянської самосвідомості, патріотичних переконань і поведінки; усвідомлення особистістю своїх вчинків і дій на благо народу і держави та її готовністю до захисту Батьківщини.
І. Котенєва [9]	1) системна характеристика особистості, яка відображає наявність і ступінь сформованості відповідних якостей і звичок поведінки; 2) взаємопов'язаний процес накопичення патріотичних знань та уявлень, формування патріотичних почуттів, цінностей, переконань та реалізація набутих і емоційно пережитих знань у вчинках і поведінці.
В. Будак [10].	процес виховання духовно-моральних і культурно-історичних цінностей, що відображають специфіку формування та розвитку українського суспільства і держави, національної самосвідомості, способу життя, світобачення та долі українців.
Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України [11].	комплексна системна й цілеспрямована діяльність органів державної влади, громадських організацій, сім'ї, освітніх закладів, інших соціальних інститутів із формування в молодого покоління високої патріотичної свідомості, вірності, любові до Батьківщини, турботи про благо свого народу, готовності до виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, сприяння становленню її як правової, демократичної, соціальної держави.

Джерело: сформовано автором на основі джерела [6-11].

Отже, національно-патріотичне виховання дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку визначається як комплексна та системна діяльність органів державної влади, сім'ї та закладів освіти, яка спрямована на формування у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку високої патріотичної свідомості.

Національно-патріотичне виховання повинно враховувати сучасні суспільно-політичні та економічні реалії країни, передбачати стратегічний підхід та забезпечувати формування глибокого та рефлексивного патріотизму в масовій свідомості дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку. Варто відзначити, що національно-патріотичне виховання не може бути обмежене лише моральними аспектами, оскільки сучасна освітня практика виявляє ряд протиріч, зокрема:

1. Сучасне молоде покоління українців відхиляє цінності минулого та устоїв попереднього суспільства, більш реалістично сприймаючи новий соціальний тип особистості – відповідальну за долю своєї країни, людину-патріота. Це ставить під сумнів дієвість традиційних методів виховання, застосовуваних у освітніх закладах.

2. Швидкі зміни у суспільно-економічних та інформаційних сферах «віддаляють» молоде покоління від традиційних цінностей та способу життя українців, які раніше були основою народознавчої роботи в освітніх закладах.

Необхідно усвідомлювати ці протиріччя та розвивати нові підходи до національно-патріотичного виховання, які б враховували сучасні реалії та потреби молодого покоління [12].

На нашу думку, для розвитку національно-патріотичного виховання дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку доцільно використовувати наступні механізми виховання:

– виховання дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку в душі національної ідеї та відданості Батьківщині, проникнення в її серце і свідомість почуття захисту Батьківщини, що є почесним і священним обов'язком громадянина;

– пробудження почуття гордості за національних героїв, які самовіддано боролися за незалежність і процвітання улюбленої Батьківщини, виховання бажання гідно ставитися до своїх.

У зв'язку з цим важливо визначити систему, принципи, методи, форми, напрями та порядок оцінювання ефективності виховання дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку у національно-патріотичному душі [13].

В основі національно-патріотичного виховання дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку лежать наступні взаємопов'язані структурні компоненти.

Перший – когнітивний компонент у структурі національно-патріотичного виховання дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку характеризує уявлення дитини про любов до Батьківщини, народу, країни; знання патріотизму, національної символіки, державних свят, традицій, історичних подій, видатних людей Батьківщини, у відповідності до вікових особливостей дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку. За когнітивним компонентом дитина проходить процес пізнання, обробки отриманої інформації в результаті навчання, виховання, спостереження та осмислення навколишнього світу. Наявність у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку уявлень, знань і суджень про свою країну запобігає хибним уявленням про патріотизм.

Другий – емоційно-ціннісний компонент визначає ціннісне ставлення дитини старшого дошкільного та

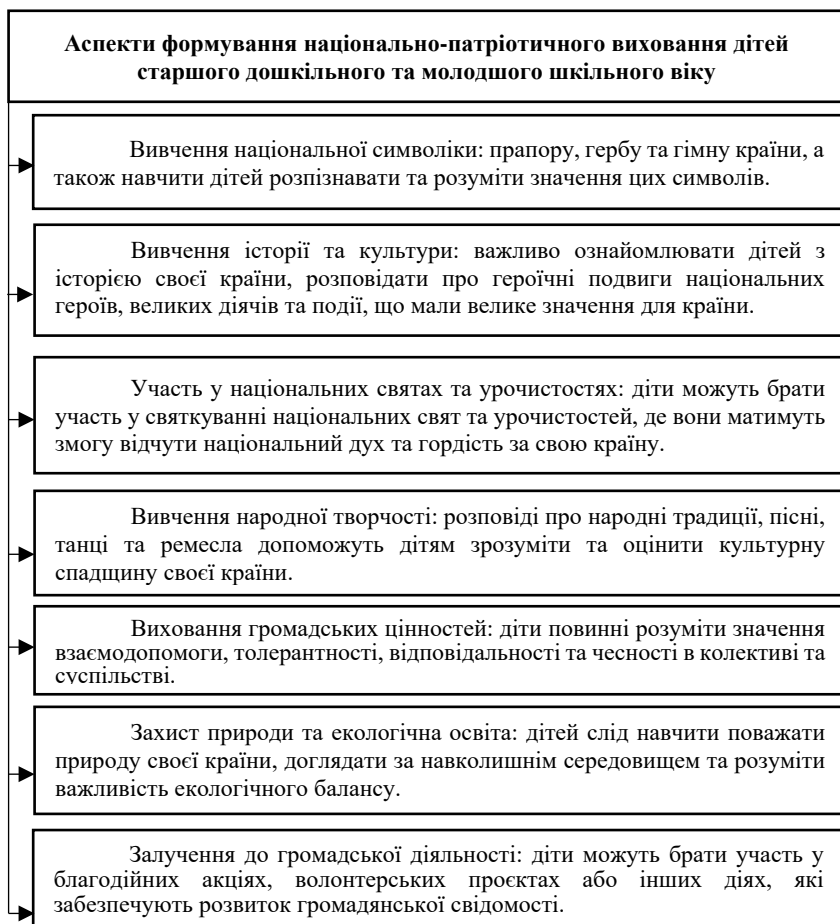
молодшого шкільного віку до Батьківщини, до людей, до країни; до сім'ї; до національних традицій, а також гордість дитини за досягнення своєї країни. Емоційно-ціннісний компонент є загальною життєвою установкою, яка формується в процесі становлення дитини старшого дошкільного та молодшого шкільного віку. Доцільність цього компонента зумовлена тим, що ознайомлення з патріотизмом здійснює вплив не лише на пізнавальну сферу дитини старшого дошкільного та молодшого шкільного віку, а й, проходить через її емоційне сприйняття, що забезпечує формуванню відповідних цінностей у неї.

Третій – поведінковий компонент характеризується особливістю дитини старшого дошкільного та молодшого шкільного віку через дії та поведінку проявляти любов до Батьківщини, до людей, до країни, а саме: збереження та відтворення традицій, дотримання суспільно корисних правил у різних видах діяльності, зокрема, ігровій; участь у колективних патріотичних заходах. У поведінковому компоненті вміння та навички формуються через набуття дитиною досвіду, залучення її до різноманітної соціальної діяльності, міжособистісних стосунків [5].

У зв'язку з цим педагогіці завжди велике значення надавалося питанню ознайомлення дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку з громадським життям, оскільки залучення дітей до дійсності є найважливішим засобом національно-патріотичного виховання [14].

Основні аспекти формування національно-патріотичного виховання у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку відображені на рисунку 1.

Рис. 1. Аспекти формування національно-патріотичного виховання дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку

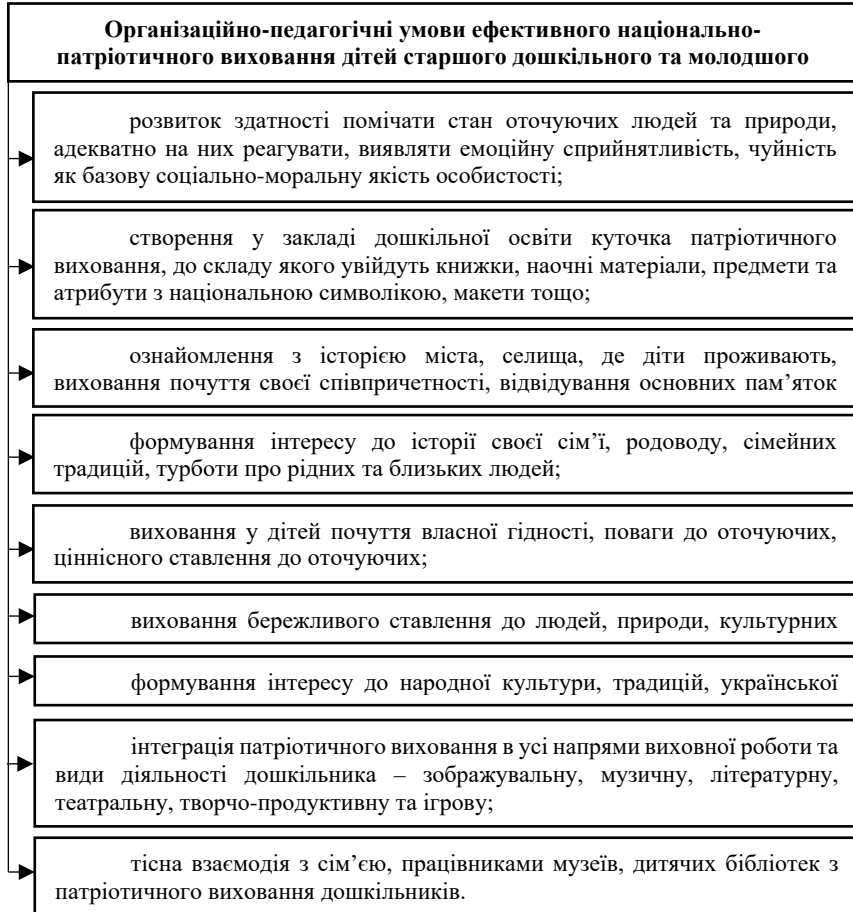
Джерело: сформовано автором на основі джерела [15; 16].

Ці аспекти можуть бути відображені в розробці спеціальних програм, уроків, ігор та заходів, спрямованих на формування національно-патріотичного виховання у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку.

На рисунку 2. відображено основні організаційно-педагогічні умови ефективного національно-патріотичного виховання у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку.

Рис. 2. Організаційно-педагогічні умови ефективного національно-патріотичного виховання дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку

Джерело: сформовано автором на основі [12; 17].

Провідні фахівці відзначають, що важливою умовою ефективного національно-патріотичного виховання у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку є створення розвивального середовища, якому необхідно приділяти особливу увагу. Це середовище містить не тільки дидактичні ігри, наочні матеріали, атрибути для ігор, літературу відповідного змісту, а й передбачає процес комунікації вихователя з дітьми, надання відповідей на запитання дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку, пояснення незрозумілого тощо [12].

Вважаємо за необхідне охарактеризувати основні наукові підходи для формування національно-патріотичного виховання у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку у батьківсько-вихователівській взаємодії:

1. Системний підхід є ключовим для ефективного національно-патріотичного виховання дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку, застосування якого, надає змогу, розглядати патріотичне виховання як комплексний процес, що включає в себе взаємодію диференційованих суб'єктів та враховує їхні взаємозв'язки та взаємовплив. Системний підхід надає змогу віднайти диференційовані варіанти взаємодії батьків та вихователів, вибрати найбільш результативний для патріотичного виховання дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку. Цей підхід сприяє забезпеченню гармонійної взаємодії між диференційованими учасниками виховного процесу та враховує їхні особливості.

2. Особистісно-орієнтований підхід передбачає підтримку та розвиток особистості дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку щодо патріотичного виховання, який враховує індивідуальні особливості кожної дитини та протегує її зростання як

громадянина шляхом засвоєння ціннісних ставлень та формування патріотичних знань.

3. Діяльнісний підхід акцентує увагу на використанні диференційованих прийомів та методів взаємодії вихователів та батьків у процесі патріотичного виховання, який скеровує роботу на здобуття дітьми старшого дошкільного та молодшого шкільного віку патріотичних знань та ціннісних ставлень з подальшим відтворенням їх у практичній діяльності.

4. Герменевтичний підхід надає можливість виховання патріотизму у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку у нових соціокультурних умовах, який сприяє застосуванню ефективних методів та форм взаємодії з батьками та дітьми, що забезпечують формування національно-патріотичних цінностей.

Використання системного, особистісно-орієнтованого, діяльнісного та герменевтичного підходів сприяє комплексному розвитку дитини та формуванню її патріотичної свідомості [18].

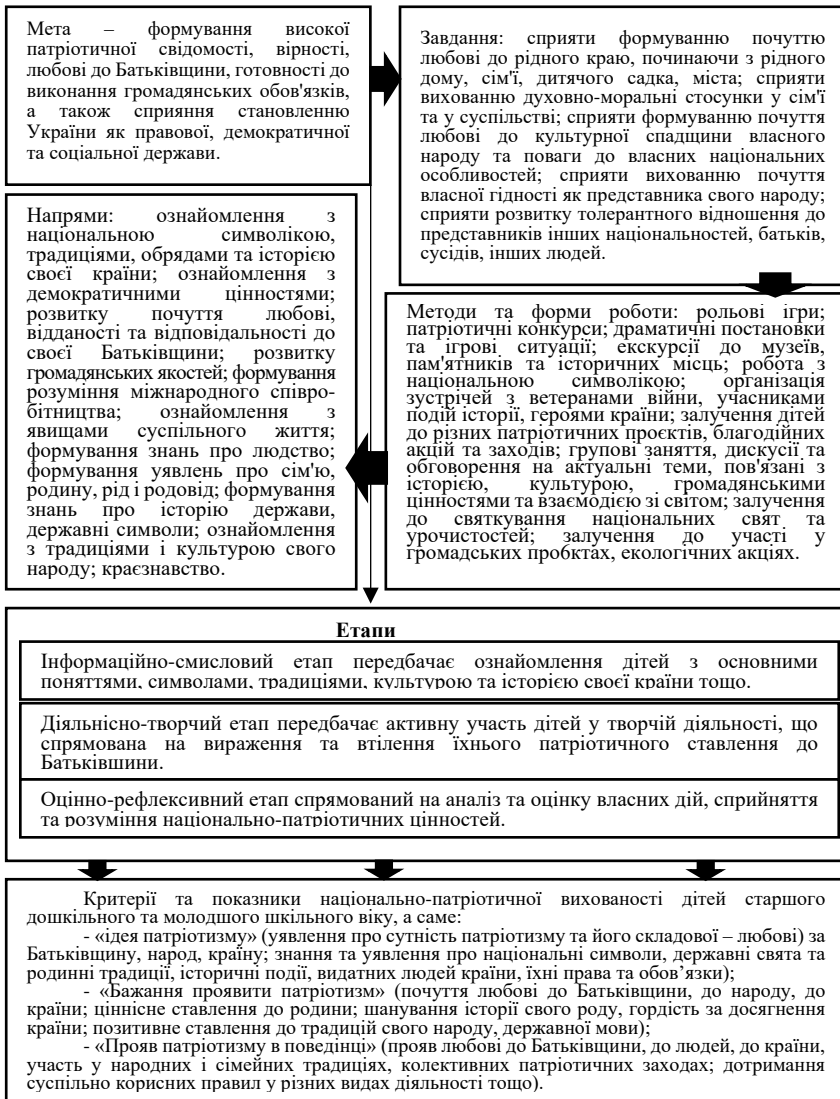
Вважаємо за необхідне сформувати модель національно-патріотичного виховання у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку, яка базується на комплексній системній діяльності органів державної влади, сім'ї та освітніх закладів для забезпечення виховання громадянської активності та відповідальності, ціннісного ставлення до українського народу, Батьківщини, держави та нації тощо. Модель національно-патріотичного виховання дітей старшого дошкільного віку та молодшого шкільного віку містить три етапи: інформаційно-смісловий, активно-творчий, оцінно-рефлексивний (див. рис. 3).

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek XXXII mezinárodní kolektivní monografie

Рис. 3. Модель національно-патріотичного виховання дітей старшого дошкільного віку та молодшого шкільного віку
Джерело: сформовано автором на основі [5; 19; 20].

Результатом реалізації моделі є національно-патріотичне виховання дитини старшого дошкільного та молодшого шкільного віку, під яким розуміють сформовану в процесі національно-патріотичного виховання здатність свідомо відтворювати власну поведінку на основі засвоєних патріотичних цінностей (шанобливе ставлення до мови, бажання спілкуватися нею, шанобливе ставлення до державних і національних символів; готовність захищати Батьківщину; розуміти й адекватно вживати слова, що позначають національно-патріотичні цінності). Відзначимо, що нами виокремлено пропедевтичний етап, який не увійшов до розробленої моделі, оскільки цей етап скерований на підготовку вихователів старших груп до впровадження моделі національно-патріотичного виховання дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку.

На першому етапі моделі дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку необхідно ознайомлювати з творами української літератури патріотичного змісту, з яких вони дізнаватимуться про звичаї та обряди рідного краю, традиції, свята, героїв українського народу, державні та національні символи. На цьому етапі необхідно впроваджувати наступні методи та прийоми: читання та розповідання казок, оповідань, віршів патріотичного спрямування, бесіди за змістом («Моє улюблене свято», «Цінності моєї родини», «Калина як символ єдності», «Улюблені місця моєї родини» тощо), дидактичні ігри та вправи («Знайди слово», «Склади загадку», «Опиши звичай», «Знайди знаки до слова», «Що це за дія?» тощо), ігри-наслідування за змістом твору («Подорож у паліандр», «Про що співає соловейко?», «Сумна верба золотоголова», «Веселі чорнобривці» тощо). Рекомендуємо застосування наступної ігрової форми роботи з дітьми, де головними героями будуть

ляльки хлопчика Гарбузика та дівчаток Волошечки і Калинки, які знайомитимуть дітей з традиціями, звичаями рідного краю, національною та державною символікою України тощо, а пропонуємо розробляти для дітей цікаві завдання (наприклад, знайти символи рослин на картці-ілюстрації, назвати та розфарбувати їх, придумати історію повернення Солов'я на батьківщину, створити колаж «Мій прапор» тощо).

Отже, провідною формою роботи на цьому етапі є заняття з художньої літератури та розвитку мовлення, у зв'язку з чим, впроваджується наступна педагогічна умова, як стимулювання мовленнєвої діяльності дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку засобами художнього слова патріотичного змісту [21].

Вважаємо за необхідне ознайомлювати дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку з початками народознавства, яке виховує у них моральні, патріотичні, естетичні, творчі задатки, такими засобами як народна казка, пісня, приказка, вишиванка, які несуть надзвичайну виховну силу, вироблену протягом багатьох поколінь. Цей підхід надає змогу з найменшого привчати дітей поважати, любити власний народ, Батьківщину, не тільки відчувати, а бути частиною рідного краю та держави, а також сприяти формуванню у них почуття відповідальності за майбутнє власної Батьківщини, виховання почуття психологічної стійкості та готовності до збереження народних надбань.

Опираючись на досвід організації народознавчої роботи з дошкільнятами, рекомендуємо: долучати дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку до вивчення державних (герб, прапор, гімн) та народних символів (калина, верба, віночок, рушник, вишиванка); проводити заняття, які присвячені історії та культурі України, де вихователі розповідатимуть про важливі історичні події, національних

героїв, традиції, народну творчість тощо; проводити національні свята, урочистості та заходи, що присвячені важливим датам та подіям в історії країни (наприклад, День Незалежності, День Конституції, День Прапора) – це можуть бути концерти, тематичні вистави, виставки, спортивні змагання тощо, де діти можуть брати участь у підготовці та проведенні цих заходів, виступати з виставами, піснями та танцями і матимуть змогу відчутти національний дух та гордість за свою країну; ознайомлювати дітей із найближчим оточенням; на тематичних виховних заходах використовувати українські народні казки, легенди та притчі, оскільки український фольклорний скарб доступний для сприйняття дошкільнят та містить в собі глибокий пізнавальний і виховний потенціал; розширювати уявлення дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку про народні ремесла (вишивання, петриківський розпис, гончарство, хліборобство, вівчарство, бджільництво) [22]. Ці засоби допоможуть дітям старшого дошкільного та молодшого шкільного віку познайомитися з історією українського народу, його звичаями та традиціями.

У зв'язку з цим, вихователі повинні розробити спеціальні програми, які включають планування тематичних уроків, заходів та діяльностей, які скеровані на формування національно-патріотичного виховання у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку. Програми повинні бути цілеспрямовані, забезпечувати послідовне вивчення матеріалу та враховувати особливості розвитку дітей у цьому віковому періоді.

Вихователі повинні забезпечити активне застосування національної символіки (прапора, гербу, гімну тощо) в освітньому процесі та урочистих подіях, де діти повинні мати змогу вивчати та розуміти значення цих символів, а також

мати можливість брати участь у церемоніях підняття прапора, співанні гімну тощо.

Варто відзначити, що необхідно виховувати у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку такі риси особистості, як: гостинність, доброта, мудрість, працелюбність, почуття гумору, щедрість, щирість тощо, які відзначаються безумовними національними рисами характеру українців [19].

На другому етапі, діяльнісно-творчому, вважаємо за необхідне, поглибити знання дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку з історії, символіки, звичаїв, легенд рідного краю, розвитку вміння дитини висловлювати свої почуття, стримувати емоції, адекватно вживати слова народного походження, розвитку патріотичного змісту в мовленні, сформовані патріотичні почуття (шанування державних і національних святинь; пошана до мови, українських звичаїв; гордість за бойові та трудові подвиги рідного народу).

Провідною формою роботи на цьому етапі є інтегровані заняття та заняття з різних видів художньо-мовленнєвої діяльності (малювання, музика, художня література). На цьому етапі увага скерована, зокрема, на ситуації успіху (І. Бех, І. Єфімова, В. Ільїн, Л. Спірін та ін.), що дозволяло дітям старшого дошкільного та молодшого шкільного віку із задоволенням виконувати різноманітні завдання та вправи, активно брати участь у художніх виставках та інших творчих проектах, що сприяють розвитку творчих навичок та підтримці патріотичного духу.

Серед методів і прийомів, які використовуються на цьому етапі є: творчі ігри, подорожі-презентації (до Мовної країни, Сорочинські майстри, Запорізька Січ), квест-подорож (Скарби рідного міста, «Бабусина хата»); словесне

коментування власних малюнків, ігри-драматизації, дидактичні ігри, створення пластилінового мультфільму за змістом творів патріотичного спрямування; для реалізації цих методів та прийомів використовувалися такі технології як STREAM, ICT та ART.

Зазначимо, що інноваційні технології стали ефективною формою роботи для забезпечення результативного формування національно-патріотичного виховання у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку. Так, за допомогою ІКТ діти разом із педагогом можуть створювати колажі, комікси, нові казки, віртуально подорожувати різними містами та музеями України, віртуально приїжджати в гості до відомих українських видатних осіб. Використання технології STREAM впливає на розвиток критичного мислення дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку, уміння спостерігати, формування діалогічного характеру спілкування тощо. Особливе місце в роботі з фольклорним матеріалом відводиться прислів'ям і приказкам, оскільки ці жанри фольклору впливають на формування національно-мовної самосвідомості дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку і є основою національно-патріотичного виховання майбутніх громадян Української держави.

Отже, рекомендуємо застосовувати наступні методичні картки вихователями у відповідності до теми заняття (наприклад, до теми «Моя Батьківщина»: прислів'я «Не будши на чужині, не оціниш по-справжньому рідної землі», «Бережи Вітчизну, як око, і вона тебе завжди берегтиме», «Людина без Вітчизни, як соловей без пісні», вислови «Кожен любить свій край», «Кожна пташка знає своє гніздо», «Кінь швидше біжить, якщо це дорога додому», «Рідна земля, як скриня із золотом»). Отже, на другому етапі реалізували таку

педагогічну умову, як «інтеграція різних видів художньо-мовленнєвої діяльності (зображувально-мовленнєвої, музично-мовленнєвої, літературно-мовної, театральномовленнєвої) у вихованні національно-патріотичної особистості дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку».

На третьому, оцінно-рефлексивному етапі моделі пропонуємо спеціально сформувані реальні життєві ситуації, в яких дитина виявляла б активну участь, повагу до символів і звичаїв рідної землі та проявляла здатність дотримуватись патріотичних норм. На цьому етапі необхідно реалізовувати такі методи та прийоми як: моделювання проблемних ситуацій («ситуації вибору, ситуації оцінювання, ситуації контролю, конкурс на кращого знавця української народної пісні, ток-шоу «Топ-5 найкращих українських дитячих пісень», «Топ-5 улюблених українських свят»).

Рекомендуємо вихователям планувати процес використання художніх творів в різних видах художньо-мовленнєвої діяльності для забезпечення результативного національно-патріотичного виховання дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку. Наприклад, із теми «Моя Батьківщина»: відразу після вірша «Україна» Володимира Сосюри рекомендуємо дітям виконувати в музично-мовленнєвій діяльності артикуляційну вправу «Соловейчик»; в образотворчій діяльності – малювати рідний край та представляти свої проекти за власними малюнками, створювати колажі Палісандр та описувати їх; в літературномовленнєвій діяльності – придумувати власні історії про майбутнє України, про сивого Солов'я та жовтогарячу Іволгу; в театральномовленнєвій діяльності – виконувати зоровомовленнєві замальовки, за авторською казкою «Летюче дерево» Юрія Ярмиша, квест «Пам'ятки рідного міста» [21].

Також, вихователі можуть розробити програму, яка включатиме роботу з волонтерськими проектами, благодійними акціями та громадськими ініціативами, які сприяють розвитку громадянської свідомості, де діти можуть долучатися до заходів, які скеровані на підтримку потребуючих, охорону довкілля та збереження культурної спадщини; яка передбачатиме організацію екскурсій до історичних місць, музеїв, пам'ятників, архітектурних об'єктів, де діти матимуть змогу побачити на практиці те, що вони вивчали у групі, та задавати питання експертам. Ці програми забезпечуватимуть психологічний та інтелектуальний розвиток дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку.

Варто відзначити те, що підґрунтям для національно-патріотичного виховання дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку є не лише моральне, але й правове та політичне виховання, які впроваджуються у процес проведення спеціальних навчальних занять і форм позакласної роботи, для забезпечення формуванню соціальної та комунікативної компетентності дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку [23].

На рисунку 4. відображено основні принципи, які допомагають створити систему національно-патріотичного виховання дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку, які враховують природу особистості, культурні особливості, її індивідуальність і сприяють формуванню громадянської особистості.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek XXXII mezinárodní kolektivní monografie

Принципи національно-патріотичного виховання дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку	
→	Принцип національної спрямованості передбачає акцент на формування національної самосвідомості, любові до рідної землі та українського народу, виховання поваги до культури інших народів, що населяють Україну, та сприяти збереженню та розвитку національної ідентичності, пишатися приналежністю до українського народу та брати участь у розбудові та захисті своєї держави.
→	Принцип самоактивності й саморегуляції спрямований на розвиток суб'єктних характеристик у вихованців, критичного мислення, для самостійного прийняття рішень, вироблення громадянської позиції, а також формування у вихованців відповідальності за власні дії та ставлення до суспільства.
→	Принцип соціальної відповідності передбачає узгодження змісту та методів виховання з реальною соціальною ситуацією в країні, де процес виховання має спрямовуватись на формування в дітей готовності до захисту України та розв'язання життєвих проблем.
→	Принцип полікультурності передбачає інтеграцію української культури в європейській та світовий простір, що полягає у розумінні і толерантному ставленні до різних культур, ідей, цінностей та вірувань інших народів, а також вихованець повинен вміти диференціювати спільне і відмінне в різних культурах, а також пишатися своєю національною приналежністю та сприймати українську культуру як невід'ємну складову загальнолюдської культури.
→	Принцип історичної і соціальної пам'яті скерований на збереження та реконструювання духовно-моральної, культурно-історичної спадщини українців.
→	Принцип міжпоколінної наступності полягає у збереженні для нащадків зразків української культури, етнокультури народів, що живуть в Україні.
→	Принцип етнізації виховного процесу означає наповнення виховання національним змістом, спрямованим на формування самосвідомості громадянина.
→	Принцип гуманізму передбачає сприйняття особистості вихованця як вищої соціальної цінності, повагу до його прав на свободу, розвиток здібностей та виявлення індивідуальності.
→	Принцип демократизму передбачає рівноправність учасників освітнього процесу, повагу до різних точок зору та узгодження позицій у спілкуванні.
→	Принцип інтегративності встановлює єдність педагогічних вимог освітнього закладу, сім'ї та громадськості.
→	Принцип безперервності виховання забезпечує цілісність і послідовність у вихованні, перетворюючи його на постійний процес, що триває протягом усього життя людини. Цей принцип підкреслює нероздільність навчання і виховання та формування всебічно розвинутої особистості.
→	Принцип наступності виховання передбачає послідовність і систематичність у впровадженні виховних заходів та програм на різних етапах розвитку особистості, який полягає в усвідомленні того, що виховання є тривалим процесом, який прогресує і розвивається разом з ростом і зміною особистості.

Рис. 4. Принципи національно-патріотичного виховання дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку

Джерело: сформовано автором на основі [24].

Всі принципи скеровані на формування систематичного та послідовного виховання, яке розвиває особистість, формує патріотичність, самостійність, толерантність та громадянську свідомість у дітей та молоді.

Науковці наголошують на необхідності забезпечення наступності у національно-патріотичному вихованні між освітніми ланками, у тому числі – через формування готовності вихователів до проведення ефективної патріотично-виховної роботи. У зв'язку з цим вважаємо, що впровадження наступності в національно-патріотичному вихованні дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку імовірно за виконання наступних умов [25]:

1. Цілеспрямованій, безперервній, послідовній взаємодії освітніх закладів всіх рівнів.

2. Діалектичному взаємозв'язку цілей, завдань, змісту, форм, методів, послідовних етапів розвитку національно-патріотичних якостей дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку, де кожен наступний етап опирається на попередній і формує перспективу для розвитку патріотизму в подальшому.

Специфіка дієвості наступності в освітніх закладах спричинена єдністю загального і специфічного, де до першого можна віднести те, що цей процес організовується, виходячи з мети та завдань національно-патріотичного виховання, які визначені на загально держаному рівні, а до другого можна віднести те, що діти старшого дошкільного та молодшого шкільного віку належать до різних вікових груп та мають індивідуальні перспективи розвитку [25].

Цей принцип наступності відзначається тим, що виховання повинно бути організоване таким способом, щоб передбачати послідовне врахування досягнень, навичок та знань, які одержані на попередніх стадіях виховання. Тобто це означає, що виховання повинно бути сплановане таким

чином, щоб кожен новий етап доповнював і розширював попередні досягнення та давав змогу розвиватися далі.

Принцип наступності є важливим для забезпечення неперервності виховання, забезпечення перехідних етапів між різними ступенями освіти та розвитку особистості, що допомагає сформувати стійкі та послідовні основи для подальшого розвитку та формування особистості.

Застосовуючи принцип наступності в патріотичному вихованні, вихователі планують та організують виховні заходи та програми таким чином, щоб вони відповідали віковим та розвивальним потребам дітей, а також були сформовані на базі попередніх досягнень та знань. Наступні етапи національно-патріотичного виховання розширюють та поглиблюють те, що було вивчено раніше, враховуючи здібності та розуміння дітей.

Принцип наступності виховання є важливим для планування та реалізації систематичного та послідовного національно-патріотичного виховання дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку, що сприяє розвитку цілісної та гармонійної особистості з глибоким розумінням патріотичних цінностей та громадянської свідомості [26].

У контексті впровадження принципу наступності у національно-патріотичному вихованні дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку на основі аналізу праць провідних фахівців з цієї наукової проблеми, необхідно виокремити ряд особливостей, які, на нашу думку, здійснюють вплив на результативність цього процесу:

- 1) застосування особистісно-орієнтованого та індивідуального підходу до кожної дитини / кожного учня;
- 2) суттєве значення стосовно цього визначає спільна діяльність і спілкування усіх суб'єктів національно-патріотично-виховного процесу як на кожній із освітніх ланок, так і у взаємодії освітніх закладів;

3) збереження усього позитивного, що було здобуто у національно-патріотичному вихованні на попередньому етапі та опора на нього на наступному рівні освіти;

4) заходи, які реалізуються, зобов'язані мати комплексний і системний характер задля синергетичного впливу на розвиток дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку;

5) наступність у патріотичному вихованні дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку забезпечується цілеспрямованістю, послідовністю та безперервністю педагогічної діяльності;

6) обов'язковою умовою є проведення моніторингу якості процесу виховання патріотизму в дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку на кожному етапі його реалізації та внесення необхідних корективів [24].

З-за сучасних умов реалізація завдання наступності у вихованні патріотичних цінностей у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку ускладнюється рядом факторів. До цих факторів відносяться:

– громадянська позиція вихователя, який безпосередньо керує освітньою діяльністю дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку та стимулює їх пізнання про нашу країну, тому велике значення має вплив вихователя на формування патріотичних почуттів;

– роль сім'ї у патріотичному вихованні громадянина-патріота України, оскільки сім'я є першим вихователем дитини дошкільного віку і її сприйняття Батьківщини починається саме з родини, то ЗДО повинні залучати батьків до активної участі в освітньому процесі та організації патріотичних заходів та проведення виховних заходів патріотичного спрямування, оскільки батьки мають власним прикладом впливати на формування в дитини патріотичних почуттів;

– формальний підхід до розуміння і впровадження змісту патріотичного виховання дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку. Наприклад, створення музеїв українського мистецтва може бути недостатньо ефективним, якщо не залучати дітей дошкільного та молодшого шкільного віку до поповнення експонатів та не мотивувати їх до відвідування. Потрібно акцентувати увагу на якісних аспектах патріотичного виховання, таких як любов до рідної землі, гордість за приналежність до українського народу, формування національної свідомості та гідності [25];

– зміщення акцентів в педагогічному процесі з ігрової, предметної, дослідницької, комунікативної та інших специфічно дитячих видів діяльності на навчання може привести до недостатньої уваги саме вихованню патріотичних почуттів в дітей дошкільного та молодшого шкільного віку;

– нерозробленість теоретико-методичних основ процесу виховання дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку у період переходу від дошкільної до початкової шкільної освіти та неузгодженість цілей цих етапів освіти.

Урахування цих факторів є необхідним для ефективного вирішення проблем наступності у вихованні патріотичних цінностей у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку.

Принцип наступності у патріотичному вихованні дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку передбачає системний підхід, який враховує їх вікові можливості. Один із прикладів реалізації цього принципу можна знайти у державній програмі національно-патріотичного виховання дітей дошкільного віку під назвою "Україна – моя Батьківщина", де в програмі визначається правильне вікове узгодження, на якому активно формуються патріотичні почуття у дітей.

Наприклад, на етапі віком 3-4 роки у дітей починає формуватися ставлення до національної символіки, а в 5 років

зростає їх емоційна чутливість і зацікавленість до розповідей про звичаї і традиції рідного краю, що підвищує бажання наслідувати їх, у зв'язку з чим активізується інтерес дитини до соціального світу, суспільних явищ. У шестирічному віці діти набувають можливостей для засвоєння знань, що виходять за межі їхнього досвіду, і це створює умови для формування любові до рідного краю, культурного спадку свого народу та інших патріотичних цінностей, духовно-моральних взаємин, почуття власної гідності тощо [25].

Зазначені новоутворення є основою формування патріотичних почуттів особистості у початковій школі, оскільки у молодшому шкільному віці відбувається зміна основних новоутворень, то на цьому етапі набувають важливого значення усвідомленість дій, формування відповідної поведінки, самооцінки і сприяння розвитку самостійності мислення. Патріотичне виховання відбувається в освітній діяльності, спілкуванні з іншими та самостійній трудовій діяльності. Важливо розуміти, що процес патріотичного виховання розпочинається вже з першого року навчання дитини у школі, засновуючись на морально-духовному фундаменті, який вона отримала в дошкільному віці та в процесі родинного виховання [26].

Патріотичне виховання має пронизувати всі аспекти освітнього процесу, поєднуючи національне, громадянське, моральне, родинно-сімейне, правове, фізичне та трудове виховання, яке також повинно базуватися на національній історії, громадянських правах та обов'язках, відповідальності за майбутнє і добробут нашої країни.

Ефективність наступності у патріотичному вихованні на індивідуально-особистісному рівні в групі ЗДО передбачає встановлення рівня патріотичних почуттів кожної дитини та групи загалом. Залежно від цього встановлюються конкретні цілі, а також вибір відповідних методів і форм організації освітнього процесу [27].

Критеріями і показниками сформованості національно-патріотичної вихованості дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку визначено диференційовані рівні, які відображені в таблиці 2 [28].

Таблиця 2.

Критерії та рівні сформованості національно-патріотичної вихованості дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку

Рівень	Опис	Критерії	Опис
Високий рівень	<ol style="list-style-type: none"> 1. Відзначається повнотою знань й уявлень дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку про патріотизм та його прояви. 2. Дитина без складнощів може назвати видатних людей Батьківщини (письменників, художників, композиторів, спортсменів тощо), певні історичні події, доступні дітям старшого дошкільного та молодшого шкільного віку. 3. Дитина має уявлення про національну символіку, державні свята; народні й сімейні традиції. 4. Дитина має повні усвідомлені знання про свої права та обов'язки, цінує історію своєї сім'ї, пишається досягненнями країни та позитивно відноситься до народних і сімейних традицій, державної мови. 5. Дитина проявляє почуття любові до Батьківщини, до сім'ї, активно приймає участь у державних святах, охоче втілює патріотичні почуття через відтворення культурних національних надбань (читання віршів, малювання символів, спів патріотичних пісень), завжди дотримується суспільно корисних правил у диференційованих видах діяльності.	когнітивний	<ol style="list-style-type: none"> 1. Дитина має уявлення про малу і велику Батьківщину та усвідомлює свою причетність до неї; 2. Дитина обізнана з державними символами України, народними традиціями, звичаями та обрядами, символікою, оберегами, святами українського народу та розуміє їх зміст і володіє українською мовою та використовує слова національно-патріотичної спрямованості. 3. Дитина розуміє зміст літературних творів та уміє аналізувати вчинки їхніх героїв. 4. Дитина обізнана з композиторами, художниками, із творчістю українських письменників, їхніми національно-патріотичними творами.

<p>Середній рівень</p>	<p>Відзначається недостатньою повнотою знань й уявлень дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку про патріотизм та його прояви. Дитина має неповні уявлення про національну символіку, державні свята; народні й сімейні традиції.</p> <p>Дитина може назвати декілька видатних постатей України, і може робити похибки в історичних подіях. Має достатні, але не усвідомлені знання про свої права та обов'язки. Загалом вона проявляє почуття любові до Батьківщини, до сім'ї, а також до традицій своєї сім'ї, свого народу, досягнень країни, хоча не завжди бажає розмовляти державною мовою.</p> <p>Дитина старшого дошкільного віку цього рівня не завжди очоче бере участь у державних святах; не достатньо активно втілює патріотичні почуття через відтворення культурних надбань народу України (читання віршів, малювання символів, спів патріотичних пісень), не дотримується суспільно корисних правил у різних видах діяльності.</p>	<p>Емоційно-ціннісний (Емоційно-почуттєвий)</p>	<p>Дитина виявляє активний інтерес до вивчення історії, традицій та культури України, та насамперед прагне оволодіти рідною мовою. Дитина проявляє любов до сім'ї та родини, гордість за трудові і бойові заслуги старшого покоління, зокрема рідного краю.</p> <p>Дитина вшановує культурну спадщину українського народу та проявляє емоційний відгук на ознайомлення із творами художньої літератури.</p> <p>Дитина вміє співвідносити вчинки героїв із їхніми патріотичними та моральними якостями, а також може виявляти національно-патріотичні почуття у реальних ситуаціях.</p>
<p>Низький рівень</p>	<p>Відзначається неповнотою знань й уявлень дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку про патріотизм та його прояви, обмеженістю знань стосовно державних та народних символів.</p> <p>Дитина старшого дошкільного та молодшого шкільного віку не виявляє зацікавленості у державних святах, не має бажання втілювати патріотичні почуття у відтворенні культурних надбань народу України (читання віршів, малювання символів, спів патріотичних пісень), не розуміє важливості дотримання суспільно корисних правил у різних видах діяльності.</p> <p>Дитина не може згадати прізвища видатних людей Батьківщини, помиляється в певних історичних подіях, не бажає розмовляти державною мовою, а також має не достатні й не усвідомлені знання про свої права та обов'язки.</p>	<p>Поведінковий (Рефлексивно-діяльнісний)</p>	<p>Діти виявляють бажання наслідувати позитивну поведінку літературних героїв у власній життєдіяльності.</p> <p>Діти турбуються про членів сім'ї та представників живого світу, допомагають дорослим.</p> <p>Дитина бере участь у підготовці і проведенні свят, обрядів, виконанні репертуару української музики для дітей.</p> <p>Дитина вміє оцінювати патріотичні вчинки дітей у реальних ситуаціях та усвідомлює свою належність до українського народу.</p>

Джерело: сформовано автором на основі [12; 28; 29].

Ця система критеріїв сформованості національно-патріотичної вихованості дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку також ураховує загальні вікові особливості дитини: наявність обмеженого емоційного та життєвого досвіду дитини; домінування емоційного компонента у структурі почуттів дитини; активний процес розвитку психічних явищ дитини та формування «Я-концепції». Набуття дитиною старшого дошкільного та молодшого шкільного віку основ патріотизму як однієї із провідних цінностей здійснюється під впливом навколишнього середовища та цілеспрямованого виховання. Основні засади реалізації національно-патріотичного виховання дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку конкретизовано у кількох законодавчих і нормативно-правових документах [12].

Нормативно-правовим підґрунтям для патріотичного виховання дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку у взаємодії вихователів закладів дошкільної освіти з батьками втілена у багатьох державних документах, а саме: Законах України «Про освіту» (2017 р.), «Про дошкільну освіту» (2001 р.), Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013 р.), Стратегії національно-патріотичного виховання до 2025 р. (2020 р.), Концепції національно-патріотичного виховання (2019 р.), Базовому компоненті дошкільної освіти (2012 р.), наказі Міністерства освіти і науки України «Про затвердження плану заходів щодо посилення національно-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді» (2014 р.), указі Президента України «Про заходи щодо поліпшення національно-патріотичного виховання дітей та молоді» (2015 р.), листах Міністерства освіти і науки України «Щодо організації виховного процесу в закладах освіти у 2022/2023 навчальному

році» (2022 р.), «Про методичні рекомендації з патріотичного виховання» (2014 р.).

У Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України акцентовано на необхідності нових підходів і шляхів до виховання патріотизму як почуття і як базової якості особистості, її національно-усвідомленого ставлення до рідного народу, незалежно від національності та регіону проживання, збереженні надбань національної і світової культури, пріоритеті суспільно-державницьких цінностей.

До основних шляхів реалізації національно-патріотичного виховання в системі освіти України належить: процес удосконалення законодавства та нормативно-правової бази патріотичного виховання; формування порядку державного фінансування заходів, які скеровані на національно-патріотичне виховання дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку; розроблення науково-теоретичних і методичних засад патріотичного виховання дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку та молоді, шляхом включення цієї проблематики до дослідницьких програм та планів наукових установ і закладів освіти; розробка комплексних програм громадянсько-патріотичного, військово-патріотичного, духовно-морального виховання дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку [11].

Отже, на основі проведеного дослідження можемо відзначити, що процес цілеспрямованого виховання у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку основ патріотизму необхідно розпочинати з дошкільного віку, оскільки у цьому віці можна успішно розвинути патріотичні почуття, розвитку переживань та любові у дітей до рідного дому, краю, країни, радості від зустрічі з рідною природою, захоплення народною творчістю [12]. Таким чином,

виховання основ патріотизму у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку є важливим структурним компонентом їхнього соціально-морального розвитку, що сприяє формуванню особистості та її громадянських почуттів, а в подальшому сприяє розвитку патріотичних переконань та громадянської позиції.

Висновки та перспективи подальших досліджень. На основі проведеного дослідження можна дійти висновку, що дослідження особливостей формування національно-патріотичного виховання у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку набуває все більшої актуальності з-за сучасних умов. Встановлено, що результатом національно-патріотичного виховання дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку є її національно-патріотична вихованість, яку визначаємо як інтегративну властивість, яка характеризується наявністю та рівнем сформованості патріотичних знань, почуттів, якостей, достатнім запасом слів національно-патріотичного змісту, що є вираженням національної свідомості особистості. Визначено, що для ефективності національно-патріотичного виховання дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку необхідно враховувати значення спільної діяльності та взаємодії всіх суб'єктів виховного процесу, зберігати досягнення, які здобуті на попередньому етапі та, насамперед, дотримуватися наступності та забезпечувати моніторинг якості процесу національно-патріотичного виховання.

Подальших розвідок потребує аналіз впливу сімейного середовища, шкільного середовища, медіа та інших соціокультурних факторів на формування національно-патріотичної свідомості та ціннісних орієнтацій у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку; дослідження передових практик та інноваційних підходів до

національно-патріотичного виховання дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку; вдосконалення методик, програм та практик національно-патріотичного виховання дітей, а також на вивчення впливу різних факторів на патріотичний розвиток дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку. Ці напрями досліджень можуть сприяти подальшому розвитку та вдосконаленню практики національно-патріотичного виховання дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку.

Перспективи подальших досліджень полягають у проведенні порівняльного аналізу практик виховання у різних країнах та визначені найефективніших підходів національно-патріотичного виховання дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку; аналізі ролі культурного спадку (традицій, обрядів, мови та інших культурних аспектів) в формуванні національно-патріотичних цінностей у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку, а також у вивченні ролі участі дітей у волонтерських активностях та громадських проєктах щодо підтримки патріотичних цінностей.

Дослідження у цій області допоможуть вдосконалити практику національно-патріотичного виховання, забезпечити формування громадянської свідомості, патріотичних цінностей та відповідальності у дітей, що сприятиме зміцненню національної ідентичності, гармонійному розвитку особистості та підготовці майбутніх громадян-патріотів, а також це дослідження сприятиме подальшій оптимізації та вдосконаленню національно-патріотичного виховного процесу.

Список використаних джерел:

1. Онопрієнко О. Патріотичне виховання як науково-педагогічна проблема: понятійний аспект. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: Зб. наук. пр. Умань: УДПУ ім. Павла Тичини. 2007. № 21. С. 159–167.*

2. Борисова З. Н., Смаль В. З. Історія дошкільної педагогіки. Хрестоматія. Київ: Вища школа. 1990. 422 с.

3. Ушинський К. Про народність у громадському вихованні. Вибрані педагогічні твори в 2 т. К.: Рад. школа, 1983. Т. 1. С. 43–103.

4. Верховинець В. М., Бойко А. М. Персоналії в історії національної педагогіки. 22 видатних українських педагоги: підручник. К. 2004. С. 460–489.

5. Solonskaya A. State of formation of patriotic education in children of senior preschool age in parentaleducational interaction. *Paradigm of Knowledge*, 2021, № 1(45). DOI: 10.26886/2520-7474.1(45)2021.14

6. Маланюк Т. З. Патріотичне виховання учнів основної школи засобами туристсько-краєзнавчої роботи: автореф. дис. канд. пед. наук. Умань. 2015. 22 с.

7. Левицька А. А. Патріотичне виховання майбутніх офіцерів прикордонників на засадах військових традицій: автореф. дис. канд. пед. наук. Київ. 2019. 20 с.

8. Зубцова Ю. Є. Формування патріотичних якостей молодших школярів у взаємодії школи та сім'ї: автореф. дис. канд. пед. наук. Київ. 2012. 20 с.

9. Котенева І. С. Про діагностику патріотичної вихованості студентської молоді. *Вісник ЛНУ ім. Т. Шевченко*, 2017, № 1 (306). С. 76–85.

10. Будак В. Д. Патріотичне виховання студентської молоді: теоретичний аспект. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Педагогічні науки: зб. наук. пр. Миколаїв: МНУ ІМ. В.О.Сухомлинського*, 2017. Вип. 2(57). С. 77-83.

11. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України: Наказ МОН 06 червня 2022 року № 527. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#n7>

12. Соціально-моральний розвиток і виховання дітей дошкільного віку: колективна монографія / укл.: О.Л. Кононко, Н.П. Пихтіна, С.І. Матвієнко, А.М. Аніщук, Л.В. Бобро, О.В. Лісовець; за заг. ред. О.Л. Кононко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2020. С. 169-197.

13. Qaharov Salohiddin Najmiddin o'g'li. Priority of patriotism and pedagogical skills in the educational process. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*. 2022. № 10(1). Pp. 248–252. URL: <https://www.giirj.com/index.php/giirj/article/view/1009>

14. Чорна К.І. Національна ідея в становленні громадянина-патріота України: метод. посіб. / К. І. Чорна. Черкаси : ЧОІПОПП, 2008. 40 с.

15. Дука Т., Журавко Т. Громадянсько-патріотичне виховання дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Педагогічні науки*. 2018. №1 (60). С. 64-69.

16. Терник А.В. Національно-патріотичне виховання дітей старшого дошкільного віку. *Вісник луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2018. №1(315). С. 258-266.

17. Філімонова Т. В. Національно-патріотичне виховання особистості: педагогічний аспект. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки*. Бердянськ: БДПУ, 2016. Вип. 2. С. 43-48.

18. Тесленко С. О. Національно-патріотичне виховання дітей старшого дошкільного віку засобами художньо-мовленнєвої діяльності: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 «Дошкільна педагогіка». Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського, МОН України. Миколаїв, 2021. 303 с.

19. Ніколаєнко В. Народознавство в дошкільному навчальному закладі. 4-те вид., перероб. Х.: Вид. група "Основа", 2013. 207 с.

20. Підкаура А. Є., Гужанова Т. С. Формування національної самосвідомості дітей старшого дошкільного віку засобами народознавства. 2021. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/35459/1/%D0%9F%D1%96%D0%B4%D0%BA%D0%B0%D1%83%D1%80%D0%B0%20%D0%94%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%20Microsoft%20Word.pdf>

21. Teslenko S. Experimental model of national and patriotic upbringing of preschool age children in art and speech activity. *Norwegian journal of development of the international science*. 2020. № 50/ 2020. Vol. 2. Pp. 50-53.

22. Стратегія національно-патріотичного виховання: Указ Президента України від 18 травня 2019 року № 286/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#n11>

23. Якименко С. Підготовка майбутніх учителів початкової освіти до наступності формування національно-патріотичної самосвідомості старших дошкільників та молодших школярів. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2019. Вип. 71. С. 282–285.

24. Матвієнко С. І. Особливості забезпечення наступності у національно-патріотичному вихованні старших дошкільників і молодших школярів. *Наукові записки НДУ ім. М. ГОГОЛЯ. Психолого-педагогічні науки*. 2022. № 4. С. 17-23. DOI: 10.31654/2663-4902-2022-PP-4-17-23

25. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. Відомості ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2145-19>

26. Каплуновська О. Україна – моя Батьківщина. Парціальна програма національно-патріотичного виховання дітей дошкільного віку / О. М. Каплуновська, І. І. Кичата, Ю. М. Палець; за наук. ред. О. Д. Рейпольської. Тернопіль: Мандрівець, 2017. 72 с.

27. Бех І. Виховання особистості: Сходження до духовності / І. Д. Бех. К.: Либідь, 2006. 272 с.

28. Освітня програма ЗДО №114 на 2022/2023 н.р.. Комунальний заклад «Дошкільний навчальний заклад (ясла-садок) № 114 Харківської міської ради». 2022. URL: http://dnz114.edu.kh.ua/nacionaljno-patriotichne_vihovannya_v_dnz/

29. Безпалько А., Кривошея Т.М. Особливості патріотичного виховання дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку: аспект наступності. *Актуальні проблеми формування творчої особистості педагога в контексті наступності дошкільної та початкової освіти : збірник матеріалів II Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції* (Вінниця, ВДПУ імені Михайла Коцюбинського, 3 березня 2020 р.) / за ред. О.А.Голюк ; Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, факультет дошкільної, початкової освіти та мистецтв імені Валентини Волошиної. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2020. Вип. 9. С. 24-28.

§2.5 ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ У НАВЧАННІ МАТЕМАТИКИ НА ПРИКЛАДІ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «ГЕОМЕТРИЧНІ ЙМОВІРНОСТІ» (Войналович Н.М., Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка, Нічишина В.В. Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка)

Вступ. Сьогодні освітня галузь в Україні перебуває на стадії реформування та значного оновлення підходів до надання освітніх послуг. Інформатизація освіти вплинула на традиційні підходи у навчанні: крім залучення технічних новацій, використання мережі Інтернет, впровадження інтерактивних технологій особливу увагу дослідники стали приділяти питанням використання спеціалізованих програмних засобів для проведення, відтворення та демонстрації різних явищ. З'явився такий термін як «віртуальна лабораторія», який у тому числі характеризує залучення інформаційних технологій у сферу навчальної діяльності. Віртуальна лабораторія – це віртуальне навчальне середовище, яке дозволяє моделювати поведінку об'єктів реального світу за допомогою комп'ютера і допомагає в оволодінні новими знаннями та вміннями. Така лабораторія може виступати апаратом досліджень різних природних явищ із можливістю побудови їх математичних моделей [1]. Використання віртуальних лабораторій дає змогу не лише спостерігати за певним експериментом, а й безпосередньо брати в ньому участь, а це в свою чергу сприяє засвоєнню знань на більш свідомому та глибокому рівні. Але якщо віртуальні лабораторії, скажімо, з фізики, були природним і передбачуваним перевтіленням звичайних фізичних практикумів, то про аналогічні математичні програми цього сказати не можна, бо у них не було реальних прототипів в

традиційній математичній освіті. Можна очікувати, що їх вплив на викладання математики виявиться більш глибоким. Тому питання використання математичних лабораторій та інтерактивних математичних середовищ вимагають додаткових досліджень.

Виклад основного матеріалу. Проблемі використання ІКТ під час вивчення математичних дисциплін у ЗЗСО та ЗВО присвячена чимала кількість наукових робіт. Знайомство з працями таких авторів як В. П. Беспалько, В. Г. Болтянський, Є. Ф. Вінниченко, В. О. Далінгер, М. І. Жалдак, В. П. Зінченко, Е. І. Кузнєцов, М. П. Лапчик, Ю. І. Машбиць, Н. В. Морзе, О. О. Ракітіна, С. А. Раков, С. О. Семеріков, О.В. Співаковський, Н. Ф. Тализіна, Ю. В. Триус дозволяє зорієнтуватись у сучасних теоретико-методичних засадах застосування ІКТ у навчальному процесі, зокрема при вивченні математичних дисциплін.

Надзвичайно багато важливих теоретичних висновків та глибоких аналітичних обґрунтувань стосовно використання ІКТ для організації навчальної діяльності зроблено у дослідженнях В. Ю. Бикова [2], [3]. В. Б. Дем'яненко досліджувала методику організації дослідницької діяльності учнів Малої академії наук України з використанням мережних електронних майданчиків [4]. У дослідженнях О.О. Гриб'юк [5] подано процес використання систем комп'ютерної математики в контексті активізації дослідницької діяльності учнів. Питання організації дослідницької роботи учнів засобами хмарних сервісів Office 365 розглянуто у дослідженнях П.Г. Шевчук [6].

Але з плином часу засоби ІКТ змінюються. Тому питання використання ІКТ у навчанні математики потребують додаткових досліджень.

Мета роботи. Привернути увагу педагогічної

громадськості до віртуальних математичних лабораторій, як потужного засобу навчання, що дозволяє відтворити експериментальну роботу професійного математика, та поділитися власним досвідом використання інтерактивного середовища «Математичний конструктор» в навчальній діяльності.

Перші програми, які можна віднести до комп'ютерних лабораторій з математики, з'явилися вже понад 25 років тому. Серед них можна назвати різні програми динамічної геометрії, з яких у нас найбільш відомі «Жива геометрія» і «Жива математика» (русифікація The Geometer's Sketchpad, створеної в США) та Cabri Geometre (Cabri – це абревіатура «CAhier de BRouillon Informatique», Франція), і програму Stella (Австралія) для моделювання різних динамічних систем, що описуються диференціальними рівняннями, наприклад, екологічних або економічних. З плином часу і можливості таких програм, і їх кількість суттєво збільшилися. На сьогодні відомі декілька десятків інтерактивних математичних середовищ, створених в різних країнах.

Зрозуміло, що ці програми виникли не на порожньому місці. Їх появі передували професійні математичні пакети типу Maple або Mathematica, віртуальні лабораторії з природничих дисциплін та ідеї щодо реформування математичних курсів, які йдуть із середини математичного співтовариства, що, очевидно, було вирішальним імпульсом. Так, Sketchpad був випущений у поєднанні з підручником «Discovering geometry», в основі якого була ідея про те, що учень повинен не отримувати готові теореми й потім їх доводити, а самостійно їх знаходити. Stella має пряме відношення до курсу математичного моделювання, який давно існує за кордоном.

Виділяють такі основні риси віртуальних математичних

лабораторій: моделювання, експеримент, «динаміка», тобто зміна параметрів у русі.

Роль математичного моделювання в навчанні й, взагалі, в процесі пізнання не потребує коментарів. Однак цей вид діяльності й, тим більше, математичний експеримент практично були відсутні в традиційній системі освіти. Проте, цей спосіб дослідження завжди був притаманний роботі професійних математиків, а в наш час, завдяки комп'ютерам, набув вагомого значення.

Доречно згадати у зв'язку з цим один факт з педагогічної спадщини А. Н. Колмогорова. Ще в 60-х роках минулого століття він увів у навчальний план ФМШ при МГУ особливий предмет, «Математичний практикум». «Практикум» складався із серії завдань, таких як побудова номограм, конструювання моделей многогранників, розрахунок польоту ракети й т.ін., в яких учні могли своїми руками «помацати», як працює математична теорія в конкретних, часто прикладних задачах, познайомитися з її експериментальним аспектом. Це була «проектна робота» в той час, коли про неї ще ніхто не чув. Але, розраховані на роботу «вручну», деякі з цих завдань втратили актуальність із появою комп'ютерів. Віртуальні математичні лабораторії дозволяють відродити цей предмет на новому рівні, ще раз підтверджуючи далекоглядність відомого математика.

Властивість динамічності дозволяє безпосередньо як спостерігати зміну досліджуваного об'єкта, так і керувати нею. Під час плавних змін об'єкта добре видно його інваріантні властивості, тобто виявляються притаманні йому закономірності. А в цьому й полягає, як правило, мета дослідження.

На сьогоднішній день існує багато різних інтерактивних динамічних середовищ. Під динамічним середовищем будемо

розуміти програму, що дозволяє створювати динамічні комп'ютерні креслення й моделі, вхідні дані яких можна змінювати, не впливаючи на весь алгоритм побудови, а також переглядати їх і працювати з ними. Сьогодні найбільш популярними й поширеними серед викладачів програмами динамічної геометрії, на наш погляд, є «Жива математика», GeoGebra і «Математичний конструктор».

«Жива математика» є середовищем моделювання та динамічного перетворення креслень, графіків та інших об'єктів; дозволяє вирішувати широке коло завдань при вивченні геометрії, алгебри, тригонометрії і математичного аналізу. Створена на основі програми Geometry's Sketchpad [7], переведена на російську мову. На жаль, це динамічне середовище не є вільно поширюваним.

GeoGebra [8] (від перших і останніх букв відповідно в словах GEOMETRY і ALGEBRA) є динамічним програмним забезпеченням, де візуалізується зв'язок між алгеброю, яка вивчає буквено-числові вирази та рівності й нерівності цих виразів, і геометрією, яка, в свою чергу, вивчає фігури, їх властивості, взаємне розташування на площині або в просторі, взаємоперетворення й т. ін. Розроблене Маркусом Хоенвартером (Markus Hohenwarter) австрійським математиком і професором Університету Йоханнеса Кеплера (JKU) в Лінці. Починаючи з 2002 року, програма практично щорічно завойовує безліч освітніх нагород у Європі та в США. Середовище GeoGebra поширюється безкоштовно, що дозволяє безперешкодно встановлювати його вдома і в школах.

«Математичний конструктор» [9] є російською розробкою в області інтерактивних динамічних середовищ для освіти. Розробник програми – фірма «ІС», яка, починаючи з 1996 року, займається створенням освітніх мультимедійних

продуктів. Програма дозволяє створювати інтерактивні моделі, що поєднують конструювання, динамічне варіювання, експеримент, і може бути використана на всіх етапах математичної освіти. Середовище «Математичний конструктор» від початку не було вільно поширюваним програмним забезпеченням. Та остання його версія 8.0 доступна для безкоштовного скачування на офіційному сайті розробників.

На жаль, Україна в цьому класі програмних засобів не представлена. Зважаючи на можливість безкоштовного встановлення на комп'ютері, зручність використання та функціональні можливості, ми зупинили свій вибір на «Математичному конструкторі» та математичних лабораторіях, які розроблені на його основі.

Поділимося власним досвідом використання динамічного середовища «Математичний конструктор» та віртуальних лабораторій, створених на його основі, при вивченні математики в комунальному закладі «Ліцей «Науковий» міської ради м. Кропивницький Кіровоградської області», а також під час підготовки майбутніх учителів математики в Центральноукраїнському державному університеті імені Володимира Винниченка на прикладі наступної теми.

У математиці чимало тем, в яких експерименти «напрошуються» самі собою навіть у рамках звичайних уроків. Чудовий, але не єдиний, приклад таких тем дають теорія ймовірностей та статистика. У «Математичному конструкторі» є набір спеціальних інструментів для проведення статистичних дослідів.

Геометричні ймовірності є такою темою, що інтегрує в собі знання з теорії ймовірностей, алгебри, геометрії, математичного моделювання та інформатики. Вона не вимагає ґрунтовної математичної підготовки й безпосередньо спирається на матеріал шкільної програми. Пропонований матеріал можна розглянути на заняттях математичного гуртка

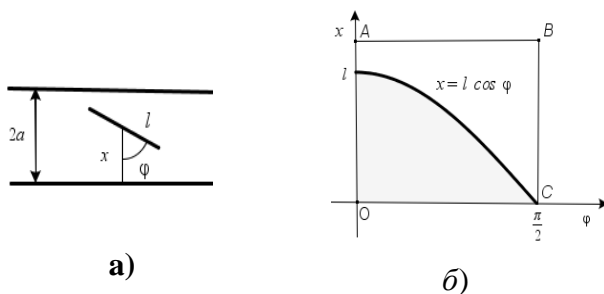
чи Малої Академії Наук, використати при організації проектної чи дослідної роботи учнів. Також він буде корисним під час вивчення відповідного матеріалу майбутніми вчителями в курсі «Теорія ймовірностей та математична статистика».

У межах статті не будемо глибоко занурюватися у зміст поняття «геометричні ймовірності» (відповідну математичну теорію можна знайти в [10]), а наведемо приклади задач при роботі з якими незамінним помічником є «Математичний конструктор».

Приклади цікавих експериментів відомі й у самій математиці. Так, більше трьохсот років тому французький математик і філософ Жорж Бюффон придумав, як за допомогою багаторазового кидання голки на розграфлений аркуш паперу можна отримати статистичне наближення для числа π . Віртуальний експеримент дозволяє не тільки відтворити дослід Бюффона, а й узагальнити його, використовуючи замість голки довільну криву. Тож першою задачею розглянемо «Задачу про голку Бюффона».

Приклад 1. Площина розграфлена паралельними прямими, які розташовані на відстані $2a$ одна від одної. На площину навмання кидають голку завдовжки $2l$ ($2l < 2a$). Знайти ймовірність того, що голка перетне одну з прямих.

Розв'язання.

Рис. 1. Математична модель до «Задачі про голку Бюффона»

Положення випадково кинутої голки визначається відстанню x від її середини до найближчої прямої та кутом ϕ , який голка утворює з перпендикуляром, що опущений із середини голки на цю пряму (рис. 1а). Зрозуміло, що $0 \leq x \leq a$, $0 \leq \phi \leq \frac{\pi}{2}$. Події сприяє випадок, коли $x \leq l \cos \phi$. Будемо відповідну область в системі координат (ϕ, x) (рис. 1б).

Тоді

$$P = \frac{\int_0^{\frac{\pi}{2}} l \cos \phi d\phi}{a \cdot \frac{\pi}{2}} = \frac{2 \cdot l}{\pi \cdot a}.$$

Отриманий результат можна перевірити практично. Так, у середині 19-го століття астроном із Цюріха Вольф (R. Wolf) кидав голку довжиною 36 мм 5000 разів на площину з лініями, для яких $a = 45$ мм. Перетин спостерігався 2532 разів. Відношення $2532/5000=0.5064$, а теоретичне – $72/(45\pi)=0.5093$.

Змодельюємо тепер розглянутий експеримент засобами інтерактивного середовища «Математичний конструктор» (рис. 2). Нехай відстань між прямими дорівнює 2 од., довжина голки – 1 од. І відшукаємо ймовірність того, що голка не перетне жодну пряму $P = 1 - \frac{2l}{\pi a}$.

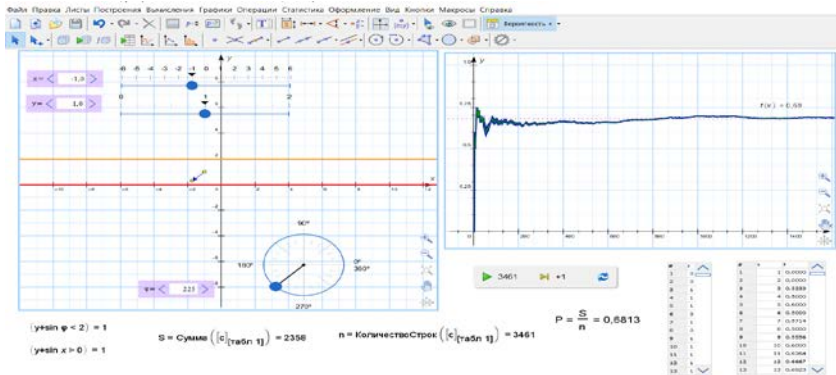

Рис. 2. Розв’язання задачі «Про голку Бюффона» в середовищі «Математичний конструктор»

Зображенням голки буде вектор $\overline{AB}$, початок і кінець якого мають змінні координати, що залежать від випадкових параметрів $x \in [-6; 6]$, $y \in [0; 2]$, $\varphi \in [0; 360^\circ]$. Тоді $A(x, y)$, $B(x + \cos\varphi, y + \sin\varphi)$. Перевірка того, чи є наслідок досліду сприятливим, визначається за допомогою логічної операції $c = ((y + \sin\varphi) < 2) \wedge (y + \sin\varphi) > 0$. Для проведення великої кількості дослідів до змінної c застосуємо плеєр випадкових випробувань, а їх результати занесемо до статистичної таблиці. Ймовірність розглядуваної події знайдемо як відношення суми елементів стовпчика, що є наслідками досліду, до кількості рядків у таблиці.

Завдяки експерименту можна знайти наближене значення числа π .

Наступна «Задача про розламування палиці» цікава тим, що для її розв'язання можна розглянути різні математичні моделі.

Приклад 2. Палицю завдовжки l навмання розламали на три частини. Знайти ймовірність того, що з утворених частин можна скласти трикутник.

Розв'язання 1.

Покладемо палицю на числову вісь так, щоб її лівий кінець збігся з точкою O (початком координат), а правий співпав з точкою B , абсциса якої дорівнює l . Тоді, навмання розламати палицю на три частини по суті означатиме навмання вибрати дві точки X (з абсцисою x) та Y (з абсцисою y) на відрізку OB . Координати точок X і Y можуть набувати довільних значень із проміжку $(0, l)$. Простором елементарних подій буде множина точок квадрата $\Omega = \{(x, y) : 0 < x < l, 0 < y < l\}$ (рис. 3а).

Далі необхідно визначити довжини частин, що утворилися, й пригадати нерівність трикутника. Детальне розв'язання наведено в [10]. За рис. 3а знаходимо:

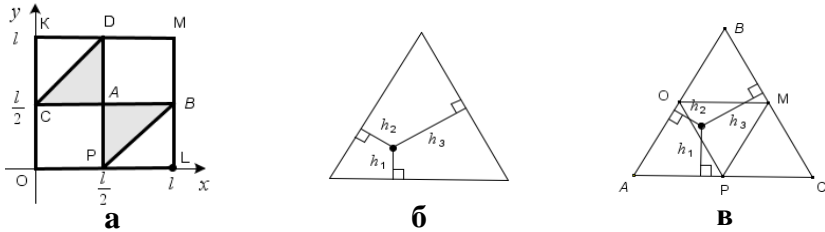

$$P(A) = \frac{S_{CAD} + S_{PAB}}{S_{OKML}} = \frac{1}{4}$$

Розв'язання 2.

Розглянемо іншу математичну модель даного експерименту. Візьмемо рівносторонній трикутник із висотою, що дорівнює довжині палиці $h=l$. Навмання виберемо в ньому точку. Опустимо з неї перпендикуляри на сторони трикутника, які позначимо h_1, h_2, h_3 . Відомо, що $h_1+h_2+h_3=h$ або $h_1+h_2+h_3=l$.

Рис. 3. Математичні моделі до задачі «Про розламування палиці»

В даному випадку, навмання розламати палицю на три частини означає навмання вибрати точку в середині рівностороннього трикутника з висотою $h=l$ і знайти довжини висот, опущених із цієї точки на сторони трикутника (рис. 3б). Ці висоти будуть відповідати частинам палиці, що утворилися після розламування.

Простором елементарних подій є внутрішні точки рівностороннього трикутника. Будемо вважати, що точка породжує трикутник, якщо з висот h_1, h_2, h_3 , що їй відповідають, можна утворити трикутник. Нескладно довести,

що це точки ΔPOM , де O , M і P – середини сторін ΔABC (рис. 3в). (Покрокове доведення можна знайти в [10]).

Оскільки $\Delta AOM = \Delta OBM = \Delta PMC = \Delta POM$, то

$$P(A) = \frac{S_{POM}}{S_{ABC}} = \frac{1}{4}.$$

Звернемо увагу, що при побудові математичної моделі розглянутого стохастичного експерименту простір елементарних подій можна вибирати по-різному. Але всі ці моделі еквівалентні між собою.

Для підтвердження отриманого результату можна змоделювати віртуальний експеримент по розламуванню палиці.

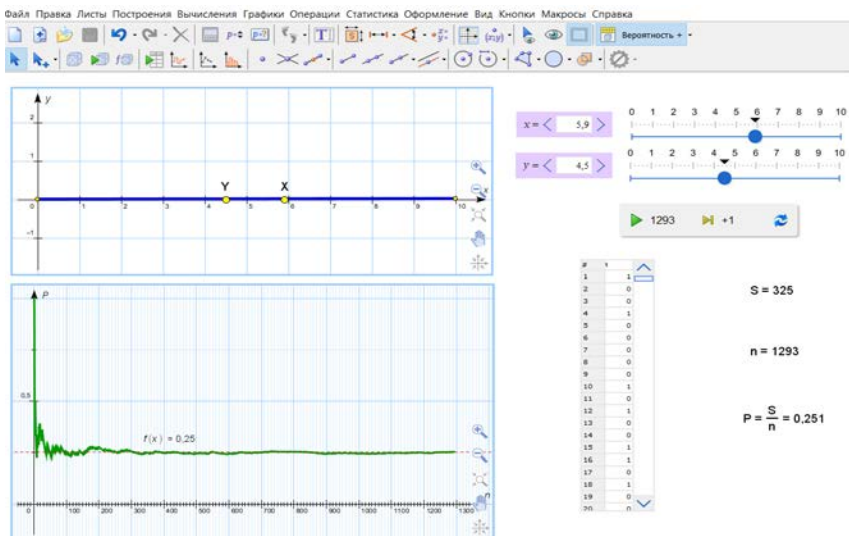

Рис. 4. Розв'язання задачі «Про розламування палиці» в середовищі «Математичний конструктор»

На рис. 4 зображена палиця довжиною 10 од., де X та Y точки розламування. Параметри x та y задають випадкові числа з проміжку $(0; 10)$, що є координатами точок розламування. Будується логічний вираз, за допомогою якого перевіряється умова, що з частин палиці можна утворити трикутник. Плеєр випадкових випробувань запускає випробування й результати випробувань 0 (трикутник утворити не можна) та 1 (трикутник утворити можна) заносить до статистичної таблиці. Ймовірність обчислюється як відношення суми елементів таблиці (стовпчика) до кількості рядочків у таблиці (кількість випробувань). За результатами обчислень будується графік залежності ймовірності події від кількості випробувань. Як бачимо, при n більших за 200 ймовірність стабілізується біля значення 0,25.

Для дітей, яким найчастіше однаково цікава і математика, й інформатика, ця сторона математичного конструювання є цікавою й досить корисною. Зауважимо, що віртуальний експеримент можна реалізувати, використавши деяку мову програмування. Таку роботу можна запропонувати учням при організації проектної діяльності на матеріалі теми «Геометричні ймовірності».

Наступна задача, яку пропонуємо розглянути, – «Парадокс Бертрана». Французький математик Жозеф Бертран (1822-1900) показав, що термін «випадковий» носить занадто невизначений характер. Якщо чітко не задати сам механізм випадковості, то завдання на обчислення ймовірності може привести до парадоксу.

Приклад 3. На одиничному колі вибирається випадкова хорда. Яка ймовірність того, що її довжина буде більшою за сторону правильного трикутника вписаного в це коло.

Розв'язання 1. «Метод одного випадкового кінця».

Уточнення. Нехай t – довжина хорди, l – довжина

сторони трикутника. Будуються хорди, що мають один спільний кінець, і знаходиться ймовірність $P_{m>l}$, як відношення довжин дуг кола, яке є геометричним місцем середин хорд.

Геометричне місце середин хорд – дуга кола з $R_{1/2} = 1/2$, обмежена двома суміжними сторонами одного з кутів рівностороннього трикутника, вписаного в одиничне коло (рис. 5а).

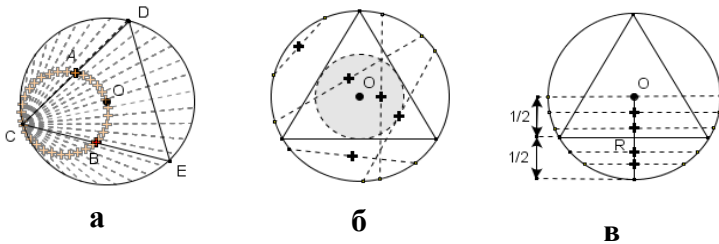
$\triangle ABC \sim \triangle DEC$, $\angle A = \angle B = \angle C = 60^\circ$. Довжина $\overset{\frown}{AB}$ становить $1/3$ від довжини кола $R = 1/2$ – ГМ центрів хорд. Звідси $P_{m>l} = 1/3$.

Розв'язання 2. «Метод випадкової середини».

Уточнення. Будуються довільні хорди та визначається ймовірність $P_{m>l}$, як відношення площ.

Геометричне місце середин хорд – коло $R_{1/2} = 1/2$, вписане в рівносторонній трикутник (рис. 5б).

$$S_R = \pi R^2. P_{m>l} = \frac{S_{R=1/2}}{S_{R=1}} = \frac{\pi/4}{\pi} = \frac{1}{4}.$$

Рис. 5. Математичні моделі до задачі «Парадокс Бертрана»

Розв'язання 3. «Метод випадкового радіуса».

Уточнення. Будуються хорди, паралельні одна одній і визначається ймовірність $P_{m>l}$, як відношення лінійних

розмірів (рис. 5в).

$$R_{1/2} = 1/2, R_1 = 1. P_{m>l} = R_{1/2} / R_1 = 1/2.$$

Для кожного з розглянутих розв'язань теж нескладно змодельовати експерименти. Проте, на етапі аналізу умови задачі можна скористатися вже готовими моделями віртуальної лабораторії [9] (рис.6).

Аналіз динамічних моделей має підказати учням причину парадокса, уточнити поняття випадковості у побудові хорди та здійснити математичні обґрунтування.

Як бачимо, за характером навчального завдання, яке ставиться перед користувачем під час роботи з моделлю, віртуальні моделі можуть використовуватися для засвоєння елементів «готового знання» й для навчального дослідження (за планом, розробленим користувачем, відповідно до заздалегідь підготовленого навчального плану).

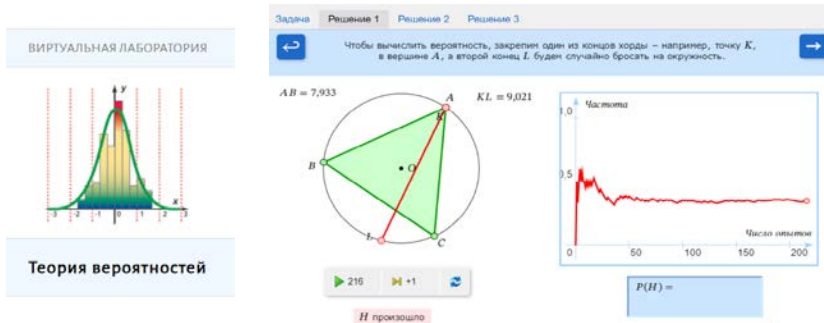

Рис. 6. Розв'язання задачі «Парадокс Бертрана» у віртуальній лабораторії Математичного конструктора

Висновки. Важливою функцією віртуального середовища є його інтерактивність, що забезпечує динамічність і дозволяє користувачу впливати на зображення досліджуваної реальності. Використання таких середовищ при навчанні математики сприяє:

1) реалізації діяльнісного підходу до навчання, орієнтованого на розвиток ключових компонентів навчальної активності школярів: її мотиваційної сфери (зокрема інтересу до навчання), уміння планувати свої дії, виконувати й контролювати якість їх виконання;

2) розвитку пізнавальної самостійності учнів, яка визначає успіх у реалізації їх навчальної активності;

3) створенню умов для творчої діяльності учнів.

Подальші дослідження варто зосередити на виявленні тих тем елементарної математики, на матеріалі яких доцільно організувати експериментальну роботу з учнями засобами віртуальних середовищ.

Список використаних джерел:

1. О. В. Семеніхіна, В. Г. Шамо́ня, “Віртуальні лабораторії як інструмент навчальної та наукової діяльності”, *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, том 11, №1, с.341-346, 2011.

2. В. Ю. Биков, *Моделі організаційних систем відкритої освіти: монографія*. Київ, Україна: Атіка, 2008.

3. В. Ю. Биков, “Сучасні завдання інформатизації освіти”, *Інформаційні технології і засоби навчання*, №1(15), 2010. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/25/13>.

4. В. Б. Дем'яненко, “Методика організації фізико-математичної дослідницької діяльності учнів Малої академії наук України з використанням мережних електронних майданчиків”, дис. канд. пед. наук., Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Київ, Україна, 2015.

5. О. О. Гриб'юк, “Рівнева модель дослідницького навчання учнів математики з використанням комп'ютерно орієнтованої методичної системи”, *Інформаційні технології і засоби навчання*, том 77, № 3, с.39-65, 2020. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/3375/1669>.

6. П. Г. Шевчук, “Організація дослідницької роботи учнів засобами хмарних сервісів Office 365”, *Інформаційні технології і засоби навчання*, т. 1, № 69, с. 54-63, 2019. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/2468/1445>.

7. Сайт среды Sketchpad. [Электронный ресурс] URL: <https://sketchpad.keycurriculum.com/>.

8. Сайт среды GeoGebra. [Электронный ресурс] URL: <https://www.geogebra.org/about>.

9. Сайт среды Математический конструктор. [Электронный ресурс] URL: <http://obr.lc.ru/mathkit/>.

10. Ю. І. Волков, Н. М. Войналович, *Елементи дискретної математики: навч. посібн.* Кіровоград, Україна: РВЦ КДПУ ім.В.Винниченка, 2000.

§2.6 ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПРОФЕСІЙНОГО ЗДОРОВ'Я МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ У ОСВІТНЬО-ВИХОВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ ЗВО (Глінчук Ю.О., Рівненський державний гуманітарний університет)

Вступ. Фахова діяльність учителя, особливо в нинішніх умовах, зумовлює підвищені вимоги до його професійного здоров'я, рівень якого передусім має безпосередній вплив на здобувачів освіти.

Так, Г. Мешко та О. Мешко стверджують, що здоров'я вчителя неминуче позначається як на здоров'ї здобувачів освіти, так і на результатах всієї роботи в цілому [1].

Водночас рівень професійного здоров'я безпосередньо визначає якість життя загалом. Однак вчителі є категорією працівників, чий рівень здоров'я оцінюється як незадовільний.

Зокрема, як стверджує Б. Долинський, 60 % учителів постійно відчувають психологічний дискомфорт під час роботи; 85 % перебувають у постійному стресовому стані; для 85 % жінок-педагогів їхня діяльність є чинником, що негативно впливає на сімейні стосунки. Зазначене призводить до того, що третина педагогів має захворювання нервової системи [2, с. 47].

Відповідно до результатів дослідження О. Коломійцевої, 62,3% вчителів мають перенапруження регуляторних систем і зриви адаптації, 21% страждає від нервових захворювань [3].

Відповідно до результатів дослідження М. Зоріної, 60% вчителів відчувають постійний дискомфорт під час роботи, 85% – перебувають у постійному стресовому стані, 35% педагогів-жінок мають захворювання нервової системи, оскільки їх професія негативно впливає на сімейні стосунки [4, с. 176].

На масових патологічних станах учителів акцентує увагу К. Дроздова, зазначаючи, що внаслідок нервово-психологічних перевантажень для них характерними є депресія, вегето-судинна дистонія тощо. А, це, в свою чергу, призводить до зниження рівня працездатності, погіршення стосунків із адміністрацією, колегами, здобувачами освіти та їхніми батьками, спричиняє конфлікти в сім'ї [5].

Про негативний вплив професійних чинників на психологічне та фізичне здоров'я вчителів і розвиток внаслідок цього професійних розладів та захворювань (органів дихання, зору, шлунково-кишкового тракту, серця і судин, голосового апарату, опорно-рухового апарату, нервової системи та ін.) стверджує А. Фломбойм [6].

З огляду на зазначене, вираженої актуальності набуває проблема формування культури професійного здоров'я, а, відтак, і професійного довголіття майбутніх учителів. Адже саме культура, як система цінностей, потреб та мотивів індивіда, визначає алгоритми його поведінки, зокрема, й здоров'язберігальної.

Виклад основного матеріалу. На переконання М. Зоріної, кожен сучасний педагог повинен усвідомлювати значущість власного здоров'я як найважливішої професійної цінності, необхідної умови для здійснення професійної діяльності; чітко розуміти особисту відповідальність і активну роль у збереженні та зміцненні власного здоров'я; володіти знаннями щодо специфіки педагогічної діяльності й впливу професійних чинників на його здоров'я [4, с. 178].

Однак, як стверджує Л. Ковальчук, переважна більшість студентської молоді не ставиться до свого здоров'я як до цінності, до того потенціалу енергії, що в майбутньому забезпечить успіх та професійне довголіття в педагогічній діяльності [7].

Проблему формування культури професійного здоров'я підіймає й Є. Кучерган, підкреслюючи, що вчитель повинен бути підготовленим до роботи в достатньо складних умовах задля швидкої і ефективної адаптації до майбутньої професійної діяльності та збереження особистого здоров'я. Причому, формування культури професійного здоров'я повинне відбуватися в процесі фахової підготовки [8].

Дослідниця Г. Мешко доводить, що здобувачі вищої освіти педагогічних спеціальностей мають бути підготовлені до підтримки здоров'я власними силами. Провідну роль у такій підготовці вона відводить курсу «Професійне здоров'я педагога», завдання якого передбачають засвоєння знань про сутність професійного здоров'я, формування ціннісних орієнтацій та відповідального ставлення до здоров'я, ознайомлення з основними принципами, формами та засобами здоров'язберігальної діяльності, актуалізацію в здобувачів освіти прагнення до самостійного проєктування програм збереження власного здоров'я, мотивацію до пошуку власних систем оздоровлення, формування саногенного (оптимістичного, оздоровчого) мислення [9].

Умовою майбутньої успішної реалізації педагогів вважає розвиток культури здоров'я І. Авдєєнко й пропонує це здійснювати через наповнення навчальних дисциплін здоров'язберігальним змістом, доповнення програм педагогічних практик додатковими завданнями здоров'язберігальної спрямованості, розвиток культури здоров'я в позааудиторній виховній роботі [10].

На думку Л. Безуглої, важливу роль у формуванні культури здоров'я майбутніх фахівців відіграє упровадження в освітній процес ЗВО оздоровчих технологій (як традиційних, так і нетрадиційних, що мають рекреаційну, реабілітаційну та профілактичну спрямованість) [11].

Дослідники О. Міхеєнко, Н. Кукса та М. Лянної доводять, що процес формування культури здоров'я здобувачів освіти в середовищі ЗВО буде ефективним за наступних умов: вдосконалення когнітивного компонента та опанування знань валеологічного змісту; залучення студентів до оздоровчої діяльності; створення відповідного професійно-педагогічного освітнього середовища (наукового, навчально-методичного, організаційного) [12].

Загалом аналіз досліджень дозволяє стверджувати, що термінологічно в переважній більшості наукових праць, якщо йдеться про культуру здоров'я фахівця (а не просто особистості), то мається на увазі, що така загальна культура здоров'я включає в себе й професійну складову – культуру професійного здоров'я.

Щодо практичної складової, то більшість науковців пропонують формувати культуру здоров'я майбутніх учителів шляхом загальної валеологізації вищої педагогічної освіти й наповнення її здоров'язберігальним змістом щодо здорового способу життя, профілактики захворюваності, фізкультурно-оздоровчих практик тощо. Проте ми вважаємо, що, поряд із такими загальнооздоровчими засадами, повинні мати місце й фахово-специфічні – на основі врахування чинників професійного середовища, адже саме вони спричиняють виникнення професійних розладів та захворювань, будучи, в цілому, спільними для галузі загальної середньої освіти і, зокрема, індивідуальними для конкретного закладу загальної середньої освіти і конкретного вчителя [13, с. 108]. Тому, на наш погляд, вагомий потенціал у формуванні культури здоров'я майбутніх учителів мають безпекові дисципліни. Однак проведений аналіз досліджень із означеної проблеми свідчить, що їхні можливості або зовсім не використовуються, або використовуються недостатньо.

Дієвість формування культури здоров'я майбутніх учителів під час вивчення безпекових дисциплін зумовлена не лише тим, що ідея збереження професійного здоров'я є однією з провідних. Під час вивчення «Основ охорони праці» (або ж «Безпеки життєдіяльності з основами охорони праці») майбутні учителі передусім усвідомлюють, що кожен вид професійної діяльності чинить неминучий вплив на здоров'я працівника, а, відповідно, і на виконання ним професійних функцій та на якість життя загалом. Водночас вони дізнаються, яке значення має збереження здоров'я працівників як єдиної категорії населення, що наповнює бюджет держави. Це зумовлює появу зацікавленості в здобувачів освіти щодо того, як саме проявляється вплив професійної діяльності на працівника, від чого залежить рівень цього впливу, чи можна його мінімізувати, що призводить і до неминучого утворення відповідних ціннісних мотивацій та потреб щодо збереження професійного здоров'я. Потужним резонансним чинником у процесі цього стає ознайомлення зі статистичними даними щодо професійної захворюваності працівників освітньої сфери.

Далі майбутні вчителі, вивчаючи правові, соціально-економічні, організаційно-технічні, санітарно-гігієнічні, лікувально-профілактичні та психолого-педагогічні засади збереження життя, здоров'я та працездатності в процесі трудової діяльності, усвідомлюють, що успішність збереження професійного здоров'я залежить від багатьох чинників, і це сприяє розвитку пізнавальної активності та дає поштовх до подальшого розвитку культури професійного здоров'я.

При вивченні «Охорони праці в галузі» (або ж «Цивільної безпеки»), яка складається зі змістових модулів «Охорона праці в галузі» та «Цивільний захист») майбутні вчителі детальніше ознайомлюються зі специфікою впливу негативних освітніх чинників на професійне здоров'я та довголіття, що породжує й відповідний інтерес та потребу, а

надалі й результативність у опануванні навичками превенції й мінімізації такої дії. Це сприяє подальшому розвитку культури професійного здоров'я. Проте наголосимо, що таке можливо лише за умови професійно-зорієнтованого змісту навчання. Вагому роль у формуванні культури професійного здоров'я майбутніх учителів відіграють і вдало підібрані новітні навчальні технології, які стимулюють творчий потенціал та креатив здобувачів вищої освіти.

Однак формування культури професійного здоров'я майбутніх учителів не слід обмежувати лише навчальними формами роботи – обов'язково слід поєднувати їх із виховними, адже в такому разі це матиме органічний взаємопідсилюючий вплив. Зокрема, практичний досвід викладання безпекових дисциплін дає підстави стверджувати про дієвість залучення майбутніх учителів до гурткової діяльності, відповідних тематичних конференцій, круглих столів, відзначання Всесвітнього дня здоров'я та Всесвітнього дня охорони праці, участі в проекті «Здоров'я та безпека через просвіту» тощо.

Для практичного дослідження ролі безпекових дисциплін у поєднанні з відповідними формами виховної роботи в розвитку культури професійного здоров'я майбутніх учителів нами було розроблено опитувальник «Культура професійного здоров'я майбутнього вчителя» та обрано дві групи респондентів.

Питання розробленого опитувальника безпосередньо стосувались цінностей, потреб і мотивів збереження здоров'я в процесі фахової діяльності, тобто складових культури професійного здоров'я. Було запропоновано відповіді «ні», «частково», «так», які, відповідно, відображали низький, середній і високий рівні культури професійного здоров'я.

До першої групи (Г1) увійшло 108 респондентів (майбутніх учителів) – здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня освіти; діагностувалась культура професійного здоров'я до і після вивчення дисципліни

«Безпека життєдіяльності з основами охорони праці» (складається зі змістових модулів «Безпека життєдіяльності» та «Основи охорони праці») в поєднанні із залученням за добровільною згодою до гурткової діяльності, тематичних круглих столів, конференцій регіонального рівня, відзначання Всесвітнього дня здоров'я.

До другої групи (Г2) увійшло 52 респонденти (майбутні вчителі) – здобувачі вищої освіти другого (магістерського) рівня освіти, які на першому (бакалаврському) рівні освіти вивчали дисципліну «Безпека життєдіяльності з основами охорони праці» та залучались за добровільною згодою до гурткової діяльності, тематичних круглих столів, конференцій регіонального рівня, відзначання Всесвітнього дня здоров'я; діагностувалась культура здоров'я після вивчення дисципліни «Цивільна безпека» (складається зі змістових модулів «Охорона праці в галузі» та «Цивільний захист») у поєднанні із залученням за добровільною згодою до гурткової діяльності, конференцій всеукраїнського та міжнародного рівнів, відзначання Всесвітнього дня охорони праці, участі в проєкті «Здоров'я та безпека через просвіту».

В результаті застосування згадуваного опитувальника було отримано результати, представлені в таблиці 1 у відсотках (табл. 1).

У рівневому інтерпретуванні виявилось, що до вивчення «Безпеки життєдіяльності з основами охорони праці» в поєднанні з відповідними формами виховної роботи низький рівень культури професійного здоров'я майбутніх учителів складав 53,98%; середній – 34,54%; високий – 11,48 %.

Після вивчення «Безпеки життєдіяльності з основами охорони праці» в поєднанні з відповідними формами виховної роботи низький рівень культури професійного здоров'я майбутніх учителів складав 13,80%; середній – 38,33%; високий – 47,87%.

До вивчення «Безпеки життєдіяльності з основами охорони праці» (Г1)			Після вивчення «Безпеки життєдіяльності з основами охорони праці» (Г1)			Після вивчення «Цивільної безпеки» (Г2)		
1. Чи впливає, на ваш погляд, професійне здоров'я на успішність фахової діяльності?								
ні	частково	так	ні	частково	так	ні	частково	так
36,11%	50,93%	12,96%	6,48%	16,67%	76,85%	1,92%	13,46%	84,62%
2. Чи цікавить ви додатковою літературою щодо збереження професійного здоров'я та довголіття вчителя?								
ні	частково	так	ні	частково	так	ні	частково	так
91,67%	8,33%	0,00%	56,48%	32,41%	11,11%	7,69%	67,31%	25,00%
3. Чи вклячас, на ваш погляд, фахова діяльність учителя таку складову, як здоров'язберігальна?								
ні	частково	так	ні	частково	так	ні	частково	так
9,44%	71,30%	9,26%	1,85%	25,00%	73,15%	0,00%	5,77%	95,23%
4. Чи впливає, на ваш погляд, стан професійного здоров'я вчителя на його особистісні чи сімейні стосунки?								
ні	частково	так	ні	частково	так	ні	частково	так
70,37%	24,07%	5,56%	5,56%	65,74%	28,70%	7,69%	42,31	50,00%
5. Чи потрібні, на ваш погляд, у освітніх програмах підготовки майбутніх учителів дисципліни, предметом вивчення яких є професійне здоров'я та довголіття?								
ні	частково	так	ні	частково	так	ні	частково	так
70,37%	24,07%	5,56%	3,70%	41,67%	54,63%	1,92%	13,46%	84,62%
6. Чи задумувались ви над своєю схильністю до професійних захворювань?								
ні	частково	так	ні	частково	так	ні	частково	так
87,96%	11,11%	0,93%	3,70%	21,30%	75,00%	1,92%	7,69%	90,38%
7. Чи берете ви участь у позитивних формах роботи, які стосуються здоров'язберігальної діяльності (гуртки, секції, конференції, круглі столи тощо)?								
ні	частково	так	ні	частково	так	ні	частково	так
95,37%	3,70%	0,93%	51,85%	37,04%	11,11%	40,38%	36,54%	23,08%
8. Чи готові ви до зміни своїх звичок заради збереження професійного здоров'я?								
ні	частково	так	ні	частково	так	ні	частково	так
16,67%	51,85%	31,48%	0,93%	45,37%	53,70%	1,92%	28,85%	69,23%
9. Чи є, на ваш погляд, культура професійного здоров'я складовою загальної культури людини?								
ні	частково	так	ні	частково	так	ні	частково	так
25,93%	44,44%	29,63%	6,48%	62,04%	31,48%	3,85%	15,38%	80,77%
10. Чи впливає, на ваш погляд, стан професійного здоров'я вчителя на стан здоров'я здобувачів освіти?								
ні	частково	так	ні	частково	так	ні	частково	так
16,67%	58,33%	25,00%	0,93%	36,11%	62,96%	0,00%	3,85%	96,15%

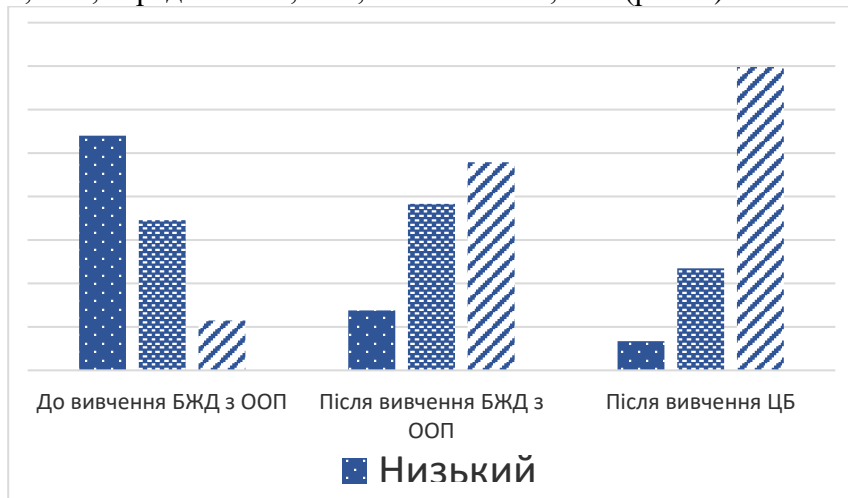
Таблиця 1. Роль безпекових дисциплін та відповідних форм виховної роботи в розвитку культури професійного здоров'я майбутніх учителів

Після вивчення «Цивільної безпеки» в поєднанні з відповідними формами виховної роботи низький рівень

культури професійного здоров'я майбутніх учителів складав 6,73%; середній – 23,46%; високий – 69,81% (рис. 1).

Рис.1. Динаміка зміни культури здоров'я майбутніх учителів

Отже, вивчення «Безпеки життєдіяльності з основами охорони праці» й «Цивільної безпеки» в поєднанні з відповідними формами виховної роботи забезпечує позитивну динаміку в розвитку культури здоров'я майбутніх учителів, що дозволяє розглядати такий процес як вагому засаду вдосконалення фахової підготовки.

Висновки. Не дивлячись на те, що проблема формування культури професійного здоров'я майбутніх учителів потребує нагального вирішення, нині вона недостатньо розроблена. Однією з вагомих причин цього є акцентування уваги на загальнооздоровчих, а не на фахово-специфічних аспектах. Цьому можна зарадити використанням потенціалу безпекових дисциплін та відповідних форм виховної роботи, загальні особливості чого нами висвітлено

вище. Перспективи ж подальших розвідок ми вбачаємо в детальнішій розробці означеної проблеми, зокрема, в дослідженні її методологічних та методичних аспектів.

Список використаних джерел:

1. Мешко Г. М., Мешко О. І. Професійне здоров'я педагога як умова ефективної виховної діяльності. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2005. Вип. 24. С. 94–96.

2. Долинський Б. Т. Здоров'язберігаюча діяльність учителя початкової школи: навч. посіб. Одеса : вид. М. П. Черкасов, 2010. 187 с.

3. Коломійцева О. Е. Оптимізація професійно-прикладної підготовки студентів середніх гуманітарних навчальних закладів : автореф. дис. ... канд. наук з фіз. вих. та спорту : 24.00.02. Харків, 2006. 18 с.

4. Зоріна М. О. Професійне здоров'я вчителя як важлива складова його діяльності. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2013. Вип. 33 (86). С. 175–179.

5. Дроздова К. В. Підготовка майбутніх учителів фізичного виховання до формування здоров'язбережувальних навичок і вмінь у молодших школярів. *Наука і освіта*. 2015. № 9. С. 45–49.

6. Професійні захворювання та їхня профілактика / упоряд. А. В. Фломбойм. Київ : Шкільний світ, 2011. 104 с.

7. Ковальчук Л. Формування культури здоров'я як умова запобігання виникненню синдрому емоційного вигорання педагога (аспект дослідження культури професійного мислення). *Вісник Львівського університету*. Серія : Педагогічна. 2012. Вип. 28. С. 3–15.

8. Кучерган Є. В. «Здоров'язбережувальна компетентність» як складова професійної підготовки майбутнього вчителя. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. 2015. Вип. 130. С. 270–273.

9. Мешко Г. М. Теорія і практика підготовки майбутніх учителів до збереження і зміцнення професійного здоров'я : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04. Тернопіль, 2013. 46 с.

10. Авдєєнко І. А. Розвиток культури здоров'я студентів в освітньому середовищі вищого навчального закладу : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Харків, 2016. 238 с.

11. Безугла Л. І. Організація самостійної роботи з формування культури здоров'я студентів вищих педагогічних закладів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Київ, 2009. 22 с.

12. Міхеєнко О. І., Кукса В. Н., Лянной М. О. Формування культури здоров'я студентської молоді в умовах вищого навчального закладу. *Наука і освіта*. 2017. №12. С. 42–52.

13. Глінчук Ю. О. Система формування працезохоронної компетентності майбутніх учителів початкової школи : моногр. Рівне : Доцент, 2021. 520 с.

§2.7 ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ СУЧАСНОЇ ЮРИСЛІНГВІСТИКИ НА АНАЛІЗІ СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ ДВОМОВНИХ СЛОВНИКІВ ЮРИДИЧНИХ ТЕРМІНІВ (Дихта Н.М., Національний університет «Одеська юридична академія», Явдошук А.А., Національний університет «Одеська юридична академія»)

Вступ. Завдяки діяльності професіоналам юриспруденції кожна людина має змогу, навіть в надзвичайних умовах чи в умовах військового стану, реалізувати максимальну кількість прав, виконати різноманітні зобов'язання або здійснити будь-яку дію з метою настання бажаних результатів; досягати та захищати свої власні інтереси в різноманітних сферах, в тому числі й на міжнародному рівні, незважаючи на час, простір, різноманітні умови та перешкоди. Саме юристи практики як представники допомагають в реалізації прав та законних інтересів, а також у виконанні зобов'язань, базуючись на законодавстві та досягненнях правників-теоретиків. При цьому юристи використовують мову правників як офіційну мову діловодства та нормативно-правову мову з відповідних джерел законодавства. Латинські вислови є настільки звичним явищем у правничій сфері, що використовуються не тільки у власне правових документах, а й у судовому красномовстві, у виступах представників сторін, законодавців, політиків, політологів, представників засобів масової інформації тощо. Своєрідним об'єднуючим явищем стає мова юристів, яка в різних країнах має багато спільних рис, незважаючи на вже існуючі терміни та фразеологізми латинського походження, які вдало функціонують та продовжують бути актуальними за своїм значенням протягом двох тисячоліть; звісно з'являються також і нові терміни (і не тільки юридичні), будівельним

матеріалом цих термінів стали лексичні одиниці латинської мови, які й далі продовжують функціонувати і забезпечувати активний розвиток сучасної юрислінгвістики.

Виклад основного матеріалу. Слід звернути увагу на лексико-фразеологічні норми щодо відповідного та правильного вживання термінів, тобто враховувати лінгвістичну нормативність та походження терміну. Отже латинська юридична фразеологія існує більше ніж два тисячоліття тому, але досягла піку свого розвитку в часи існування Римської Імперії завдяки кодифікації та систематизації юридичних явищ та понять та інститутів. Змінювались віки та епохи, які впливали на тенденції формування та розвитку універсальної юридичної лексики. При цьому процес формування латинської юридичної афористики був складовою частиною розвитку європейського права, коли Римська Імперія припинила своє існування, почався процес формування нових країн. По мірі становлення державності в цих нових країнах надзвичайно актуальним був попит на використання правових принципів, настанов, вчень Стародавнього Риму. Кожна держава формувалася та йшла справа. Особливо слід відзначити такі країни як Англія, Франція та Німеччини стосовно застосування термінів римського права, які забезпечили активне функціонування латинської мови. Якщо порівнювати окремі юридичні терміни німецького, французького та англосаксонського права, то звернена увага на можливість змішування термінів або заміни, тобто близькість значень. Це чітко простежується в правових нормах таких зведеннях законів як Кодекс Наполеон, Німецьке торгове уложення [1, с. 8].

Наприклад, проаналізуємо переклад такого слова як контракт, який на англійській мові «contract», на італійській мові «contratto», на іспанській мові «contrato», на французькій

мові «contrat», на німецькій мові «der Kontrakt». Крім того спільне написання та вимова, а головне – тотожне значення на інших європейських мовах, таких як албанська, баскська, білоруська, валійська, голандська, датська, ірландська, каталонська, мальтійська, норвежська, португальська, шведська, навіть на африкансі та сесото (африканських мовах), на індонезійській, малайській, філіппінській, себуанській, яванській (австронезійських) мовах простежується спільна вимова та значення терміну. А головне, що етимологія слова «констракт» пов'язана з латинською мовою і походить від слова «contractus».

Саме з античного Риму походить вся юридична термінологія, яка по-різному сприймалася країнами світу, як бачимо на прикладі слова «contractus» та похідних від нього слів; але зацікавлення юридичними надбаннями Риму триває досі. Недаремно багато сучасних науковців створили цілі плеяди юридичних шкіл, які вивчають римське приватне право, його термінологію, інститути та юридичні явища, а також намагаються впровадити конкретні юридичні терміни в сучасне законодавство. Не є виключенням Національний університет «Одеська юридична академія» в особі доктора юридичних наук, професора Харитонов Євгена Олеговича, який започаткував школу рецепції римського приватного права. Кожна дисертація з римського приватного права, яка готується кафедрою цивільного права вказаного університета, пов'язана з аналізом юридичних термінів, компаративістичних досліджень на міжнародному рівні, сприйняттям цих термінів не лише українським законодавством, але й законодавствами інших країн, а також необхідність включення відповідних юридичних термінів до чинного законодавства та до теорії науки права, оскільки римське приватне право стало вищою фазою розвитку європейського права та досягло такого

високого ступеня розвитку завдяки тому, що до двох основних джерел права (звичай і закон) у Римі були приєднані на рівних правах наука права (юриспруденція) і практика судових та інших державних установ. Разом з римською юриспруденцією розпочинається історія європейської юриспруденції, випереджаючи виникнення самої Європи. Розвиток європейської юриспруденції пов'язують з появою в Європі гуманістичної правової думки, головним підґрунтям якої є зв'язок права з моральними засадами і поняттям справедливості, які охоплюють переважно норми приватного права.

Саме ці норми римського права справили і продовжують справляти вплив на сучасне право Європи. Одна з визначальних властивостей європейських традицій права є рецепція римського права. Більшість вчених-юристів конкретизують це явище (рецепцію) як західноєвропейський тип рецепції, оскільки рецепція римського права найбільшим чином стосується країн Західної Європи. Проте не слід забувати про сприйняття римських надбань Україною і зацікавленість латинською мовою, сприймаючи латину як першоджерело юридичної термінології, а також є дуже велика зацікавленість щодо юридичної термінології на англійській мові, оскільки це не тільки мова міжнародного спілкування сьогодення, але й мова головних партнерів України – це Сполучене Королівство Великої Британії та Сполучені Штати Америки.

В умовах формування сучасної правової системи України питання рецепції римського приватного права є особливо актуальним, оскільки багато положень і принципів римського приватного права і сьогодні є непохитними "стовпами" розвиненого цивільного права; в основі цивільного законодавства багатьох держав лежать досконалі

форми римського приватного права; теоретичні узагальнення, терміни, запроваджені римськими юристами, перевірені практикою їх застосування, становлять скарбницю правової культури і також є надбанням українських правників.

Поняття «рецепція права», на думку більшості науковців, - це відродження високорозвинутої системи права, яка існувала раніше; це частина загального процесу відроджень-контактів між існуючою цивілізацією та цивілізацією зразкового минулого. Але слід зазначити, що термін «рецепція» має кілька значень. У мистецтві, культурі, суспільних науках цей термін інтегрують як «запозичення» даним суспільством соціологічних і культурних форм, що виникли в іншій країні або в іншу епоху або як «сприйняття» одного культурного явища, однієї культури очима іншої.

В першу чергу «рецепція права» розглядається як запозичення більшою чи меншою мірою положень іноземного права. Але існує багато категорій, які подібні значенню рецепції, тому потрібно обґрунтувати доцільність вживання саме терміну «рецепція» за наявності таких категорій, як «акультурація», «реставрація», «запозичення», «сприйняття», що так само чи навіть більш конкретно відображають процес переймання положень чужого права. Отже поняття «рецепція права» є досить близьким до вищевказаних категорій, але всі ці категорії необхідно відрізнити.

«Правову акультурацію» найчастіше визначають як щеплення однієї правової системи до іншої [2. С.78.]. Такий правознавець як Ж.Карбоньє вважає, що «рецепція права» – це лише один з різновидів «акультурації», який набув певної самостійності або, на думку С.Станіка, «рецепція права» – це зміни у правовій культурі, що відбуваються при глобальній правовій акультурації [3. С.8.], отже «рецепцію права» пов'язують з наслідками правової акультурації. Оскільки

існуюча правова система (правова культура) впливає на іншу правову систему, то «рецепція права» - це відродження ідей, принципів, норм тощо правової системи, яка є складовою частиною культури, що вже відійшла у минуле.

На відміну від «акультурації», яка могла бути обмежена якимось одним інститутом або навіть нормою, то «рецепція» являє собою глобальне явище. У випадку «рецепції права» в кінцевому підсумку, характеристику якої наводить Є. Харитонов, в сучасну культуру інтегрується правова система в цілому, як елемент іншої, більш давньої культури, яка досягла високих результатів у галузі юриспруденції[4. С.47.].

«Рецепцію права» також слід відрізнити від «реставрації права». Оскільки реставрація означає відновлення чогось у первісному вигляді [5.] без змін та доповнень, в крайньому разі без таких доповнень, що могли б змінити первісний стан, вигляд вихідного матеріалу. Зовні дуже близьке до категорії «рецепція», однак має істотні відмінності.

«Рецепція права» має метою і є кінцевим результатом створення на існуючій базі чогось нового у сфері права. Навіть, якщо вона відбувається у формі прямого запозичення тих чи інших ідей, рішень, правових норм, то ми маємо продукт нової якості, дещо нове, що виникає на новому витку спіралі суспільного розвитку.

Випадки «реставрації права» мають місце при соціальних революціях та контрреволюціях, під час війни після окупації. Наприклад, під час Другої Світової війни на території, зайнятій німецькими військами, діяли норми, встановлені окупаційним режимом. Але після звільнення окупованих територій, на них відразу поновлювалася дія раніше чинного законодавства.

У даному випадку мала місце саме «реставрація права», оскільки у практично незмінному вигляді відбувалося

поновлення раніше чинного законодавства (права) у тій самій країні.

На відміну від «реставрації», «рецепція» полягає у запозиченні (відродженні) ідей, принципів та норм права іншої країни (цивілізації), що належала до культури, якої вже не існує, в будь-якому разі, не існує у своєму первісному вигляді.

Косарєв А.І. запропонував визначення «рецепції римського права» як відновлення дії (відбір, запозичення, переробка та засвоєння) того нормативного, ідейно-теоретичного змісту римського права, що виявилось придатним для регулювання нових відносин більш високого ступеня суспільного розвитку.

Таким чином ми бачимо, що рецепція – це не просто «запозичення», це не просто одноманітна дія, а це складний процес творіння, де складовою частиною виступає в тому числі й «запозичення». При визначенні «рецепції римського права» розуміють не лише запозичення правових норм (буквальне запозичення), а й також сприйняття основних засад та принципів підходів. Отже і «сприйняття» є однією зі складових «рецепції». Таким чином, «рецепція» – це досить складне, багатогранне, глобальне явище, насичене комплексом дій, яке є набагато ширше ніж такі категорії як «запозичення», «акультурація» чи «сприйняття». Саме це визначення більшою мірою враховує сутність та зміст «рецепції».

Але, крім того, слід зазначити, що, коли говорять про «рецепцію права», то йдеться про право, яке є елементом культури, що вже не існує й не має прямих, безпосередніх наступників. Тобто ключовим моментом визначення поняття «рецепція права» — це відродження системи права, яка існувала раніше.

Визначення «рецепції права» як складового елементу загального процесу відродження має принципове значення

для її розуміння та характеристики. У такому разі на неї поширюється теза про повторюваність ренесансів, які є прикладом історичного феномена, що постійно повторюється. А. Тойнбі зазначав, що евокація мертвої або застарілої фази живої культури представниками якої-небудь цивілізації — це не унікальна подія історії, а історичний процес, що повторюється. Тому йде мова не про «ренесанс», а «ренесанси», як явище культури, що періодично повторюються у процесі розвитку і самовдосконалення людства.

Отже, й рецепція (римського чи іншого) права є явищем повторюваним, і слід говорити про «рецепції», а не про одне лише унікальне явище. Оскільки кожна держава (цивілізація) зі своїми особливостями має свою власну рецепцію римського права враховуючи простір, час, ідеологію, економічні, технічні зміни, міжнародні зв'язки, потреби суспільства та держави (цивілізації). Як зазначає Яковець Ю., кожна локальна цивілізація має свій почерк, свій ритм, більш або менш синхронізований з ритмом світових цивілізацій.

Отже, за Шпенглером О., цивілізації - це динамічні утворення еволюційного типу, а не статичні форми. Вони не лише не здатні перебувати у стані спокою, але й не можуть довільно змінювати напрям свого руху, розвиваючись за циклічним типом. Засновником теорії циклічності справедливо вважають Полібія, який відзначав в історії цивілізацій зростання, розквіт та занепад. Але кожна держава в необхідній для себе пропорції звертається до надбань римської класичної юриспруденції. Саме так відбувався процес звернення України, країн Європи, США до надбань зразкового римського права та сприймання юридичної термінології.

Таким чином, рецепцію римського права можна визначити як його відродження, сприйняття духу, ідей і

головних засад та основних положень тією чи іншою цивілізацією на певному етапі її розвитку в контексті загального процесу циклічних ренесансів з подальшими трансформаційними процесами в області законотворчості та теоретичного підґрунтя наукових концепцій в галузі права.

Взагалі термін «трансформація» походить з новолатинської мови від *trans* – крізь та *formatio* – утворення, та означає в цілому перетворення, реформування. Тому, звертаючись до надбань римського права відбуваються трансформаційні процеси в галузі права, що передбачають заперечення існуючої системи права певної країни або певних норм, концепцій; поява нових цілей, сприйняття духу, ідей, головних засад, основних положень римського права як феномена, ідеалу; визначення засобів досягнення цілей щодо удосконалення правової системи, яка потребує реформування, перетворення.

Такі трансформаційні процеси проходять декілька стадій: 1) оцінка існуючого стану системи права (окремих норм, галузей) як системно-кризового; 2) діагностика, тобто об'єктивна характеристика можливостей та шляхів подолання кризової ситуації; 3) демонтаж віджитої, застарілої системи права або ліквідація окремих норм, що не відповідає умовам сьогодення внаслідок постійного розвитку, змін в економіці, політиці, науці тощо; 4) нове самовизначення, висування та обґрунтування шляхів подальшого вдосконалення певної системи права за допомогою надбань, розроблених римською класичною юриспруденцією.

Визначення рецепції за великим юридичним словником полягає у запозиченні або відтворенні. В історії права термін рецепція вживався для позначення запозичення, відтворення, сприйняття конкретною внутрішньодержавною правовою системою принципів, інститутів, головних рис іншою

внутрішньодержавною правовою системою. Саме у такому значенні йшлося про рецепції римського права європейськими державами.

Д.В. Дождєв визначає рецепцію римського права як явище, типове для усієї континентальної Європи і Шотландії, що полягало у сприйнятті та засвоєнні римського правового спадку у якості чинного права.

В найпростішому розумінні рецепція римського права сприймалася як запозичення положень іноземного права, але активне дослідження цієї проблеми почалося в ХІХ ст. у зв'язку з процесом кодифікації цивільного законодавства в європейських країнах.

Серед праць вчених романістів слід відзначити Д.І.Азаревича, який обстоював точку зору, що римське право складає життєвий, практичний елемент сучасного законодавства, і зауважив, що римське право є підґрунтям для єдиної науки цивільного права, заперечував авторам, котрі вважали, що вплив римського права на давньоруське законодавство був незначним, доводив наявність його запозичення (рецепції) у часи Київської Русі. Таке запозичення відбувалось безпосередньо - через контакти з Візантією (зокрема, "Кормча книга" майже цілком складена з трактатів Візантійського права).

Інший відомий російський романіст і цивіліст М.Л.Дювернуа (котрий деякий час працював у Новоросійському університеті в Одесі), підкреслював, що римське право є "правом найбільш універсальним" з поміж інших систем права, придатним для застосування у різних країнах, наголошував, що «саме у римському праві найкращим чином історично була реалізована абстрактна ідея права: у ньому той суттєвий і загальний елемент, котрий складає основу усякого права, розвинене такою мірою, як ніде

інше». Універсальністю та абстрактністю римського права обумовлена можливість і доцільність його рецепції давньоруським, а пізніше - українським та іншим правом, вплив на законодавство, юриспруденцію тих країн, які не перебували зі Стародавнім Римом у безпосередніх контактах у просторі та часі.

Більшість цивілістів Російської імперії римське право розглядалося як феномен, що спричинив істотний вплив на формування європейських правових систем. Кожна країна, якщо вона не хоче залишитись на узбіччі загального процесу розвитку права, мусить не уникати рецепції римського права [б. С.18-23.]

Концепція права, яка почала формуватися після встановлення радянської влади, ґрунтувалася на тезі про самотній характер соціалістичного права, котре не пов'язане з правом експлуаторських суспільств і не може містити запозичень його норм та ідей. Оскільки існувала монополія на владу комуністичної партії, централізована планова економіка, державна соціалістична власність тощо. Звідси висновок, що рецепція римського права не може бути корисною для формування та розвитку радянського права, а наукові розвідки у цій галузі не є актуальними. Отже існувала сувора стриманість щодо розвідок в питаннях рецепції права і визнання запозичення юридичних термінів з римського права. Наслідком такого підходу було те, що за роки радянської влади мала місце лише одна кандидатська дисертація Бека В.А., яка присвячена рецепції римського права, але стосувалася лише рецепції римського права у Західній Європі. В своїй роботі Бек В.А. підтримує вплив римського права на північну Францію, Германію, Нідерланди (XV ст.), Швейцарію (XVIII-XIX ст), проте заперечує існування рецепції римського приватного права на території Італії та

південної Франції, оскільки вважає, що на цих землях відбулося відродження власного (римського) права після його занепаду. З цією думкою ми не можемо погодитися, оскільки Римська імперія перестала існувати, на її території виникли нові держави (Італія і Франція окремо одна від одної) з власними поглядами, мовами тощо та реценували римське право у власні системи права.

Дослідження проблем рецепції римського права у колишньому радянському та вітчизняному правознавстві поновилися вже після початку реформ політичної та економічної системи наприкінці 80-х рр. ХХ ст. В цей час відбулися зміни політичної та державної системи, відмова від монополії на владу комуністичної партії, загальна демократизація суспільних відносин, орієнтація на ринкову економіку, приватизація, роздержавлення, створення нового правового механізму економічних та фінансових відносин, що допускають багатокладність економічних форм та створюють інфраструктуру для розвитку приватної власності, відмова від підтримки нерентабельних підприємств, практичне пристосовування до вимог міжнародного ринку, послаблення сектору виробництва озброєння, зміна духовно-культурних орієнтирів розвитку суспільства.

Пізніше Косарев А.І. визначив поняття рецепції як відновлення дії (відбір, запозичення, переробка та засвоєння) того нормативного та ідейно-теоретичного змісту римського права, котре виявилось придатним для регулювання нових відносин більш високого ступеня суспільного розвитку.

В 90-х роках відбувається перегляд поглядів на поняття та сутність права, акцентується увага вітчизняних правознавців на значення і перспективи рецепції римського приватного права, у тому числі, в Україні. Захищено дві дисертації з питань рецепції римського приватного права.

Кандидатська дисертація В.В. Васильченка була присвячена проблемам рецепції конкретного інституту у сучасному праві України, докторська дисертація Є.О. Харитонова мала призначенням дослідження концептуальних питань рецепції римського приватного права, з урахуванням історичних подій, політичних, культурних та ідеологічних особливостей багатьох країн. В його роботі було запропоноване визначення рецепції римського права, сформульовані пропозиції стосовно необхідності розрізнення форм, видів і типів рецепції римського приватного права [7. С.25], [8. С. 104].

Є.О.Харитонов запропонував визначення “рецепції права”, як загального поняття, та “рецепції римського права”, як її окремого випадку: “Рецепція права, що є складовою частиною відродження минулої культури, являє собою сприйняття його духу, ідей, головних засад та окремих положень тією чи іншою локальною цивілізацією на певному етапі її розвитку. Відповідно, рецепція римського права означає сприйняття його духу, ідей, засад і основних положень у процесі формування та розвитку європейських (і похідних або залежних від них) традицій права”.

З врахуванням цих загальних положень щодо рецепції римського приватного права наприкінці 90-х років в Україні проводять дослідження питань його впливу на окремі інститути цивільного права України.

Тобто, за своєю сутністю рецепція є відродженням нормативного та ідейно-теоретичного змісту правової системи, що існувала раніше. Рецепція права є частиною загального процесу відроджень-контактів між живою цивілізацією та цивілізацією, що пішла в минуле.

На рецепцію поширюється теза про неодноразовість “відроджень”, як явищ культури, що періодично повторюються у процесі розвитку і самовдосконалення

людства [9]. Тобто рецепція римського права має бути явищем повторюваним, і мову треба вести про "рецепції"; а не про «рецепцію» як одне лише унікальне явище .

Підтримуємо думку Федосеева П.М., який зазначає, що є не виправданим обмеження у визначенні поняття рецепції римського права дії останньої тільки європейськими та похідними від них традиціями права. Це пов'язано, що вплив римського права можливий будь-де в силу збігу обставин, конкретної політичної ситуації, дії не лише об'єктивних, а й суб'єктивних факторів. Наприклад, запозичення Туреччиною Швейцарського цивільного кодексу (котрий являє собою досить характерний приклад рецепції римського права) деякі фахівці пояснюють тим, що тодішній міністр юстиції отримав освіту в Швейцарії, внаслідок чого у нього і виникла ідея реципувати відповідні ідеї та норми права, зробити їх щеплення до турецького права, котре базується на інших засадах [10. С. 270].

Рецепція римського права може бути визначена як відродження його ідей, принципів та основних нормативних положень наступними цивілізаціями у контексті загального процесу циклічних відроджень, пов'язаних з трансформаційними процесами в правових системах відповідних цивілізацій.

Результати в процесі виконання наукових досліджень за останні десятиліття стали предметом дискусій та обговорень вітчизняних та зарубіжних цивілістів і романістів, [11.] в результаті яких сформувалося достатньо чітке уявлення про поняття, види, форми та сутність рецепції римського приватного права та особливості цього феномену в Україні.

З періодами історії Західної Європи пов'язані рецепції римського приватного права західного типу. Вони фактично полягали у трьох самостійних, але взаємопов'язаних процесах

відповідно до етапів розвитку Західного світу (цивілізації).

Перша рецепція (проторецепція) припадає на Раннє Середньовіччя, що починається після утворення варварських королівств на місці скореної ними Західної Римської імперії, сягає свого піку під час Каролінгського відродження і видихається наприкінці тисячоліття.

Друга рецепція починається зі злетом західного християнства, формуванням «Нової Європи», триває до кінця Середньовіччя і сягає піку у певних своїх формах у XV-XVI ст., після чого йде на спад.

Третя рецепція римського приватного права пов'язана з Новим часом, ґрунтуючись на підвалинах, закладених філософською революцією, сягаючи свого піку під час кодифікації XIX ст. у Франції та Німеччині.

Для кожної з цих рецепцій характерно досягнення певних результатів, існування певних форм, чинників та передумов. Щодо результатів та передумов, то вони залежать від історичної епохи (хронологічні цивілізації). А головними чинниками рецепції є політичні, економічні, культурні та інші потреби, переваги римського приватного права над правом відповідної країни, спорідненість цивілізацій та інші.

В залежності від особливостей розвитку локальної цивілізації, країни чи групи країн, рецепції римського приватного права можуть проявлятися

- у вивченні, коментуванні та засвоєнні положень римського права;

- у використанні його як взірця при створенні кодифікованих актів законодавства; скажімо, грецького права римлянами чи римського права візантійцями при створенні кодифікованих актів цивільного законодавства (хоча, безумовно, саме у останньому випадку рецепція стає найбільш помітною).

- у вивченні та усвідомленні юристами-практиками, потенційними законодавцями головних засад римського права. При цьому спеціальні кодифікаційні акти можуть не прийматись, але дух, ідеї рецепованої системи права глибоко проникає у правову систему, яка сприймає [12. С.129].

Зауважимо, що рецепція римського права не тільки характерна для України, але й відбувалася в конкретних формах, які були визначені такими відомими вченими як Підопригора О.А., Харитонов Є.О. Деталізуємо **форми** рецепції римського права, які характерні саме для України:

-1- вивчення в навчальних закладах як юридичної загальноосвітньої дисципліни з метою формування світогляду майбутніх правників;

-2- вивчення римського права як надбання культури;

-3- дослідження, аналіз та коментування юридичних джерел;

-4- безпосереднє застосування норм та положень раніше чинного (приватного) права;

-5- використання норм позитивного права як взірця при створенні нормативних актів (особливо при реалізації кодифікаційних проектів);

-6- використання методики створення нормативних актів або їхнього застосування;

-7- сприйняття та використання головних засад, ідей та категорій, накопичених попередніми системами (приватного) права.

Слід зауважити, що реально рецепція майже ніколи не відбувається лише в одній формі. Найчастіше простежується поєднання кількох форм з домінуванням якоїсь з них. Крім того розрізняють й різні **види** рецепції.

По-перше, розрізняють прями (первинні) та похідні (вторинні) рецепції, що пов'язано з тим, що між правовими

системами (римським приватним правом та сприймаючою його правовою системою) може відбутися прямий, безпосередній контакт у часі або його може й не існувати.

Ідеї римського права, окремі його положення, правничі рішення часто рецинуються опосередковано, наприклад, шляхом запозичення ідей з правничої системи або законодавства окремої країни, де рецепція вже відбулася раніше («вторинна» або «похідна» рецепція). Таким прикладом є запозичення положень Кодексу Наполеона або Німецького цивільного кодексу іншими країнами.

Розрізняють явну рецепцію та латентну (приховану). Остання відбувається, наприклад, у тих випадках, якщо запозичення певних ідей або якихось засад, принципів рішень тощо зроблено у процесі правотворчості фактично на підґрунті вже відомої раніше системи права, але з проголошенням (офіційно, напівофіційно тощо) принципово іншого підходу. Погоджуємося з думкою обґрунтуванням Харитонова Є.О., що такий вид рецепції мав місце у процесі створення законодавчих актів у радянській державі, або в інших країнах, де панувала чи панує соціалістична концепція цивільного права, що відкидає у цілому чи у визначенні засадних принципів суть та головні ідеї приватного права взагалі та права римського, зокрема. У такому випадку запозичення все ж таки відбувається, але офіційно виголошується відмова від “застарілих” принципів.

З певною мірою узагальнення розрізняють східно-європейський (візантійський) та західноєвропейський типи рецепції римського права.

З’ясовуючи особливості рецепції римського приватного права в Україні, її форм та видів, слід звернути увагу на специфіку цього процесу, зумовлену особливостями цивілізаційної орієнтованості України, її геополітичним і

культурним становищем у системі “Схід” – “Захід”. Внаслідок як західного, так і східного впливу, приватне право України формувалося як синтез місцевого звичаєвого права, реципованого римського та візантійського права [13. С. 250].

При цьому й рецепція римського права відбувалася у двох видах: безпосередньо та опосередковано (безпосередньо – завдяки католицькому впливу, оскільки Західна церква жила за римськими законами, і опосередковано – через німецьке, польське, литовське право).

Оскільки Україна тривалий час перебувала у складі Російської імперії, враховується також вплив римського права на цивільне законодавство Росії. При цьому проникнення римського права тут відбувалося двома шляхами: через церкву і через світське законодавство.

На підставі аналізу цивільного законодавства Російської імперії, можна зробити висновок про те, що у нормах сімейного та спадкового права більш помітне відлуння місцевого звичаєвого права, скоригованого православною (Візантійською) традицією. Що ж стосується речових прав, забезпечення зобов'язань, окремих видів зобов'язань, відшкодування шкоди тощо, то тут можна помітити деякий вплив римського права, хоча й значною мірою “відредагований” німецькою правовою думкою [14. С. 194].

У період перебування СРСР у складу Радянського Союзу положення її цивільного законодавства визначалися загальною концепцією радянського цивільного права, яка заперечувала існування приватного права, доцільність використання ідей римського, як і будь якого іншого, “експлуататорського” права. Тому рецепція римського права, яка все-таки мала місце, тут була “латентного” характеру (до того ж похідного від німецького права), і відбувалася виключно у формі запозичення окремих положень та ідей у

процесі кодифікацій цивільного законодавства. При цьому посилання на джерела запозичення не робилися, а сам факт запозичення не визнавався. Перші ознаки нового підходу почали з'являтися наприкінці 80-х, але повною мірою вони проявилися в Україні вже після проголошення незалежності.

Рецепція римського права у цей час спочатку відбувається, хоча і в ширшому масштабі, проте усталеними шляхами: процес відродження положень римського права іде досить спонтанно і хаотично, відсутнє офіційне визнання самого факту рецепції, нема відповідної теоретичної бази, вона відбувається у прихованій (латентній) формі і до того ж, опосередковано – через законодавство західноєвропейських країн, основною формою рецепції є запозичення законодавчих рішень при створенні нормативних актів. Поряд з ідеями, законодавчими рішеннями сприймається юридична термінологія.

Як зазначає Федосєєв П.М. загальні зміни у характері рецепції римського права в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. проявилися в наступному:

По-перше, наприкінці ХХ ст. було визнано вплив Римського права на філософію права, що намітився в останні роки століття. Римське право починає більше привертати увагу дослідників, як результат захист кандидатських та докторських дисертацій з питань рецепції римського права в Україні, здійснюються спроби усвідомити особливості цього процесу.

По-друге, в результаті розширення методологічної бази міняються підходи до правотворчості. Наприклад у галузі приватного (цивільного) права створено новий Цивільний кодекс України, який оцінюють як Кодекс приватного права.

По-третє, відбуваються повільні зрушення у правосвідомості громадян. З'являється впевненість, що захист

прав через суд є більш ефективним, ніж адміністративні шляхи до справедливості.

По-четверте, певні зрушення в усвідомленні значення римського права. Юридична освіта передбачає вивчення певних дисциплін майбутніх правознавців (римське право, історія держави і права зарубіжних країн, латинська мова, зарубіжна культура). Саме знання латинської мови відіграє ключові позиції, оскільки першоджерела юридичної спадщини на латинській мові, отже і юридична термінологія, яку сприйняли багато різних країн, мають спільні корені.

Проте деякі вчені заперечують існування рецепції права, отже існує контрасна думка Томсінова В.О., яка протистоїть дослідженням цілій низки вчених і заперечує існування рецепції. Томсінов В.О. переконаний у відсутності самого факту запозичення чужого римського права, оскільки воно народилося разом з ранньосередньовіковим суспільством, а в період вивчення Зведення цивільного права в університетах існувала не рецепція, а процес включення античних правових текстів в духовне поле середньовікової європейської культури. Дійсно у світі є одностайні відсутності рецепції римського права, проте помилковим є тлумачення даного терміна та заміна понять. Отже висновки таких авторів, як Томсінов В.А., Віеакер Ф. стосовно рецепції вважаємо неправильними та помилковими. Але протиріччя породило гострі дискурси та більш детальне дослідження поняття «рецепції», «рецепції права», «рецепції римського права» в порівняльному правознавстві, аргументовані більш детально теоретичні розробки в цьому напрямку. В історично-правовій літературі утворилося стійке переконання в тому, що сприйняття елементів римської правової культури середньовічним західноєвропейським суспільством є не що інше, як «рецепція римського права». Як зазначав

Покровський І.А., Римське право, розповсюджене вченими-юристами – глосаторами, постглосаторами та коментаторами – з кафедр, проникало в життя, і це сприйняття римського права в Західній Європі носить назву рецепції римського права, що відомо з праць Покровського І.А.

Таким чином сутність рецепції римського права полягає в тому, що, будучи елементом загального процесу відродження вищих досягнень античної цивілізації, римське право впливає на інші, на менш розвинені правові системи (в тому числі й українські, європейські, американські), що формуються у новій культурі. При цьому здобутки і знахідки минувшини пристосовуються до нового бачення проблем розвитку суспільства, створюючи право нової якості в багатьох країнах.

Разом з тим, слід відмітити, що вітчизняна романістика і цивілістика приділили питанням впливу римського права на цивільне право України.

Римське право для розвитку європейського права має в сучасних умовах цивілізаційне, історичне та юридичне значення. Юридичне значення римського права полягає в тому, що термінологія сучасного права ґрунтується на ідеях, засадах та визначеннях, розроблених римською класичною юриспруденцією.

Таку зацікавленість до юридичних надбань Риму розпочала в епоху середніх віків Італія. В XI сторіччі в місті Болонья в Італії виникає університет, який за короткий час зазнав всесвітню славу, бо став центром відродження юриспруденції, зосередженим на вивченні досягнень римського права. Саме тут сформувався клан професорів, які майстерно навчали студентів з різних країн. Пропаганда права була настільки аргументованою, що випусники університету ставали неперевершеними пропагандистами римського права

в рідних країнах, з яких приїжджали спеціально до Італії в Болонській університет навчатися. Цей університет працював в двох напрямках: в базовому вивченні джерел римського права, де головна увага концентрувалась на вивченні Дигест; і при викладанні, при застосуванні римського права в практичній діяльності юристи повинні суворо дотримувались норм законів, що були викладені в Кодексі Юстиніана.

В період формування юриспруденції в античному Римі головним був принцип «*Summum ius est summa iniuria*», що перекладається як «Найбільш суворий закон є найбільшою несправедливістю». Але в часи розквіту Римської імперії, цей принцип змінюється на вічний постулат «*Dura lex, sed lex*», що в перекладі означає «Суворий закон, але закон», який цитують в різних країнах, підтримуючи актуальність та досконалість цього постулату. Так формуються основні принципи права, які відображені в сучасній юриспруденції різних демократичних країн.

Хоча становленню юридичних принципів передувала дискусійна тенденція, тобто протилежні за значенням юридичні сентенції панували в Стародавньому Римі. Наведемо головні з цих постулатів справедливості:

«*Aequitas naturalis praeferenda est rigori iuris* – Природня справедливість переважає над суворістю права»;

«*Aequitas et bonum est lex legum* – справедливість та благо – це закон серед законів»;

«*Ius est ars boni et aequi* - право це мистецтво добра та справедливості» .

Протягом формування юридичної термінології та правових принципів римське право зберігало свою гуманістичну направленість. Принцип справедливості та рівенства займав центральне місце в правотворчості, але такі відомі державні діячі та юристи, як Марк Туллій Цицерон,

закликали до гуманості, людяності: «...pro aequitate contra ius dicere - справедливість при правових рішеннях», Паул зважав, що справедливість понад усе: «In omnibus, maxime tamen in iure, aequitas spectanda est - в усіх справах, особливо в праві, слід дотримуватись справедливості», Ульпіан також вважав, що в усьому потрібна справедливість: «Licet hoc iure contingat, tamen aequitas dictat - хоча тут є право, однак справедливість потребує».

Войовничий Рим досяг великих успіхів щодо утворення Римської імперії, розквіт якої приходиться на 1 століття до н.е. та 1 століття н.е., розширив свої території, підкорив багато держав, в тому числі «розвинуту Грецію», у якої було що перейняти з наукових та культурних надбань. Так, розквіт такої держави як Римська імперія у класичний період торкається науки, мистецтва, архітектури, культури, літератури, в тому числі латинської мови (період золоті латини та період срібної латини). Також державі потрібен закон, який будуть поважати громадяни Риму, перегрини, громадяни підкорених держав. Цей закон потрібен щоб не допустити хаосу, заколотів, безладу та врегулювати різного роду відносини, що виникають в суспільстві. Насамперед потрібен закон верхівці владі імперії аби підкорити населення в певному порядку, а також створити необхідний добродесний образ громадянина. Тому, крім юридичних принципів в державі, необхідною виявилася на той час релігія, оскільки юридичні принципи базувалися на таких поняттях як совість, порядність, чесність, повага до інших, людяність, вірність...

Так в Римі, а також в багатьох містах Римської держави будувалися релігійні храми таким богам, як Virtus (Мужність), Pietas (Благочесність), Honos (Честь), Fides (Вірність) тощо. Так, Цицерон говорить про гуманні якості храмів, коли формулює релігійні зобов'язання громадян в

своєму трактаті «De legibus – Про Закони». Мова йде про вшанування богів, акцентуючи увагу на таких богах як Разум, Мужність, Вірність, які відкривають шлях до неба [15. С. 9].

Культ богині Fides, введеним римським царем Нумою Помпілієм, передбачав релігійні санкції, а з часом з'явилися юридичні санкції, такі як «infamia – безчестя» [16, с.177]. Культ богині Fides започаткував правовідносини, юридичні принципи та правове мислення, бо до врегулювання договірних відносин римським цивільним правом основним регулятором виступала «Fides», мораль та суспільна думка. Також культ богині Fides відіграв важливу роль в священному присяганні Богам воїнів, чим пояснюються постійні перемоги римлян, розширення територій, підкорення держав, аж до введення календарної реформи Юлієм Цезарем (слід зауважити, що до прийняття Юліанського календаря римські історики плуталися з датами перемог), тому історики писали, що римляни перемагають завжди.

Отже розуміння Fides з релігійних термінів трансформується у юридичні терміни, що і породжує цілий ряд юридичних інститутів:

- fideicommissum – зобов'язання щодо передачі спадщини третій особі, яка не виступає спадкоємцем;
- fiducia – передачі права власності на майно на підставі довірчих відносин;
- fideipromissio – вид доручення за цивільними справами лише для громадян;
- fideicommissio – вид доручення стосовно спадщини;
- fiduciar, fiduciant – сторони за довірчим договором.

Саме термін Fides означав чесність, добросовісність, довіру; який сформулював нові юридичні терміни, інститути, юридичні договори, юридичні явища в римському приватному праві, а культ богині «Fides» породжував чесні,

добросовісні, довірчі відносини між контрагентами, учасниками відносин, а також морально зобов'язував людей виконувати свої обов'язки, поважати добросесність аби вважатися добросесними громадянами Риму або Римської імперії.

Таким чином, в розквіт Римської імперії, під час розквіту римського права з'являються нові постулати, нові удосконалені принципи права з новими якісними характеристиками, що підтверджується такими латинськими сентенціями:

- «*Bona fides exiquit, ut quod convenit fiat* – Добросесність вимагає, щоб договір реалізувався»;

- «*Bona fides semper praesumitur, nisi malam fidem adesse probetur* – там презюмується добросесність, де немає доказів злого наміру».

В Стародавньому Римі формуються фідучіарні відносини між контрагентами різноманітних угод з метою настання бажаних наслідків. Так, договірні відносини між фідучіантом та фідучіарієм спиралися на особливу довіру один до одного, на совість, тобто *bona fide*, вищого рівня [17, с. 314], яка стала невід'ємною частиною цілого ряду юридичних настанов і проявилася в сучасному баченні довірчих відносин. Наприклад, договір доручення, кредитний договір, договір позики. В першу чергу довірчі відносини сучасності простежуються під час представництва інтересів, отже укладається договір доручення, який характеризується потенціальною довіреністю.

Довіра між довірителем та повіреним — це соціологічна та психологічна категорія, яка означає відкриті, позитивні взаємовідносини між ними, що відображають впевненість у порядності й доброзичливості контрагента. Повну довіру часто ототожнюють з вірою, бо механізм такої довіри вже не

базується на раціональних засадах (на досвіді, передбаченні, прогнозуванні наслідків). Неможливо змусити людину довіряти на законодавчому рівні; але норми права, які закріплені у главах 68 та 17 Цивільного кодексу України, є досить сприятливими для виникнення фідучіарних відносин. Такі відносини насамперед направлені на максимальне збереження довіри між сучасними контрагентами договірних відносин. Наприклад, договори кредитування та представництва.

Саме фідучіарні угоди двох типів: *fiducia cum creditore* та *fiducia cum amico*, які мали свій початок у Стародавньому Римі, явилися підґрунтям сучасного заставного цільового права та довірчих відносин, що дали розвиток сучасним фідучіарним позикам та кредитам, інституту довірчого управління в романо-германському праві [18, С. 204].

В монографії розглядаються запозичення з латинської мови, які активно використовуються в офіційному юридичному дискурсі не лише української, але й англійської мов. Офіційна юридична комунікація передбачає логічність, лаконічність, ясність думки. Треба також враховувати, що центральне місце в професійному спілкуванні юристів займає термінологія як окремо взяте слово, так і цілі вирази, що запозичені з античного Риму й актуальні в цитуванні без додаткових пояснень та перекладів на оригінальній мові. Чим забезпечується краткість та однозначність професійних пояснень юридичної термінології завдяки термінам-латинізмам, що присутні в різних двомовних спеціалізованих словниках.

Аналіз дослідження та вивчення англо-українських словників юридичних термінів та першоджерел римського права вказує на наявність спільних термінів серед різних мов (насамперед це стосується латинської, англійської та української мов): зі спільним коренем, зі спільним значенням, дуже схожею вимовою (звісно, слід враховувати фонетичні

особливості мов). Наприклад, порівнюючи англomовні, україномовні та латинські юридичні терміни, ми тільки переконуємося у відповідності та схожості або подібності даних термінів за фонетичним, граматичним та лексичним значенням, а також простежуємо спільний корінь. Наприклад розглянемо деякі юридичні терміни і порівняємо їх на латинській, англійській та українській мовах: contract – контракт – contractus, process – процес – processus, justice – юстиція – iustitia, jurisprudence – юриспруденція – iurisprudentia, civil – цивільний – civilis, criminal – кримінальний – criminalis. І це невичерпний перелік юридичних термінів, які мають подібну схожість. Звісно розглядається насамперед юридичні терміни цивільного права, інституту представництва, пов'язані з дослідженням договору доручення починаючи з римських фідучіарних угод і релігійних термінів, які перейшли з категорії священних в категорію юридичних і використовувалися максимально, оскільки існували для врегулювання домовленостей між людьми і перейшли в категорію договірних; а також терміни, які представлені сучасними словниками юридичних термінів на базі деяких конкретних сучасних судових справ, що розглядалися міжнародними судами з прав людини та аналізувалися авторами монографії.

Хоча формування цих та аналогічних юридичних термінів та юридичних явищ без відповідної сучасної назви припадає на добу римського приватного права. Цим підкреслюється складність дослідження, оскільки полягає в тому, що «...вислови римлян ... невизначені і нерідко неясні, що погляд свій ... вони висловлюють, трактуючи про інші матерії, нерідко навіть випадково і несвідомо...» [19, С. 3].

Проте пам'ятки римського приватного права (Дигести Юстиніана, Інституції Гая тощо) чітко та конкретно описують

юридичні явища, відповідні суспільні відносини, хоча не називає їх, наприклад не називає укладання договору через представника, поняття поняття «представництво» існувало. Так, поняття «представництво» в широкому розумінні, в якому воно відоме нам, є невідомим римському праву [20, с. 8].

Мова йде про формування нових юридичних термінів, збільшення значення існуючих термінів та сучасні юридичні явища, які отримали більш повне розуміння, збагачення чи деталізацію, а також сучасну назву в умовах сьогодення на базі латинських коренів. Проте, це ті юридичні явища, які були рециповані та отримали подальший розвиток як українським, так і англійським правом, а також іншими правовими системами різних країн.

Нормативне регулювання представництва передбачено окремою главою (глава 17) Цивільного кодексу України. Дійсно саме цей інститут представництва пов'язаний з договором доручення. У країнах англосаксонської родини представництво розглядається як наслідок доручення і є невід'ємною частинною цього договору. А зародження та формування договору доручення та інституту представництва пов'язане з римським приватним правом [21, С. 114], його розвитком та рецепцією римського приватного права сучасними законодавствами різноманітних країн.

Результатом даного дослідження є також аналіз сучасного цивільного законодавства, юридичних термінів сучасних судових справ міжнародних судів з прав людини, а також аналізу та вивчення сучасних спеціалізованих двомовних словників при перекладі юридичних текстів. Крім того, результат даного дослідження - це також виявлення впливу римського приватного права на формування юридичних термінів англійської та української мов (хоча в роботі також розглядаються в тому числі й інші мови для

порівняння з латинською мовою), що включають в себе особливу групу – латинізми, а також формулювання юридичних явищ, які в комплексі сприяли розвитку сучасної юридичної науки України та практики застосування. Проте процес термінотворення та терміновикористання має надзвичайно глибокий зміст, що продиктовано аналізом суспільних потреб того часу. А завдяки феномену римського права, ці терміни реалізовані й в умовах сьогодення. Вони обмежені у використанні за лексичним значенням, складають групу міжнародного фонду термінів. Меншість латинізмів носять загально-правовий характер, але більшість пов'язана з конкретикою, з однозначністю, і являє собою вузькоспеціалізовану номінанту.

На основі латинізму відбувається процес лексико-семантичного опанування лексем. Такі юридичні терміни в сучасній мові (як української, так англійської мов, а також й інших мов) можуть як розширити, так й обмежити розуміння значення певних юридичних термінів та явищ.

Також можна звернути і на інші галузі права, які насичені латинізмами. Дуже відомий термін в кримінальному праві «презумпція невинуватості» (до речі, в цивільному праві діє «презумпція винуватості»). Латинською мовою «*praesumptio*» означає «припущення», цей принцип презумпції став базовим в римському праві, а також був рецитований сучасним кримінальним правом. Численні юридичні сентенції тлумачать значення презумпції невинуватості в часи існування римського права наступним чином:

«*Nemo praesumitur malus* – ніхто не презюмується злочинцем»;

«*In dubio abstinence* – при сумніві слід утриматися»;

«*In dubio pro reo* – при сумніві – на користь підсудного»;

Таким чином, актуальність презумпції невинуватості не втрачена досі. А ось лексична одиниця «презумпція» вдало вживається в різних мовах, в тому числі функціонує в сучасній англійській юридичній термінології як «presumption» та сучасній українській мові юридичних термінів і використана в сучасних англо-українських словниках юридичних термінів.

Також сучасний термін «корупція» в українській мові та термін «corruption» в англійській мові мають спільний корінь, схожу вимову та означають суспільно-небезпечне явище у сфері політики, державного управління; це соціальне явище, яке охоплює діяння, пов'язаними зі зловживанням влади політиками, посадовими особами... За українським законодавством корупція – це використання особою, зазначеною у частині першій статті 3 цього Закону, наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди особою, наданих їй службових повноважень... [22, ст. 1].

Обидва слова беруть свій початок від терміна за римським приватним правом «corruptio», який означає лише «підкуповую», дієслово «corruptio» означає «підкуповувати». Як бачимо термін досить вузький за значенням і не розповсюджується на соціальні явища. Переклад даного слова досить конкретний та однозначний. Слід зазначити, що вся юридична термінологія римського приватного права досить чітка, лаконічна, однозначна, конкретна з метою запобігання непорозумінь, судових спорів, конфліктів серед зацікавлених осіб. Терміни, які є носіями визначеної когнітивної інформації, фіксовані за змістом, мають одне значення в сфері права та нульове стилістичне забарвлення. Це пов'язано з тим, що основу юриспруденції складають дефініції римського права, які й досі активно вивчаються дослідниками різних юридичних галузей, продовжують сприйматися різними

системами права, не втрачають своєї актуальності, а продовжують об'єднувати юристів різних галузей на міжнародному рівні, сприймати латинізми та утворювати з мертвої мови нові юридичні та суспільно-політичні терміни.

Таким чином, саме мова римських правників започаткувала сучасну юридичну термінологію різних країн (в тому числі України та англomовних країн), вплинула на подальший розвиток юридичної термінології багатьох країн, оскільки мова юристів з римського права не лише не втратила своєї актуальності, а розширила межі свого функціонування і стала об'єднувальним фактором серед сучасних знавців права на міжнародному рівні та будівельним матеріалом для створення нових юридичних термінів. З особливою рельєфністю виступає властива римському праву багатомісна мудрість, її регулятивний характер та стабілізуюча роль. Латинська юридична фразеологія та афористика з гуманістичною направленістю проіснували два тисячоліття і не втратили актуальності, а також продовжують впливати на сучасне законодавство багатьох країн, на сучасну юридичну лексику та об'єднують науковців-правників та практикуючих юристів різних країн. Терміни-латинізми, значення яких розуміють фахівці права, потребують спеціальних юридичних знань, але не потребують послуг перекладача з латинської або англійської мов чи навпаки з української мови.

У випадку дослідження юридичних термінів досить логічно розглядати етимологічну характеристику термінів. Дослідник Гриньов С.В. називає чотири фактори, на підставі яких відбувається класифікація термінів. Один з них – це історичні особливості походження терміну. За походженням розрізняють власні терміни, запозичені, інтернаціональні та гібридні. В англomовній юридичній термінології запозичені терміни значно переважають над власними, оскільки це

пов'язано з історичними подіями, розвитком римського права та формуванням юридичної термінології.

В процесі становлення та розвитку англومовного права виділяють наступні періоди:

1) Древньоанглійський період, хронологічно це період триває до XI

століття, - це період становлення власної держави, створення власної мови та відповідно йде процес створення власних законів та місцевих правових звичаїв. Але в цей період латинська мова функціонує як міжнародна мова спілкування, мова дипломатичних відносин багатьох країн, мова панівної релігії в Європі – мова каталіцтва з центром в Ватікані.

2) Середньоанглійський період, хронологічно це період XII –XV століття, цей період розвитку мови, держави, права, законів, намагання удосконалити, прояв зацікавленості до Римських надбань, до першоджерел багатьох науковців, дослідження яких були описані та систематизовані в Стародавньому Римі, пізніше в Римській Імперії.

3) Раньонованглійський період, хронологічно це період XVI – XVII

століття, це епоха Відродження, коли діячи культури, мистецтва, літератури, архітектури, науки спрямували свої погляди до надбань античності, в тому числі звернули свою увагу знавці права до надбань Римського права, вивчення та спроби створити аналогічно-зразкове, а також запозичити в максимальному об'ємі.

4) XVIII століття – це період епохи Просвітництва, в цей період також

продовжується вивчення зразкових надбань попередніх поколінь, запозичення культурної, наукової спадщини, мистецтва, літератури, мови особливо вражала спадщина

Римської держави, також відбувається максимальне сприйняття та адаптація під свою епоху, пошук спільного.

5) Сучасний період – це період ретельного вивчення різних теорій;

глибокого синтезу й аналізу, компаристивістичних досліджень, використання сучасних методів вивчення інформації; пошук, сприйняття та використання досконалих та вдалих моделей, явищ, механізмів, в тому числі відбувається рецепція римського права в сфері юриспруденції, в чому і проявляється найбільший вплив латинської мови на творення сучасної термінології, в тому числі юридичної термінології.

Слід зазначити, що навіть у древньоанглійський період було характерним запозичення з латинської мови, наприклад слово «*canon*», що означає «канон, правило, закон» увійшло до англійської, але на її розвиток впливали й інші мови, наприклад, скандинавська, отже скандинавізмом є таке слово як «*law*», що в перекладі означає «закон, право». Так, починаючи з XI століття зацікавленість до латинської мови не зникала, а лише посилювалася, тим більше до юридичної термінології виникав не лише інтерес теоретичний, а й практичний, оскільки базис юриспруденції належить римському праву як найдосконалішому. В роботі зроблено акцент на сприйнятті й запозиченні юридичної термінології, юридичних понять, юридичних інститутів, юридичних явищ різними країнами. Так латинізм увійшовши до англійської мови через французьку мову, наприклад «*prison*», що в перекладі означає «в'язниця»; «*jurisdiction*», що в перекладі означає «юрисдикція»; «*privilege*», що в перекладі означає «привілегія». Таким чином, запозичення з латинської мови безпосередньо та через французьку мову складають більше половини юридичних термінів. Так, науковець Авкова О.В.

досліджувала формування і функціонування англійської юридичної термінології і дійшла висновків, що 60% юридичних термінів запозичені з латинської мови [23].

Аналізуючи двомовні англо-українські словники юридичних термінів (тобто спеціалізовані словники) латинізми займають певну частину, п'ята частина термінів стовідсотково співпадає за перекладом, значенням та є дуже близьким за вимовою. Так на сто термінів двадцять латинізмів, які були сприйняті як англійською мовою, так й українською мовою. Існування та функціонування таких термінів підтверджує активна лексика юристів, насамперед в роботі використовується аналіз юридичних термінів на англійській мові з рішень по справах, які розглядалися Європейським судом з прав людини, міжнародними судами, Венеціанською комісією і знайшли своє відображення в Англо-українському словнику юридичних термінів за загальною редакцією професора С.В. Ківалова від 2017 року, пізніше було видання 2018 року. Такі видання були підготовлені колективом кафедри іноземних мов Національного університету «Одеська юридична академія»[24], в якому подані терміни з перекладом насамперед юридичного характеру, з виразами юридичного контексту та прикладами окремо взятих речень з судових європейських справ, крім того в словнику передбачені посилання на оригінальні документи. Серед таких юридичних термінів автори додали до спеціалізованих словників наступні юридичні терміни:

action n 1) акція, дія, діяння, вчинок, діяльність; 2) поведінка; 3) захід; 4) позов; 5) обвинувачення перед судом, судове переслідування, судова справа, судовий процес; 6) судочинство; 7) акт законодавчої влади; 8) чинність; 9) рішення експерта патентного відомства

~ action against the United States of America позов проти Сполучених Штатів Америки

~ action at law судовий позов

~ action brought vчинений (поданий) позов

*e. g. The lower courts upheld the **actions** brought by the workers and Asklepios appealed to the referring court on a point of law.*

~ action for the breach of a contract позов про розірвання контракту (угоди)

~ action in contract позов з угоди , позов за контрактом

adoption n 1) удочеріння, усиновлення, адопція; 2) прийняття (закону, постанови тощо); 3) підтвердження (заперечної угоди); 4) переховування (приховування) краденого

~ adoption of a collective labour agreement прийняття колективного трудового договору

*e.g. The contracts of employment concluded between the workers and KLS FM, which did not belong to any employers' association which had negotiated and participated in the **adoption** of a collective labour agreement, contained a 'dynamic' referral clause providing that their employment relationship would be governed, as was the case before the transfer, by the Bundesmanteltarifvertrag für Arbeiter gemeindlicher Verwaltungen und Betriebe ...*

~ adoption law закон про усиновлення

~ adoption of Constitution прийняття конституції

~ adoption of judgement = adoption of judgment відмова від (права) апеляції на рішення суду

~ adoption of law прийняття закону

appeal n 1) заклик, відозва, звернення; 2) оскарження, апеляція, апелювання, апеляційна скарга; 3) апеляційне провадження; 4) опротестування (виroku або рішення суду)

тощо); 5) право апеляції; 6) пропозиція суду відповідачеві дати пояснення щодо позову; 7) скарга потерпілого по справі приватного обвинувачення

~ appeal against disciplinary penalty = appeal against disciplinary punishment оскарження дисциплінарного стягнення

~ appeal against the judgement of the court = appeal against the judgment of the court оскарження судового рішення

appeal v 1) закликати, звертатися з відозвою, просити; 2) оскаржувати, апелювати, подавати апеляційну (касаційну) скаргу; 3) пропонувати відповідачу дати пояснення стосовно позову (про суд)

*e. g. The lower courts upheld the actions brought by the workers and Asklepios **appealed** to the referring court on a point of law.*

~ appeal against the judgement of the court = appeal against the judgment of the court оскаржувати рішення суду

argue v 1) обговорювати, стверджувати, заявляти; 2) аргументувати, доводити, наводити докази; 3) дискутувати
e.g. It argues that, after the transfer of the workers concerned to another

employer, those agreements should be applied as they originally stood (statically), meaning that only the terms of employment agreed in the contract of employment concluded with the transferor employer, based on the collective agreements referred to by that contract may be relied on against the transferee employer.

~ argue a case обговорювати справу

~ argue a case to the jury звертатися з аргументацією до присяжних

~ argue in favor of one's position аргументувати свою позицію

~ argue the law in accord with the interests of a client
 відстоювати право в інтересах клієнта

assistant n 1) помічник; 2) заступник (начальника, судді); 3) допоміжний засіб

~ a care assistant доглядальниця

e. g. *The workers were employed at the hospital in Dreieich-Langen (Germany), which was then owned by a local authority. Mr Felja was a caretaker/gardener from 1978, while Ms Graf was employed as a **care assistant** from 1986.*

~ assistant commissioner of police заступник комісара поліції

~ assistant attorney помічник адвоката

~ assistant judge помічник судді, заступник судді

~ assistant officer помічник посадової особи

~ assistant prosecutor помічник обвинувача

association n 1) асоціація, союз; 2) об'єднання осіб (без прав юридичної особи); 3) банківська корпорація; 3) судовий припис про притягнення судового чиновника та його підлеглих до здійснення посадових функцій у суді присяжних

~ employers' association об'єднання роботодавців

e.g. *Like KLS FM, Asklepios is not bound, as a member of an employers' **association**, either to the BMT-G II (collective agreement for the public service, 'TVöD'), which replaced it from 1 October 2005, or to the Tarifvertrag zur Überleitung der Beschäftigten der kommunalen Arbeitgeber in den TVöD und zur Regelung des Übergangsrechts (collective agreement on the transition of staff employed by municipal employers to the TVöD and the regulation of the transitional law).*

e.g. *The contracts of employment concluded between the workers and KLS FM, which did not belong to any employers' **association** which had negotiated and participated in the adoption of a collective labour agreement, contained a 'dynamic' referral*

clause providing that their employment relationship would be governed, as was the case before the transfer, by the Bundesmanteltarifvertrag für Arbeiter gemeindlicher Verwaltungen und Betriebe...

~ association agreement угода про асоційоване членство;
угода про співпрацю (співробітництво)

~ association law закон про об'єднання

~ association of homeowners об'єднання власників будинків

~ association of lawyers асоціація правників

contract v 1) укладати комерційну угоду; 2) брати (шлюб); 3) приймати (зобов'язання); 4) робити (борги);

~ contract an alliance with a foreign country — укладати союз з іноземною державою

contract n 1) контракт, комерційна угода (оборудка); 2) підряд на роботи; 3) угода за печаткою; 4) заручини; шлюбна угода

~ contract of employment трудова угода; контракт про роботу за наймом

*e.g. The **contracts** of employment concluded between the workers and KLS FM, which did not belong to any employers' association which had negotiated and participated in the adoption of a collective labour agreement, contained a 'dynamic' referral clause providing that their employment relationship would be governed, as was the case before the transfer, by the Bundesmanteltarifvertrag für Arbeiter gemeindlicher Verwaltungen und Betriebe...*

~ contract containing many stipulations — контракт (угода), що містить багато застережень

~ contract a duty брати зобов'язання

~ contract a marriage укладати шлюбну угоду

~ contract of work and labor договір особистого найму

case *n* 1) приклад; 2) випадок, казус; 3) становище; 4) доводи; 5) фактичні обставини; 6) виклад фактичних обставин; 7) викладення вимог; 8) заява про фактичні обставини у справі, що повинна розглядатися вищим; 9) докази; 10) версія (слідства тощо); 11) аргументація по справі; 12) спірне питання у суді; 13) матеріали справи; 14) меморандум по справі; 15) судова справа; 16) обвинувачення (в суді); 17) деліктний позов по конкретних обставинах справи; 18) клієнт (адвоката); 19) особа, яка перебуває під наглядом; 20) судове рішення по справі; 21) судовий прецедент

e.g. The contracts of employment concluded between the workers and KLS FM, which did not belong to any employers' association which had negotiated and participated in the adoption of a collective labour agreement, contained a 'dynamic' referral clause providing that their employment relationship would be governed, as was the case before the transfer, by the Bundesmanteltarifvertrag für Arbeiter gemeindlicher Verwaltungen und Betriebe

~ case of circumstantial evidence — обвинувачення, засноване на непрямих доказах; версія, заснована на непрямих доказах

cases *n* судова практика

collective *n* 1) колектив

collective *adj* 1) колективний, спільний, колегіальний; 2) сукупний

~ collective bargaining agreement = collective bargaining contract колективна угода (між підприємцем і профспілкою)

~ collective labor agreement = collective labour agreement колективна трудова угода

e.g. The contracts of employment concluded between the workers and KLS FM, which did not belong to any employers'

*association which had negotiated and participated in the adoption of a **collective** labour agreement, contained a ‘dynamic’ referral clause providing that their employment relationship would be governed, as was the case before the transfer, by the Bundesmanteltarifvertrag für Arbeiter gemeindlicher Verwaltungen und Betriebe*

*e.g. Federal framework **collective** agreement for employees of municipal authorities and businesses*

~ collective labour contract = collective labor contract
колективний трудовий договір, колективний трудовий контракт

~ collective petition колективна петиція, колективне прохання, колективне клопотання

company n 1) компанія; 2) корпорація; 3) товариство (організація)

*e.g. On 1 July 2008, the part of the business where the workers were employed was transferred from KLS FM to another **company** in the group, namely Asklepios.*

~ company law акціонерне право; законодавство про господарські товариства; закон про компанії

~ company lawyer адвокат компанії

~ company rules статут компанії (підприємства)

consensual adj 1) узгоджений; 2) консенсуальний

~ consensual contract — консенсуальний договір; договір, заснований на усній домовленості сторін, консенсуальна угода

~ consensual leadership консенсуальне керівництво

~ consensual law консенсуальне право

e.g. Does Article 3 of Directive [2001/23] preclude a provision of national law which provides that, in the event of a transfer of an undertaking or business, all conditions of employment agreed between the transferor and the employee,

*individually and in the exercise of their freedom of contract, in the contract of employment transfer to the transferee unaltered, as if he had himself agreed them in an individual contract with the employee, where national law provides for both **consensual** and unilateral adjustments by the transferee?*

dispute v 1) дискутувати, сперечатися; 2) заперечувати, оспорювати, оскаржувати, ставити під сумнів; 3) чинити опір
4) проводити диспут

dispute n 1) спор, суперечка, дискусія, диспут, полеміка, обговорення; 2) спірне питання; 3) конфронтація; 4) конфлікт
*e.g. The **dispute** in the main proceedings and the questions referred for a preliminary ruling*

~ dispute between an employee and an employer — спор між працівником і роботодавцем

~ dispute between the executive and the legislature — спор між виконавчою і законодавчою владами

~ dispute between workers and their employees — спор між працівниками та роботодавцями

~ dispute over the interpretation of the terms of a collective bargaining agreement спор щодо тлумачення умов колективної угода

group v 1) групувати; 2) класифікувати

group n 1) група; 2) угруповання

*e.g. On 1 July 2008, the part of the business where the workers were employed was transferred from KLS FM to another company in the **group**, namely Asklepios.*

individual n 1) індивід, особа, окрема особа, особистість
2) фізична особа

~ individual about to stand trial особа, яка повинна постати перед судом

individual adj 1) окремий; 2) індивідуальний; 3) одноосібний, одноосібницький; 4) особистий

~ individual provision індивідуальне забезпечення, індивідуальне асигнування

*e.g. If, according to the Court of Justice's answers to [Question 1(a) and (b)], an **individual** provision which has been agreed in an individual contract, under which certain provisions in a collective agreement are, dynamically and in the exercise of freedom of contract, incorporated into the employment contract, is not transferred unaltered to the transferee...*

local adj 1) місцевий; 2) локальний; 3) вітчизняний

~ local government administration місцевий орган влади; орган місцевого самоврядування

~ local security service department місцеве управління служби безпеки

~ local administration місцева адміністрація

~ local agency місцевий орган влади

~ local authorities орган самоврядування міста

~ local authority органи місцевого самоврядування

*e.g. In 1995, the **local** authority transferred the hospital to a limited liability company (GmbH), then, in 1997, the part of the hospital business where the workers were employed was transferred to KLS Facility Management GmbH ('KLS FM').*

*e.g. The workers were employed at the hospital in Dreieich-Langen (Germany), which was then owned by a **local** authority.*

municipal n муніципальна рада

municipal adj 1) муніципальний; 2) самоврядний, який стосується місцевого самоврядування

~ municipal authority муніципальна влада; муніципальний орган

*e.g. Federal framework collective agreement for employees of **municipal** authorities and businesses...*

e.g. Like KLS FM, Asklepios is not bound, as a member of an employers' association, either to the BMT-G II or the Tarifvertrag

*für den öffentlichen Dienst (collective agreement for the public service, 'TVöD'), which replaced it from 1 October 2005, or to the Tarifvertrag zur Überleitung der Beschäftigten der kommunalen Arbeitgeber in den TVöD und zur Regelung des Übergangsrechts (collective agreement on the transition of staff employed by **municipal** employers to the TVöD and the regulation of the transitional law).*

national n 1) підданий (ім.) , громадянин; 2) вітчизна; 3) військова повинність

national adj 1) національний, державний; 2) федеральний, загальнодержавний; 3) внутрішньодержавний, вітчизняний; 4) народний

~ national law внутрішньодержавне право, національне (або федеральне) право; внутрішньодержавний (або федеральний) закон; національне (або федеральне) законодавство

*e.g. Asklepios contends that Directive 2001/23 and Article 16 of the Charter preclude the legal consequence, provided for in **national** law, whereby the rules of the public service collective agreements to which the contract of employment refers apply dynamically.*

~ National Assembly Національні збори (законодавчий орган); Державні збори (законодавчий орган)

~ national authority державна (або федеральна) влада; орган федеральної влади

~ national budget державний бюджет

proceedings n 1) провадження у справі; 2) звіт (про збори акціонерів) 3) звернення за судовою допомогою; 4) позов; 5) апеляційне провадження; 6) розгляд справи; 7) судова процедура, судовий процес; 8) судове переслідування; 9) засідання

~ legal proceedings судочинство; процесуальні дії; судовий процес; судовий розгляд

*e.g. The workers brought legal **proceedings** seeking a declaration, in accordance with the ‘dynamic’ referral clause to the BMT-G II in their respective contracts of employment, that the provisions of the TVöD and the collective agreements supplementing it and the provisions of the collective agreement on the transition of staff employed by municipal employers to the TVöD and the regulation of the transitional law apply to their employment relationship in the version of those provisions in force at the date of their application.*

~ proceedings in enforcement of law процес правозастосування

~ proceedings at law судочинство, судова процедура

~ proceedings in open court відкрите судове засідання

provide v 1) надавати, наділяти; 2) постановляти, ухвалювати; 3) обумовлювати, ставити за умову; 4) вживати (заходи); 5) забороняти; 6) передбачати, формулювати, встановлювати (в законі, нормі загального права тощо)

*e.g. Article 3 of that directive **provides**:*

The transferor’s rights and obligations arising from a contract of employment or from an employment relationship existing on the date of a transfer shall, by reason of such transfer, be transferred to the transferee.

~ provide an accused with a counsel надавати адвоката заарештованому (обвинуваченому)

~ provide for the accession of new members — передбачати можливість вступу нових членів

~ provide by law передбачати в законі; узаконювати

provided adj 1) забезпечений; 2) наданий; 3) передбачений; 4) обумовлений

~ provided for by collective agreement передбачений колективним договором (колективною угодою)

~ provided by the article передбачений статтею

~ provided by the law передбачений законом

~ provided by the rules передбачений правилами

~ provided in the budget передбачений бюджетом

providing n 1) наведення, надання; 2) забезпечення

~ providing counsel надання адвоката

~ providing evidence надання доказів

provision v 1) забезпечувати продовольством

provision n 1) забезпечення, надання (чогось);
2) передбачення (в законі, угоді тощо); 3) норма, положення (закону, угоди тощо); 4) запобіжний захід; 5) умова (угоди тощо); 6) резерв (у бухгалтерській справі)

~ provision of personal protection to high government officials забезпечення особистої охорони високопосадових урядовців

provisions n 1) резерви на покриття можливих втрат; 2) асигнування; резерви асигнувань; 3) резервовані суми; запаси; резерви на покриття втрат; сума резервування

e.g. Where those rights and obligations are subject to the provisions of a collective agreement or works agreement, they shall be incorporated into the employment relationship between the new owner and the employee and may not be amended in a manner unfavourable to the employee for at least one year following the date of the transfer. The second sentence shall not apply where the rights and obligations under the new owner are subject to the provisions of a different collective agreement or different works agreement.

public n 1) громадськість; 2) населення, народ; 3) суспільство; 4) публіка; 5) дотримання громадського порядку

public adj 1) громадський; 2) державний, національний; 3) казенний; муніципальний; 4) відкритий; публічний, публічно-правовий; 5) суспільний

~ public service державна служба
*e.g. Like KLS FM, Asklepios is not bound, as a member of an employers' association, either to the BMT-G II or the Tarifvertrag für den öffentlichen Dienst (collective agreement for the **public** service, 'TVöD'), which replaced it from 1 October 2005...*

~ public trial відкритий (публічний) судовий процес
regulation n 1) регулювання, врегулювання; 2) регламентація, регламентування; 3) впорядкування; 4) інструкція; 5) правило, норма; 6) постанова; 7) статут

~ regulation enforceable in a court of law норма, що застосовується в судовому порядку

~ regulation in international law міжнародно-правове регулювання

~ regulation of labor relations = regulation of labour relations регулювання трудових відносин

~ regulation of relations between workers and employers регулювання відносин між робітниками та роботодавцями

~ regulation of the transitional law регулювання перехідного права

*e.g. the Tarifvertrag zur Überleitung der Beschäftigten der kommunalen Arbeitgeber in den TVöD und zur Regelung des Übergangsrechts (collective agreement on the transition of staff employed by municipal employers to the TVöD and **the regulation** of the transitional law)*

~ regulation of wages and salaries — регулювання ставок заробітної плати і окладів

respective adj відповідний

~ respective contract відповідний контракт

*e.g. The workers brought legal proceedings seeking a declaration, in accordance with the 'dynamic' referral clause to the BMT-G II in their **respective** contracts of employment, that the provisions of the TVöD and the collective agreements*

supplementing it and the provisions of the collective agreement on the transition of staff employed by municipal employers to the TVöD and the regulation of the transitional law apply to their employment relationship in the version of those provisions in force at the date of their application.

respectively adj 1) відповідно; 2) у вказаному порядку;
3) в зазначеному порядку

service adj 1) службовий

~ service certificate службове посвідчення

~ service passport службовий паспорт

service v 1) обслуговувати; 2) оплачувати; 3) погашати (борг); 4) здійснювати технічний огляд

service n 1) служба; 2) обслуговування, сервіс;
3) послуга; 4) повинність; 5) вручення (судового документа);
6) відбування (покарання); 7) виконання постанови суду;
8) оплата; 9) погашення (боргу)

~ service contract трудова угода, угода особистого найму

~ public service державна служба

e.g. Like KLS FM, Asklepios is not bound, as a member of an employers' association, either to the BMT-G II or the Tarifvertrag für den öffentlichen Dienst (collective agreement for the public service, 'TVöD'), which replaced it from 1 October 2005...

transaction n 1) ведення (справи); 2) укладання (комерційних операцій); 3) мирова угода, урегулювання спору шляхом компромісу (угоди сторін); 4) ділова (комерційна) операція; 5) здійснення (права); 6) передача (права)

~ legal transaction законна угода, законна операція

*e.g. Where a business or part of a business is transferred to another owner by a legal **transaction**, the rights and obligations arising from the employment relationships existing on the date of the transfer shall pass to that owner.*

transition n 1) перехід, переміщення; 2) перехідний період; 3) передача, перехід (влади); 4) перехідний процес

*e.g. Tarifvertrag zur Überleitung der Beschäftigten der kommunalen Arbeitgeber in den TVöD und zur Regelung des Übergangsrechts (collective agreement on the **transition** of staff employed by municipal employers to the TVöD and the regulation of the transitional law)*

~ transition from totalitarianism to democracy перехід від тоталітаризму до демократії

~ transition period перехідний період

transitional adj 1) перехідний; 2) тимчасовий; 3) проміжний

~ transitional government тимчасовий (перехідний) уряд

~ the transitional law тимчасове законодавство; закон, що є чинним у перехідний період

*e.g. the Tarifvertrag zur Überleitung der Beschäftigten der kommunalen Arbeitgeber in den TVöD und zur Regelung des Übergangsrechts (collective agreement on the transition of staff employed by municipal employers to the TVöD and the regulation of the **transitional** law).*

~ transitional measure тимчасовий захід

~ transitional parliament тимчасовий парламент

~ transitional period тимчасовий парламент

version n версія (слідства тощо)

*e.g. the regulation of the transitional law apply to their employment relationship in the **version** of those provisions in force at the date of their application.*

В умовах сьогодення дуже актуальним є переклад та використання політико-юридичної термінології на різних мовах, насамперед на українській та англійській мовах, що продиктовано складним положенням нашої держави – військове протистояння агресору. Діяльність уряду нашої держави насамперед направлена на залучення інших країн до

співпраці та міжнародних перемовин, звертається увага міжнародних ЗМІ, дипломатів та урядів інших країн стосовно військової агресії на території України. Мова правників займає найважливіші позиції суспільного життя і є складовою сучасної цивілізації, яка обслуговує не лише вузькоспеціалізовану аудиторію юристів, а є прийнятною для державних чиновників, політиків, дипломатів та представників ЗМІ, а також здатна активізувати міжнародну спільноту до співпраці стосовно гуманітарної, фінансової та військово-технічної допомоги, чим і викликає найбільшу зацікавленість різних верств населення. Також фіксуються військові злочини, які належним чином оформлюються, в тому числі перекладаються англійською; та направляються відповідні судові справи до міжнародних судів, направляються відповідні звернення до Європейського Суду з прав людини.

Особливу увагу необхідно звернути на плідну міжнародну співпрацю України з країнами Європейського Союзу та Сполученими Штатами, активну роботу ЗМІ щодо освітлення подій та використання політико-юридичної термінології, що допомагає пошуку необхідних рішень під час перемовин. Зростає роль юридичної термінології, яка є інструментом правового знання і правової комунікації в сучасному суспільстві. В епоху глобалізації та інтеграції країн з різними правовими системами в світову спільноту дуже важливе знання юридичної термінології. Крім того питання, пов'язані з процесуальним правом, часто є загальними для багатьох країн і вирішуються на міжнародному рівні (Гаагська конвенція, Європейська конвенція, Міжнародні суди з прав людини), у лінгвістів виникає проблема термінологічної номінації спеціальних понять різних галузей юридичних знань. Такий розвиток

відносин між країнами вимагає не лише знання іноземної мови, але й уміння перекладати з однієї мови на іншу текстів юридичного характеру, де на допомогу приходить юрислінгвістика.

Юридична лінгвістика (law linguistics) або юрислінгвістика – це досить нова область мовознавства, що лежить на стику мови і права, носить міждисциплінарний характер. Хоча взаємозв'язки мови і права очевидні завдяки впливу Римського права на різні правові системи країн в різні періоди часу.

Юристи Стародавнього Риму, сформулювавши положення про те, що «право може і повинно бути визначеним», відобразили в ньому те завдання, яке і покликане вирішувати юрислінгвістика, а саме, зробити юридичний текст точним за своїм змістом і одночасно зрозумілим. Юрислінгвістика покликана вирішувати найрізноманітніші проблеми лінгвоправового простору, як, наприклад, лінгвістична експертиза юридичних документів, створення рекомендацій по розробці текстів законів і інших нормативно-правових актів, теоретичні і практичні дослідження в області юридичного перекладу, криміналістичні дослідження у визначенні мовної стратегії тощо. Спочатку мова законодавства досліджувалася в першу чергу лише з точки зору його особливого функціонального стилю, спеціально призначеного для викладу і подальшого вживання правових норм. Тепер ці правила є основою для лінгвістичної експертизи нормативних актів (statutory act). [25. С. 426]

Саме юридичний термін – це слово або словосполучення, що виражає поняття з правової сфери суспільного життя і має визначення в юридичній літературі (нормативно-правових актах, юридичних словниках, довідниках, енциклопедіях, наукових працях тощо) [26. С. 482].

Проте процес термінотворення та терміновикористання має надзвичайно глибокий зміст, що продиктовано аналізом суспільних потреб сьогодення. Завдяки феномену римського права, ці терміни сформовані, реалізовані й актуальні, але обмежені у використанні за лексичним значенням, що пов'язано з конкретикою використання і кожен термін є вузькоспеціалізованою номінантою, але всі разом складають групу міжнародного фонду термінів.

Актуальною також є проблема розуміння юридичного терміну при перекладі, що не допускає порушення структури оригінального терміну, хоча походження юридичних термінів має спільне коріння, про що свідчить аналіз англо-українських словників юридичних термінів та першоджерела римського права (такі приклади як *contract* – контракт – *contractus*, *process* – процес – *processus* лише зайвий раз підтверджують однакове розуміння цих термінів на трьох мовах: на латинській, українській та англійській мовах), проте під час перекладу юридичних термінів перекладачеві потрібно враховувати лінгвокультурологічні особливості перекладу та специфіку образів культур, традицій між якими є комунікація. Це пов'язано з тим, що Україна, Велика Британія та Сполучені Штати Америки належать до різних правових систем. Україна належить до романо-германської або континентальної юридичної системи, а Великобританія і США до англосаксонської. Отже, враховуючи лінгвокультурологічні особливості перекладу, юридичні документи – контракти, договори, угоди – значно різняться за своєю структурою і відрізняються вживаною лексикою, існуючими поняттями, тощо [27. С. 49].

Аналізуючи практичний матеріал, слід пам'ятати, що юридична термінологія Англії була повністю сприйнята її колонією, проте власні юридичні терміни США отримали

політико-юридичне забарвлення. Виникнення суто американських термінів права визначається швидше екстралінгвістичними факторами, наприклад, наявністю писаної конституції США, різницею в державному ладі, а також певними історичними чинниками у розвитку термінології права США.

Також продовжується процес формування нових термінів, в тому числі політико-юридичних, відбувається корегування значення існуючих термінів, при цьому може бути як звуження значення, так і розширення значення, бо сучасні юридичні явища отримують більш точне визначення, розуміння, інтерпретацію й сучасну назву в умовах сьогодення, чому сприяє міжнародна співпраця та запозичення зарубіжного досвіду.

Стрімкий розвиток досягнень науки і техніки в нашому житті, а також використання сучасних гаджетів з різноманітними можливостями вносить суттєві корективи у професійну діяльність представників різних сфер. Звичайно використання нових технічних можливостей передбачає подолання територіальних перешкод, економію часу, обмін інформацією великих об'ємів, пошук необхідної інформації з численних джерел різноманітної тематики, а також безпечне спілкування на відстані у період карантинів, епідемій, локдаунів, в тому числі співпраця та перемовини на міжнародному рівні.

Використовуючи досягнення людства в цифрову еру в умовах європейської інтеграції, кожен професіонал звертається до надбань людства в тій чи іншій сфері, вивчає та аналізує вітчизняний та міжнародний досвід з тих чи інших питань. Так останнім часом в українській та зарубіжній лінгвістиці дуже актуальним є вивчення термінів та термінології на різних мовах вузької спеціалізації. Таким

чином, особливу роль відіграє така наука як термінографія, що вивчає теорію та практику створення спеціальних термінологічних словників. Дійсно саме комплексна наука поєднує в собі терміноведення та лексикографію як симбіоз тлумачення термінів та мистецтво створення словників різних типів. Насамперед зацікавленість проявляється у наявності електронних словників термінів та термінології вузькоспеціалізованого напрямлення. Одним з таких яскравих прикладів англо-українських спеціалізованих словників, а саме юридичного напрямлення є англо-українські словники юридичних термінів, які готуються відповідними колективами університетів не лише одними філологами, а й залучають теоретиків та практиків в сфері юриспруденції, крім того серед працівників таких колективів простежується тенденція отримання декілька дипломів з різних спеціальностей (в тому числі філології та юриспруденції). Такий підбір авторів стосовно двомовного спеціалізованого словника, а саме англо-українського словника юридичних термінів породжує досконале комплексне лексикографічне дослідження науковців-правників та науковців-лінгвістів на базі оригінальних та актуальних юридичних документів Венеціанської Комісії з Прав Людини, рішень Європейського Суду з Прав Людини, рішень інших міжнародних судів та інших міжнародних документів. Результатом такого дослідження є словник, який задовольняє потреби юристів-науковців, юристів-практиків і здобувачів вищої освіти в галузі юриспруденції максимально на міжнародному рівні, надаючи граматичні конструкції з використанням юридичних термінів та приклади застосування таких конструкцій в реченнях та офіційних документах.

Об'єктом даного дослідження виступають юридичні однослівні та багатослівні терміни. Юриспруденція займає

найважливіші позиції суспільного життя і є складовою сучасної цивілізації. Мова права обслуговує не лише вузькоспеціалізовану аудиторію юристів, а є прийнятною для державних чиновників, політиків та представників ЗМІ, чим і викликає зацікавленість більшості населення. Особливу увагу привертає міжнародне спілкування, рішення Міжнародного Суду з Прав Людини, розгляд справ Венеціанською Комісією, міжнародні та дипломатичні переговори, обговорення, співпраця тощо. Тим не менш юриспруденція має велику кількість галузей з власною термінологією, яка властива лише конкретній галузі права. Звісно мова юристів не стоїть на місці, а динамічно розвивається. Але саме мова правників, яка в різних країнах має багато спільного, успішно функціонує завдяки вже існуючим термінам та фразеологізмам латинського походження. Вищерозглянутий аналіз англо-українських словників юридичних термінів та першоджерел римського права вказує на наявність латинізмів та спільних юридичних термінів в українській та в англійській мовах. Саме спільні корені, схожа вимова, тотожне лексичне значення лише підтверджує відповідність даних термінів (як англомовні, україномовні так і латинські юридичні терміни, наприклад, contract – контракт – contractus, process – процес – processus). Проте продовжується і процес формування нових юридичних термінів, збільшення лексичного значення існуючих термінів чи корегування інтерпретації таких термінів та сучасних юридичних явищ, які отримують більш повне та детальне розуміння, досконалішу інтерпретацію й сучасну назву в умовах сьогодення, в тому числі й завдяки міжнародній співпраці або використанню зарубіжного досвіду.

Таким чином зростає значення обміну інформації між професіоналами в області права різних країн, де двомовний електронний термінологічний словник суттєво полегшує

співпрацю і взаєморозуміння колег. В першу чергу це стосується полегшення процесу перекладу, а саме таку важливу частину перекладацької роботи, як пошук за словником. Відомо, що перекладач, який працює традиційним способом без текстоорієнтованих переліків термінів, витрачає багато часу на безрезультативний пошук багатьох з них в традиційних словниках та довідниках, також витрачається багато часу на консультації зі спеціалістами, тобто на підготовчу роботу. [25. С. 3]. А кожний сучасний електронний двомовний словник юридичних термінів, в тому числі англо-український об'єднує в собі такі функції як перекладацьку, так й інтерпретаційну. Більш того завжди передбачається процес оновлення та поповнення словникового запасу в залежності від потреб користувачів, оскільки налагоджений зв'язок з користувачами через коментарі. Користувачі таких словників – це цільова аудиторія, яка складається з перекладачів та знавців права, тому коментарі, зауваження, запити таких користувачів є доцільними для подальшого вдосконалення тематичних електронних англо-українських словників, а відповідно підвищується якість перекладу юридичних текстів та документів з меншими затратами часу. Укладання спеціалізованих словників розпочинається з термінів впершу чергу. Саме слово термін – це слово або словосполучення, що означає поняття певної галузі науки, культури, техніки, мистецтва, суспільно-політичного життя, юриспруденції. Саме слово термін відоме з античності. У латинській мові *terminus* означає «кінець», «кордон», «межа». У середньовіччі термін вже означав «визначення» або «позначення». У старофранцузькій «*terme*» означає – «слово». В Україні ця назва поширюється вже у XVIII столітті. Отже ознаки терміна можна охарактеризувати як

- належність до певної термінологічної системи;
- наявність дефініції (визначення);
- однозначність в межах однієї терміносистеми;
- точність; чіткість; однозначність розуміння;
- стилістична нейтральність;
- можливо навіть відсутність синонімів та омонімів у межах однієї терміносистеми;
- відсутність експресивності, образності, суб'єктивно-оцінних відтінків.

Значення термінів зафіксовано в спеціальних словниках, довідниках, і відповідно їх потрібно вживати лише в тій формі та в тому значенні, які визначаються самими словниками.

За 3. Тростюк визначення юридичного терміну полягає в наступному: юридичний термін – це слово (або словосполучення), яке використовується у законодавстві України, юридичній доктрині та правозастосовній практиці, однозначно виражає поняття (категорію), послідовно використовується у ньому, незалежно від контексту, взаємопов'язане з іншими юридичними термінами та є стилістично нейтральним. Слід зазначити, що юридичний термін має наступні ознаки:

- 1) Співвідноситься з правовим поняттям чи правовою категорією.
- 2) Подано у вигляді слова (терміна) чи словосполучення.
- 3) Стилість. Точність і лаконічність формування.
- 4) Однозначність розуміння при формулюванні.
- 5) Володіння значенням константи, оскільки термін використовується в законодавстві і не повинен змінюватися за своїм значенням.
- 6) Системність. Кожен юридичний термін співвідноситься з іншими термінами, що можуть використовуватися в тексті нормативно-правового акта.

7) Контекстна незалежність.

8) Експресивна нейтральність терміна, яка зумовлена офіційним характером функціонування.

9) Максимальне вживання та використання у законодавстві, юридичній доктрині та правозастосовній практиці, навчальних матеріалах.

Науковець Н.Артикуца вказує на те, що юридичний термін співвідноситься з правовим поняттям як першоелементом правового знання і слугує його знаковою моделлю, представленою через у звуковій і літерній формах. Поняття, його внутрішній зміст, обсяг і структура є логіко-сисловою основою для побудови термінологічного значення у вигляді дефініції, яка узагальнює найістотніші ознаки і взаємозв'язки правового явища. Поняття сутність зумовлює місце і статус юридичного терміна в терміносистемі, його категорійні та класифікаційні ознаки.

Термін права може характеризуватись як загальноюридичний, галузевий, міжгалузевий, міждисциплінарний як суміжний з іншими галузями діяльності, політико-юридичний особливо проявилися такі терміни в Сполучених Штатах Америки, суспільно-юридичний.

За наявності визначення у нормативно-правових актах термін вважається кодифікованим. Він є нормою, еталоном для використання у всіх подальших законодавчих і підзаконних актах, діловій документації та сфері усної правової комунікації. Термін, функціонує лише у правовій науці, тобто має лише теоретичне значення може бути відсутнім в законах, проте такий термін має завжди потенціал перейти з науково-теоритичного функціонування на практику і бути застосовним в процесі законотворчої діяльності. У науковій літературі є терміни, які впливають на процес формування правового знання, такий юридичний термін може

мати декілька наукових дефініцій, які презентують різні наукові підходи і школи, різні аспекти вивчення одного й того ж правового поняття. Це дуже часто простежується в юридичній компаративістиці, дослідженні історичного розвитку формування юридичної термінології, рецепції римського права та в міжнародному праві, все перераховане стосується права та законодавства різних країн, а також юридичних термінів з власним значенням, які можуть виявитися близькими за значеннями або навіть тотожними. Юридичний термін є одиницею термінологічної системи права, через яку входить до загального термінологічного фонду національної мови. Належність до спеціалізованого словника, а саме двомовного словника юридичних термінів зобов'язує його відповідати правилам і нормам не тільки конкретної пари мов, але й відповідність юридичному значенню та активному функціонуванню.

Отже, юридична термінологія — це історично сформована завдяки рецепції римського права сукупність термінів, які виражають значення правових понять та юридичних явищ, і функціонують у сфері законотворчої діяльності, юридичної науки і практики.

Так, юридичний термін співвідноситься з правовим поняттям, як першоелементом правового знання, і слугує мовною моделлю через звуки та літери, а його правове поняття, внутрішній зміст, обсяг і структура є логіко-сисловою основою для окреслення термінологічного значення у формі дефініції, яка узагальнює найістотніші ознаки і взаємозв'язки правового явища. Проте процес термінотворення та терміновикористання має надзвичайно глибокий зміст, що продиктовано аналізом суспільних потреб сьогодення. Завдяки феномену римського права, ці терміни реалізовані й актуальні, але обмежені у використанні за

лексичним значенням, що пов'язано з конкретикою використання і кожен з термінів являє собою вузькоспеціалізовану номінанту, а в цілому складають групу міжнародного фонду термінів.

В умовах військової агресії положення нашої держави дуже ускладнилося майже в усіх аспектах. Воєнні дії, численні жертви як серед військових, так і серед цивільного населення України, підвищена небезпека та смертельна загроза визначає діяльність уряду нашої держави насамперед направлену на військове протистояння агресору, залучення інших країн до співпраці та міжнародних перемовин. Особливу увагу необхідно звернути на плідну міжнародну співпрацю країни, роботу ЗМІ та використання політико-юридичної термінології. Звичайно використання нових технічних можливостей, телебачення, Інтернету, он-лайн конференцій, відеозвернень долає територіальні перешкоди, сприяє обміну інформацією великих об'ємів, допомагає пошуку необхідних рішень та допомоги під час он-лайн перемовин, надає інформацію з численних джерел відповідної тематики, а також забезпечує спілкування на відстані у період воєнних дій, в тому числі ефективно функціонує дипломатична співпраця та перемовини на міжнародному рівні.

Так в умовах сьогодення дуже актуальним є використання політико-юридичної термінології на різних мовах, насамперед на українській та англійській мовах, з метою подолання воєнного конфлікту, оскільки фіксуються воєнні злочини окупанта, готуються проти держави-агресорки обвинувачення і відповідні судові справи, перекладаються на англійську мову та направляються звернення до Європейського Суду з прав людини, направляються оформлені належним чином та перекладені англійською справи до міжнародних судів, звертається увага міжнародних

ЗМІ, дипломатів та урядів інших країн стосовно військової агресії на території України. Мова правників займає найважливіші позиції суспільного життя і є складовою сучасної цивілізації, яка обслуговує не лише вузькоспеціалізовану аудиторію юристів, а є прийнятною для державних чиновників, політиків, дипломатів та представників ЗМІ, а також здатна активізувати міжнародну співпрацю щодо гуманітарної, фінансової та військово-технічної допомоги, чим і викликає найбільшу зацікавленість населення.

Актуальною також є проблема розуміння юридичного терміну при перекладі, що не допускає порушення структури оригінального терміну, хоча походження юридичних термінів має спільне коріння, про що свідчить аналіз англо-українських словників юридичних термінів та першоджерела римського права, проте під час перекладу юридичних термінів перекладачеві потрібно враховувати лінгвокультурологічні особливості перекладу та специфіку образів культур, між якими є комунікація. Це пов'язано з тим, що Україна, Велика Британія та Сполучені Штати Америки належать до різних правових систем. Україна належить до романо-германської або континентальної юридичної системи, а Великобританія і США до англосаксонської. Аналізуючи практичний матеріал, слід пам'ятати, що юридична термінологія Англії була повністю сприйнята її колонією, проте власні юридичні терміни США отримали політико-юридичне забарвлення. Виникнення суто американських термінів права визначається швидше екстралінгвістичними факторами, наприклад, наявністю писаної конституції США, різницею в державному ладі Великобританії та Сполучених Штатів, а також певними історичними чинниками у розвитку термінології права США.

Також продовжується процес формування нових термінів, в тому числі політико-юридичних, також відбувається корегування значення існуючих термінів, при цьому може бути як звуження значення, так і розширення значення, бо сучасні юридичні явища отримують більш точне розуміння, інтерпретацію й сучасну назву в умовах сьогодення, чому сприяє міжнародна співпраця та запозичення зарубіжного досвіду.

Особливу роль в процесі термінотворення відіграє така наука як термінографія, що вивчає теорію та практику створення спеціальних термінологічних словників, яка поєднує терміноведення та лексикографію як симбіоз тлумачення термінів та мистецтво створення словників різних типів. Насамперед зацікавленість проявляється у наявності словників термінології вузькоспеціалізованого напрямлення. Яскравим прикладом англо-українського спеціалізованого словника, а саме юридичного напрямлення є *English-Ukrainian International Case Law Dictionary*, що є комплексним лексикографічним дослідженням науковців-правників та науковців-лінгвістів на базі оригінальних та актуальних юридичних документів Венеціанської Комісії, рішень Європейського Суду з Прав Людини [23. С. 4].

Під юридичним терміном розуміють слово чи усталене словосполучення, що відображає волю законодавця, яке, як універсальна лексична одиниця, функціонує в тексті нормативно-правових документів, є узагальненим найменуванням юридичного поняття, відрізняється смисловою однозначністю й функціональною стійкістю. Юридичні терміни є проявом професіоналізації лексикону, чим забезпечується повнота, чіткість, точність і ясність мови правників. Сукупність термінів формується в термінологію, яка відображає історичний процес розвитку й накопичення

знань в професійній сфері. Джерелом формування англійської юридичної термінології являється римське право, про що детально свідчать праці багатьох вчених як в галузі лінгвістики, так і в галузі юриспруденції. Також послідовно і лаконічно ми намагалися об'єднати дослідження лінгвістів і юристів в спільне дослідження щодо формування та функціонування юрислінгвістики. Вплив латинської мови був значним. Термінологія втратила тісний зв'язок із мовою розмовного спілкування. Вона стала «технологічною», «спеціалізованою» й зрозумілою лише фахівцям. Замість термінів на позначення певних правових традицій і звичаїв, з'явилися домінанти, що означали універсальні, штучно створені правила, які стали обов'язковими, як результат стали законом внаслідок законотворчої діяльності та політичних дискусій.

Окрім лексики, з латині були запозичені й певні стилістичні особливості. Такі особливості європейських мов права були перейняті з середньовічних документів, написаних латинською мовою, причому найчастіше вони склалися служителями (у тому числі й в галузі виконання правосуддя) католицької церкви. Ця мова великою мірою вплинула на діяльність судових, нотаріальних та інших органів у різних країнах Європи. Мова адміністративної і судової діяльності розроблялася детально та перевершила світську мову як більш спеціалізована і затребувана. До характеристик правничої мови належить використання поширених складних речень. Хоча англійське право намагалося розвиватися деякою мірою автономно, але досі в англійській юридичній термінології використовують значну кількість латинських термінів. Відомо, що з 1050 р. нові англійські закони розроблялися на основі норм кодексу Юстиніана, які отримали назву *corpus juris*. Багато із юридичних термінів

були запозичені безпосередньо з мови-першоджерела в епоху Ренесансу, коли виник подвійний інтерес до латинської мови як першоджерела наукових надбань: *credo, votum separatum, habeas corpus, memorandum, mandatum, veto, ultra vires, alibi, bona fide, certiorari*. Деякі фундаментальні поняття і в умовах сьогодення висловлюються латинською мовою: *resjudicata* – «вирішена справа», тобто юридичний прецедент, *utendi et abutendi* – «право користування і використання» тощо. Іноді один загальний латинський термін мав декілька варіантів в англійській мові за рахунок того, що запозичення приходили через різні мови. Так, прикметник *legalis* (законний) має форми *legal* (безпосередньо із латині), *leal* (з англо-нормандської мови), *loyal* (із давньофранцузької мови). У юридичних текстах сучасні й римські висловлювання просто змішуються при утворенні термінів. У такий спосіб латинізм наділяють терміни архаїчним забарвленням й емоційним відтінком. Навіть в скандинавських, слов'янських мовах відсоток латинських термінів і фраз досить значний. Оскільки значна кількість таких юридичних запозичень належить до міжнародної лексики, тобто вживається в мовах багатьох народів, об'єднаних між собою загальними рисами розвитку. Тому фундаментальні принципи й поняття міжнародного права відомі нам саме латинською мовою: *lex loci delicti commissi* (закон місця заподіяння шкоди), *lis alibi pendens* (одночасний розгляд цивільної справи судами різних держав), *pacta sunt servanda* (необхідно дотримуватися договорів). *Dura lex, sed lex* (суворий закон, але закон) – це той принцип рівності всіх перед законом, який вважається основою демократичної держави. Іншим важливим джерелом поповнення юридичної лексики стала давньофранцузька мова, яка сама в свою чергу наповнилася латинізмами в повній мірі безпосередньо завдяки рецепції, а потім вже як мова

міжнародного спілкування дійшла й до Британії після нормандського завоювання. У сучасній англійській юридичній термінології досі вживаються латинські запозичення, провідником яких стала саме французька мова. Ці лексеми означають основні поняття прецедентного права: *justice* (правосуддя), *legislature* (законодавчий орган), *accuse* (обвинувачувати), *jury* (присяжні засідателі), *plead* (визнавати). Окрім прямих і опосередкованих латинських запозичень, до складу англійської юридичної термінології увійшла значна кількість кальок із латинської мови, оскільки після видання Едуардом III наказу про отримання англійською мовою статусу державної і, відповідно, ведення усіх судових справ англійською мовою, усі правові документи стали перекладатися з латини на рідну мову, як-от: *in forma pauperis – legal aid* (правова допомога), *corpus delicti – facts of crime* (склад злочину), *ultra vires – beyond powers* (за межами повноважень), *donation mortis causa – donation gift* (дарування на випадок смерті), *lis – lawsuit* (судовий процес), *lex loci delicti – law of the place where the crime occurred* (закон місця, де був скоєний злочин), *ex post facto – after the event* (постфактум), *pro forma – invoice* (попередній рахунок), *en banc – full bench* (суд у повному складі). До того ж, у складі сучасної англійської юридичної термінології спостерігаються складні комбіновані терміни, одна частина яких є прямим латинським запозиченням, а інша – англійським словом чи асимільованим запозиченням: *pro forma letter* (стандартний лист), *ad valorem duty* (адвалорний збір), *writ of habeas corpus* (закон про свободу особистості), *action in rem* (судочинство по речовому позову), *guardian ad litem* (опікун за призначенням суду). Наявність таких термінів у англійській мові пояснюється передусім конкретністю, однозначністю отриманих висловлювань, оскільки переклад латинської

частини на англійську мову зробив би такі терміни надто складними за структурою і менш точними. Однією із груп юридичної термінології англійської мови є лексичні одиниці, що мають структурно-семантичні аналоги в інших мовах, що свідчить про їх універсальний характер у взаємовідносинах на міжнародному рівні: *recidivist* (рецидивіст, неодноразово засуджений злочинець), *impeachment* (імпічмент, процедура притягнення до відповідальності вищих посадових осіб), *penitentiary* – (пенітенціарний, виправний), *suicide* – (суїцид, самогубство), *criminalist* – (криміналіст, спеціаліст із кримінального права). Та найбільш цікавими англійськими юридичними термінами є етнокультурні терміни-реалії, які, на відміну від класичної термінології, не мають відповідників у жодній мові світу, а, відтак, є унікальними. У зв'язку з цим, з метою передачі смислу таких лексичних одиниць, доводиться перекладати також досить унікально з індивідуальним підходом, який стає загальноприйнятим перекладом для всіх. Виключно англійськими є юридичні терміни, що мають у своєму складі власні імена. Так, доволі розповсюджені в Англії власні імена, що стали символічними назвами позивача й відповідача. Наприклад, *Jim Crow laws* – дискримінаційні закони, направлені проти чорного населення [28. С. 61-67].

Таким чином, англійська правова термінологія має багатовікову історію формування й розвитку і в свій час була повністю сприйнята Сполученими Штатами Америки. Як свідчить наше дослідження та аналіз юридичних термінів, головним джерелом наповнення англійської юридичної термінології все одно стала латинська мова, яка свого часу була домінуючою в Європі.

Хоча в американському варіанті англійської мови можна знайти низку прикладів, які підтверджують зміни

обсягу значення термінів, запозичених з британського варіанта, в результаті чого відбулося формування нових синонімічних рядів, не характерних для британського варіанта. Так, наприклад, потрапивши до американського варіанта, термін «complaint» зменшив своє значення [19, с. 87]. Це зумовлено тим фактором, що хоча судова система Великобританії була запозичена США, проте очевидним для нової країни було прагнення до спрощення судовиробництва. Форми судових позовів були спрощені саме в ній. Термін «complaint» отримав значення “the original or initial pleading by which an action is commenced under Codes or Rules of Civil Procedure” [30. С. 87]. На відміну від британського варіанта, де цей термін є ідеографічним синонімом термінів «suit» та «claim», в американському варіанті англійської мови він є синонімічним також термінам «plea», «action». Прикладами термінів-дублетів в британському та американському варіантах англійської мови є також такі одиниці: «euthanasia – mercy killing», «vex-action – litigation», «probono – legal service free of charge», «par delictum – equal quilt». Аналізуючи синонімічні ланцюжки термінів в американському та британському варіантах англійської мови, доходимо висновку, що не всі юридичні терміни є абсолютними синонімами. Кожна країна, в тому числі Британія та США, намагалися відокремитися та виділитися, в тому числі і в юридичній термінології. Проте, як свідчить наше дослідження, спільність та синонімічність юридичних термінів домінує завдяки феномену рецепції римського права. Наявність проприальних термінів (тобто наявність в юридичному терміні власного імені) у складі британської та американської юридичної термінології пояснюється тим, що правова культура Великобританії та США базується на прецеденті. В британських, а пізніше американських судових

справах ключову роль зіграли рішення суддів конкретної судової справи, що була розглянута, по яким було прийняті рішення, до яких в майбутньому юристи матимуть змогу звертатися при розгляді аналогічних судових справ. Саме тому правова система у цих країнах є персоніфікованою, а під час презентації юридичних доктрин, законів, норм використовувалося ім'я того чи іншого правознавця або судді, який їх розробив, наприклад, закон Гарроу (Сер Гарроу – це британський баристер, політик, суддя, який у 18 столітті непрямыми реформами адвокатської системи впровадив реальну змагальність сторін, що досі функціонує в англосаксонському праві та в багатьох інших країнах) або вживалися імена або назви сторін-учасниць за судовими спорами. Зазначимо, що юридичні проприальні терміни є більш поширеними в американському варіанті англійської мови, ніж у британському. Поширення подібних термінів в американському варіанті пояснюється тим, що, на відміну від правової культури Великобританії, правова культура США базується не тільки на прецедентному, але й на конституційному праві. Конституція США дає змогу Верховному Суду країни здійснювати перегляд будь-якого рішення, що є неконституційним. В умовах сьогодення доволі часто зустрічаємо таку тенденцію назв судових спорів, особливо, коли це стосується розгляду рішень міжнародних судів, а також, коли залучаються засоби масової інформації та громадськість.

Функціонування сучасної юрислінгвістики передбачає постійні процеси, які відбуваються в мові, які вплинули й на розвиток юридичної терміносистеми, в якій все частіше спостерігається заміна застарілих форм на нові. Терміносистема розглядається як частина мови. Терміни – лексичні одиниці, що мають у своїй семантичній структурі

особливості, які можна пояснити з допомогою лінгвістичних методів. Також відбувається міграція та трансформація юридичних термінів, що є комунікативно обумовленим сучасним явищем. Термінологи виходять з того, що термін є особливим об'єктом, відмінним від лексичних форм (слів і словосполучень), що розглядаються в лінгвістиці. Як вважає Д. Ф. Смирницький, термін – це знакова одиниця, яка повинна розглядатися у трьох аспектах: «синтаксичному, тобто з погляду його структури; семантичному, тобто з погляду його змісту (значення, семантики) та прагматичному – з урахуванням особливостей функціонування терміна у мові для спеціальних цілей» [31. С. 138].

Висновки. Результатом даного дослідження є виявлення впливу римського приватного права на формування юридичних термінів, що включають в себе особливу групу – латинізми, а також формулювання юридичних понять та явищ, які в комплексі сприяли розвитку сучасної юридичної науки та практики, а також сучасної юрислінгвістики. Проте процес термінотворення та терміновикористання має надзвичайно глибокий зміст, що продиктовано аналізом суспільних потреб того часу. А завдяки феномену римського права, ці терміни реалізовані й в умовах сьогодення. Вони обмежені у використанні за лексичним значенням, складають групу міжнародного фонду термінів. Меншість латинізмів носять загально-правовий характер, але більшість пов'язана з конкретикою, з однозначністю, і являє собою вузькоспеціалізовану номінанту. На основі латинізмів відбувається процес лексико-семантичного опанування лексем. Такі юридичні терміни в сучасній мові можуть як розширити, так й обмежити розуміння значення.

Складне становище України, нестабільність та військовий конфлікт спонукають Україну шукати нових

партнерів на міжнародному поприщі, переглядати міжнародне законодавство, аналізувати лексичне значення кожного юридичного терміну з підбором більш досконалого перекладу на англійську, враховуючи британське та американське партнерство під час ініціювання та оформлення міжнародних договорів співпраці, угод, домовленостей, при цьому також відбувається постійне звертання до надбань римського права, юрислінгвістики, термінографії та використання юридичної термінологію більш ефективно та доцільно за допомогою сучасних спеціалізованих словників юридичних термінів.

Впровадження термінологічно вивіреного та науково-обґрунтованого з юридичного та з лінгвістичного погляду англо-українського словника юридичних термінів в електронному вигляді в цифрову еру людства вже є необхідністю, а не новизною; оскільки забезпечує потреби спілкування у сфері права щодо зарубіжного досвіду; надає додаткові можливості наукових досліджень щодо використання іноземних джерел; використовується як тренувальний засіб з метою отримання та вдосконалення відповідних знань здобувачами вищої освіти. Такі можливості в цифрову еру дуже важливі для України, як і онлайн переговори всупереч територіальним перешкодами та військовим діям в Україні. Такий тип словників являє собою особливий тип словника, оскільки мають професійну направленість і відображають системні зв'язки між лексичними одиницями, що включені до його системи з врахуванням конкретної інтерпретації одиничного терміну та фразової термінології в цілому. З такими характеристиками електронний словник являється зручним засобом отримання інформації, оскільки враховує переклад терміну, його інтерпретацію та вузькоспеціалізоване вживання в певній галузі права.

Крім того, необхідно враховувати новітні технології, а саме сучасні електронні двомовні словники юридичних термінів, які об'єднують в собі такі функції як перекладацьку, так й інтерпретаційну; передбачає оновлення та поповнення словникового запасу в залежності від потреб користувачів, значно скорочує затрати часу перекладача юридичних документів під час підготовчої стадії, чим покращується якість перекладу.

Складне становище України, нестабільність, агресія окупантів спонукають Україну переглядати національне та міжнародне законодавство, аналізувати лексичне значення кожного юридичного терміну з підбором більш правильного перекладу на англійську, враховуючи сприйняття британською та американською спільнотою під час ініціювання та оформлення міжнародних договорів співпраці, угод, домовленостей, які всі направлені на те, щоб вимагати виконання зобов'язань партнерами та змушувати застосовувати санкції стосовно агресора іншими цивілізованими країнами, звертаючись до надбань римського права та використовуючи юридичну термінологію для досягнення найголовнішої мети – припинення війни, бо кожна дія починається зі слова, оформленого належним чином.

Тяжке економічне становище України, юридична недовершеність, шлях до Європейської інтеграції та адаптації законодавства України до положень Європейського права наповнено проблемними питаннями, які також стосуються різних сфер. Проте реформування законодавства спонукає Україну переглядати норми, звертатися до надбань римського права з метою вдосконалення національного законодавства, врегулювання правових та суспільних відносин, правильного застосування відповідних юридичних термінів, які потрібно правильно та однозначно розуміти та використовувати.

Юридична термінологія України має значну кількість інтернаціоналізмів у складі терміносистеми юридичної мови. Окрему частину в ній складають терміни, які відносять до латинізмів. Такі інтернаціоналізми мають місце практично в кожній європейській мові серед юридичної термінології. Отже не є виключенням британська англійська мова, а також американська англійська мова, які містять юридичні інтернаціоналізми, про що свідчать результати нашого дослідження стосовно лексичних значень термінів та терміносистем, спільних коренів, аналогічних випадків вживання при порівняльному аналізі двомовних спеціалізованих словників юридичних термінів. Специфіка цих юридичних термінів визначає важливість їх точного та влучного застосування, яке полягає не лише у вживанні цих термінів самостійно, але й в системності функціонування такого явища, як право. Полегшенню розуміння юридичних термінів та їх активному вживанню в правовій сфері сприяють в першу чергу латинізми та досягнення сучасної юрислінгвістики.

Список використаних джерел:

1. Дихта Н.М. Договір доручення за римським приватним правом та його рецесія у сучасному цивільному законодавстві України: автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2018. 20 с. С.8
2. Головченко В. Взаємовідносини між Австрією та Україною як фактор правової акультурації // Право України. - 1997. - № 3 – С. 78.
3. Станік С.Р. Динаміка правової культури. Автореф. дис...канд.юрид.наук. - Одеса, 1999. – 19 с.- С. 8.
4. Харитонов Є.О. Рецепція римського приватного права (Теоретичні та історико-правові аспекти): Дис. ...докт. юрид.наук. – Одеса, 1997.- С. 47.

5. Новий тлумачний словник української мови. У 4 т. – Т.3. - К.: Аконіт, 1998. - 928 с.
6. Харитонов Є. О. Питання рецепції римського права у працях романістів Новоросійського університету // Юридична освіта і правова держава: Зб. наук. праць.-Одеса: 1997. - С. 18 - 23.
7. Харитонов Є. О. Рецепція римського приватного права (теоретичні та історико-правові аспекти).- Одеса: 1997.- С.25 - 46.;
8. Харитонов Є. Рецепція римського права як підґрунтя сучасної цивілістики //Вісник Академії прав. наук України. - 1998.- № 2.-С.104 - 111.
9. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії/ Пер. з англ. - К., 1998. – Т.1
10. Цвайгерт К., Кетц Х. Введення в порівняльне правознавствоу сфері приватного права. В 2-томах.-Т.1./ Пер. с нім. - М.: Міжнар. відносини, 1998. – 480 с. – С. 270.
11. Детально ці проблеми обговорювалися на конференції, присвяченій проблемам рецепції римського права, яка пройшла в Одеській національній юридичній академії у грудні 2001 р. Див.: Кривенко Ю.В. Конференція “Римське право і сучасність”// Суспільство. Держава. Право. Наук.-практ.журнал. Вип.2. Цивільне право. –Одеса: 2002. – С. 60. Див., також виданий за матеріалами цієї конференції збірник наукових праць: Актуальні проблеми держави і права. Вип. 13. – Одеса: 2002.- 221 с.
12. Підопригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право: Підручник. - К.: Юрінком Інтер, 2003. - 512 с. – С. 129
13. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Візантійський тип духовності і Україна //Проблеми політики. - 1999. - Вип.5. - С.249-254.
14. Харитонов Є.О. Рецепція римського приватного права. - Одеса: Бахва, 1996. – 282 с.- С. 194.

15. Брагова А.М. Марк Туллий Цицерон об идеальном гражданстве и государстве: дис.... канд. истор. наук. М., 2005. 208 с. Cicero Marcus Tullius. Marci Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia. Ed. Giomini. Leipzig, 1975.

16. Орач Є.М., Тищик Б.Й. Основи римського приватного права. Навчальний посібник. К.:Юрінком Інтер, 2000. 237с. С.177

17. Підпригора О.А. Римське приватне право. К.:Видавничий Дім „Ін-Юре”, 2001. 440с. С. 314.

18. Дихта Н.М. Фидуціарний договір у римському приватному праві. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць*. О. : Юрид. л-ра. 2007. Вип. 33. С. 201-206. С. 204

19. Казанцев Л. Свободное представительство в римском гражданском прав: монография. Киев: Университетск. тип., 1884. 120 с. С. 8.

20. Северова О. С. Представництво за римським правом. *Юридический вестник*. 2000. № 4. С. 112-115.

21. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 77 – VIII / *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 1.

22. Авакова О.В. Формирование и функционирование английской юридической терминологии в процессе становления государства и права в Англии: дис.... канд. филол. наук. М., 2006. 200 с.

23. Англо-український словник юридичних термінів / за заг. ред. проф. С. В. Ківалова, доц. Ю. В. Юлінецької; МОН України, НУ ОЮА. Одеса: Юридична література, 2018. 548 с.

24. Бесараб Т.П., Павлюк М.М. Особливості перекладу юридичної термінології США та Великобританії. *Актуальні проблеми загальної та професійної освіти*. Харків, 2009. С.421-437. С. 426

25. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. К.: Вид-во *Українська енциклопедія ім. М.П.Бажана*. Т.6: Т-Я. 2004. 768 с. С.27.

26. Теорія держави і права: Підручник/ Скакун О.Ф. Х.: Консул, 2005. 656 с.

27. Русакова А.В. Лингвистическая модель двуязычного электронного текстоориентированного словаря юридических терминов: автореферат : автореф. дис.... канд. филол. наук: 10.02.21. Тюмень, 2008. 20 с.

28. Simpson A.W.B. The Common Law and Legal Theory // Oxford Essays in Jurisprudence / A.W. B. Simpson. – Oxford : Clarendon Press, 1973. – 432 p.

29. АBBYY Lingvo-Online [Електронний ресурс] : онлайн словник // АBBYY Lingvo-Online. – Режим доступу : <http://www.lingvoonline.com.ua>.

30. Giffs S. H. Barron's Law Dictionary. New York : Barron's Educational Series, 2010. 640 p.

31. Смирницький Д. Ф. Семантико-стилістичні аспекти функціонування юридичної термінології в економічному тексті. *Іноземномовний текст за фахом: лінгводидактичні аспекти*. Львів: Світ, 1998. С. 136 –141.

§2.8 ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ СУСПІЛЬСТВА
МЕТАМОДЕРНУ (Кравцов Ю.С., Дніпровський державний
технічний університет, Якуніна А.О., Дніпровський
державний технічний університет)

Вступ. Суспільство «старого зразка», яке це людство пережило в минулому, руйнується. Чим складнішою, комплекснішою стає реальність, тобто час набуває набагато більшого змісту знань і варіацій соціальної динаміки, тим більше спосіб життя розмежовується технологіями та загалом ЗМІ, які відіграють вирішальну роль у його існуванні

Метасоціальні умови – це ті, що визначаються розвитком і функціонуванням соціальних відносин у контексті використання предметів, технологічних конструкцій (Навігатор, Facebook, соціальні мережі тощо), які замінюють особисте спілкування та безпосередній контакт із реальністю.

Дуже типовим прикладом є використання Навігатора водіями, тобто кожною людиною в ролі водія, коли шукає адресу в частині міста, яку не відвідував. Електронний пристрій береться привести його до місця призначення, не активізуючи його мислення і не контактуючи з навколишнім простором. Він зосереджується на водінні та на маленькому екрані навігатора, з усім, що це означає для вправ людини в режимі віртуального контакту з реальністю. Те саме відбувається у сфері масової комунікації та інформації. Контакт із соціальним, економічним та політичним розвитком здійснюється переважно через віртуальне, отже, фрагментарне та контрольоване захоплення реальності, а не через її підхід та аналіз самим громадянином. Це неможливо в сучасних умовах глобалізації. У сфері електронних соціальних мереж відстань від особистого спілкування засвідчена найкращим чином.

У той же час, з домінуванням технологічних засобів майже у всіх сферах соціальної діяльності, але також і в особистому житті, соціальна та індивідуальна динаміка розвитку та потреба приймати рішення в складній реальності прискорюються протягом значно коротшого періоду. часу ніж ,що в минулому. Це означає набагато більший психологічний тиск і набагато більше невизначеності щодо функціональності рішень.

Виклад основного матеріалу, з розпадом суспільства «старого стилю» починає зароджуватися інше, яке базується на логіці соціальних мереж у контексті можливостей сучасних цифрових технологій з одного боку, а з іншого боку не базується на соціальну легітимацію і певною мірою легальність. Створюється «приватна реальність», віртуальний рівень, який обходить соціальне та цінності, які позначають його функціонування. У той же час, однак, спілкування відбувається в межах використовуваної технології. Концепція суспільства поступово втрачає значну частину свого значення, оскільки людина практикує індивідуалістичну перспективу, яку вона вважає набагато важливішим параметром свободи від проблем сучасної реальності, водночас відсуваючи соціальну активність і колективні дії на узбіччі.

Питання в сучасну епоху полягає не в тому, як людина як автономна особистість і моральний громадянин формує своє життя, а в тому, як вона виживе і пристосується до світу, який, як показано, є незмінним.

Поставтономний суб'єкт вправляється у «творчості адаптації» (Крістоф Менке)¹. По суті, це практикується в постійному самоаналізі та пошуку автентичної самореалізації, що без соціального виміру може призвести до порожнечі.

Премінність сучасності: від Просвітництва до метамодерну

Модерн - це те, що відповідає поточній моді та способу життя. Те, що вчора було сучасним, сьогодні вже не так і може повернутись у ретро. З іншого боку, у соціальних науках термін «сучасність» викликає широкі дебати. Декларована неодноразово сучасність повертається з новими приставками.

Далі йдуть питання про важливість та виправданість прогресу як лейтмотив суспільного розвитку. За ним також емансипація, індивідуалізація та демократизація, всі вони пов'язані із сучасністю. Питання про змінені лейтмотиви закономірне, як і питання про спадкоємність сучасності. Чи означає прогрес лише лінійне продовження пройденого шляху?

Наступність сучасності сягає епохи Просвітництва XVIII століття. Прогрес був програмою вивести людство з невігластва та релігійного патерналізму. На передньому краї стояв науково-технічний прогрес, який рухав індустріалізацію і, отже, економічний прогрес – економічне зростання. Просування до демократії, рівних прав і рівних можливостей для всіх було і залишається набагато тривалішим шляхом і спочатку стосувалося лише привілейованих. Насильство застосовувалося в ім'я прогресу, і часто воно використовувалося для легітимації панування. Завжди була критика віри у прогрес, переважно з боку тих, хто переживав чи боявся втрат.

В епоху модерну панувало переконання, що світ можна змінити і прогрес майже автоматично забезпечить найкраще завтра. Сучасність означає переверот традиційних суспільств. Областю дослідження та пояснення соціології є сучасні суспільства, а традиційні суспільства досліджуються іншими суб'єктами. Ярлик модернізму застосовується до цілої низки

етапів чи епох із відповідними префіксами. Крім того, існують соціальні/цивілізаційні, технічні/наукові та художньо-естетичні модернізми, які не завжди протікають чи протікають не синхронно. У якому сучасному столітті ми живемо, питається? Чи це вже скінчилося? Навіть попередні етапи сучасності все ще залишаються рамками відліку.

Існує кілька моделей періодизації. Поділ на буржуазний /індустріальний/ пізній модерн цілком правдоподібний. Дуже коротко: буржуазна сучасність почалася з промислової революції. Розвивалися також колоніалізм та буржуазна національна держава. Це суспільство, описане фундаторами соціології, такими як Макс Вебер.

У подальшому індустріальному модерну домінували масове виробництво, масова культура та засоби масової інформації (пор. тяжіння мас). Спосіб життя, пристосований до цього ритму, — сильно відформатоване, нормативне суспільство. У його останні дні була масова участь у процвітанні, і тоді говорили про врівноважене суспільство середнього класу. Те, що буде далі, визначається переходом від індустріального до постіндустріального суспільства, і дискусії, як і раніше, визначаються сьогодні.

Нинішня епоха — пізній модернізм, який починається з глобалізації і збільшується цифровою сучасністю. Однак наступність індустріальної сучасності, як і раніше, ефективна.

Термін постмодернізм швидко став популярним після того, як він з'явився в есе Жана-Франсуа Ліотара 1979 «Постмодерністський стан». Постмодернізм сформулював втрату визначеності, розчинення впевненості та дорослу ідентичність у поєднанні з недовірою до метанаратив, таким як метанаративи сучасності. Як епохальна концепція суспільства постмодернізм не вийшов за межі фейлетоністських описів. Її спадщина полягає в тому, щоб

подивитися на себе, нашу культуру та нашу цивілізацію з боку, розібравши їх, щоб виявити їх частини та внутрішню структуру.

З іншого боку, слід пам'ятати, що теорії розробляються в контексті конкретних соціальних трансформацій і не можуть бути відокремлені від історичного контексту. Формування перебігу соціального конструктивізму як відповіді на позитивістське, догматичне та індивідуалістичне мислення свого часу було засноване на постструктурних підходах до постмодернізму, а також на соціологічних підходах методології дослідження.

Метамодернізм – термін, який використовується на міжнародному рівні та особливо в країнах, таких як Нідерланди та Данія, протягом тривалого часу, але спорадично використовується в Європі. Метамодернізм є реакцією та згасає відходом епохального ярлика постмодернізму, маркування того, що прийде, що іноді знядекові після цього називають пост-постізмом. Новий погляд на теперішній і майбутній світ виникає під маркою метамодерн (у різних термінах).

Цифрова реальність: чи це справжня реальність людини ?

Цифрові технології сьогодні становлять загальне явище, як Пол Матіас уже визначив це майже десять років тому³. Зрозуміло, що, враховуючи нерівність доступу до Інтернету, наш спосіб життя у світі є цифровим: ось чому сьогодні відсутність підключення до Інтернету є основною формою дискримінації. Відсутність зв'язку означає бути виключеним із мережі зв'язків (інформаційних, соціальних, комерційних), яка забезпечує зв'язок речей і людей і яка становить найважливішу мережу, доступну сьогодні для дій. Щоб діяти, наголошуємо, не обов'язково спілкуватися.

Сьогодні Інтернет – це не комунікаційна система, а скоріше засіб і поле дії. Особливість гіпотези, яка керує цю роботою, полягає в тому, що ці практики є практиками присутності: ми припускаємо, що найважливішими ефектами цих застосувань є те, що ми називатимемо ефектами присутності, іншими словами, враження, що хтось є, враховуючи, що щось відбувається, і що відбувається дія. Дія створює свій простір, дія створює простір як простір дії. «Поле дії» та «підтримка наших дій», «збір матеріалів» (інструменти та інструкції з використання, усе загалом): ось деякі з визначень, які Генрі Лефевр дає «соціальному простору» як простору, який люди виробляють своїми практиками та сприйняттям світу⁴. Цей простір є життєвим простором, живим простором, специфічним для буття-у-світі, як це теоретизується у феноменології Гайдеггера, Мерло-Понті та Сартра. Коротше кажучи, соціальний простір, де ми живемо побудовані нашими вчинками та в наших вчинках. Цей простір не є сумою речі, які є, але, як стверджує Мерло-Понті, засоби, за допомогою яких усі соціальні простори, в яких ми живемо: цифрове декомпартменталізує та декомплексує ці простори, полегшує їх накладення, розмиває традиційні межі «доцифрового» простору, створюючи нові структури, нові способи та схеми, за допомогою яких речі та люди знаходять своє місце в світі.

Те, що цифрове привносить у наш досвід простору, не є дематеріалізацією, принаймні не в сенсі розрідження просторових обмежень, тому що, якщо воно, так би мовити, полегшує навантаження та тягарі, пов'язані з просторовими обмеженнями, воно форматує та стандартизує інші заходи, які є як ресурсами, так і обмеженнями, методології, які вимагають знань і ноу-хау і які, крім того, завжди базуються на дуже матеріальних резервах, з точки зору електропостачання,

наприклад, або зберігання та обслуговування носіїв інформації та інструментів. Цифрове, таке як *new ordo affectionis*, регулює те, як люди та речі влаштовані у світі, а отже, нашу поведінку, нашу здатність діяти, впливати на навколишнє середовище⁷. Ці способи розпорядження дедалі більше кодуються, соціалізуються та ритуалізуються. Таке визначення Марчелло Віталі-Росаті передбачає культурне та історичне значення слова цифровий, яке стає синонімом сучасного.

Крім того, що воно викликає порядок у значенні просторового та часового розташування, також відноситься до гіпертексту нашого життя, а також у низці інструкцій, яких слід дотримуватися, щоб афектувати, тобто (у дуже широкому сенсі). сенсі слова афект, який закликає до руху та контакту), виконувати дію, здатну змінити поточний стан речей.

Чому цифровий простір є простором зв'язку? Який фактор визначає його першість над соціальними просторами, через які розгортається наше існування? Є надія, що людство зможе відповісти на ці питання, які складають екзистенційну платформу сучасної реальності.

Теза, згідно з якою цифрове буде в процесі встановлення нового *ordo affectionis*, є слово, ключове слово для інформаційно-комунікаційних технологій: а саме відстань. Цифрове керує дистанцією так, як це не в змозі жоден інший простір: система зв'язків, дисциплінована цифровим, — це передусім організація дистанцій. Відстані не зникають із оцифруванням наших просторів: скоріше, вони перетворюються на різні модальності та одиниці вимірювання, продиктовані підключенням до мережі, операціями обчислення та передачі даних. Завдяки цифровим технологіям дистанції, трансформуючись, таким чином ніби згладжуються і гармонізують одна з одною, стаючи менш

ворожими для створення стосунків і процесу наших дій. Завжди розглядаючись як незручний і несприятливий елемент, поняття відстані набуває нового феноменологічного значення в епоху цифрових технологій.

Феноменологія та антропологія життєвого простору, на наш погляд дають можливість описати як філософію дії, де соціальний простір буде теоретизуватися як простір дії, побудований «людською діяльністю та для неї», завжди технічно оснащений. Оскільки кожна дія є просторовою, тому що людина не може уникнути простору, тобто неможливе змішання соціальних реалій у точці. Подібно до того, як два тіла чи два об'єкти не можуть цього зробити, дві матеріальні соціальні реальності не можуть займати одну точку області, вони обов'язково розділені, вони пов'язані з відстанню.

Це просте спостереження відкриває особливі «соціальні технології» та «мистецтво», які люди невтомно розвивали та вдосконалювали, які вони використовують, щоб пом'якшити наслідки роздільного принципу, але також у слушній нагоді для того, щоб насолоджуватися ним — як показують випадки навмисного дистанціювання. Ці ігри з відстанню конструюють людський простір, який, за самим фактом, не має нічого спонтанного: він не біофізичний, а соціальний.

У цьому просторі, люди б змушені розробити технології дистанції, щоб мати можливість впорядковувати та співвідносити матеріальні та ідеальні соціальні реалії, які в іншому випадку залишилися б назавжди розділеними. З цієї теоретичної точки зору, цифрове обладнання можна включити в ту саму історію, що й морські шляхи, римська дорога, працевлаштування послів, біноклі й окуляри, пошта, телефон, мережа Інтернет і підключення до цієї мережі, електронні листи. У цьому плані відстань є чинником і структурним елементом нашого буття-у-світі, тому що що б

ми не робили, щоб зменшити її, вона залишається, у певній частині, незменшуваною. Бути-у-світі означає, серед іншого, бути серед речей, серед предметів, начиння, так само, як серед інших людей, їхніх і наших сприйнять, їхніх тіл і наших, їхніх облич і наших. Ми завжди перебуваємо між: бути у світі означає бути між. Відстані, які обрамляють і перетинають це середовище, окреслюються та охоплюються діями, які, відбуваючись, формують те саме середовище, в якому ми еволюціонуємо. Таким чином, ці дії є посередництвом, оскільки вони становлять середовище, з якого вони виникають.

Присутність інших породжує зацікавленість, навіть первинна присутність інших надає суб'єкту значення та цінність у події, яка їх об'єднує. Таким чином, бути між тим, що створює присутність, цінності, порівнювані між людьми або об'єктами, зібраними разом, а також матеріальні чи ідеальні відмінності між цими людьми та цими представленими об'єктами. У такому тлумаченні поняття відстані стає медійним; тим фактором, що породжує стосунки, як попередні умови можливості будь-якої присутності, як рух моря - і те, що роз'єднує, і те, що об'єднує.

Коли відомий німецький філософ Гайдеггер стверджує... що «саме через те, що явища, на перший погляд і найчастіше, не даються, існує потреба у феноменології», він лише сприймає і розширює ідею Гуссерля. - навіть хто ще в 1907 році заявив, що завдання феноменології полягає не просто в тому, щоб відкрити наші очі і дивитися «так, ніби самі речі вже були там і просто просять, щоб їх побачили», а навпаки, в тому, щоб показати, як речі створені для свідомості. який більше не розглядається, у класичному ключі, як пасивне вмістище їхніх образів.

Виявлення конституючої операції, яка лежить в основі повністю конституйованого об'єкта, таким, яким він постає перед нашими очима, вимагає, щоб існування останнього, було винесене в дужки, поза грою або поза контуром.

Навколо такого фундаментального питання, як питання присутності, ми мобілізуємо міждисциплінарну літературу, завдяки якій внески антропології та соціальної географії, теорії театру та кіно, досліджень перформансу, психоаналізу та соціології сформульовані з точки зору феноменології та інформаційних та комунікаційних наук. . Наш спосіб населяти світ змінився: перебування в мережі тоді виявляється як новий екзистенціальний стан. З'єднання з мережею, Інтернетом, додатками в цілому розташовує речі та людей відповідно до операційних відносин просторово-часової близькості.

Наш простір є перформативним простором, тому що він створений з наших дій, наших поз і жестів, фотографічних жестів, надзвичайно рефлексивних, які створюють цифрову постановку. Вийшовши за межі моделі «інтерфейсу», ця постановка стала сполучною просторовістю всіх наших просторів дії. Потім ми визначаємо перформативність прямого ефіру та запису, перформативність перебування в процесі..., уважність віч-на-віч і «жестовий саспенс», перформативність алгоритмів і сповіщень, перформативність емодзі та всього, що «обличчя» ; і знову перформативність запитань і автоматичних повідомлень, за якими інколи хтось стоїть, а інколи нікого немає (наприклад, коли дзвонять у двері в сцені з *La cantatrice bald*).

У світлі соціально-семіотичного аналізу цифрових жестів, екранів, графіки, характерних для соціальних мереж і програм обміну миттєвими повідомленнями, а також «протоколів повсякденного життя», ми описуємо присутність як завжди ефект посередництва. Це посередництво є водночас

диз'юнкцією та фікцією, оскільки воно проявляється у розриві та різниці, а також у фікції гіпермедіації..

Цифровізація вже давно стала мегатемою — ми продовжуємо говорити про неї під різними ключовими термінами. Вже кілька років це називають «цифровими змінами» чи «цифровою трансформацією». Ці два терміни часто використовуються поряд без різниці. Що відрізняє їх за змістом і що вони означають для розвитку та тенденцій у бізнесі та суспільстві?

Сплески цифровізації неодноразово вражали цілі галузі та змінювали наше повсякденне життя. Згадайте появу обробки текстів, настільних видавничих систем та електронної пошти, а також електронних ритмів та цифрових ігор. Потім прийшло поширення Інтернету і оцифрування медіа: тексту, зображення, звуку, зображень, що рухаються, аж до прямої трансляції.

Люди завжди говорили про Інтернет з різних боків: авантюрний кіберпростір, спекулятивна Нова економіка. На перший план вийшли платформи, які пропонують інфраструктуру для публікації, взаємодії та координації. У той же час мобільна революція, яка перенесла Інтернет зі столу до рук (або кишеньку штанів) і зробила смартфон незамінним медіацентром для всіх. Тим часом цифровізація досягла стадії, коли вона проникає у всі сфери економіки та суспільства та, таким чином, змінює соціальну організацію. Цифрові зміни — це сукупність соціальних процесів, які йдуть пліч-о-пліч з цифровізацією. Деякі викликані безпосередньо новими технологіями, інші їх поширенням, і тут головну роль відіграють принципи зв'язності (кожен учасник соціальної мережі може зв'язатися з ким завгодно) і (автоматизованої) персоналізації (можливість «індивідуального» налаштування). істотна роль.

Приблизно з 2013 року цифрова трансформація стала модним словом, яке часто використовується для опису змін у компаніях та організаціях. Цифрові дарвіністи Карл-Хайнц Ланд та Ральф Кройцер дають визначення у цьому сенсі: «Термін цифрова трансформація визначає цільове використання цифрових технологій для перепроєктування або перепроєктування власних процесів створення доданої вартості з використанням цифрових технологій».

По суті йдеться про організаційні зміни. На думку, цифрова трансформація — це, по суті, завдання управління змінами. Як ніде стає Показовою фраза «Якщо ми хочемо, щоб усе залишалося як є, то все має змінитися» — із «Il Gattopardo» Томазо ді Лампедуза (відомого екранізацією Л. Вісконті). З одного боку, цифрові зміни вивільняють величезний потенціал громадянського суспільства, з іншого боку, вони підривають центральні елементи громадської участі, які тривалий час переважали: довгострокова зайнятість, зв'язки з організаціями (наприклад, профспілками, церквами, політичними партіями).. Цифровізація поширюється на такі області, як освіта, охорона здоров'я та мобільність. Тут вирішальне значення має суверенітет даних. Соціальні зміни визначаються як цифровізацією, а й наслідком подій останніх десятиліть.

Розгляд знання як соціальної конструкції було відсунуто на другий план догматичною раціональною наукою сучасної епохи, тому воно здавалося радикальним та звільняючим. У той же час вимагало приділяти особливу увагу самоті і тому, як вона формується в контексті технологій насичення та нової постмодерної свідомості.

Самість представлена як різноманітна, фрагментована, населена, соціально насичена. У той самий час мову як структура грає істотну роль формуванні Я, оскільки виникає у

взаємодіях індивіда коїться з іншими індивідами. Самість перестає розумітися в індивідуалістичних термінах, але тепер розуміється на термінах відносин. Суб'єкт — це не центр існування, а сполучна ланка відносин, а діалог є основним засобом просування суспільства, що характеризується неdestructивними конфліктами та неекстремістськими утвореннями.

На перший погляд, соціальний конструкціонізм здається визволяючим, оскільки він звільняє нас від усіх догм. Крім того, поліфренічний суб'єкт здається привабливим, оскільки він вільний безперервно змінюватися, не залишатися статичним і звиватися у просторі та часі. Однак відсутність будь-якої реальної основи справді може призвести до нестримного релятивізму, з якого неминуче вийдуть догматичні стереотипи та освіти. У той час як суб'єкт, що постійно змінюється, не потребує ні чого ні кого, може стати «туристом», за висловом Баумана, егоцентричним жителем землі, який стратегічно використовує свої множинні «я» у своїх цілях.

У сьогоdnішній реальності, де соціальні мережі сильніші, ніж будь-коли, фрагментарне «я» видається актуальним. Спосіб життя, нерозривно пов'язаний із капіталістичною економікою, не можна ігнорувати. Різні «альтернативи» себе обмежені рамками виробництва, просуваються засобами масової інформації та зрештою створюють ідентичності.

Ідентичності, серед яких має обирати постмодерністський суб'єкт, одягнені у відповідні споживчі цілі економіки, і таким чином індивід займається естетичним пошуком, щоб «знайти» себе. Культура, яка зосереджена на тому, як ми можемо стати собою, керуючись економічними інтересами ринку. Як ми повинні бути продуктивнішими -

слово, звичайно, що відноситься до втрати поняття творчості праці, але акцентує на схемі виробництва-споживання - так, щоб отримувати більше грошей і привести до успіху.

Нестримна індивідуалізація нашого часу як побічний продукт капіталістичної економіки, імперіалістичної та ліберальної політики призвела до повної егоцентричності. Тож у такий вік потреба у питанні у тому, що суб'єктом, велика.

Фрагментований суб'єкт є відносним, оскільки він постійно існує у мережах, на роботі, в освіті, у сім'ї, у соціальних мережах. Однак цей реляційний суб'єкт часто має інструментальні відносини, використовує самопроекцію та створює альтернативні «я», які можуть бути не пов'язані з його повсякденною реальністю. Хоча суб'єкт не визначається в індивідуалістичних термінах, він все ж таки зводиться до індивідуалізованого погляду на себе. Індивід зрештою стає головним контролером ідентичностей, які він прийме, відносин, які він створить, і, хоча він розуміється як мережа відносин, він зрештою стає їхнім центром.

Таким чином, це, мабуть, призводить до нового типу суб'єкта, що відрізняється специфічно індивідуалістично-реляційним характером. Такий суб'єкт знову вважається центром миру та узгоджується з ліберальною риторикою. Поняття відносного тут не має на увазі поняття колективного, і таким чином інтенціональність справді втрачається, тоді як панівні відносини капіталістичної економіки посилюються. Індивіди стають компетентними операторами самих себе, досягаючи все більше і більше особистих цілей, і в той же час вони поринають у споживчу гру своєкорисливості та риторіку професійної продуктивності, просування та успіху, що базується на принципах позитивної психології.

Фрагментований, а отже, постмодерний суб'єкт дезорієнтований та індивідуалізований більше, ніж будь-коли,

і тому також виникають онтологічні питання про природу «реляційного». Якщо індивіда не призвести до колективної свідомості, то реляційне може призвести тільки до подальшої індивідуалізації.

Ці питання, підняті критичними реалістами, а саме потреба у загальній основі, деяких загальних припущеннях і, можливо, моральних орієнтаціях, — це те, чого не вистачає насиченому реляційному суб'єкту, щоб його можна було залучити до колективної дії. Якимось чином визначити роль суб'єкта у зміні соціальної реальності сьогодні важко зробити, якщо реляційна свідомість не пов'язана з колективною свідомістю.

Коли епістемологічний релятивізм веде до морального релятивізму, на карту поставлено природу суб'єкта та його потенційну дію. При переході від прийнятої гуманізмом моральної орієнтації та суб'єкта зі свободою волі та добрими намірами до мимовільного суб'єкта, внутрішні процеси якого обмежуються реакцією на зовнішні стимули, прийнятої біхевіоризмом, суб'єкт конструктивізму постає без будь-якої константи, як змінюється зв'язок відносин, що може переходити інший, від свободи волі до детермінізму і, зрештою, мати все це разом, але й нічого. Це «мозаїка», і можна розумно поставити питання, чи може цей суб'єкт таким чином діяти, мати інтенціональність і зрештою функціонувати як агент соціальних змін. Моральний релятивізм - серйозний виклик конструкціонізму, оскільки він, здається, веде до дезорієнтації суб'єкта.

В цих умовах, на наш погляд, на перший план виходить призначення філософської культури майбутнього інженера у формуванні життєвої позиції Соціально-економічні умови в Україні вимагають від інженерів, організаторів і менеджерів таких якостей, як підприємливість, комунікабельність,

готовність адаптуватися до нових умов праці та регулювати відносини між людьми в процесі спільної діяльності.

Спеціалісту виробництва доводиться мати справу з потоком інформації, який йому необхідно правильно сприймати, опрацьовувати і передавати, що неможливо зробити без розвинутих комунікативних знань, умінь, навичок, способів діяльності, заданих по відношенню до певного кола суб'єктів і процеси, необхідні для якісної продуктивної діяльності по відношенню до них.

Складні й глибокі процеси оновлення, що відбуваються сьогодні в українському суспільстві, ставлять на перший план людську особистість. Значення особистості, людського чинника в системі соціальних, економічних, виробничих, науково-технічних, організаційно-управлінських та інших відносин, у розвитку культури, моральних зв'язків між людьми, у сім'ї, у побуті постійно зростає як суспільство розвивається. Надія на те, що суспільство зацікавлене в розвитку її сил і здібностей, заохочуватиме творчих людей, здатних діяти самостійно, тих, хто має власну думку і сміливо бере на себе велику відповідальність, не покидає людину в складних умовах сьогодення. змінюється.

Філософське осмислення свого існування, самоідентифікація в цьому світі допомагають людині перед протиріччями дійсності, з величезними і складними завданнями, які ставить перед собою перелом. Людина прагне філософськи осмислити своє буття, визначити своє місце у світі, своє життєве призначення, знайти ті принципи і критерії, які допомогли б їй зайняти правильну позицію в конкретних життєвих ситуаціях. Вона шукає точку опори поза собою та в собі, справжні основи та сили, на які вона могла б впевнено покластися, щоб досягти своїх ідеалів та цілей. Вона запитує про сенс життя, про добро і зло, про смерть і безсмертя, про

природу ідеалів та інших цінностей, про об'єктивне і суб'єктивне, про відносини суспільства і конкретної людини, про основи її творчої діяльності. і моральна відповідальність.

Вирішення для кожної людини цих «вічних» проблем передбачає наявність певної філософської культури, знання основних філософських питань, принципово можливих відповідей на фундаментальні питання буття, знання форм і способів входження в нові й нові сфери дійсності, переходу до нових способи роботи. Багато побутових проблем оновлення породжені безкультур'ям у широкому розумінні. Філософська культура особистості - одна з істотних складових загальної культури людини, одне з незаперечних досягнень людської особистості.

Особливо це питання актуальне в технічних вузах, де у зв'язку з переважанням предметів технічного циклу потрібна професійна комунікативна підготовка, основи якої закладаються на молодших курсах при вивченні гуманітарних дисциплін. Питання гуманізації технічної освіти сьогодні є дуже актуальним.

Виникнення техногенного типу культури призводить до духовного зубожіння особистості. Відбувається дегуманізація освіти, яка перетворюється на розвиток у майбутніх інженерів лише професійних умінь і навичок. У зв'язку з цим як ніколи постає питання про розвиток особистості фахівця технічної галузі, в якому високий професіоналізм поєднується з розвиненими комунікативними компетенціями.

Сьогодні всі країни переживають кризу ідентичності, але найбільших масштабів вона набула в колишніх соціалістичних країнах і, насамперед, в Україні. У міру того, як Україна стає країною міжнародного поділу праці, посилюється процес десакаралізації базових цінностей національної культури та «вестернізації» культурних потреб та інтересів – особливо молодіжних груп.

Цінності національної культури витісняються і замінюються зразками масової культури, орієнтованої на досягнення американського рівня життя, часто в її найбільш примітивному і легкому сприйнятті. Для молоді характерна слабкість культурно-національної самоідентифікації, що зумовлює легше проникнення в молодіжне середовище «вестернізованих» цінностей, формування ціннісних установок відповідно до західних стандартів. Це загострює проблему духовно-морального, соціального та професійного розвитку молоді.

У своїй книзі «Велика шахівниця» Бжезінський писав, що «американська масова культура випромінює магнетичну привабливість, особливо для молоді в усьому світі» [1] і прагматизм з його принципами інструменталізму та операціоналізму. В основі цієї програми – відповідна діяльність як головна стратегія, інструментальні цінності розуму, що служать досягненню успіху та визнання, раціональна етика, спрямована на поступове вдосконалення соціального організму, орієнтація на прагматичні інтереси та потреби.

Особливої уваги, на нашу думку, потребує дослідження формування нової ціннісної свідомості студентства – потенційної інтелектуальної, політичної, економічної, культурної еліти суспільства. Проблема ціннісних орієнтацій студентської молоді, їх структури та динаміки залишається незмінно актуальною для соціології загалом і соціології молоді зокрема. Через особливу сприйнятливості і високу соціальну мобільність студентської молоді поява нових ціннісних орієнтацій і девальвація перших торкнулися цю соціальну групу більшою мірою, ніж інші верстви суспільства.

Саме тому актуальним видається порівняльне дослідження ціннісних орієнтацій сучасного українського

студентства, що розкриває основні напрями, за якими відбувається зміна способу життя студентства та його ціннісних засад.

Тейяр де Шарден вважав, що «прагнення матерії до організації сягає... кульмінаційного пункту у розумно організованому суспільстві» [Тейяр де Шарден 1965: 108], тобто у зрілому суспільстві чи ноосфері. Тим самим «детермінізм системи перетворюється на її самодетермінацію. Самодетермінація – це синонім свободи. ...Самодетермінація системи... корениться в системі, виражає саму її природу та її найістотніші потенційні здібності» [Сорокін 2006: 811]. Сорокін П. А. Соціальна та культурна динаміка. М., 2006.

Здоров'я чи зрілість людини Фромм розглядає «як максимум розвитку та щастя цього індивідуума» (2004: 177). Здорове чи зріле суспільство є, отже, суспільство здорових зрілих людей. Здорове чи зріле суспільство є, отже, суспільство здорових зрілих людей. . Створити здорове суспільство, ідеалом якого є «гармонія між індивідуальними та суспільними потребами, кінець конфлікту між людською природою та соціальним порядком», згідно з Фроммом, можна двома шляхами – за допомогою розвиненої продуктивної технології (яка б дозволила нагодувати всіх) або за допомогою створення реальної об'єктивної картини людини та її реальних потреб.

Висновки. Здорове суспільство – це суспільство, члени якого «розвинули свій розум до такої міри об'єктивності, яка дозволяє їм бачити самих себе, інших людей та природу в їхній справжній реальності, а не спотвореними інфантильним всезнанням чи параноїдною ненавистю, члени якого досягли такого ступеня незалежності, що вони знають різницю між добром і злом, можуть зробити свій власний вибір, мають швидше переконання, ніж думки... члени якого розвинули в

собі здатність любити своїх дітей, сусідів, всіх людей, самих себе і всю природу, відчувати свою єдність з нею і водночас зберегти почуття індивідуальності та цілісності та перевершувати природу у творчості, а не в руйнуванні.

References:

1. Бжезинский З. (1999) Большая шахматная доска. – Международные отношения. – С. 38
2. E. Husserl, L'idée de la phénoménologie [1907] trad. fr. Paris, PUF, 1992, p. 45
3. M. Heidegger, Être et Temps, [1927], trad. fr., Paris, Gallimard, 1986, p.
4. F. Dastur, La phénoménologie en questions. Langage, altérité, temporalité, finitude, Paris, Vrin 2004. Pour réfléchir aux implications de Husserl dans la philosophie de Heidegger voir aussi Levinas 1949, op. cit.
5. Marcello Vitali-Rosati, On Editorialization. Structuring Space and Authority in the Digital Space, Amsterdam, Institut of Network Culture, 2018

§2.9 ІННОВАЦІЙНІ МЕТОДИ НАВЧАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЯКІСНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (Кулешова В.В., Навчально-науковий професійно-педагогічний інститут Української інженерно-педагогічної академії, Бобрикова Ю.С., Навчально-науковий професійно-педагогічний інститут Української інженерно-педагогічної академії)

Вступ. В сучасних умовах розвитку суспільства все більше зростає потреба в нестандартно мислячих творчих особистостях. На даний момент, традиційна підготовка фахівців, що орієнтується на формування знань, навичок і вмій у предметній галузі, все більше відстає від сучасних вимог. Основою сучасної освіти повинні бути не стільки навчальні дисципліни, скільки способи мислення і діяльності студентів. Завданням будь-якого закладу вищої освіти є не лише випуск фахівців, які отримують підготовку високого рівня, але і включення студентів вже в процесі навчання у розробку принципово нових технологій, їх адаптація до реальних умов виробничого середовища. При цьому, в процесі навчання, важливо розвивати у студентів такі здібності, як: творча активність, креативне мислення, уміння оцінювати, раціоналізувати, швидко адаптуватися до мінливим потребам ринку.

Сучасний етап розвитку суспільства характеризується стрімким розвитком інноваційних процесів в сфері освіти. Вимоги до вищої школі сьогодні визначаються ситуацією, в якій знаходиться держава, коли відбуваються глобальні процеси перерозподілу праці. Головне завдання, яке стоїть перед вищою школою - забезпечувати розвиток потенціалу майбутніх фахівців. В якості глобальної мети реформування професійної освіти стоїть мета навчити майбутнього фахівця

самостійно взаємодіяти з інноваційно-розвинутим світом професійної праці.

Придбання таких навичок багато в чому залежить від змісту і методики навчання майбутніх фахівців.

Тому актуальним є дослідження рівня задоволеності студентів навчальним процесом і методами викладання, а також рівня володіння викладачами інноваційними методами.

Виклад основного матеріалу. На даний момент, проблеми інноваційного розвитку освіти у вищій школі досліджуються всі більш активно, про що свідчать різноманітні наукові дослідження в даній сфері [1-7].

У сучасній науковій літературі особливу увагу зосереджено на тому, що інноваційні підходи до навчання студентів повинні бути системними і охоплювати всі аспекти навчально-виховної роботи при підготовці майбутніх фахівців. Також необхідно переглянути теоретичні і практичні підходи до змісту освіти, професійно-педагогічної підготовки майбутніх фахівців, розробки нових технологій та методів навчання.

Оснoву інноваційних освітніх технологій, які застосовуються в навчальному процесі, повинен становити соціальне замовлення, професійні інтереси майбутніх фахівців, облік індивідуальних, особистісних особливостей студентів [8]. Тому при підготовці фахівців у вищій школі, застосування інноваційних форм і методів необхідно грамотно поєднувати з прагматичним розумінням цілей і завдань навчання і підготовки кадрів. У сучасній психолого-педагогічній літературі зазначається, що інноваційні методи отримують відображення в багатьох технологіях навчання, які спрямовані на розвиток і вдосконалення навчально-виховного процесу і підготовку фахівців до професійної діяльності в різних сферах життя сучасного суспільства [9]. Вони

створюють умови для формування і закріплення професійних знань, умінь і навичок у студентів, сприяють розвитку професійних якостей майбутнього фахівця. Використання викладачами інноваційних методів у процесі навчання сприяє подоланню стереотипів у викладанні різних дисциплін, вироблення нових підходів до професійних ситуацій, розвитку творчих, креативних здібностей студентів [2].

В даний час ведеться інтенсивний пошук і впровадження нових форм і методів навчання студентів. У зв'язку з цим, одним із основних завдань, які повинен ставити перед собою сучасний викладач, є наступні: проведення навчання в інтерактивному режимі; підвищення інтересу студентів до досліджуваної дисципліни; наближення навчального процесу до практики повсякденного життя, а саме: формування навичок комунікації, адаптація до швидких змін умов життя, соціалізація, підвищення психологічної стресостійкості, навчання навичкам врегулювання конфліктів і т. д. Таким чином, основне завдання якісно нової освітньої системи зводиться до досягнення стійкого інтересу студентів до досліджуваного предмета, до самоосвіти ще з перших курсів навчання, а також залучення до наукових пошуків. Для цього, необхідно спочатку налаштувати систему психологічного мислення студентів вміти отримувати знання та освоювати майбутню професію. Студент, як майбутній фахівець, має розуміти, яким чином, отримавши соціальні і професійні навички, він зможе застосувати їх у практичній діяльності. Саме інноваційні методи і технології у викладанні допоможуть викладачам у вирішенні поставлених завдань.

Спочатку, викладання повинно включати в себе два основних компоненти: відправка і отримання інформації. Основною проблемою багатьох викладачів є те, що вони намагаються поширювати знання через призму свого

розуміння предмета, орієнтуючись лише на власний досвід і переконання. А при оцінюванні знань, коли студент відповідає своїми словами, а не точними фразами з підручників та лекцій, викладач починає оцінювати відповідь як не відповідний розуміння предмета. Інноваційні методи в викладанні передбачають оцінку творчих підходів до розуміння дисципліни, а також уміння знаходити нестандартні рішення стандартних проблем [4-5].

Освіта повинна стати цікавим та захоплюючим процесом, який сприяє особистісному і професійному зростанню людини. В контексті «класичного» освіти, викладач є відправником інформації, а студент – одержувачем. У такому разі часто використовується метод «chalk-and-talk», тобто «крейда-і-розмова». Це популярний метод, який використовувався протягом багатьох десятиліть в якості освітньої стратегії в багатьох навчальних закладах. У таких випадках, режим навчання, як правило, пасивна, а учні грають незначну роль у процесі навчання [3].

Традиційні освітні підходи призвели до невідповідності між тим, що викладається студентам у ЗВО і тим, що потрібно галузі. Таким чином, багато установ переходять до проблемно-орієнтованого навчання, яке ґрунтується на розв'язанні завдань з допомогою реальних проблем.

Основні методичні інновації пов'язані із застосуванням інтерактивних форм і методів навчання. Впровадження таких форм навчання є одним з найважливіших напрямів удосконалення підготовки студентів у сучасному вузі. Студенти легше вникають, розуміють і запам'ятовують матеріал, який вони вивчали шляхом їх активного залучення в навчальний процес.

В цілому, можна виділити три форми взаємодії викладача і студентів [4]: 1. пасивні, при котрих викладач є

основною дійовою особою і керуючим ходом заняття, а студенти виступають у ролі пасивних слухачів;

2. активні, гдестуденти є активними учасниками, студенти і викладач знаходяться на рівних правах; 3. інтерактивні – взаємодія студентів відбувається не тільки з викладачем, але і один з одним, активність студентів у процесі навчання домінує.

Мета інтерактивних методів у викладанні полягає у створенні комфортних умов навчання, за яких студент відчуває свою інтелектуальну спроможність і успішність, що робить ефективним сам процес навчання. Іншими словами, інтерактивне навчання – це насамперед діалогове навчання, в процесі якого происходиткак взаємодію між студентом і викладачем, так і між самими студентами.

Завдання, які ставлять перед собою інтерактивні методи навчання [4]: пробудження інтересу у студентів до дисципліни і самоосвіти; формування у студентів власної думки та вміння відстоювати свої позиції; формування соціальних і професійних навичок; ефективне засвоєння викладається матеріалу; самостійний пошук студентами шляхів та варіантів вирішення поставленої задачі, також обґрунтування прийнятого рішення; встановлення активної взаємодії між студентами, навчання роботи в команді; формування рівня усвідомленої компетентності студента.

Оскільки в освітньому процесі задіяні дві сторони: викладачі, які передають інформацію і студенти, які її отримують, у статті представлена систематизація існуючих проблем з обох сторін, а також запропоновано можливі шляхи їх вирішення.

З метою проведення дослідження щодо виявлення існуючих проблем в освітньому процесі «очима» студентів, була розроблена анкета «Задоволеність студентів організацією,

формами і методами навчання в вузі», в якій взяло участь 128 студентів третього, четвертого і п'ятого курсів (т. к. до третього курсу, студенти більш адаптовані і мають сформовану точку зору про своє майбутнє). А також, для визначення рівня професіоналізму викладачів до педагогічної діяльності, була розроблена анкета «Володіння викладачів інноваційними технологіями і передовими педагогічними формами і методами навчання в вузі». В опитуванні взяло участь 46 викладачів, які працюють у різних наукових напрямках.

Основними проблемами в освітньому процесі більшість студентів бачать незацікавленість викладачів у цікавій та якісному викладі навчального матеріалу, відсутність інноваційних технологій і методів у викладанні.

Також, на питання, чи задоволені студенти методами викладання навчальних дисциплін, велика частина відповіла, що не дуже задоволена. 71% студентів не надто задоволені методами викладання навчальних дисциплін, оскільки майже в 90% випадках, на їх заняттях використовуються пасивні методи викладання традиційного типу, при тому, що всі респонденти вважають інтерактивні та активні форми взаємодії викладача та студентів найбільш ефективними в навчанні.

Найбільш ефективними видами проведення занять студенти вважають практичні заняття інноваційного типу (диспути, тренінги, ігрові ситуації, розігрування ролей тощо), творчі завдання (самостійне дослідження, есе), метод «круглого столу», тобто інтерактивні методи. При цьому в більшості випадків, як випливає з результатів опитування, використовуються лекції-монологи, або заняття традиційного типу, де студенти грають пасивну роль.

Майже у 80% студентів могло б підвищити інтерес до навчання впровадження нових методів навчання і зацікавленість викладача в їх успіхах.

Від здатності викладача мотивувати студентів до навчання та самостійної роботи, залежить успішність учнів. Більша частина опитаних викладачів оцінила свій рівень здібностей до мотивації студентів до навчання як середній.

На питання, які форми взаємодії викладача і студентів, на Ваш погляд, є найбільш ефективними в навчанні, 95% викладачів відповіли активні та інтерактивні, але при цьому 19,4% з них використовують пасивні методи роботи зі студентами, тобто лекції-монологи і заняття традиційного типу, 66% використовують активні методи і лише 14,6% – інтерактивні. Також, при оцінці викладачів власного рівня володіння інноваційними технологіями і передовими педагогічними методами, більшість відповіли середній або достатній.

Як показують результати дослідження, тільки половина викладачів використовує метод дискусії на своїх заняттях, тільки третина – практичні заняття інноваційного типу (диспути, тренінги, ігрові ситуації, метод «круглого столу» тощо). Менше 10% влаштовує конкурси студентських робіт, ділові та рольові ігри; 3% організує тренінги та майстер-класи.

Головною проблемою такого низького рівня проінформованості про інноваційні методи викладання серед викладачів є те, що вони самі ніде не вчилися цим методам, про що свідчать і відповіді: в 50% вивчення дисципліни психології і педагогіки викладання у вищій школі не вплинуло на викладацьку компетентність, 25, 2% – такої дисципліни не вивчали взагалі.

Більшість (82,5%) викладачів або переймали досвід старших викладачів, які їх навчали, або вивчали додаткову літературу по методам викладання.

В результаті опитування, 100% викладачів виявили свою готовність до використання інноваційних методів в освіті, і 95% з них потребують проходження спеціальних курсів чи семінарів, спрямовані на навчання цим методам.

Отже, слід зробити висновки, що на даний момент, рівень володіння викладачами інноваційними методами в освіті невисокий, що пояснюється слабкою педагогічною підготовкою викладачів або її відсутністю. Також, на низькій мотивації до професійного зростання позначається невисока заробітна плата і незацікавленість студентів у навчанні.

Тим не менш, як показали результати опитування, і студенти, і викладачі готові використовувати інноваційні методи у своїй практиці, що обумовлює систематизацію інтерактивних методів в освіті і опис форм їх використання в практичній діяльності.

Існують різні інтерактивні форми в освіті [6]: - метод «круглого столу»; диспути; мозковий штурм; ділові та рольові ігри; case-study (аналіз конкретних ситуацій, ситуаційний аналіз); тренінги, майстер класи.

В залежності від конкретної ситуації, викладач сам вибирає найбільш зручні форми навчання.

Підносячи навчальний матеріал на інтерактивному занятті, слід дотримуватися певних принципів роботи.

Перший принцип: заняття - це не одноманітна лекція, а спільна робота та взаємодія студентів один з одним і викладачем.

Другий принцип: усі студенти рівні, незалежно від соціального статусу, віку, досвіду, місця роботи і т. д.

Третій принцип: кожен студент має право на власну думку з будь-якого питання.

Четвертий принцип: ні в якому разі не піддавати критиці особистість, піддатися критиці може тільки сама ідея.

П'ятий принцип: все сказане на занятті не є керівництвом до дії, а лише інформацією до роздумів.

Слідуючи цим принципам, і викладач, і студенти отримають максимальний ефект від інтерактивних занять.

Підводячи підсумки викладеного вище матеріалу, можна відзначити, що інтерактивне навчання дає можливість вирішувати одночасно кілька завдань, спрямованих на розвиток комунікативних умінь та навичок [5].

Інтерактивні методи допомагають встановлювати емоційні контакти між студентами, розвивають креативність, можливість нестандартно мислити й уміти відстоювати свої інтереси, формують навички роботи в команді, забезпечуючи високу мотивацію до саморозвитку і самоосвіти, активну життєву позицію, розкриття творчого потенціалу.

Як показує практика, використання інтерактивних методів у навчанні, дозволяє знизити рівень нервової навантаженія учнів, дає можливість перемикає увагу студентів на ключові питання і теми занять.

Висновки. Використання інноваційних методів, які включають до себе інтерактивні форми навчання, особливу значущість набуває при підготовці студентів у сучасних умовах потреб ринку.

Переваги інноваційних методів складно переоцінити, так як вони відіграють значну роль у формуванні особистісних якостей майбутнього фахівця. Інноваційні методи допомагають студентам навчитися активних способів отримання нових знань, що дозволяють оволодіти більш високим рівнем соціальної активності, також стимулюють творчі здібності студентів і допомагають наблизити навчання до практики повсякденного життя.

Головною відмінною рисою інтерактивних методів в освіті є те, що навчаються проявляють ініціативу в

навчальному процесі, яку стимулює педагог з позиції партнера-помічника. Процес і результат отримання знань набуває особисту значущість для кожного студента, що дозволяє розвинути здібності самостійного вирішення проблеми.

Для ведення інноваційних технологій у викладанні, в першу чергу, необхідно змінити застояні стереотипи і звички проведення лекцій у самих викладачів, чого не сприяють пасивні методи.

Також, необхідно переорієнтувати традиційний підхід отримання знань на роботу зі студентами, що дозволяє їх активно залучати до самостійного мислення, розвитку розумових здібностей, умінню аналізувати, робити висновки.

Для успішного впровадження ефективних форм навчання, викладачеві необхідно володіти комплексним набором навичок і знань, заснованих на використанні сучасних інноваційних методів роботи зі студентами.

Список використаних джерел:

1. Андрущенко В. Європейський педагогічний досвід та національний досвід: гармонізація пріоритетів. Вища освіта України. 2014. № 3. С. 5–11.

2. Бойко А. Партнерська педагогіка у вищій школі. Інновації у вищій школі. Збірник матеріалів V Міжнар. наук.-практ. конф. «Інновації у вищій школі: проблеми та перспективи в освіті і науці» / за ред. д.пед.н., проф. Бенери В.Є., д.пед.н., проф. Дем'яненко Н. М., д.пед.н., проф. Дороніної Т. О. Кременець : ВЦ КОГПА ім. Тараса Шевченка, 2021. Вип. 5. 184 с.

3. Банашко Л. В., Севастьянова О. М., Кришук Б. С., Тафінцева С. І. Концепція педагогічної компетентності. URL: <http://www.kgpa.km.ua/?q=node/233>.

4. Біляковська О. О. Професійна компетентність учителя як складова ефективної педагогічної діяльності. URL: <http://lib.mdpu.org.ua/nvs/>

5. Згуровський М. З. Болонський процес – структурна реформа вищої освіти на європейському просторі. URL: <https://kpi.ua/bolonga>

6. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012 – 2021 рр. Режим доступу: [guonkh.gov.ua>content/documents/16/1517/Attaches/4455.pdf](http://guonkh.gov.ua/content/documents/16/1517/Attaches/4455.pdf). 8

7. Теорія та методика професійно-педагогічної підготовки освітянських кадрів: акмеологічні аспекти: монографія / керівн. авт. кол. Н. В. Гузій ; Мін-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. 516 с.

8. Ціпан Т.С. Професійна компетентність сучасного вчителя. Інноватика у вихованні. 2016. Вип. 3. С.174 – 181.

9. Якість вищої освіти: теорія і практика: навчально-методичний посібник / за наук. ред. А. Василюк, М. Дей; кол. авторів: А. Василюк, М. Дей, В. Базелюк (та ін.); НАПН України, Університет менеджменту освіти. Київ; Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2019. 176 с.

§2.10 БІЛІНГВАЛЬНЕ НАВЧАННЯ ЯК ЗАСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ МІЖДИСЦИПЛІНАРНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ (Хоменко О.В., Київський національний лінгвістичний університет)

Вступ. Сучасна іншомовна підготовка студентів професійних вищих навчальних закладів – майбутніх фахівців – реалізується в контексті реформування освіти та впровадження інновацій на основі досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Формування цілісної особистості фахівця можливе лише на основі інтегративного навчання, що передбачає міждисциплінарність як вищу форму консолідації знань. Реалізація міждисциплінарної інтеграції неможлива без білінгвального навчання, тобто без одночасного навчання рідною та іноземною мовами на відміну від традиційного мономовного викладання фахових дисциплін. Оскільки проблема впровадження і розвитку білінгвального навчання ще недостатньо розроблена у наукових працях вітчизняних науковців, то актуальність нашого дослідження не викликає сумніву. Виходячи з того, що одним із завдань вищої професійної школи є розвиток білінгвальних предметних компетентностей майбутнього фахівця та підготовка до їх ефективного використання у майбутній професійній діяльності, білінгвальне навчання, яке вибудовується на інтегративній міждисциплінарній основі, зберігає свою інноваційність і потребує теоретичної та практичної розробки його аспектів. Звідси, метою дослідження є характеристика навчального білінгвізму у контексті міжкафедральної взаємодії. Мета передбачає конкретизоване визначення білінгвального навчання відповідно до декларованого дослідження, виокремлення його теоретичних засад та доповнення їх новими положеннями.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукової літератури засвідчив, що в зарубіжній дидактиці процес

інтеграції мови та фахового предмету не є новим. Зокрема, поняття предметно-іншомовного навчання (Content and Language Integrated Learning) вперше було введено Д. Машем (David Marsh) ще в 1994 році. [8]. Науковцями вищих освітніх закладів Європи розроблено теоретичні засади білінгвального навчання (Coyle D., 2010, Dudley-Evans T., 1998, Fortanet-Gomez I., 2011, Marsh D., 1994, Ting Y.L.T., 2011, Morgado M., Gaspar M., Régio M., 2018 та ін.). Зокрема, велика увага приділялася моделюванню ефективного середовища, яке сприяє розвитку пізнавальних здібностей студентів (Meyer O., Ting T., 2011). Великий внесок у сферу інтегративного навчання іноземної мови та спеціальності внесли також і Т. Гатчинсон (Thomas Hutchinson) та А. (Alan Waters) – 60-70-і роки 20 ст. – з підходом «Англійська мова для спеціальності» (English for Specific Purposes) (ESP) та їх послідовник Т. Дадлі-Еванс (Tony Dudley-Evans). Ними розроблена також і технологія реалізації міждисциплінарної взаємодії. Зокрема, виділяються три етапи спільної роботи викладачів-лінгвістів та фахових дисциплін: cooperation, collaboration і team-teaching [7; 6]. Слід зазначити, що європейські науковці не залишили поза увагою і проблему особистісно-професійної складової викладача. Зокрема, В. Павон (Victor Pavon) наголошує на необхідності формування у викладачів двоїстого типу компетентностей – відповідного рівня лінгвістичної компетентності та знаннями у сфері спеціальної професійної дисципліни [с. 65].

Аналіз вітчизняного досвіду інтегративного навчання іноземних мов та професійних дисциплін свідчить, що теорія міждисциплінарної інтеграції як засобу підвищення ефективності навчального процесу у вищій школі України розроблена достатньо (Авсюкевич Ю.С., Гришкова Р.О., Драб Н.Л., Личко П.Я., Микитенко Н.О., Секрет І.В.,

Пономаренко В.С., Тарнопольський О.Б. та ін.) Причому особливою увагою користується проблема інтеграції іншомовної, спеціальної та психолого-педагогічної підготовки (Гапон Ю.А., Данчева О.В., Максимчук Л.В., Поясок Т. та ін.). У наукових джерелах представлено авторське визначення інтегративного навчання, виділено його компоненти, визначено основні принципи, окреслені шляхи реалізації у вищих освітніх закладах; міждисциплінарна інтеграція розглядається як один із засобів оволодіння мовою для спеціальності, дається визначення білінгвізму, розглядається проблема навчального білінгвізму тощо (Хоменко О.В., 2015). Своє відображення проблеми білінгвізму знайшли і в інших працях наших науковців (Микитенко Н.О., 2009, Коляденко С.В., Ситняківська С.М., Сейко Н.А., 2020 та ін.). Вагомим внеском у теорію та практику білінгвального навчання є дисертаційне дослідження Ситняківської С.М., 2019, в якому представлено обґрунтування теоретико-методичних засад підготовки фахівців соціальної сфери на білінгвальній основі, розроблено модель та спроектовано зміст, форми і методи такої підготовки. Проведений аналіз фахової літератури свідчить про величезний потенціал білінгвального навчання – ефективної форми організації навчального процесу для підвищення якості підготовки майбутніх фахівців у вищій школі.

Як зазначалося вище, здійснювати білінгвальне навчання можливо лише завдяки міжкафедральній взаємодії. Проте на практиці реалізувати її досить складно. По-перше, міждисциплінарний підхід до проектування цілісного навчального процесу лише починає змінювати предметно-дисциплінарний. Не всі ВНЗ та кафедри готові ще до такої форми роботи. По-друге, слід враховувати і присутню в

наших ВНЗ інерційність, звичку до традиційних та добре знайомих форм організації навчального процесу, додаткове навантаження на викладачів кафедр тощо. Наприклад, для того, щоб розробити програму білінгвального професійно орієнтованого курсу, викладачі фахових дисциплін та іноземної мови повинні спільно: а) проаналізувати потреби професійного середовища майбутнього фахівця; б) сформулювати кінцеві завдання курсу; в) сформулювати і сформувати як лінгвістичні, так і професійні компетентності; г) розробити засоби контролю, які відрізняються від засобів контролю володіння іноземною мовою; д) розробити проблемно-комунікативні завдання професійного характеру із спеціальності тощо. Крім того, невід'ємною складовою професійної діяльності викладачів є вміння розробляти спеціалізовані навчальні посібники. Для цього вони повинні або відібрати та при необхідності адаптувати оригінальні навчальні матеріали з урахуванням рівнів володіння мовою студентами або навіть розробити нові у випадку їх відсутності. Тому впроваджувати інтегративне навчання через кафедральну взаємодію слід поступово, крок за кроком. На цьому шляху ми робимо лише перші кроки. Наприклад, реалізація моделі білінгвальної професійної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери, розробленої Ситняківською С.М., відбувалася на базі Житомирського державного університету імені Івана Франка, на соціально-психологічному факультеті (кафедра соціальних технологій) за спеціальністю «Соціальна робота». На кафедрі іноземної мови Київського національного лінгвістичного університету розробляється педагогічна концепція інтегративного навчання іноземних мов та професійних дисциплін у контексті міжкафедральної взаємодії. Визначено цілі та завдання концепції, проаналізовано передумови та

актуальність її розробки, представлено алгоритм реалізації міждисциплінарної інтеграції фахових предметів та іншомовної підготовки як засобу формування іншомовної професійної комунікативної компетентності – невід’ємної складової професійної компетентності майбутніх фахівців тощо.

У своїй дисертаційній роботі, монографії, публікаціях ми обґрунтували у контексті міжкафедральної взаємодії доцільність створення в структурі кафедр або поза ними (в залежності від фінансових можливостей ВНЗ) міжкафедральної навчально-наукової лабораторії та визначили її функції [5; 3, С. 262–266]. Зокрема, до першочергових функцій такої лабораторії відносимо створення дидактико-методичного забезпечення (інтегрованих програм спецкурсів, інтегрованих курсів для дистанційного навчання, інтегрованих текстових матеріалів, підручників, зокрема електронних, які могли б використовуватися поряд із стереотипними професійно орієнтованими навчальними посібниками, збагачуючи тим самим пізнавальний потенціал сучасного студента, який добре володіє комп’ютерними технологіями; спільних творчих проєктів, метою яких є вирішення проблемних виробничих ситуацій – кейсів; спільних міжнародних проєктів тощо. Це інтенсифікує впровадження інтегративного білінгвального навчання на міждисциплінарній основі та значно зменшить навантаження на викладачів при підготовці до занять. Якщо немає можливості створити зазначену вище лабораторію, то пропонується спільно працювати в педагогічних тандамах, педагогічних малих групах, які б перебрали на себе певні функції таких лабораторій. Вважаємо також за доцільне, враховуючи конкретні потреби та особливості замовників майбутніх фахівців, залучати до розробки інтегрованих

програм і представників організацій-замовників, реального бізнесу з метою відображення в них найактуальніших, найсвіжіших тенденцій, оскільки економіка і виробництво розвиваються швидше, ніж відбуваються зміни в освіті. Це ж стосується й інтегрованих спецкурсів, до розробки і читання яких також доцільно залучати представників виробництва та бізнесу. Тобто йдеться вже про інтегровані освітньо-виробничі програми. Вважаємо, що такі програми є ефективними, оскільки дозволяють забезпечити високу якість теоретичного навчання та практичної професійної підготовки, швидко реагувати на зміни в економіці та на ринку інтелектуальної праці.

Зупинимось на визначенні самого поняття «білінгвальне навчання». Білінгвальне навчання у сфері вищої фахової освіти окреслено як взаємопов'язану діяльність викладача і студентів у процесі вивчення дисциплін циклу професійної та практичної підготовки засобами рідної та іноземної мов, у результаті якої досягається певний рівень компетентностей, що забезпечує як глибоке засвоєння предметного змісту дисциплін цього циклу, так і відповідний рівень володіння іноземною мовою [2, с.16]. У контексті наших досліджень ми трактуємо білінгвальне навчання як спосіб організації навчального процесу на основі міждисциплінарної інтеграції фахових дисциплін та іноземної мови, спрямований на формування іншомовної професійної комунікативної компетентності як невід'ємної складової професійної компетентності, який враховує інтереси та потреби студентів, зумовлені специфікою майбутньої професії та передбачає спільну діяльність викладача та студента – суб'єктно-суб'єкту співпрацю. Зазначимо, що міждисциплінарна інтеграція у цьому випадку розглядається як апарат консолідації знань, як прагнення до цілісного сприйняття

світу, взаємопроникнення культур, зокрема виробничих [3, С. 192]. Це визначення корелює з висунутою нами стратегічною метою і одночасно критерієм ефективності системи іншомовної підготовки в Україні – формування *полікультурної мовної особистості*, здатної взаємодіяти з представниками різних культур і країн [3, С.30-31]. Кінцева мета іншомовної підготовки у вищих навчальних закладах, полягає у *формуванні полікультурної мовної професійної особистості*, готової до професійної міжкультурної комунікації і саморозвитку в умовах глобалізованого полікультурного та багатомовного інформаційного суспільства. Проміжна мета визначається як формування основ *вторинної мовної професійної особистості*, яка володіє іноземною мовою на рівні, достатньому для реалізації міжкультурного спілкування у професійній сфері; сприймає і поважає іншу культуру з її специфікою; поводить себе і діє в іншій виробничій культурі так само, як це роблять носії мови, тобто, особистість, яка проникає в дух і плоть іншої культури [там же]. Саме білінгвальний спосіб навчання, який передбачає, зокрема перебудову мовленнєвих механізмів особистості та створення -механізму переходу з однієї мови на іншу, сприяє реалізації стратегічної мети.

Теоретико-методологічні засади білінгвального навчання, як свідчить аналіз наукових досліджень, зазначених вище, базуються на теоріях, теоретичних положеннях та концепціях, зокрема: а) на діяльнісному підході як сучасній психологічній концепції; б) особистісно-орієнтованій парадигмі сучасної освіти; в) комунікативному та компетентнісному підходах тощо. Вважаємо за доцільне до базових підходів білінгвального навчання віднести також і культурно-інформаційну теорію освіти В.І.Лугового (2007), де освіта визначається як організоване освоєння культурного досвіду;

універсальною мірою організованості виступає інформація. Освіта розглядається як цілеспрямоване інформування особистості протягом життя [1, С.24]. Оскільки іншомовна підготовка сегмент освіти, то це твердження стосується і її. У дисертаційному дослідженні (Хоменко О.В., 2015) зазначено, що іноземна мова як і кожна мовна система є суспільно-історичний продукт, в якому знаходить відображення як культурний досвід народу, так і набутий поколіннями різних народів соціально-культурний досвід – власний і чужий – є одночасно і передавачем інформації. Тобто, іноземна мова служить не лише засобом оволодіння соціокультурним досвідом представників іншої лінгвокультурної спільноти, а й посередником у міжкультурному спілкуванні. Вважаємо, що суто мовні засоби не є єдиним інструментом для досягнення взаєморозуміння, зокрема, і в професійній сфері. Уявлення про культурну інформацію, правила, норми поведінки, ціннісні орієнтації партнерів, представників іншої виробничої культури тощо, також надзвичайно важливі, оскільки, зокрема і вони зумовлюють успішність адаптації особистості до умов глобалізованого полікультурного світу. Саме на успішну самореалізацію майбутніх фахівців і спрямоване білінгвальне навчання, а тому віднесення культурно-інформаційної теорії до його теоретико-методологічних засад є, на нашу думку, виправданим.

Проникнення в чужу культуру та толерантне сприйняття її, обмін ідеями тощо – всі ці речі є особливо актуальними і для виробничої культури, а, отже, і для білінгвального навчання, де моделюється професійне середовище. Зазначені якості формуються на основі гуманізму. Звідси, *гуманізм, гуманістичні концепції* розглядаються нами як ще одна методологічна складова білінгвального навчання. Це твердження корелює із зміною педагогічної парадигми, яка на

передній план висунула гуманістичні ідеї та орієнтири, спрямовані на особистість майбутнього фахівця. Особливої ваги набули такі якості особистості як індивідуальність, освіченість, самостійність, неординарність, творчість. Звідси, затребуваність фундаментальної гуманістичної бази, на якій ґрунтується гуманізована система вищої професійної освіти та іншомовна підготовка як її сегмент. Все викладене і зумовило віднести гуманістичні концепції до методологічних складових білінгвального навчання. Не заперечуючи фундаментальної цінності ідей гуманістичної педагогіки 20 століття, зазначимо, що глобалізаційні процеси породжують нові форми гуманізму, зокрема: *глобальний гуманізм* (Куликова І.В., 2004), орієнтований на формування загальнолюдських цінностей, на ствердження цінності людини; *новий гуманізм* (І. Бокова, 2012), спрямований на побудову відповідального і солідарного світу, основою якого є повага до культурного різноманіття та розуміння того, що кожна культура може зробити свій внесок у зміцнення спільних цінностей; *інформаційний гуманізм* (Давиденко Е.М., 2013), як умова формування цивілізації нового типу, як гарант якісного життя людини в інформаційному суспільстві та інформаційних технологіях, як засіб досягнення гуманістичних цілей. Всі ці нові тенденції у гуманістичних теоріях повною мірою відповідають цілям і завданням білінгвального навчання.

Вважаємо за доцільне до теоретико-методологічної бази білінгвального навчання віднести і аксіологічний (ціннісний) підхід. Доцільність такого підходу зумовлюється завданнями, які стоять перед сучасною професійною вищою школою. Одним із пріоритетних завдань є створення моделі підготовки конкурентоспроможного фахівця. Проте, на наше переконання, самої лише здатності конкурувати недостатньо для життя в людському співтоваристві. Щоб успішно

самореалізуватися, особистість повинна адекватно ставитися до реальності, її поведінка повинна відповідати не лише зовнішнім правилам, але й внутрішнім регуляторам – моральності, честі, совісті, професійній та соціальній відповідальності тощо. Тобто, йдеться про ціннісні орієнтири як засіб соціалізації майбутнього фахівця. Саме тому *аксіологічний (ціннісний) підхід* ми відносимо до методологічних основ білінгвального навчання.

Висновки. 1. Аналіз досліджень з проблем білінгвального навчання засвідчив, що цей напрямок ще не набув достатнього розвитку у вищій школі України. Проте білінгвальний фахівець у сучасному інформаційному суспільстві – це реальність сьогодення, що і продиктувало необхідність спроби представити своє бачення білінгвального навчання. У дослідженні надано авторське визначення поняття білінгвального навчання, яке відповідає стратегічній меті іншомовної підготовки; доповнено перелік теорій та концепцій, які складають теоретико-методологічні засади білінгвального навчання.

2. Теоретичне значення дослідження полягає в аналізі та теоретичному узагальненні наукової проблеми білінгвальної підготовки у контексті міжкафедральної взаємодії.

3. Матеріали дослідження можуть бути використані викладачами предметних кафедр та кафедр іноземних мов при розробці міждисциплінарних курсів та інтегративних програм, особливо при визначенні їх цілей та завдань, відборі навчального матеріалу.

4. Проблема білінгвального навчання потребує теоретичної та практичної розробки його аспектів, а саме: подальшого розвитку теоретико-методологічних засад білінгвального навчання; розробку інноваційних моделей навчання; інноваційних методик, зокрема використання

комп'ютерних та мобільних технологій, освітніх комп'ютерних платформ тощо; пошук нових інтерактивних методів і форм такого навчання, видів контролю та корекції навчальних результатів студентів, які базуються на об'єднаних знаннях; розробку спеціальних курсів іноземною мовою, інтегративних програм, навчально-методичних комплексів.

Список використаних джерел:

1. Луговий В.І. Інформація, інформаційне суспільство та інформаційна роль освіти (теоретико-методологічний погляд) / В.І. Луговий // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова : зб. наук. пр. — К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. – Вип. 11 (24), С. 93–102, (Серія № 7. Релігієзнавство. Культура. Філософія).

2. Ситняківська С.М. Теорія і методика підготовки фахівців соціальної сфери на білінгвальній основі в університетах: автореф. дис... на здобуття наукового ступеня доктора пед.наук. Спец.13.00.04-теорія і методика професійної освіти – Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2019, 40 с.

3. Хоменко О. В. (2014). Іншомовна підготовка студентів економічних спеціальностей в контексті глобалізації: монографія / О. В. Хоменко. – Київ: КНУТД, 364 с.

4. Хоменко О.В. (2015). Тенденції іншомовної підготовки студентів економічних факультетів у контексті глобалізації: теоретико-методологічний аспект: дис. ... док. пед.наук: 13.00.04/ Нац. акад.пед.наук України , Ін-т вищ. освіти, 425 с.

5. Хоменко О.В. (2019). Міждисциплінарна інтеграція як механізм формування професійної мовної особистості. // Педагогічні науки, Херсонський державний університет, випуск № 88, С. 144 –149.

6. Dudley-Evans T., St. John M. J. (2010). Development in English for Specific Purposes (A multi-disciplinary approach): Cambridge: Cambridge University Press, pp.301.

7. Hutchinson T. (1987). English for Specific Purposes: A Learner-centered Approach. T. Hutchinson, A. Waters. Cambridge: Cambridge University Press, 315 p.

8. Marsh D. (1994). Bilingual Education & Content and Language Integrated Learning. Paris: International Association for Cross-cultural Communication, Language Teaching in the Member States of the European Union (Lingua), University of Sorbonne, P. 49. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/60884824.pdf>

9. Pavón, V.; Ellison, M. (2013). Examining Teacher Roles and Competences in Content and Language Integrated Learning (CLIL). LINGVARVMARENA- Vol. 4, 2013, p. 65-78. URL: <https://ler.letras.up.pt/uploads/ficheiros/12007.pdf>

ODDÍL 3. PRÁVNÍ VĚDY

§3.1 ТИНЬОВИЙ РИНОК ТЮТЮНОВИХ ВИРОБІВ (Романенко Є.О., Збройні Сили України, Гурковський В.І., Збройні Сили України)

Вступ. Видатки на оборону, які щомісяця вимірюються сотнями мільярдів гривень, залишаються найбільшим викликом бюджету другого року війни. При цьому в уряді не помічають потенційні десятки мільярдів гривень додаткових надходжень до казни. У магазинах, біля виходів з підземних переходів та в кіосках можна придбати тютюнові вироби з позначкою duty-free. З таких цигарок виробники не сплачували жодних податків. Мільярди гривень повз бюджет. [1] Що не так з ринком тютюну. Схема з торгівлею цими цигарками набула таких масштабів, що нею зацікавилися у Верховній Раді.

Виклад основного матеріалу. Економічна правда опублікувала Аналіз вироків за так звані економічні злочини (ст.199-235 Кримінального кодексу) з 2017 року по перший квартал 2023 року. Справи виглядають погано. Наймасовіша з точки зору кількості справ і вироків – стаття 204 Кримінального кодексу (КК) "Незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів". За зазначений час кількість вироків за цією статтею впала майже втричі – до 100 в кінці 2022 року. За січень-березень цього року за нею суди ухвалили 35 вироків. Схоже, при збереженні цієї тенденції 2023 рік буде таким же, як попередній. Звісно, кількість вироків не свідчить про ефективність системи. Оптиміст сказав би, що кількість вироків зменшується, бо люди менше порушують закон.[2]

Комітет Верховної Ради з питань фінансів, податкової та митної політики 8 травня 2023 року, прийняв рішення про незадовільний стан дотримання законодавства, що регулює обіг підакцизних товарів. Йдеться про забезпечення організації роботи щодо боротьби з тіншовим ринком такої продукції, а саме з нелегальним ввезенням, виробництвом та торгівлею тютюновими виробами, алкогольними напоями та пальним. На одностайну думку членів комітету, дотримання законодавства в цій галузі лише бажати кращого.

За словами голови Комітету Верховної Ради України з питань фінансів, податкової та митної політики Данила Гетманцева, ситуація на ринку підакцизних товарів така:

- організовані злочинні групи продовжують роботу, незважаючи на війну;
- на ринку вочевидь побільшало нелегального спирту;
- деякі виробники контролюються росіянами;
- на легальному ринку податкове навантаження різних суб'єктів відрізняється в декілька разів;
- кустарні виробництва тютюну процвітають, широко використовуючи для реалізації безакцизної продукції рекламу в соцмережах і на сайтах.

«Загалом втрати надходжень від трьох підакцизних товарів оцінюю щонайменше в \$1 млрд. Вирішення проблеми бачимо в об'єднанні зусиль і відповідальності всіх правоохоронних органів із визначенням чітких строків», – підсумував він.[3]

Найгірша ситуація спостерігається в роботі контролюючих та правоохоронних органів на ринку виробництва та обігу тютюнових виробів. За даними компанії Kantar Ukraine, яка регулярно аналізує тіншовий ринок тютюнових виробів, у 2022 році його обсяг становив 19,9%. В окремі періоди 2022 року поза державним наглядом

продавалися 22% цигарок, це найвищий рівень за всю історію спостережень. Подібні дані наводить центр економічних досліджень “CASE-Україна”. За розрахунками його експертів, у 2022 році 20,1% ринку тютюнових виробів перебували в тіні.[4]

Згідно з останнім дослідженням «Kantar Україна» нелегальний ринок тютюну, у 2023 році, сягнув 21,9%. Так, незважаючи на перевиконання індикативних показників надходження акцизного податку, окремі вітчизняні виробники зменшили надходження у 2023 році в порівнянні з минулим роком.

Високий рівень тіньового ринку має кілька наслідків. Перший стосується впливу споживання нелегальної продукції на здоров'я людей. Виробники контрафакту не відповідають за те, що їхня продукція вироблена не відповідно до стандартів.

Другий наслідок – фіскальний. Аби вплив ціни на споживчі звички українців був відчутним, держава встановлює суттєвий розмір акцизів. Наприклад, у ціні пачки цигарок за 85 грн. частка податків становить близько 53 грн., тобто понад 60%, пояснили ЕП в одній з міжнародних тютюнових компаній.

Крім благородної мети – збереження здоров'я українців – акциз ще й суттєве джерело надходжень до бюджету. У 2022 році держава збрала з виготовленої в Україні підакцизної продукції 60,7 млрд. грн. Дві третини від цієї суми (40,3 млрд. грн.) становив акцизний податок з тютюну.

У 2023 році надходження від внутрішніх акцизів мають зрости. Відповідно до закону про держбюджет, з виготовленої в Україні підакцизної продукції держава планує зібрати 64,35 млрд. грн. акцизного податку. Причому майже весь приріст повинні забезпечити тютюнові вироби (46,0 млрд. грн.).

Сума зборів могла б бути набагато вищою, якби не масштабні ухилення від сплати цього податку. За розрахунками Kantar, обсяг несплачених податків з проданих у 2022 році нелегальних цигарок міг становити 19,14 млрд. грн.[4]

Свіжі дані. В лютому 2023 року Бюро економічної безпеки припинили роботу цехів на Закарпатті та Миколаївщині, в яких нелегально вироблялись фальсифіковані тютюнові вироби. Детективи Бюро провели обшуки місць з незаконного виробництва фальсифікату. Орієнтовна вартість вилучених цінностей становить 70 млн. грн.

Зокрема за результатами спільних обшуків за участі співробітників СБУ та прикордонників у Миколаївській області було вилучено дві лінії для виготовлення тютюнових виробів різних марок орієнтовною вартістю по 10 млн. грн. кожна. Одна з них вже працювала, друга – готувалась для запуску.

Також вилучили верстат для пакування цигарок у пачки, прилад для сушіння тютюну та його подрібнення, верстат для упаковки цигарок. Правоохоронці також виявили 114 ящиків вже готових цигарок, різних торговельних марок без марок акцизного податку орієнтовною вартістю 2,7 млн. грн, 10 мішків з тютюном тощо.

На Закарпатті під час обшуків було виявлено та вилучено лінію для незаконного виготовлення тютюнових виробів повного циклу вартістю близько 15 млн. грн. А також готові цигарки різних марок, близько 5 тонн тютюну та 7 тонн подрібненого тютюну загальною приблизною вартістю 3 млн. грн, 7 ящиків акцизних марок, пакувальну та марочну лінію. Також на виробництві виявили підроблені марки акцизного податку Молдови, різні упаковки, компоненти для виготовлення цигарок та інші товарно-матеріальні цінності необхідні для повного циклу виробництва цигарок.[5]

В березні 2023 року Бюро економічної безпеки проводило обшуки на тютюновій фабриці у Львівській області, перевіряють факт виготовлення контрафакту. Службових осіб компанії підозрюють у виготовленні, зберіганні тютюнових виробів, що не оклеюються марками акцизного податку.

Такі господарські операції не відображалися в бухгалтерському, податковому обліках та здійснювалися без декларування отриманих доходів від їх реалізації. За даними ЕП, йдеться про Винниківську тютюнову фабрику бізнесмена Григорія Козловського.[6]

В кінці лютого 2023 року Бюро економічної безпеки арештувало більше 450 автомобілів одного з найбільших дистриб'юторів тютюнової продукції ТОВ "Гедіс Україна" для відшкодування завданих державі збитків у сумі 270 млн. грн. Слідство встановило, що службові особи згаданого товариства у 2020-2021 роках документально оформили продаж тютюнових виробів на адресу низки підприємств із ознаками фіктивності. Загальна вартість реалізованих підакцизних товарів становить 1,17 млрд. грн. Насправді жодного продажу тютюнових виробів цим компаніям не здійснювалося. Реалізація відбувалася поза обліком за готівку, в т.ч. через мережу власних магазинів роздрібною торгівлі. Для приховування таких господарських операцій компанія не відображала їх в бухгалтерському обліку та фінансовій звітності підприємства.

"Таким чином компанія умисно ухилилася від сплати податку на прибуток та акцизного податку, що призвело до фактичного ненадходження до бюджету коштів в розмірі понад 270 млн грн", - зазначили в Бюро.

Аналізуючи господарську діяльність компанії-дистриб'ютора, згідно з відомостями Єдиного державного

реєстру транспортних засобів, у власності товариства перебуває понад 450 автомобілів. Ймовірно, ці авто були придбані внаслідок умисного ухилення від сплати податків, тобто набуті протиправним шляхом, та використовувалися для транспортування товару.[7]

Tedis Ukraine, створена в 2011 році ТОВ "Торгова компанія "Мегаполіс-Україна", в травні 2016 року була перейменована на ТОВ "Тедіс Україна". У 2011-2012 роках кожен із найбільших виробників сигарет на Україні скоротив кількість прямих контрактів з дистриб'юторами з кількох десятків до одного спільного для всіх – "ТЕДІС Україна". Як наслідок, у 2013 році "ТЕДІС Україна" стає монополістом на ринку з часткою 99,43%", - заявили в АМКУ.

Одночасно зазначені виробники встановили схожі критерії до потенційних покупців (у т.ч. поставка (доставка) сигарет у віддалені райони), яким не відповідає жоден із суб'єктів господарювання. Жодна компанія не може вийти на ринок дистрибуції сигарет та/або придбавати сигарети безпосередньо у виробників, а змушена купувати їх у "ТЕДІС Україна" (або у його покупців)", - додали в прес-службі Антимонопольного комітету.

Скандал навколо компанії "Тедіс Україна" спалахнув наприкінці березня 2017 року.31 березня генпрокурор повідомив про обшуки у "Тедіс" та . Міністр внутрішніх справ аваков звинуватив компанію. пов'язаною з російським олігархом Ігорем Кесаєвим, у фінансуванні тероризму.

"У справі компанії "Тедіс Україна", проводять понад 100 обшуків у декількох містах України", - повідомляв міністр. Міністр також звинуватив тютюнового монополіста в "допомозі терористичним організаціям псевдо республік та несплаті податків".

В жовтні 2019 року Антимонопольний комітет оштрафував компанії-виробників тютюнових виробів "Філіп Морріс", "Джей Ті", "Імперіал Тобакко", "Бритіш Американ Тобакко", "Прилуки", а також реалізатора "Тедіс" (на 3,6 млрд. грн.) на загальну суму 6,5 мільярда гривень за узгоджені антиконкурентні дії. Зібраними у справі доказами доведено, що поведінка цих компаній була погодженою, а результатом співпраці з єдиним і спільним для всіх виробників дистриб'ютором на ринку первинного продажу сигарет стало створення і підтримання штучних бар'єрів, що перешкоджали виходу на ринок інших суб'єктів господарювання.[8]

В останні роки найбільший внесок у формування чорного ринку в Україні вносить реалізація цигарок, призначених для магазинів безмитної торгівлі – duty-free. Продукцію для таких магазинів виробляють українські тютюнові фабрики. Однак, на відміну від цигарок для внутрішнього ринку, на неї не нараховуються непрямі податки, тобто ПДВ та акциз.[4]

Товари з duty-free не можна продавати у звичайних магазинах. Однак саме цим займаються зловмисники, оминаючи сплату значних обсягів податків до бюджету.

За даними Державної митної служби, в Україні зареєстровані 48 магазинів безмитної торгівлі. Після початку великої війни більшість з них припинили роботу разом із закриттям аеропортів.

У 2022 році працювали лише магазини на наземних пунктах пропуску на західному кордоні. Таких магазинів у Державній митній службі зареєстровано 15. Попри зменшення кількості магазинів duty-free у три рази, обсяги продажів цигарок у безмитному режимі знизилися лише на 27% (з 27,2 млн. пачок у 2021 році до 19,9 млн. пачок у 2022 році).

Такий дисонанс виглядає дивно, адже українці найчастіше купували товари в магазинах безмитної торгівлі в аеропортах, тоді як про існування таких магазинів у наземних пунктах пропуску багато хто навіть не здогадувався, проїжджаючи повз них на автобусі або автомобілі.

Ці дані виявилися підозрілими і для членів тимчасової слідчої комісії (ТСК) Верховної Ради. Вони виявили, що багато цигарок не доїжджають до магазинів duty-free, а продаються в середмісті столиці. Для виробництва цигарок нібито для duty-free або просто контрафакту тютюнові фабрики задіюють окремі виробничі лінії.

В одній з міжнародних тютюнових компаній, яка працює в Україні, підрахували, що таке устаткування коштує близько 1 млн дол. Якщо його використовувати для виготовлення незаконної продукції, то цю суму можна повернути за шість-сім місяців.

Тимчасом правоохоронці не помічають виробництво нелегальних цигарок.

Навіть коли вони навідуються на тютюнові фабрики та виявляють там коробки з цигарками без акцизних марок, то не можуть нічого зробити. Власники та менеджери фабрик пояснюють наявність безакцизних цигарок замовленнями магазинів duty-free.

Самі магазини duty-free для легалізації “чорного” тютюну підробляють звітність. Інколи це призводить до конфузних ситуацій із статистикою продажів. Так, у деяких магазинах безмитної торгівлі продаються по 30-35 пачок цигарок на один чек. У магазинах пункту пропуску Шагині, Рава-Руська, Краковець, Порубне-Сірет – від 25 до 31 пачки на 1 касовий чек; Ягодин, Малий Березний-Убля, Ужгород-Вишне Немецьке – 12-15 пачок на 1 касовий чек; Чоп-Захонь, Орлівка, Вило-Тісабеч, Лужанка-Берегшурань – 6 пачок на

1 касовий чек і т.д. Це при тому, що через кордон дозволено перевозити щонайбільше по дві пачки на людину.

Безмитні цигарки стараються реалізовувати одразу ж, щоб вони не залежувалися на складах, пояснює голова парламентської ТСК Ярослав Железняк. Для реалізації незаконного тютюну в популярних месенджерах створюють групи та канали, де кожен може придбати собі гуртову партію цигарок для duty-free і продавати їх з великою націнкою в людних місцях. Під час квітневого засідання ТСК депутати навіть надали правоохоронцям перелік місць, де можна придбати цигарки з duty-free. Деякі з них розташовані в центрі Києва.

За даними Kantar, у 2022 році 64% фіктивного виробництва цигарок для duty-free припадали на ТОВ “Винниківська тютюнова фабрика”. Як свідчать дані YouControl, ця компанія входить до групи впливового львівського бізнесмена, колишнього депутата Львівської облради, почесного президента ФК “Рух” Григорія Козловського.

У березні співробітники Бюро економічної безпеки, як уже було сказано раніше, обшукали приміщення фабрики і виявили 1,6 млн пачок цигарок без акцизних марок. “У податках це 85 мільйонів гривень. Очікуємо на розповідь про те, як виробник ось-ось збирався продати тютюн винятково через мережу duty-free”, – сказав голова податкового комітету парламенту Данило Гетманцев. Щоправда, обшуки не зупинили роботу фабрики. Вона продовжує працювати та випускати тютюнову продукцію, зазначає Железняк.

Ще один великий виробник нелегального тютюну – компанія “Юнайтед табако”, яку пов’язують з колишнім депутатом від “Народного фронту” Миколою Мартиненком. Закриття її фабрики в Жовтих Водах стало чи не найбільшою

перемогою в боротьбі з тіньовою економікою, про яку люблять говорити народні депутати. Ця подія навіть вплинула на розмір тіньового ринку цигарок. За даними Kantar, восени 2022 року він знизився з 21,9% до 17,8%.

Обладнання фабрики в Жовтих Водах відправили на зберігання на склад у Кам'янець-Подільський на Хмельниччині. Водночас, як повідомляють співрозмовники ЕП на ринку тютюнових виробів, фабрика ожила на Тернопільщині.[4]

Кричущою залишається ситуація з порушенням законодавства при здійсненні діяльності з роздрібною продажу тютюнових та алкогольних виробів: без реєстрації суб'єктом господарювання; без ліцензій; без марок акцизного податку, або з підробленими марками; без реєстратора розрахункових операцій, програмного реєстратора розрахункових операцій, без зазначення коду згідно з УКТ ЗЕД, продажу таких товарів 266необлікованих у встановленому порядку, тощо.

Моніторингом відкритих джерел мережі Інтернет виявляються сотні пропозицій придбання фальсифікованої підакцизної продукції: нелегальні веб-сайти з продажу незаконно виготовленого спирту, лікєро-горілкової продукції, тютюнових виробів; Інтернет платформи нелегального продажу підакцизних товарів, в тому числі, в соціальних мережах Telegram, Facebook. Боротьба з таким явищем не має обмежуватись «блокуванням» зазначених інтернет-ресурсів, а встановленням причетних до цієї діяльності осіб та притягнення до відповідальності виготовлювачів.[3]

Попри спроби правоохоронців боротися з незаконним виробництвом, тіньовий ринок тютюнових товарів перебуває біля своїх рекордних показників. За даними Kantar, у лютому 2023 року частка «тіні» становила 20,2%. Як і раніше,

більшість незаконних цигарок маркують позначкою duty-free, а першість у їхньому виробництві залишається за Винниківською тютюновою фабрикою.

Враховуючи зазначене та керуючись Законом України «Про комітети Верховної Ради України», в межах виконання контрольної функції, Комітет Верховної Ради з питань фінансів, податкової та митної політики 8 травня 2023 року вирішив:

Рекомендувати Державній податковій службі України:

1. створити робочі групи зі складу представників Бюро економічної безпеки України, Національної поліції України, Державного бюро розслідувань на центральному рівні для активізації боротьби з тіншовим ринком підакцизної продукції, а саме з нелегальним ввезенням, виробництвом та торгівлею тютюновими виробами, алкогольними напоями та пальним, визначити напрямки роботи таких груп, розробити плани їх роботи з чіткими термінами виконання та відповідальними виконавцями заходів відповідно до рекомендацій, наведених нижче.

2. Провести перевірки:

- виробників тютюнових виробів та імпортерів щодо питань виробництва та обігу тютюнової сировини (перелік № 1).

Термін – 25.05.2023;

- ліцензіатів, які здійснюють роздрібну торгівлю тютюновими виробами з порушенням чинного законодавства (переліки № 3 та № 8).

Термін – на постійній основі;

- провести перевірку дотримання законодавства посадовими особами ДПС, відповідальними за роботу податкових постів та працівниками таких податкових постів управління контролю за підакцизними товарами ГУ ДПС

областей та у м. Києві. Про результати проведеної роботи поінформувати Комітет.

Рекомендувати Бюро економічної безпеки України: в межах кримінально-процесуального та адміністративного законодавства вжити заходів щодо виявлення та припинення:

- незаконної діяльності суб'єктів господарювання або фізичних осіб, які здійснюють виробництво тютюнової продукції з порушенням чинного законодавства (у тому числі відповідно переліку № 1).

Термін – 25.05.2023;

Рекомендувати Національній поліції України в межах кримінально-процесуального та адміністративного законодавства вжити заходів щодо виявлення та припинення:

- стихійної нелегальної торгівлі алкогольною продукцією, в т.ч. на ринках та через роздрібні мережі (в т.ч. магазинах, кіосках, пересувних об'єктах торгівлі). За результатом виявлених порушень забезпечити викриття осіб задіяних в ланцюзі постачання нелегальної алкогольної продукції.

Термін – на постійній основі;

- стихійної нелегальної торгівлі тютюновою продукцією, в т. ч. На ринках та через роздрібні мережі (в т. ч. Магазилах, кіосках, пересувних об'єктах торгівлі) з порушенням порядку провадження господарської діяльності (у тому числі відповідно переліків № 6 та № 8).

Термін – 19.07.2023;

- реалізації нелегальної тютюнової продукції та нелегальної алкогольної продукції через мережу Інтернет, у тому числі за допомогою мобільних додатків Viber, WhatsApp, Telegram та сайтів (у тому числі сайтів, відомості щодо яких були передані ДПС).

Термін – на постійній основі.[3]

Схоже, у владних кабінетах зрозуміли, що сподіватися на правоохоронців у боротьбі з незаконним обігом цигарок не варто. Тому депутати вирішили вдатися до радикальних заходів. У Верховній Раді 18.11.2022 зареєстровано проект закону №8174-1 народного депутата Холодова А.І.[9] та альтернативний проект закону №8174- 2 народного депутата Дубінського О.А.[10] щодо посилення заходів контролю за обігом підакцизних товарів. Розгляду проектів закону ще не відбулося, але при ознайомленні з ними, на нашу думку, можна виділити слушні пропозиції.

Перша – заборона роботи магазинів duty-free на автомобільних пунктах пропуску. На цій пропозиції, зокрема, наполягає Державна митна служба. В умовах, коли в Україні не працюють магазини безмитної торгівлі в аеропортах, такий крок означатиме кінець ери duty-free щонайменше до закінчення війни. У ДМС кажуть, що в Євросоюзі магазини duty-free в наземних пунктах пропуску відсутні. Проте між країнами ЄС немає таких пунктів, тож і магазинів безмитної торгівлі там не може бути.

Друга пропозиція менш радикальна: заборонити торгівлю підакцизною продукцією в магазинах безмитної торгівлі, проте дозволити продавати там інші товари.

Третя ідея – дозволити продавати підакцизні товари в магазинах duty-free, проте обкладати їх усіма податками та митом. Іншими словами – продавати в duty-free звичайні цигарки.

Останні дві пропозиції означали б заборону на виробництво безакцизних цигарок в Україні. Це могло б спростити боротьбу з їх продажем у неналежних місцях.

Висновки. За даними дослідження, проведеного Kantar Ukraine, обсяг тіньового ринку сигарет в Україні оцінюється у 8,5 млрд. штук сигарет, а сума несплачених податків до

бюджетів України – 19,14 млрд. гривень. Частка нелегальної тютюнової продукції від загального обсягу ринку в Україні станом на серпень 2022 року складає 21,9%. Водночас, у 2021 році така частка складала 16,9%, а у 2020 році – 6,9%. При цьому частка нелегальної тютюнової продукції продовжує зростати за рахунок підробленої продукції та продукції, маркованої Duty Free чи для експорту, що нелегально реалізується в Україні. Близько 36,5 відсотків нелегальної тютюнової продукції в Україні становить підроблена продукція, 55,7 відсотків – продукція, маркована Duty Free чи для експорту, а решта – контрабанда.

Водночас, боротьба із нелегальним ринком підакцизних товарів не може здійснюватися без посилення заходів контролю за суб'єктами, які здійснюють роздрібну торгівлю алкогольними напоями та тютюновими виробами, зокрема, фальсифікованою продукцією, без марок акцизного податку чи з підробленими марками акцизного податку, без використання реєстраторів розрахункових операцій, програмних реєстраторів розрахункових операцій та/або без належного забезпечення виконання РРО/ПРРО фіскальних функцій. Тому Комітет Верховної Ради з питань фінансів, податкової та митної політики 8 травня 2023, в межах виконання контрольної функції, розробив доручення правоохоронним органам по боротьбі з тіньовим ринком підакцизних товарів.

У Верховній Раді ще 18.11.2022 зареєстровано проект закону №8174-1 народного депутата Холодова А.І. та альтернативний проект закону №8174- 2 народного депутата Дубінського О.А. щодо посилення заходів контролю за обігом підакцизних товарів. Розгляду проектів закону ще не відбулося.

Список використаних джерел:

1. Романенко Є.О. Щодо криміналізації контрабанди товарів та підакцизних товарів, а також недостовірного декларування товарів //Moderní aspekty vědy: XXVI. Díl mezinárodní kolektivní monografie / Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o., 2022.- str.302-323

2. З економікою відбувається щось не те. І не тільки через війну <https://www.epravda.com.ua/weeklycharts/2023/04/13/699080/>

3. Рішення про стан дотримання законодавства, що регулює обіг підакцизних товарів, та забезпечення організації роботи щодо боротьби з тіньовим ринком підакцизної продукції, а саме з нелегальним ввезенням, виробництвом та торгівлею тютюновими виробами, алкогольними напоями та пальним: Комітет з питань фінансів, податкової та митної політики від 08 травня 2023 року протокол № 136 <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/vzayemodiya-z-vr-ukrayini/committees/day?date=2023-05-08>

4. Рада хоче обмежити роботу duty-free, щоб побороти тіньовий ринок тютюну <https://bizagro.com.ua/rada-hoche-obmezhati-robotu-duty-free-shhob-poboroti-tinovyj-rinok-tyutyunu/>

5. БЕБ виявило нелегальні тютюнові цехи в двох областях: вилучили обладнання та тютюну та 70 млн. www.epravda.com.ua/news/2023/02/17/697184/

6. Правоохоронці проводять обшуки тютюнової фабрики на Львівщині <https://www.epravda.com.ua/news/2023/03/6/697726/>

7. БЕБ арештувало понад 450 автівок дистриб'ютора тютюнових виробів "Тедіс" <https://www.epravda.com.ua/news/2023/02/28/697539/>

8. Найбільших виробників сигарет оштрафували на мільярди гривень за участь у "картелі" <https://www.epravda.com.ua/news/2019/10/10/652458/>

9. Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо посилення заходів контролю за обігом підакцизних товарів: проект Закону від 18.11.2022 №8174-1 <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40861>

10. Про внесення змін до Прикінцевих положень Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо посилення заходів контролю за обігом підакцизних товарів: проект Закону від 18.11.2022 №8174-2 <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40867>

§3.2 ОСОБЛИВОСТІ ПРОТИДІЇ ОРГАНІЗОВАНИЙ ЗЛОЧИННОСТІ В НІДЕРЛАНДАХ ТА ІТАЛІЇ ЯК ПОЗИТИВНИЙ ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ (Єфімов В.В., Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, Єфімова І.В., Університет митної справи та фінансів)

Вступ. Організована злочинність в Україні залишається на сьогодні серйозною і поки що невирішеною проблемою. Попри численні декларації про загрози, які несе організована злочинність національній безпеці України, запобігання її проявам та їх нейтралізація поки що проходять стадії реформування.

Подолання негативної ситуації, що склалась у світі й в окремих країнах з організованою злочинністю, потребує спільних скоординованих дій світового співтовариства, усунення суперечностей між законодавством різних країн. Урахування прогресивного та ефективного міжнародно-правового досвіду є вкрай необхідним для розробки власних заходів запобігання та протидії організованих злочинності. Як слушно зауважив В.В. Голіна, кримінологічна політика України повинна враховувати останні сучасні українські й зарубіжні її досягнення [1].

Виклад основного матеріалу. Стосовно досвіду Нідерландів, проведене дослідження виявило, що специфікою цієї країни є те, що при розробці заходів протидії організованих злочинності важливою складовою є оцінка впливу негативних наслідків організованої злочинності, в основу якої покладено концепцію збитків (шкоди).

Найбільш часто й ефективно ця концепція застосовується саме в цій країні. Виходячи із сучасного досвіду оцінювання організованої злочинності, особлива увага приділяється впливам організованих злочинних груп на

суспільство, контрстратегіям, що використовуються ними, легальним і нелегальним ринкам збуту.

Не існує офіційного ранжирування організованих злочинних груп, які спричиняють найбільшу шкоду суспільству. Між тим, науковці й практичні працівники вважають, що можна класифікувати ті види злочинів, які розглядаються як пріоритетні і включають суто організовану злочинну діяльність як таку, а також злочинність, пов'язану з насильством над особою, контрабанду наркотиків (зокрема, екстазі). Саме ті злочинні спільноти, які скоюють ці види злочинів, вважаються такими, що завдають найбільших збитків. Це питання широко досліджується голландськими вченими.

Концепція збитків відіграє особливу роль при виборі послідовності дій при розслідуванні організованої злочинної діяльності цільовими міжвідомчими командами — слідчими бригадами. Беруться до уваги такі сфери, яким заподіюється найбільша шкода: злочини проти життя і здоров'я людини; шкода особистому майну або особистій чи діловій сфері фізичної (юридичної) особи; шкода урядовим та іншим державним органам управління (наприклад, шляхом корупції). Пріоритетними вважаються ті розслідування організованих злочинних груп, які охоплюють вищенаведені категорії.

При розробці слідчих заходів ураховується інформація за різними аспектами. На практиці часто існує зв'язок між тим видом злочину, який вчинює група, та розрахунком розміру збитків. Яким чином слідчі команди здійснюють розстановку пріоритетів при розслідуванні кримінальних справ, було докладно проаналізовано в документі «Встановлення пріоритетів для національної боротьби проти організованої злочинності» (Prioriteitstelling bij het landelijk optreden tegen

georganiseerde misdaad), опублікованому Генеральною прокуратурою в 2007р. [2].

Формально цей документ не надає переліку найбільш небезпечних контрстратегій, що використовують злочинці для захисту від викриття правоохоронними органами. Однак у ньому наводяться деякі приклади, такі, як корупція; придбання інформації (обмеженого або службового використання); проникнення в стратегічні місця (на важливі посади); шантаж; контрпостереження/стеження з використанням різних приладів; розповсюдження чуток; агресивна поведінка стосовно розслідування та судового переслідування, наприклад вчинення тиску на цивільних службовців та членів їх родин, створення умов для шантажу. Усі вони враховуються в практичній діяльності слідчих команд. У цьому документі не надано переліку нелегальних ринків збуту, але вважаються найбільш пріоритетними виробництво наркотичних засобів, нелегальна торгівля ними, зокрема екстазі. Таким чином, можна зробити висновок, що ринок амфетамін стимуляторів оцінюється як такий, що завдає найбільшої шкоди.

На офіційному рівні вважається, що жоден легальний сектор країни не знаходиться під значним негативним впливом організованої злочинності. Проте, зважаючи на те, що шкода урядовим та іншим органам державної влади розглядається як один із чотирьох важливих аспектів шкоди суспільству, можна зробити висновок, що державний сектор є такою сферою, яка є найбільш доступною для злочинців.

У плані з національної безпеки Нідерландів прийнято до уваги такий аспект злочинності, як нанесена шкода громадянам і суспільству. Підкреслено, що найбільша небезпека та шкода походить від тих, хто систематично й постійно скоює злочини, оскільки така поведінка порушує правопорядок, руйнує правовий устрій.

Стосовно досвіду Італії, то як вважають італійські науковці й практичні працівники, успіхи Італії у сфері приборкання організованої злочинності, перш за все, пов'язані з доволі жорстким законодавством стосовно мафіозних організацій, а також у сфері протидії корупції, з високим рівнем координації дій між органами кримінального переслідування й судовою гілкою влади, з наявністю в них відповідних оперативних повноважень, значні досягнення забезпечені гнучким кримінальним законодавством, яке заохочує співробітництво з правоохоронцями колишніх членів мафіозних організацій (пентиті), адекватним законодавством щодо протидії відмиванню брудних грошей, що призвело до відтоку кримінального капіталу в інші країни, і, безумовно, доволі високою активністю громадянського суспільства та його непримиренністю в боротьбі з мафією. Законом № 267 (2000 р.) передбачено розпуск муніципальних і провінціальних рад, а також тимчасове відсторонення або відставку мерів (президентів провінцій) у разі, коли існує зв'язок між місцевою адміністрацією та організованими злочинними об'єднаннями. Однак норми закону розповсюджуються тільки на політичні посади і не стосуються цивільних службовців [3]. Парламент Італії 27 жовтня 2006 р. прийняв Закон № 277 «Про створення Парламентської комісії із розслідування феномену організованої злочинності мафіозного типу і схожих злочинних формувань». Він набув чинності 10 листопада 2006р.[4]. Метою закону є створення парламентської комісії з розслідування феномену організованої злочинності мафіозного типу, згаданій в ст. 416 Кримінального кодексу Італії, а також аналогічних злочинних співтовариств, зокрема зарубіжної організованої злочинності, які все ще є небезпечними для соціальних, економічних та організаційних засад держави.

Завдання, визначені цим нормативним актом, є такими:

а) контроль за виконанням раніше прийнятих законів, що були перелічені вище;

б) сприяння ухваленню законодавчих й адміністративних положень, необхідних для підвищення ефективності названих законів;

в) забезпечення адекватності наявного законодавства й подальших дій уряду, внесення пропозицій щодо законодавчих і адміністративних заходів, необхідних для більш активних і скоординованих ініціатив держави, регіонів і місцевих органів влади та відповідних міжнародних угод, що стосуються запобігання злочинній діяльності, надання допомоги у співпраці в правоохоронній галузі;

г) дослідження й оцінювання характеру та особливостей змін і перетворень феномену «мафія», як і всієї організованої злочинності, зокрема: її інституційних перетворень, особливо тих, які зумовлені змінами в місцях компактного проживання в регіонах; вивчення змін традиційних форм організованої злочинності, що виявляються в посиленні зрощення останньої в процесі її інтернаціоналізації та в налагодженні її зв'язків з іншими злочинними організаціями; у керуванні діяльністю з дослідження нових видів злочинів проти особи, проти навколишнього середовища, проти прав інтелектуальної власності й національної безпеки, особливо пов'язаних із підтримкою та використанням незаконних міграційних потоків;

г) контроль за розробкою системи законів, що регулюють питання, пов'язані з боротьбою з організованою злочинністю мафіозного типу, з урахуванням її змін останніми роками, виявлення індивідуальних особливостей і специфіки діяльності мафіозних перетворень у різних сферах;

д) перевірка відповідності наявного законодавства із запобігання і протидії різним формам незаконного

накопичення багатства, використання товарів, грошей або інших благ, які є доходами від організованої злочинності і діяльності мафіозних утворень; оцінка ступеня достатності засобів і ефективності адміністративної практики, вироблення пропозицій щодо законодавчої, адміністративної практики, необхідних для виконання міжнародних угод для допомоги і співпраці в правоохоронній сфері;

е) розгляд негативних наслідків діяльності мафіозних груп у системі виробництва, особливо у зв'язку із зміною принципів свободи приватної економічної ініціативи, вільної ринкової конкуренції, свободи доступу до кредитів та фінансової системи і прозорості у використанні державних витрат на державному й регіональному рівнях, спрямованих на розвиток і зростання системи виробництва;

є) здійснення контролю за виконанням правил щодо превентивних (запобіжних) заходів у сфері боротьби з організованою злочинністю та контроль за використанням активів, конфіскованого майна з метою їх більш продуктивного застосування, зокрема, у соціальній сфері;

ж) перевірка адекватності (достатності) структур, відповідальних за запобігання і протидію злочинності, особливо на підконтрольній території;

з) проведення моніторингу спроб представників мафії впливати на ухвалення рішень місцевими органами влади, а також інших форм проникнення мафії в цю сферу; вироблення пропозицій щодо впровадження відповідних запобіжних заходів; визначення ефективності чинного законодавства із цього питання; перевірка дотримання законодавства щодо права розпуску муніципальних і провінційних рад та виведення з них обраних посадових осіб [5].

Комісія доповідає парламенту про підсумки своєї роботи кожного року або тоді, коли парламент визнає необхідним

заслухати такий звіт. Комісія складається з двадцяти п'яти сенаторів і двадцяти п'яти депутатів, які призначаються Головою Сенату і Головою Палати депутатів, пропорційної чисельності парламентських груп, у ній має бути забезпечене представництво кожної з наявних парламентських груп. Комісія уповноважена отримувати показання свідків, що здійснюються відповідно до положень статей 366 та 384 Кримінального кодексу. Щодо банківської та професійної таємниці, то застосовуються передбачені чинним законодавством стандарти. У будь-якому разі поставлені перед Комісією завдання можуть бути такими, які вимагають доступу до державної або комерційної таємниці. Комісія може вимагати отримання копій документів, які стосуються розслідування і розгляду справи в суді, а також вимагати документи органів і підрозділів державної адміністрації.

Суд зобов'язаний надати відповідні документи невідкладно; затримка в наданні допустима тільки щодо тих документів, які необхідно утаємничити для інтересів слідства. Це обмеження набуває чинності протягом шести місяців і може бути продовжене. Комісія забезпечує дотримання режиму секретності щодо актів і документів, копії яких вона одержує відповідно до п. 1 цієї статті для своєї роботи. Порушення конфіденційності членами Комісії передбачає покарання відповідно до ст.326 Кримінального кодексу. Уважно відстежуючи тенденції до зміни пріоритетів у діяльності злочинних об'єднань, італійські законодавці приймають превентивні заходи проти конкретних видів злочинів.

Далі розглянемо деякі особливості практичного втілення стратегії протидії організованій злочинності в Італії. Важливу роль у цьому питанні відіграє діяльність державних органів, котрі виявляють, розслідують, призначають покарання

злочинцям. Нагадаємо, що в більшості європейських країн досудове слідство — це одночасна діяльність двох-трьох суб'єктів, насамперед прокурора і слідчого судді, коли прокурор ініціює проведення слідчих дій, а слідчий суддя їх проводить. На рубежі 90-х рр. ХХ ст. у країнах Західної Європи відбувались інтенсивні реформи кримінального судочинства й удосконалення попереднього розслідування злочинів. На цьому шляху найбільші досягнення мали Італія та Фінляндія, які запровадили суттєві складові англійського змагального процесу.

У судовій системі Італії існує розподіл на суддів та магістратів прокуратури, які відповідно виконують функції з винесення вироків і організації слідчих дій. Розслідування у справах мафії, стосовно викрадення людей із метою викупу та розслідування злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотиків, проводиться спеціальним анти-мафіозним прокурором (статті 6, 51 КПК Італії) [6].

Існує декілька процедур, які дозволяють забезпечити ефективне розслідування злочинів мафії. Для того щоб зробити діяльність органів кримінальної юстиції більш швидкою та ефективною, було передбачено, що будь-яке розслідування організованої злочинної діяльності має здійснюватися централізованим органом, пов'язаним із різними відділами поліції. Для активізації розслідування злочинів мафії та терористичних актів юрисдикція на їх проведення була покладена на 26 окружних управлінь прокуратури, що, як правило, використовують спеціальну команду прокурорів, які працюють постійно в кожному судовому окрузі (*Direzioni distrettuali antimafia*). Координаційні функції з метою підтримки та всебічного розслідування злочинів мафії покладаються на Національний директорат із боротьби з мафією (*Direzione nazionale*

antimafia — DNA) [7], центральний орган, що координує роботу магістратів прокуратури, які розслідують злочини організованої злочинності. Прокурори директорату співпрацюють з іншими прокурорами щодо всіх справ мафії.

Для того щоб прокурор зміг дати вказівки стосовно розслідування, інформація про мафіозні злочини повинна бути передана негайно, навіть в усному вигляді. Щоб уникнути фрагментації кримінальної процедури у справах мафії і в терористичних злочинах, роль слідчого судді може виконувати суддя Трибуналу того округу, де розташовано Апеляційний суд. Функції судді, який буде розглядати справу, покладаються на суддю, що є компетентним згідно із звичайним правилом про територіальну підсудність. Розслідування злочинів мафії і тероризму, а також злочинів організованої злочинності може тривати рік замість 6 місяців. Цей термін може бути продовжено, але не більше ніж 2 роки. Слідчий суддя має право таємно продовжити цей строк без повідомлення про це потерпілих та підозрюваних у справах мафії чи тероризму.

Для підвищення якості розслідування цієї категорії справ деякі спеціальні закони передбачають окремі види інспекцій, моніторингу чи обшуку. Слід згадати такі: а) обшук із метою запобігання або припинення злочинів організованої злочинності або незаконних обгородок із наркотиками, спрямований на пошук наркотиків або грошей, які призначені для закупівлі зброї або будь-яких матеріальних цінностей, якщо ці гроші були отримані внаслідок попередніх злочинів із метою їх повернення «в обіг»; б) обшук усіх частин будинків у будь-якому випадку, коли необхідно знайти зброю, боєприпаси або вибухові речовини, що пов'язані з мафіозною чи терористичною діяльністю, або для пошуку осіб, які обвинувачуються в одному з перелічених вище злочинів.

У цих випадках процесуальні вимоги для отримання необхідних санкцій суду є менш суворими. Санкція суду на прослуховування телефонних розмов за злочини, про які йшлося вище, на відміну від телефонних розмов у разі розслідування загально-кримінального злочину, може бути надана навіть тоді, коли прослуховування не тільки надто важливе, але є тільки необхідним для проведення розслідування; коли в обвинувачення існують просто юридично обґрунтовані докази. Прослуховування є можливим, незважаючи на той факт, що кримінальна діяльність може й не мати місця саме в цій сфері. Для підвищення ефективності боротьби з організованою злочинністю слідчі можуть проводити таємні операції за участі агентів «під прикриттям» для купівлі наркотиків, викраденої зброї тощо. Слідчі також можуть провести конфіскацію (арешт) за такі злочини, як торгівля наркотиками, викрадення людей, вимагання, лихварство, відмивання грошей для того, щоб відстежувати злочинну поведінку, що продовжується в цей момент.

Усе частіше мафіозні асоціації проникають у політичні партії та органи державного управління для того, щоб спонукати осіб, які не належать до злочинної асоціації, співробітничати з нею. Саме це нове явище змусило італійські суди поступово розробити нову категорію злочинів — «зовнішня підтримка мафіозних об'єднань» («concorso esterno в associazione mafiosa»). Ця категорія охоплює такі обставини, коли особа, хоча й не входить до структури злочинного співтовариства і є вільною від будь-яких залежних зв'язків підпорядкування, однак надає об'єднанню свідому й добровільну допомогу. Таке сприяння має бути причиново пов'язане зі зміцненням злочинної асоціації та переслідувати мету реалізації (хоча б частково) злочинного плану [8].

Ця нова категорія, розроблена в рамках прецедентного права, як сподіваються практичні працівники, невдовзі буде впроваджена у законодавство. Це зробить можливим притягнення до кримінальної відповідальності багатьох осіб, які беруть участь у політиці або бізнесі і мають тісні стосунки з мафією та мафіозними асоціаціями. Досвід Італії свідчить, що в боротьбі з організованою злочинністю важливого значення набуває «культурна мобілізація», здатна зламати стереотипи хронічної апатії й активізувати співробітництво та демократичні перетворення.

Висновки. Окремі організовані злочинні групи, діяльність яких було викрито правоохоронними органами європейських держав, все більше нагадують кримінальні підприємства, тому загроза поширення їх участі в легальному ринку для вкладання в нього кримінальних прибутків, для прикриття своєї злочинної діяльності і, більше того, контролю над окремими видами бізнесу є доволі реальною. Зрозуміло, що ступінь цієї загрози є відмінним у різних країнах. У деяких країнах, насамперед у Нідерландах, Італії, Естонії, Швеції розроблено превентивні заходи для недопущення злочинців і їх кримінальних грошей у тендерні процедури, у контракти на будівництво, отримання дозволів і ліцензій. Досвід цих країн свідчить, наскільки важливою є розробка відповідного законодавства стосовно недопущення інфільтрації організованої злочинності в ринкові відносини.

Список використаних джерел:

1. Голіна В.В. Кримінологічна політика в Україні: деякі теоретико-прикладні проблеми [Текст] / В. В. Голіна // Вісн. Акад. прав, наук України. - 2008. - № 2. - С. 182-190;

2. Van de Bunt, H.G. en E.R. Kleemans, Georganiseerde criminaliteit in Nederland. Derde rapportage op basis van de Monitor Georganiseerde Criminaliteit, Den Haag/Rotterdam 2007. Aangeboden aan de Tweede Kamer bij brief van de minister van Justitie van 27 september 2007 (Kamerstukken II, 2007-2008, 29911, nr. 8);

3. Testo unico delle leggi sull'ordinamento degli enti locali : Decreto Legislativo 18 agosto 2000, n. 267. Gazzetta Ufficiale. 2000. N 227. Supplemento Ordinario N. 162;

4. Istituzione di una Commissione parlamentare di inchiesta sul fenomeno della criminalità organizzata mafiosa o similare: legge 27 ottobre 2006, n. 277 : pubblicata nella Gazzetta Ufficiale n. 261 del 9 novembre 2006 // Parlamento Italiano: URL: <http://www.parlamento.it/parlam/leggi/062771.htm>. Заголовок з екрану.;

5. Шостко О.Ю. Досвід протидії організованих злочинності в Італії / О. Ю. Шостко // Часопис Національного університету "Острозька академія". Серія "Право". – 2013. – № 1(7);

6. The Italian Struggle, cited, p. 577; T. PIZZI – L. MARAFIOTI, The New Italian Code of Criminal Procedure: The Difficulties of Building an Adversarial Trial System on a Civil Law Foundation, in Yale J. Int'l L., 1992, p. 1; T. PIZZI – M. MONTAGNA, The Battle to Establish an Adversarial Trial System in Italy, in Mich. J. Int'l L., 2004, p. 429.;

7. National Antimafia Bureau (DNA) [Електронний ресурс]: Italian Justice Ministry // J-Web. URL: http://www.jweb-net.com/index.php?option=com_content&task=category&sectionid=4&id=24&Itemid=52.;

8. Il riferimento è a **M. Donini**, *Mafia e terrorismo come "parte generale" del diritto penale. Il problema della normalizzazione del diritto di eccezione, tra identità costituzionale e riserva di codice*, in *Discrimen*, 30 maggio 2019, scritto che riprende temi già affrontati dallo stesso Autore in *Il concorso esterno "alla vita dell'associazione" e il principio di tipicità penale*, in *Diritto Penale Contemporaneo*, 13 gennaio 2017.

§3.3 ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ПРИПИНЕННЯ ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИН ЗА ІНІЦІАТИВИ ОРГАНУ ПОЛІЦІЇ (Нагорна О.О., Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ)

При розгляді питання про можливі підстави припинення трудового договору, перш за все необхідно зрозуміти, що таке трудовий договір і які є його особливості. Згідно зі статтею 21 Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП), трудовий договір – це угода між працівником та власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, в рамках якої працівник зобов'язується виконувати роботу, передбачену цією угодою, а власник зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і створювати умови праці, необхідні для виконання роботи, відповідно до законодавства про працю, колективного договору та угоди між сторонами [1]. Згідно зі статтею 31 проекту Трудового кодексу України, трудовий договір – це угода між працівником та роботодавцем, в рамках якої працівник зобов'язується виконувати роботу, передбачену цією угодою, з додержанням трудового законодавства, правил внутрішнього трудового розпорядку, колективного договору та локальних нормативних актів роботодавця на користь, під керівництвом та контролем роботодавця, а роботодавець – надати працівникові роботу згідно з угодою, забезпечити належні, безпечні та здорові умови праці, належні санітарно-побутові умови та своєчасно та в повному обсязі виплачувати заробітну плату.

Проблема захисту трудових прав особового складу органів внутрішніх справ України залучила увагу багатьох українських вчених, які здійснюють наукові розробки в цій галузі. До числа таких вчених входять Д. М. Величко,

В. С. Венедіктов, В. Я. Гоц, М. І. Іншин, В. Ю. Кікінчук, М. М. Клемпарський, А. В. Кудрявцев, І. В. Огієнко, О. В. Лаврінєнко, Л. В. Могілевський, П. Д. Проскураков, І. В. Шульженко, В. І. Щєрбина, Т. П. Яценко.

В теорії трудового права визначено, що припинення трудового договору відбувається лише при наявності підстав для його припинення. Підставою для припинення договору є юридичний факт або сукупність юридичних фактів, закріплених у законі і необхідних для припинення трудового договору. Ці підстави поділяються на два види.

Перший вид – це дії сторін трудового договору або осіб, які не є його сторонами. Це можуть бути дії, що відбуваються за волею людей, такі як угода сторін або вольові акти поведінки.

Другий вид – це події, які відбуваються незалежно від волі та свідомості людей. Це можуть бути життєві обставини, такі як закінчення строку трудового договору або смерть працівника або роботодавця.

Підстави для припинення трудового договору закріплені в КЗпП. Залежно від ініціатора припинення договору, підстави поділяються на кілька груп. Перша група – припинення трудового договору за спільною (взаємною) ініціативою сторін, яка може бути досягнута шляхом угоди сторін або при настанні строки. Друга група – розірвання трудового договору з ініціативи працівника, що передбачено статтями 38 і 39 Кодексу. Третя група – розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця, що передбачено статтями 40 і 41 Кодексу. Четверта група – розірвання трудового договору з ініціативи третіх осіб, які не є його стороною, згідно з пунктами 3, 7 статті 36 та статті 45 Кодексу [1]. Визначення цих підстав в законодавстві має вирішальне значення для забезпечення правового захисту працівників та

забезпечення стабільності трудових відносин. Проте, необхідно зазначити, що на даний момент в українській доктрині трудового права недостатньо досліджено питання захисту трудових прав працівників органів внутрішніх справ України при їх звільненні зі служби за ініціативою поліцейських органів. Дана тема потребує подальшого наукового дослідження, аналізу та розробки рекомендацій з метою заповнення прогалин в законодавстві та підвищення рівня захисту трудових прав працівників поліції.

У законодавстві існують три різні значення поняття «звільнення»: як вид дисциплінарного стягнення, як наслідок припинення трудового договору та як процедура оформлення припинення трудових правовідносин. Згідно із законом, припинення трудового договору відбувається згідно з визначеними законом підставами та оформлюється, як правило, звільненням працівника. Таким чином, звільнення є наслідком припинення трудового договору, а також процедурою оформлення цього припинення [2, 5].

Припинення трудового договору є правомірним за одночасної наявності таких умов: 1) передбаченої законодавством підстави припинення трудового договору; 2) дотримання порядку звільнення; 3) юридичного факту припинення трудового договору (наказу чи розпорядження роботодавця, заяви працівника, відповідного документа особи, уповноваженої вимагати розірвання договору) [1].

Часто найбільш поширеними причинами звільнення з поліції є припинення трудової діяльності за власним бажанням або досягнення граничного віку перебування на службі. Поліцейський може подати рапорт керівництву органу або підрозділу поліції в будь-який час, якщо він бажає звільнитись. Однак, відомча нормативно-правова база не містить жодних особливостей процедури такого звільнення,

на відміну від положень КЗпП [2]. Згідно із Кодексом, працівник має право розірвати трудовий договір на невизначений строк, попередивши власника або уповноважений ним орган письмово за два тижні. У випадку, коли причиною звільнення є неможливість продовжувати роботу (наприклад, переїзд на нове місце проживання, переведення чоловіка або дружини на роботу в іншу місцевість, вступ до навчального закладу, догляд за дитиною або хворим членом сім'ї), власник або уповноважений ним орган повинен розірвати трудовий договір у строк, який просить працівник [1]. Таким чином, бажання звільнитись може виникнути з об'єктивних причин, які змушують особу усвідомлювати необхідність припинення трудових відносин з органом поліції, проте це не повинно бути юридичним фактором, що перешкоджає подальшій службі.

Під час аналізу законодавчої бази, що регулює припинення служби в органах та підрозділах Національної поліції України, було виявлено, що цей аспект трудової кар'єри поліцейських на сьогоднішній день регулюється широким спектром норм юридичних актів різної ієрархічної належності в національній правовій системі. Однією з ключових відмінностей, яка відрізняє припинення служби поліцейського від звільнення інших категорій працівників, є виділення підстав для припинення праці в спеціальному відомчому законодавчому акті – Законі України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 року № 580-VIII. Деякі з цих підстав відповідають загальним підставам, закріпленим у КЗпП України, тоді як інші мають унікальний характер та пов'язані з особливостями служби в поліції як особливого типу трудової діяльності. Цей аспект встановлює широкий спектр нормативно-правової регламентації всієї трудової діяльності поліцейських та окремих її етапів. При цьому, для

регулювання цього процесу використовуються не тільки стандартні норми КЗпП України та відомчого нормативного акту, який визначає статус та напрямки роботи Національної поліції, але й багато інших законодавчих та підзаконних нормативно-правових документів [3].

Відповідно до статті 40 КЗпП України, трудові правовідносини можуть бути припинені у випадках, передбачених законом, а саме: за ініціативою роботодавця внаслідок ліквідації підприємства, установи, організації або їх структурного підрозділу, скорочення чисельності працівників, недієздатності працівника, визнання працівника недієздатним у зв'язку зі станом здоров'я, а також за іншими підставами, передбаченими законом. Відповідно до статті 42 Кодексу законів про працю України, при скороченні чисельності або штату працівників у зв'язку зі змінами в організації виробництва та праці, переважне право на залишення на роботі надається працівникам з вищою кваліфікацією та більш високою продуктивністю праці [1].

При цьому важливо дотримуватись всіх вимог, передбачених трудовим законодавством, зокрема, повідомляти працівника про намір припинити трудові правовідносини не менше, ніж за два місяці до припинення договору, а також виплатити всі відповідні компенсації та забезпечити правильність розрахунків з працівником [1, 4].

Також необхідно врахувати, що якщо припинення трудових правовідносин внаслідок дій органу поліції є наслідком порушення закону, то це може мати правові наслідки для самого правоохоронного органу, який діяв неправомірно. У цьому випадку, працівник має право звернутися до відповідних органів зі скаргою на дії роботодавця та вимагати відшкодування збитків [4].

Однією з основних правових наслідків є виплата компенсаційного відшкодування працівникам, які були неправомірно звільнені за ініціативи органу поліції. Законодавство встановлює право таких працівників на отримання відшкодування збитків, які були завдані їхнім правам та інтересам внаслідок неправомірного припинення трудових правовідносин. Компенсаційне відшкодування може охоплювати матеріальні збитки, втрату доходу, а також моральну шкоду, яку працівникам було завдано через таке припинення [1, 4].

Якщо припинення трудових правовідносин ініційоване органом поліції з підстав, передбачених законом, то роботодавець повинен дотримуватися процедур та вимог, які встановлені трудовим законодавством. Серед цих вимог є надання письмового повідомлення працівникові про припинення трудових правовідносин зі зазначенням підстав та надання працівнику строку для висловлення своєї позиції. Крім того, роботодавець повинен надати працівнику відповідні висновки та документи, що стосуються припинення трудових правовідносин [5].

Проте важливо зауважити, що орган поліції має право ініціювати припинення трудових правовідносин працівника лише в тих випадках, які передбачені законом та обґрунтовані об'єктивними підставами, відповідними вимогам трудового законодавства. Виконання всіх вимог, передбачених трудовим законодавством, є обов'язковим, зокрема, надання працівнику повідомлення про намір припинити трудові правовідносини не менше, ніж за два місяці до припинення договору, а також виплата всіх необхідних компенсацій та правильний розрахунок з працівником.

Припинення служби в поліції може стати юридично ускладненим в разі, якщо поліцейський хворіє. Згідно зі

статтею 40 Кодексу законів про працю, припинення праці можливе у випадку, коли стан здоров'я працівника перешкоджає відповідній роботі [1]. У зв'язку з тим, що законодавством встановлені високі вимоги до фізичного стану поліцейських через складність їхньої роботи, питання здоров'я цієї категорії працівників стає ще більш важливим. Рішення про невідповідність поліцейського виконуваним обов'язкам через його стан здоров'я приймається в особливому порядку та спеціальним суб'єктом – військово-лікарськими комісіями МВС [6].

Крім того, важливим є звернення до міжнародних стандартів у сфері прав людини та праці, які передбачають захист прав працівників від будь-якої дискримінації та неправомірного припинення трудових правовідносин. Особливо важливим є дотримання принципів права на справедливий суд та ефективного захисту прав людини, які забезпечуються міжнародними документами та стандартами [4].

Надзвичайно важливо також забезпечити ефективний механізм оскарження рішень про припинення трудових правовідносин за ініціативи органу поліції. Працівники можуть звернутися до суду з метою захисту своїх прав та оскарження неправомірних рішень. Судовий контроль забезпечує можливість перегляду рішень, їх скасування чи визнання недійсними у випадках, коли вони порушують законні інтереси працівників. Процес оскарження повинен бути доступним, швидким та справедливим, а рішення суду мають бути остаточними та підлягати виконанню [3].

Усі ці кроки спрямовані на забезпечення правових наслідків припинення трудових правовідносин за ініціативи органу поліції відповідно до чинного законодавства України. Захист прав працівників та забезпечення справедливості у цих

процесах є важливим аспектом функціонування правової держави та збереження довіри громадян до поліції.

В чинному КЗпП України відсутнє визначення терміну «дисциплінарний проступок». За статтею 147 Кодексу передбачається застосування догани або звільнення як одного з заходів щодо порушення трудової дисципліни. Проте у проекті Трудового кодексу України (ст. 348) дисциплінарний проступок визначається як невиконання або неналежне виконання працівником трудових обов'язків, передбачених законодавством, колективним договором, внутрішніми правилами роботодавця та трудовим договором [7].

Зазвичай, для кваліфікації дій працівника як дисциплінарного порушення, необхідно, щоб вони були здійснені у той час та місце, коли працівник повинен виконувати свої трудові обов'язки. Однак, для окремих категорій працівників, існують винятки. Наприклад, згідно з Законом України «Про судоустрій і статус суддів», суддя може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності, якщо він порушує норми суддівської етики та стандартів поведінки, що забезпечують довіру до суду. Закон України «Про прокуратуру» також передбачає, що прокурор може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності, якщо він порушує норми поведінки, які підірвали б його об'єктивність, неупередженість, незалежність та чесність. У таких випадках, місце та час вчинення дій, що призвели до дисциплінарної відповідальності суддів та прокурорів, не мають суттєвого значення. Оскільки правовий статус цих працівників вимагає від них певної поведінки протягом усього періоду їх роботи на посадах суддів або прокурорів.

Чинний КЗпП України не містить ні поняття дисциплінарного проступку, ні переліку підстав для дисциплінарного звільнення. Якщо розірвання трудового

договору вважається дисциплінарним звільненням, це залежить від того, чи були порушені трудові обов'язки працівника, чи було порушено трудову дисципліну та хто несе відповідальність за такі дії. Однак, підстави, які можуть бути вважати дисциплінарними проступками згідно зі статтями 41 пунктів 2 та 3 КЗпП України, не вважаються такими Верховним Судом України. Отже, ці підстави є розмитими і надають можливість роботодавцю широкої тлумачення, але не забезпечують застосування процедурних гарантій, передбачених статтями 147-1 до 149 КЗпП України, зокрема щодо строку застосування дисциплінарних стягнень [1].

Як зазначає Логінова М. В., соціально-етичні цінності, які існують в українському суспільстві, орієнтують правоохоронні органи держави на формування у сучасних правоохоронців нової моделі і стратегії в службово-професійній діяльності, в основі якої повинен бути принцип «служіння закону», «служіння народу». Важливе місце в професійній діяльності працівників поліції посідає проблема ціннісних орієнтацій. Від її морально-психологічних установок залежить вибір ціннісних орієнтацій в службово-професійній діяльності [8].

Отже, припинення трудових правовідносин за ініціативою поліції має значний вплив на права працівників та правовий статус органів поліції. Для забезпечення справедливих трудових правовідносин та захисту прав працівників важливо дотримуватися вимог трудового законодавства України та міжнародних стандартів у сфері прав людини та праці. Підсумовуючи вищевикладене, можна стверджувати, що процес припинення служби в Національній поліції України базується на правових засадах, які включають загальні трудові, відомчі та інші законодавчі і підзаконні акти національної системи права. Ці акти регулюють підстави для

звільнення поліцейських з органів та підрозділів Національної поліції України, а також пов'язані зі звільненням питання, зокрема: особливості дисципліни праці та її дотримання, антикорупційні обмеження для поліцейських та їх відповідальність за порушення, процедуру встановлення придатності до служби, особливості пенсійного забезпечення поліцейських після закінчення службової кар'єри та інші.

Список використаних джерел:

1. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 року № 322-VIII. Відомості Верховної Ради. 1971. Додаток до № 50.

2. Лаврінченко О. В. Організаційно-правові підстави звільнення: їх зміст, умови застосування та місце в загальній класифікації підстав припинення трудового договору. О. В. Лаврінченко. Право і Безпека. 2006. Т. 5, № 3. С. 129-137.

3. Ганжа О. О. Правові засади припинення служби в органах Національної поліції України. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. 2020. № 48. Т. 2. С. 50.

4. Мельник К. Ю. Окремі проблеми правової регламентації вирішення індивідуальних трудових спорів. К. Ю. Мельник. Наукові записки Харківського економіко-правового університету. 2018. № 1 (20). С. 20-23.

5. Сорока В. А. Характеристика змісту звільнення за порушення трудової дисципліни як дисциплінарної санкції. В. А. Сорока. Науковий вісник публічного та приватного права. 2019. № 5. Т. 2. С. 103-108.

6. Про затвердження Положення про діяльність медичної (військово-лікарської) комісії МВС: наказ від 03.04.2017 № 285. Офіційний вісник України. 2017. № 41. ст. 1296.

7. Про Дисциплінарний статут Національної поліції України: закон від 15.03.2018 № 23337-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2018. № 29. ст. 233.

8. Логінова М. В. Деякі аспекти формування органів територіальної оборони як фактору протидії російській загрозі. Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету. Одеса. Вип. 14. С. 115-119.

§3.4 УДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ ЕКОНОМІКО-ПРАВОВИХ ЗАХОДІВ ЯК ФАКТОР ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТІ (Циганов О.Г., Державний науково-дослідний інститут МВС України, Буличева Н.А., Київський університет імені Бориса Грінченка, Буличев А.О., Державний науково-дослідний інститут МВС України, Грущенко О.А., Національна академія внутрішніх справ)

Вступ. Сьогодні наша держава стикнулася з небаченим за всю свою історію потрясінням. Повномасштабне військове вторгнення північних сусідів завдало потужного удару по всіх ланках соціально-економічної системи нашої держави. Знизилося виробництво основних видів продукції, зокрема тієї, що становить основу експортного потенціалу України. Крім того, заблоковані порти, а відтак і лівова частка зовнішньої торгівлі. Нищиться транспортно-логістична, соціальна, маркетингова та інженерна інфраструктура цілих регіонів. Відбувається відтік кадрів за кордон та їх часткова передислокація на захід держави, що тимчасово викидає з активного економічного життя сотні тисяч, або й мільйони людей. Як наслідок, зниження стану добробуту суспільства, збільшення рівня бідності, безробіття тощо [1].

Для подолання зазначених викликів виникає необхідність запровадження додаткових заходів щодо покращення соціально-економічного розвитку українського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Процес державотворення в Україні визначився прийняттям Конституції України, яка утвердила її як правову, демократичну, соціальну державу.

Конституція України визнає людину, її життя, честь і гідність, недоторканість і безпеку найвищою соціальною

цінністю та встановлює, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст та спрямованість діяльності держави [2].

Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав та свобод людини є головним обов'язком держави.

Розбудова же високорозвиненої соціальної держави в Україні стала вкрай необхідним і визначила актуальну потребу в формуванні концептуальної моделі і механізмів функціонування такої держави. Активна та ефективна соціальна політика, сталий економіко-правовий розвиток повинні стати міцним підґрунтям всебічного інноваційного, соціального та економічного розвитку країни, інтегрування до Європейського Союзу та Північноатлантичного альянсу, підставою для розбудови соціальної держави з конкурентоспроможною соціально орієнтованою ринковою економікою, здатною забезпечити людський розвиток, гідний рівень і якість життя громадян.

Соціальна держава ґрунтується на демократичних тенденціях, ментальності українців, прагненні до свободи, вільного розвитку та волевиявлення, самореалізації і рівноправності людей. Вона забезпечує консолідацію, демократизацію суспільства, проголошує верховенство права, виступає основою реалізації інтересів, сподівань широких верств населення.

Соціальна держава є надійним досягненням суспільного гуманізму та прогресу цивілізаційного розвитку суспільства. Її мета та шляхи здійснення мають бути усвідомлені та визнані кожним громадянином, кожною соціальною групою. В центрі всіх рішень постає людина з гарантованими державою правами і свободами [3].

Держава повинна забезпечити стійку соціальну стабільність в суспільстві з метою захисту прав та інтересів

громадян, запобігання соціальної напруги, конфліктів та відкритого протистояння. Крім того, стійка соціальна стабільність сприяє розвитку бізнесу та інвестиційній активності, що забезпечує зростання економіки та підвищення рівня добробуту в країні.

Також соціальна стабільність є важливим чинником у зміцненні довіри до влади та соціальних інституцій, що забезпечує більш ефективну роботу державних органів та політичної системи в цілому. В результаті, держава може краще виконувати свої функції по забезпеченню соціального захисту населення.

Отже, забезпечення соціальної стабільності є важливим завданням держави, стає підґрунтям стабільного розвитку країни та покращення якості життя населення.

Спробуємо розібратися з поняттям стабільність, соціальна стабільність, соціальна стійкість суспільства, економічна стабільність, економічна стійкість.

Термін «стабільність» (лат. *stabilis*) запозичений з природничих наук, де він означає стійкий стан, здатність до тривалого існування, збереження в часі. На практиці точність його визначення досягається завдяки виділенню різних видів стабільності. Ця категорія потребує градації, оскільки в літературі існує багато позицій щодо її застосування. Стабільність асоціюється з порядком, незмінністю, рівновагою, стійким функціонуванням тощо. Цей термін застосовується для опису стану системи, її структури й окремих елементів або підсистем, процесів та відносин. Термін «стабільність» означає сталість, незмінність, тривале збереження стану протягом певного часу [4].

У науково-соціологічному сенсі соціальна стабільність - це постійне відтворення з елементами нового соціальних структур, організацій і відносин у рамках конкретного

суспільства. Під нестабільністю слід розуміти не соціальний хаос, а незавершеність соціальних змін, наявність декількох протидіючих шляхів розвитку і вірогідність обрати хибний курс.

Стабільність забезпечується цілою низкою факторів, які належать до різних сфер життєдіяльності суспільства - економічної, соціальної, політичної, моральної, правової. Розглянемо деякі з них.

Насамперед, соціальна стабільність обумовлена існуванням механізмів соціального контролю, за допомогою яких суспільство прагне вплинути на поведінку людей з метою підтримки існуючих норм поведінки. Найпростіший вид контролю - взаємоконтроль, коли оточуючі люди протидіють комусь за погану поведінку. Дієвою формою соціального контролю виступають також традиції і звичаї.

Фактором соціальної стабільності у сучасному розвиненому суспільстві виступає середній клас. Наявність освіченого, економічно незалежного класу стає запорукою того, що радикальні політичні сили не зможуть розхитати суспільний спокій. Середній клас зацікавлений у поступовому зростанні могутності суспільства і тому не віддасть будь-кому свої завойовані права. Одним з захисних механізмів може стати багатопартійна система і розвинений парламентаризм. Вони захищають суспільство від диктатури і появи авторитаризму. Звичайно, за відсутності демократичних традицій наявність багатьох партій може стати фактором дестабілізації, що ми і маємо у сучасній Україні. Важливу роль у підтримці режиму стабільності відіграє суспільна думка. Часто від неї залежить доля уряду або політичних сил. Колективна поведінка громадян також є не тільки змістом соціального процесу, але й формою суспільного контролю [5, с. 173].

Однією з передумов досягнення соціальної стабільності є удосконалення державної політики зі створення передумов для розвитку соціального діалогу. Підвищення трудових доходів населення, подолання бідності, створення умов для розвитку середнього класу мають стати пріоритетними завданнями суспільства і держави. Окремим масштабним завданням слід вважати оздоровлення морального клімату в суспільстві, забезпечення соціальної стійкості суспільства, формування законності й правопорядку, відновлення довіри до державних інститутів.

Соціальна стійкість суспільства – це здатність його виробничого, політичного, природного середовища забезпечувати гідну якість життя населення, нинішніх і майбутніх поколінь (тобто тривалість життя людини, нормальний стан здоров'я, високий рівень освіти, зайнятість, достатній дохід, економічну свободу, самореалізацію, захист прав людини тощо). Основними формами прояву соціальної стійкості є:

відсутність поляризації доходів і положення різних соціальних груп; наявність і дотримання соціальних гарантій; надійність системи соціального захисту; доступність найважливіших ланок соціальної інфраструктури [6].

Найважливішим складовим елементом соціальної стабільності в Україні є економічна стабільність.

Економічна стабільність, її досягнення та збереження є пріоритетною ціллю держави. Найбільш нагальними проблемними питаннями розвитку нинішньої української економіки є втрата її виробничого та трудового потенціалу, викликаного збройною агресією РФ, як наслідок, зниження стану добробуту суспільства, збільшення рівня бідності, безробіття, загальна дестабілізація економічної ситуації.

Економічна стабільність – це сталий стан або стан рівноваги всіх елементів економічної системи впродовж певного періоду часу

Часто термін «економічна стабільність» ототожнюють із терміном «економічна стійкість», однак таке ототожнення неправильне. Термін «економічна стабільність» є вужчим, бо стабільність – це здатність зберігати показники на певному рівні. Тоді як економічна стійкість – це стан, коли економічна система функціонує в стані рівноваги, зберігаючи незмінною свою структуру, незважаючи на постійний вплив зовнішнього та внутрішнього середовища. Отже, «економічна стійкість» є містким і багатограним соціально-економічним поняттям [6].

Для підтримання стійкої соціальної, економічної стабільності у суспільстві, держава повинна систематично удосконалювати заходи, економіко-правового розвитку. Особливо актуальним вважаємо попередження соціальної напруженості в теперішній час збройної агресії РФ проти України.

З цією метою пропонуємо реалізувати наступний комплекс першочергових організаційних, правових та фінансових заходів:

захист права власності всіх суб'єктів права власності, подолання негативних наслідків порушення права власності, спричинених збройною агресією РФ;

створення умов для ефективної зайнятості населення, сприяння працевлаштуванню, перепідготовці та підвищенню професійної кваліфікації, матеріальних можливостей для забезпечення свого життя та життя непрацездатних членів своєї родини; удосконалення механізму компенсації витрат роботодавців на оплату за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб внаслідок проведення бойових дій під час воєнного стану.

удосконалення підтримки окремих категорій громадян (військовослужбовців, інвалідів, державних службовців, ветеранів війни і праці, потерпілих від катастрофи на Чорнобильській АЕС, учасників бойових дій тощо);

розвиток державних гарантій, спрямованих на забезпечення за рахунок держави житлом окремих соціально незахищених категорій громадян; удосконалення порядку ведення державного реєстру пошкодженого та зруйнованого війною майна починаючи з 24 лютого 2022 року та порядку компенсації за нього від держави;

впровадження структурних змін в економіці з урахуванням соціальних пріоритетів суспільства та наслідків збройної агресії рф;

створення передумов для максимально швидкого відновлення діяльності підприємств, розвитку сільського господарства, забезпечення нарощування пропозиції на ринку праці у післявоєнний період;

забезпечення соціальної виваженості державного бюджету України, соціального спрямування його видатків;

встановлення розміру прожиткового мінімуму на рівні, що відповідає фактичним мінімальним потребам громадян;

розробка єдиного концептуального підходу та плану заходів для державних органів та органів місцевого самоврядування щодо визначення збитків, завданих внаслідок війни, уніфікації підходів та методів такого визначення та компенсації;

підтримка бізнесу в питаннях збереження та збільшення зайнятості, стимулювання повернення громадян-біженців з-за кордону;

розробка фінансового механізму, спрямованого на збільшення інтересу та стимулювання інвесторів до вкладання коштів у розвиток людського капіталу в Україні;

створення механізмів та забезпечення нарощування фінансових ресурсів, спрямованих на реалізацію соціальних цілей, удосконалення фінансово-кредитної, промислової, інноваційної та зовнішньоекономічної державної політики, з урахуванням європейських стандартів та вимог, які передбачені у процесі інтеграції України до Європейського Союзу;

розв'язання існуючих проблемних питань логістики та транспортної інфраструктури, створення умов для її підтримання у належному функціональному стані на підконтрольних Україні територіях, збереження та підвищення пропускнуєї спроможності пунктів пропуску, переорієнтація логістичних перевезень задля виконання найважливіших функцій країни;

створення системи пільгового кредитування підприємницької діяльності, що зорієнтована на вирішення соціальних проблем, в тому числі житлово-побутових і комунальних;

розробка дієвого державного механізму залучення фінансових коштів для створення нових перспективних виробництв у районах, що постраждали у наслідок збройної агресії РФ;

розробка стратегії розвитку найбільш перспективних галузей української економіки, які здатні забезпечити потужний економічний ефект при відповідній їх технологічній модернізації (атомну енергетику, в тому числі створення елементів ядерного паливного циклу з використанням покладів урану і цирконію; титанове виробництво; літєве виробництво; алюмінієве виробництво; чорну металургію; важке енергомашинобудування; фармацевтичну промисловість та виробництво медичної техніки; новітні нафтохімічні виробництва виготовлення

органічних продуктів; виробництво синтетичних рідких палив (бензин, дизельне пальне тощо); аграрна селекція та генетика);

розробка додаткових заходів, що стосується детінізації ринку праці;

розробка додаткових заходів щодо оптимізації роботи митниць в умовах воєнного стану та у післявоєнний період.

Висновки. Таким чином вважаємо, що запровадження означених нами заходів буде сприяти економічному розвитку України в умовах війни та у відбудовний період, забезпеченню подальшої соціальної стабільності в суспільстві, збільшенню інвестиційного потенціалу країни, зміцненню позицій України на міжнародному ринку, а також підвищенню рівня життя населення. У свою чергу, правові реформи можуть сприяти підвищенню рівня правової культури в країні, збільшенню довіри до державних інституцій, а також зменшенню рівня корупції.

Крім того, забезпечення соціальної стабільності є важливим фактором для успішного розвитку країни. Такі заходи, як підвищення заробітної плати, збільшення соціальних виплат, покращення умов праці, можуть позитивно позначитися на самопочутті населення, знизити рівень бідності та безробіття.

Список використаних джерел:

1. Борщевський В., Куропась І., Микита О. Економіка війни та повоєнний економічний розвиток України: проблеми, пріоритети, завдання. *Громадській простір*. 2022. URL: <https://www.prostir.ua/?news=ekonomika-vijny-ta-povojennyj-ekonomichnyj-rozvytok-ukrajiny-problemy-priorytety-zavdannya> (дата звернення: 12.05.2023).

2. Конституція України : офіц. текст. Київ : КМ, 2013. 96 с.
3. Концепція соціальної держави України: проєкт Закону України від 02.04.2008 № 2312.
4. Олешко Т., Марусич О. Пошук альтернативних шляхів забезпечення економічної стабільності авіакомпаній. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2014. № 4. С. 70-74. URL: [file:///C:/Users/user/ Downloads/ poshuk-alternativnih-shlyahiv-zabezpechennya-ekonomichnoyi-stabilnosti-aviakompaniy.pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/poshuk-alternativnih-shlyahiv-zabezpechennya-ekonomichnoyi-stabilnosti-aviakompaniy.pdf) (дата звернення: 12.05.2023).
5. Соціологія : навч. посібник для вищих навч. закладів / О. О. Бакуменко, В. В. Березовський, І. Г. Васильєва [та ін.] ; Укр. інж.-пед. акад. Х.: НТМТ, 2009. 176 с. URL: <https://studfile.net/preview/5394141/page:9/> (дата звернення: 12.05.2023).
6. Висоцька І.Б. Поняття та сутність категорії «соціально-економічна стійкість національної економіки». *Науковий вісник Львівський державний університет внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 13-20. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/1543/1/Висоцька.pdf> (дата звернення: 12.05.2023).

ODDÍL 4. TECHNICKÉ VĚDY

§4.1 THEORETICAL ANALYSIS OF DRYING KINETICS OF COLLOID CAPILLARY-POROUS MATERIALS (Petrova Zh., Technologies Institute of Engineering Thermophysics of NAS of Ukraine, Davydenko B., Technologies Institute of Engineering Thermophysics of NAS of Ukraine, Slobodianiuk K., Technologies Institute of Engineering Thermophysics of NAS of Ukraine, Grakov O., Institute of Engineering Thermophysics of NAS of Ukraine)

Introduction. Drying of plant raw materials is a limiting and energy-intensive stage in the production of both organic raw materials and food products [1]. The latter belong to colloidal capillary-porous materials. In order to optimize energy consumption during dehydration and to choose rational design and operational parameters of the equipment intended for this process, it is necessary to perform a calculation analysis of heat and mass transfer based on adequate mathematical models [2]. The study of various mechanisms of diffusion in colloidal capillary-porous materials became the basis for creating a mathematical model of heat and mass transfer and for formulating a corresponding system of nonlinear differential equations. Using the mathematical model of heat and mass transfer A.V. Lykova built a suitable numerical algorithm for modeling this process, performed numerical studies of the process of convection drying of colloidal capillary-porous materials (CCPM). Boundary conditions on the contact surface of the material located in the drying chamber with the flow of the coolant are formulated.

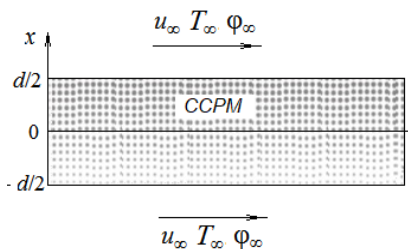
Presenting main material. After analyzing the literature data on the existing developed mathematical modeling of colloidal

capillary-porous materials of antioxidant and phytoestrogen origin, it was established that this direction has a limited amount of information and therefore requires in-depth study and is an actual direction of research.

Studies of the drying process of colloidal capillary-porous materials are carried out by numerical modeling and experimental methods [2]. The convection drying process is schematically shown in Fig. 1. The CCPM sample is blown with heated air from above and below.

Fig. 1. *Diagram of the physical model of the convection drying process*

The drying process involves the supply of heat by convection from the heated air stream to the material being dried. A sample of the material, which has the shape of a rectangular parallelepiped, is located in a drying chamber into which a heated coolant is supplied. Calculation studies of heat and mass transfer in colloidal capillary-porous material are performed on the basis of the numerical solution of the system of equations according to the Lykov model, which includes [3]:

- moisture transport equation

$$\frac{\partial U}{\partial \tau} = \text{div}(a_m \cdot \text{grad}(U)) + \text{div}(a_m \delta_t \cdot \text{grad}(T)) \quad (1)$$

- energy transfer equation

$$c\rho \frac{\partial T}{\partial \tau} = \text{div}(\lambda \cdot \text{grad}(T)) + r\varepsilon \frac{\partial U}{\partial \tau} \quad (2)$$

where U , kg/m^3 – specific moisture content of the material (total mass of liquid moisture and water vapor in a unit volume of the material); T , K – temperature; τ , sec - time; a_m , m^2/sec – moisture diffusion coefficient in colloidal capillary-porous material; δ_t , $\text{kg}/(\text{m}^3\text{K})$ – thermal gradient coefficient; c , $\text{J}/(\text{kgK})$ – effective heat capacity of the material; ρ , kg/m^3 – effective material density; λ – effective thermal conductivity of the material; r , J/kg – specific heat of vaporization; ε – phase transformation coefficient, which characterizes the ratio of water vapor flow to the total flow of liquid moisture and steam flow. Its value varies from 0 to 1.

The problem of heat and mass transfer in the CCPM sample is considered in an approximate one-dimensional formulation. The drying process is considered symmetrical with respect to the plane of symmetry of the rectangular sample under consideration. For the case of a relatively small thickness of the sample d , as well as at low temperature gradients, the transfer of moisture by thermal diffusion can be neglected. Under these assumptions, it is advisable to present the system of equations (1), (2) in the form:

$$\frac{\partial U}{\partial \tau} = \frac{\partial}{\partial x} \left(a_m \frac{\partial U}{\partial x} \right); \quad (3)$$

$$c\rho \frac{\partial T}{\partial \tau} = \frac{\partial}{\partial x} \left(\lambda \frac{\partial T}{\partial x} \right) + r\varepsilon \frac{\partial}{\partial x} \left(a_m \frac{\partial U}{\partial x} \right), \quad (4)$$

where x – direction from the plane of symmetry of the sample, where $x=0$, to the heat and mass transfer surface for which $x=d/2$.

Boundary conditions to equations (3), (4) on the heat and mass transfer surface have the form:

$$-a_m \frac{\partial U}{\partial x} \Big|_{x=d/2} = \beta(C_{v,w} - C_{v,\infty}); \quad (5)$$

$$-\lambda \frac{\partial T}{\partial x} \Big|_{x=d/2} = \alpha(T_w - T_\infty) + r(1 - \varepsilon_w)\beta(C_{v,w} - C_{v,\infty}); \quad (6)$$

where $C_{v,w}$ – relative concentration of water vapor in the heat carrier near the surface of heat and mass transfer; $C_{v,\infty}$ – the

relative concentration of water vapor in the heat carrier at a considerable distance from the surface; T_w – temperature of the heat and mass transfer surface; T_∞ – the temperature of the heat carrier at a considerable distance from the surface; α , $W/(m^2K)$ – heat transfer coefficient; β , $kg/(m^2sec)$ – mass transfer coefficient.

Boundary conditions on the plane of symmetry have the form:

$$\left. \frac{\partial U}{\partial x} \right|_{x=0}, \left. \frac{\partial T}{\partial x} \right|_{x=0} \quad (7), (8)$$

Condition (5) establishes equality between the total flow of liquid and vaporous moisture entering the surface from the middle of the material, and the flow of steam removed from the surface of the material and entering the heat carrier. The right-hand side of expression (5) contains the difference between the relative concentration of water vapor in the air near the heat-mass exchange surface ($C_{v,w}$) and the relative concentration of water vapor in the coolant at a considerable distance from this surface ($C_{v,\infty}$). Size $C_{v,\infty}$ should be known from the initial conditions of the problem, as well as the temperature of the heat carrier T_∞ . Size $C_{v,w}$ is determined during the solution of the problem, depending on the moisture state of the surface of the material. As proposed in [4], in the case when the moisture content of the material near the mass transfer surface exceeds the value of the maximum hygroscopic moisture content, the concentration of water vapor is determined from the conditions for saturated vapor corresponding to the temperature of this surface. If the moisture content of the material near the surface is less than the maximum hygroscopic value, the concentration of water vapor is determined from the sorption isotherm by the values of the moisture content of the material near the surface and the temperature of this surface.

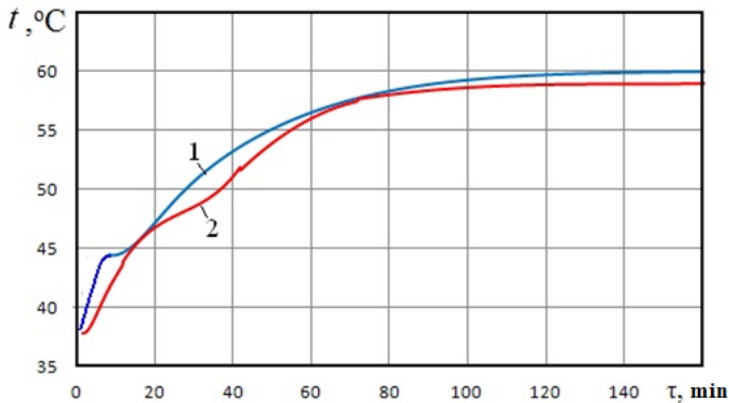
According to the given method, numerical simulation of the process of convection drying of the CCPM sample is performed

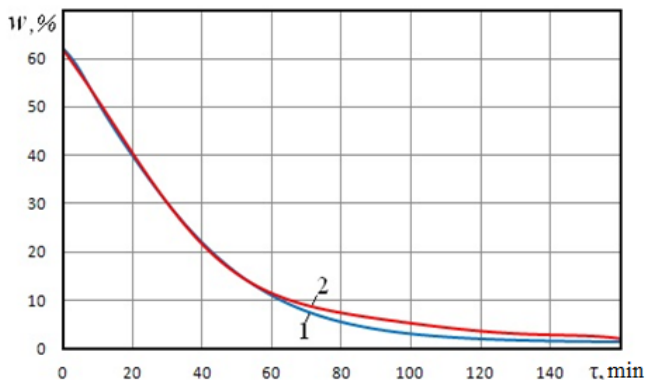
$L_1=100$ mm; width $L_2=50$ mm and thickness $\delta =15$ mm. The temperature of the heat carrier (heated air) at the entrance to the drying chamber is: $t_\infty = 60$ °C, and its relative humidity $\varphi_\infty=7\%$. Under these conditions $\rho_{v,B,\infty}=0,00858$. The speed of the air flow in the drying chamber $u_\infty=2,5$ m/sec. The initial mass of the sample is $m_n=33,78$ g. Mass of dry material (after complete removal of moisture) $m_c=12,79$ g. The initial temperature of the material layer varies linearly from 37,1 °C in the middle of the sample ($y=0$) to 46,7 °C on its surface ($y=\delta/2$). The initial specific moisture content is $u_0=280,0$ kg/m³. Thermophysical properties of CCPM are accepted according to recommendations [5]. The sorption-desorption curves for determining the equilibrium moisture content of CCPM depending on the relative humidity of the air are presented in [6].

Based on the given initial data, in addition to calculation studies, experimental studies were also conducted in order to compare their results.

Fig. 2. Temperature change over time in the middle of the volume of the CCPM material layer: 1 – calculation according to the model; 2 – experiment

Fig. 3. Dependence on time of the relative moisture concentration in the CCPM layer during its drying: 1 – results of numerical modeling; 2 – experimental data

According to the results of the numerical solution of the system of one-dimensional equations of heat and mass transfer in the material, time dependences of its relative temperature (Fig. 2) and moisture concentration (Fig. 3) were obtained. The calculated results (Fig. 2, 3, curve 1) are compared with the results of experimental studies (Fig. 2, 3, curve 2). From the results of the comparison, it follows that the considered calculation model based on the proposed system of equations satisfactorily describes the mass transfer process in colloidal capillary-porous materials and can be used to approximate the characteristics of the drying process of colloidal capillary-porous materials, in particular, the time required for drying the material [6].

The classic theoretical analysis of the process of dehydration of colloidal capillary-porous materials of plant origin is the processing of experimental curves of drying kinetics by the method of V.V. Krasnikov. [3]. It is known from the method that the product of the drying rate of the material at the current moment in time $N\tau$ when the humidity of material is W^c is constant, namely $(N\tau)_W = const$. This method of processing the experimental data

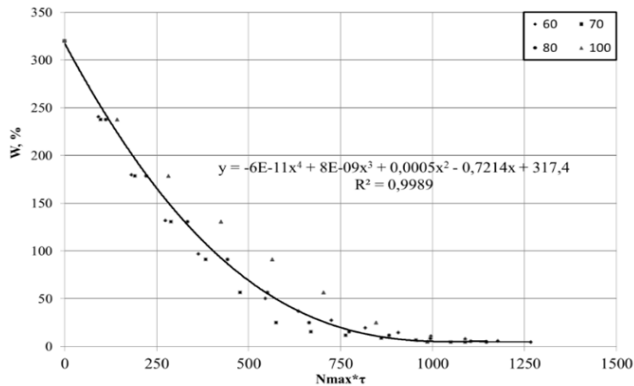
of the drying process allows more rationally conducting experiments of the appropriate nature.

If you put the product on the abscissa $N_{max} \cdot \tau$, and the current humidity of the material is on the ordinate W^c , then the usual drying curves with different mode parameters of the coolant, but with the same values of the initial humidity, are superimposed on each other. Thus, the latter form a generalized drying curve.

When constructing the generalized drying curve of phytoestrogen raw material (soy-spinach mixture) and antioxidant raw material (hygrothermally processed blueberry berries), the generalized data obtained experimentally were used. In fig. 4 shows the generalized drying curve of phytoestrogen raw materials.

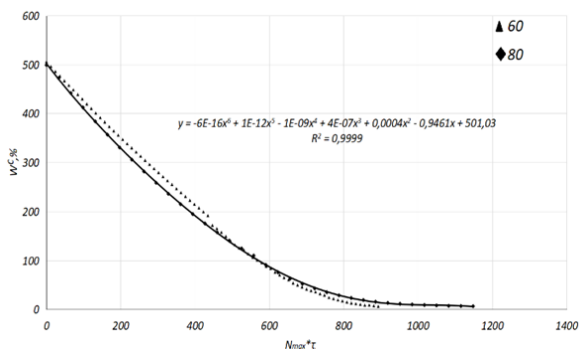
From fig. 4, it can be seen that at high humidity of the material, the points corresponding to different drying modes are located near the generalized curve. As the current humidity decreases, the spread of points increases, but is within the margin of error.

In fig. 5 shows the drying curve of the antioxidant raw material at $v = 3$ m/sec, $d = 10$ g/kg dry air. As can be seen from the figure, with different modes of drying the product $N_{max} \cdot \tau$ gives a fairly accurate match.

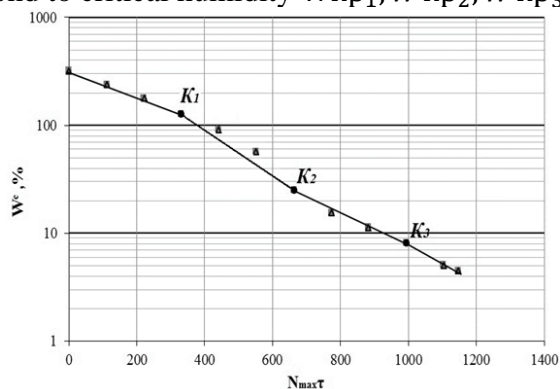
Fig. 4. Generalized curve of drying kinetics of phytoestrogen raw materials as a function of heat carrier temperature: 60°C; 70°C; 80°C; 100°C.

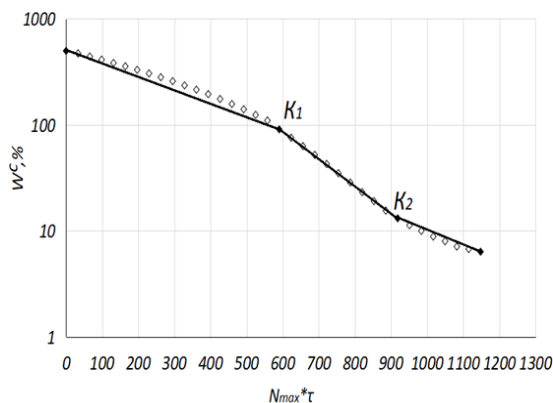
Fig. 5. Generalized curve of drying kinetics of antioxidant raw materials at $v = 3 \text{ m/sec}$, $d = 10 \text{ g/kg dry air}$

Having built the generalized drying kinetics curve of phytoestrogen and antioxidant raw materials in semi-logarithmic coordinates (Figs. 6 and 7, respectively), it can be observed that the main process of dehydration occurs in the *II* period. The magnitude is plotted along the abscissa axis $N_{max}*\tau$, and the ordinate is the logarithm of the current humidity change W^c . *II* the drying period consists of three parts. The inflection points in Figure 6, 7 correspond to critical humidity W_{kp1} , W_{kp2} , W_{kp3} .

Fig. 6. Generalized drying curve of phytoestrogen raw materials in the semi-logarithmic coordinate system

Fig. 7. Generalized curve of drying kinetics of antioxidant raw materials in semi-logarithmic coordinates

The generalized curve (Fig. 6, 7) in semi-logarithmic coordinates allows you to determine the relative drying coefficients of the second period.

Relative drying coefficient χ does not depend on the processing mode and is determined only by the formula of the relationship between humidity and the material, its structure, and density.

The relative drying coefficients were determined from the generalized curve, according to the following expressions:

$$\chi_2 = \frac{\lg W_{\Pi} - \lg W_{kp1}}{N_{max} \tau_1} \quad (9)$$

$$\chi_3 = \frac{\lg W_{kp1} - \lg W_{kp2}}{N_{max} \tau_2} \quad (10)$$

$$\chi_4 = \frac{\lg W_{kp2} - \lg W_K}{N_{max} \tau_3} \quad (11)$$

where W_{Π} – initial humidity of the material, %;

W_{kp1}^c, W_{kp2}^c – humidity of the material in points K_1, K_2 ;

W_K – final humidity of the material, %;

τ_1, τ_2, τ_3 – duration of the first, second and third parts of the drying process, min.

At a high temperature of the drying agent, the equilibrium humidity of the material W_p has values that can be neglected. Therefore, during calculations, we assume that it can be neglected.

The curve is depicted by broken lines, which indicates the complex nature of the second period. The second period consists of four drying parts, each of which is characterized by its own drying coefficient, which is calculated according to formulas 9-11 and listed in Table 1.

Table 1.

Relative drying coefficients for antioxidant and phytoestrogen raw materials

№	Name of the material	Range of critical humidity, %	The value of relative drying coefficients		
			$\chi^2(\chi^1)$	$\chi^3(\chi^2)$	$\chi^4(\chi^3)$
1.	Antioxidant raw material	500 – 90,7	$12,6 \cdot 10^{-4}$		
		90,7 – 13,1		$25,6 \cdot 10^{-4}$	
		13,1 – 6,3			$13,8 \cdot 10^{-4}$
2.	Phytoestrogen raw materials	131 – 50	(0,00117)		
		50-14		(0,000807)	
		14 - 4			(0,000904)

To determine the total duration of the drying process, the time of each of the dehydration periods is determined. As already mentioned, in our case the first period of drying is absent, therefore the equation of the drying curve is described by the equations of the second period. The total duration of the drying process τ_3 (without taking into account the warm-up period) consists of the duration of drying in the second period, which consists of τ_1 in 1-st, τ_2 in 2-nd and τ_3 in 3-d parts of the second period:

$$\tau_3 = \tau_{II} = \tau_1 + \tau_2 + \tau_3 \quad (12)$$

In this way, the total duration of the drying process was determined, which takes into account the value of the critical humidity in each period:

$$\tau_3 = \frac{1}{N_{max}} \left(\frac{1}{\chi_2} \lg \frac{W_{II}}{W_{kp1}^c} + \frac{1}{\chi_3} \lg \frac{W_{kp1}^c}{W_{kp2}^c} + \frac{1}{\chi_4} \lg \frac{W_{kp2}^c}{W_k^c} \right) \quad (13)$$

The multiplier in parentheses in formula (13) is const for a certain type of material at constant initial and final moisture values and does not depend on the drying mode [7]. Therefore, the value of τ_3 is inversely proportional to the maximum drying speed of blueberry berries. Substituting all the required values into expression (13), we obtain for antioxidant raw materials and phytoestrogen raw materials, respectively:

$$\tau = \frac{1148}{N}; \tau = \frac{1320}{N} \quad (14); (15)$$

Size τ_3 is calculated by formula (14) and (15), and is close to the experimental one. The experimental error did not exceed the calculated one 5%.

Conclusions. The theoretical analysis of the drying kinetics of colloidal capillary-porous materials showed that the use of numerical modeling by means of the Lykov model allows a sufficiently satisfactory description of the process of mass transfer in colloidal capillary-porous materials and can be used to approximately determine the regime parameters of dehydration.

Treatment of experimental curves of drying kinetics by V.V. Krasnikova method. allows you to calculate relative drying coefficients and the total duration of dehydration of blueberry berries.

Thus, theoretical studies allow for the most rational approach to the implementation of experimental studies on the processing of blueberry berries into dried products.

References:

1. Атаманюк В. М., Гузьова І. О. Дослідження кінетики та методу енергозбереження в процесі сушіння цукатів із груш //

Chemistry, Technology and Application of Substances, Vol. 5, No. 1, 2022. – С. 140-146. <https://doi.org/10.23939/ctas2022.01.140>

2. Петрова Ж.О., Давиденко Б.В., Слободянюк К.С. Моделювання тепло-масопереносу в процесі сушіння колоїдних капілярно-пористих матеріалів // *Кераміка: Наука і життя*, №2(43), 2019. – С. 7-14. <https://doi.org/10.26909/csl.2.2019.1>

3. Тепломасообмінні процеси отримання комбінованих функціональних порошків: монографія / Снежкін Ю. Ф. та ін.; за ред. Снежкін Ю.Ф., Петрова Ж.О., Самойленко К.М., Слободянюк К.С. Київ: Тропеа, 2022. 148 с.

4. Dolinskiy A. A., Dorfman A. Sh., Davydenko B. V. Conjugate heat and mass transfer in continuous processes of convective drying // *Int. J. Heat Mass Transfer*, Vol. 34, No 11, 1991. – P. 2883– 2889.

5. Дмитренко Н.В., Дубовикова Н.С., Снежкін Ю.Ф. Изучение влияния состояния воды в пищевых растительных материалах на теплоту испарения // *Научные труды Одесской национальной академии пищевых технологий*, Вып. 40, Т.2, 2011. – С. 71-75.

6. Petrova Zh.O., Sniezhkin Yu.F., Slobodianiuk K.S. Energy-saving heat technologies for obtaining soy based plant powders. Kyiv: PH “Akademperiodyka”, 2021. – 96 p. <https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.434.096>

7. Гусарова О. В. Інтенсифікація тепломасопереносу під час одержання чипсів з яблук : дис. на здобуття наук. ступеня канд.техн.наук : 05.14.06: захист 24.06.2020 / наук. кер. Ю.Ф. Снежкін. Київ: ІТТФ НАНУ, 2020. 241 с.

§4.2 ФЛОТОЕКСТРАКЦІЙНЕ ВИДАЛЕННЯ БАРВНИКІВ (Обушенко Т.І., Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», Толстопалова Н.М., Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», Сангінова О.В., Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», Костенко Є.Г., Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»)

Вступ. Промисловість всього світу бурхливо розвивається, через що проблема скидання великої кількості стічних вод без необхідної обробки постала дуже гостро. Власних відновлювальних властивостей водойм вже недостатньо для виправлення ситуації і відновлення екологічної рівноваги. Тому проблема забезпечення всіх галузей промисловості та сільського господарства доступною прісною водою потребує негайного вирішення. Можливим шляхом вирішення цієї проблеми є повторне використання стічних вод, а саме створення замкнутих систем промислового водопостачання, багаторазове використання очищених стічних вод, які відповідають вимогам якості технічних вод.

Розроблено велику кількість різноманітних методів очищення стічних вод від токсичних речовин, заснованих на фізико-хімічних або біохімічних процесах. Таки речовини здатні надавати прямий чи віддалений токсичний вплив або ж вплинути на умови проживання людей і навколишнє середовище. Серед таких органічних забруднювачів слід відмітити барвники, які широко застосовуються не лише у різних галузях промисловості, а також і в побуті.

Досить велика кількість промислових стічних вод містить численні барвники, які токсичні та небезпечні для оточуючого середовища. До таких стоків слід віднести стічні води заводів, які виробляють ці барвники, а також стоки фарбувальних цехів різних промислових підприємств.

Органічні барвники потрапляють у воду разом із стічними водами підприємстввиробників барвників та фарбувальних цехів. Потрапляючи до водойм вони змінюють: 1) фізичні властивості води (прозорість, забарвлення, з'являються запахи та присмаки); 2) кислотність, що безпосередньо впливає на біоценоз та структуру харчових ланцюгів цієї водойми; 3) газовий склад (зменшується кількість розчиненого кисню за рахунок окиснення ним органічних барвників, збільшується кількість CO_2). Очищення стічних вод від барвників є достатньо актуальною проблемою.

Виклад основного матеріалу. Сфери застосування органічних барвників різноманітні і багаточисельні. Це фарбування пряжі і тканин самого різного виду: бавовняних, лляних, вовняних, шовкових, зі штучних і синтетичних волокон. Також органічними барвниками забарвлюють шкіру, хутро, папір, дерево, різні види пластмас, гуму, харчові продукти тощо. Органічні барвники застосовуються для виготовлення лакофарбових матеріалів, художніх фарб, кольорових олівців, чорнила і друкарських фарб. При цьому потрібно врахувати, що для фарбування різних матеріалів необхідні різні за хімічними властивостями барвники [1].

Світове виробництво текстильних матеріалів використовує активні барвники з високими колористичними характеристиками й стійкістю до фізико-хімічних і фізико-механічних показників. Висока реакційна здатність активних барвників, забезпечуючи якість пофарбованим текстильним матеріалам, одночасно веде до протікання численних реакцій

з речовинами, що містяться в стоках. Відомо, що при фарбуванні активними барвниками 1 т целюлозних матеріалів у стічні води надходить 200-350 кг забруднень, у тому числі від 3,7 до 4,9 кг барвників [2].

У поверхневі природні водойми з промисловими стічними водами надходить така велика кількість барвників, що вони стають істотною перешкодою для життєдіяльності мікробіонтів. Присутність барвників викликає серйозні утруднення при очищенні стічних вод. Значна частина барвників, використовуваних у промисловості, може практично в незмінному виді проходити через установки біохімічного окиснення, викликаючи необхідність доочищення. Ситуація забруднення цими полютантами залишається складною, оскільки більшість систем очистки стічних вод знаходяться на низькому рівні та не відповідають вимогам міжнародних стандартів. Традиційні методи фізико-хімічного очищення стічних вод від барвників, поверхнево активних речовин (ПАР), формальдегіду можна розділити на три основні групи [1, 3].

Перша група методів забезпечує вилучення забруднень переведенням барвників у осад або флотошлам шляхом сорбції на пластивках гідроксидів металів, які утворюються при обробці стічних вод реагентами (коагуляція, реагентна напірна флотація та ін.). Суттю цих методів є перетворення розчинних у воді речовин у нерозчинні при додаванні осаджувача, як правило розчину гідроксиду кальцію, з наступним видаленням їх з води у вигляді осадів.

Методам цієї групи властиві наступні недоліки:

- недостатній ступінь очищення, особливо знебарвлення;
- складність утилізації осадів водоочищення та їх зневоднення.

Друга група включає сепаративні методи (сорбція на активному вугіллі і макропористих іонітах, зворотний осмос,

ультрафільтрація та ін.). Суть цих методів полягає в збереженні структури та мінералізації поллютантів. Ці методи забезпечують високий ступінь очищення стічних вод, однак мають наступні недоліки:

- потребують попередньої механіко-хімічної обробки для видалення нерозчинних домішок;
- складні в апаратурному оформленні;
- мають високу собівартість очищення.

Третя група поєднує різноманітні деструктивні методи, засновані на глибоких окисно-відновних перетвореннях, ініційованих різними фізико-хімічними процесами зокрема дією окисників (O_2 , O_3 , Cl_2 , H_2O_2), ультрафіолетового й сонячного випромінювання.

До переваг деструктивних методів відносяться їх висока ефективність і технологічність, простота автоматизації й керування. У більшості випадків при їх реалізації не утворюються осади, в оброблювану воду не вносяться додаткові забруднення у вигляді хлоридних, сульфатних і інших іонів. Однак методи цієї групи мають наступні недоліки:

- вимагають попередньої механіко-хімічної обробки стічних вод;
- відбувається безповоротна втрата коштовних реагентів [3].

Як бачимо, традиційні методи очищення стічних вод від барвників недосконалі та неефективні а часто зовсім відсутні. Тому актуальним є розроблення та впровадження ефективних і недорогих у використанні та експлуатації технологій очищення від барвників. Аналіз науково-технічних джерел свідчить про те, що в сучасних умовах роботи фарбувально-оздоблювальних підприємств найдоцільнішим є застосування локальної очистки безпосередньо після процесу фарбування і промивання текстильних матеріалів. Це

дозволить не тільки зменшити обсяг стічних вод, а допоможе використовувати стоки після процесу очищення повторно у виробництві.

Найбільша проблема при видаленні барвників виникає при необхідності очищення великих об'ємів низькоконцентрованих стічних вод. Для очищення саме таких стоків запропоновано комбінований метод – флотоекстракцію. Він поєднує методи флотації та екстракції, та володіє перевагами обох.

Суть даного методу в наступному: органічний барвник зв'язують у комплексну малорозчинену сполуку (сублат), що характеризується гідрофобними властивостями й може бути екстрагована невеликою кількістю розчинника, що не змішується з водою [4–9]. Даний сублат виноситься бульбашками повітря в органічну фазу і розчиняється в ній або утримується за рахунок змочування.

Утворений комплекс може бути як розчинним, так і не розчинним у водному середовищі, що визначається його гідрофобністю [10–11]. Також не обов'язково й утворення істинного розчину комплексу в органічній фазі. Якщо комплекс досить добре змочується розчинником, він буде затримуватися в ньому й у вигляді дисперсії. Цього цілком достатньо для того, щоб відбувалося його концентрування. При правильному підборі комплексоутворювача або збирача й розчинника ступінь вилучення може досягати 100 %, також при необхідності можна досягти високої селективності.

Швидкість насичення водної фази бульбашками газу менша, ніж при іоній флотації. Але це є необхідною умовою для уникнення розривів органічного шару. На поверхні розділу фаз бульбашка-рідина гідрофобні сполуки адсорбуються, і далі переносяться на поверхню водного стовпа для екстрагування. На початку флотоекстракція

обмежувалась застосуванням тільки для вилучення іонів різних металів з водного середовища. Поступове впровадження цієї технології дало змогу розширити межі її використання: даний спосіб було обрано для видалення різноманітних розчинених органічних сполук та флотаційного очищення гідрофобних рідин [10]. На сучасному етапі розвитку водоочисних технологій флотоекстракції застосовують в біоінженерії та біосепарації, для аналітичних аналізів водних об'єктів, при очищенні стічних вод, забруднених поллютантами органічного та неорганічного характеру [12–13].

При аналізі літератури щодо процесу очищення стічних вод методом флотоекстракції було виявлено нестачу інформації щодо певних параметрів проведення процесу, таких як вплив кислотності середовища, тривалості процесу, вибір оптимального екстрагенту. Ці параметри визначаються типом барвника і можуть варіюватися [14]. Тому виникає необхідність подальшого дослідження даного типу очищення стічних вод.

Для дослідження процесу флотоекстракції використовували установку наведену на рисунку 1. Основою її була циліндрична скляна колонка діаметром 35 мм, дном якої слугував фільтр Шота. Крізь пористу перегородку подавали газ (азот) під тиском з балону. Витрати азоту контролювали ротаметром. Проба на аналіз відбирали піпеткою з верхньої частини колонки. Вихідна концентрація барвників 10 мг/дм^3 . Витрата газу $40 \text{ см}^3 / \text{хв}$. Об'єм імітату стічних вод 200 см^3 , об'єм органічної фази 5 см^3 . Процес флотоекстракції проводили до встановлення постійної залишкової концентрації барвника, яку визначали фотометричним методом. Мірою ефективності процесу флотоекстракції було обрано ступінь вилучення X – це

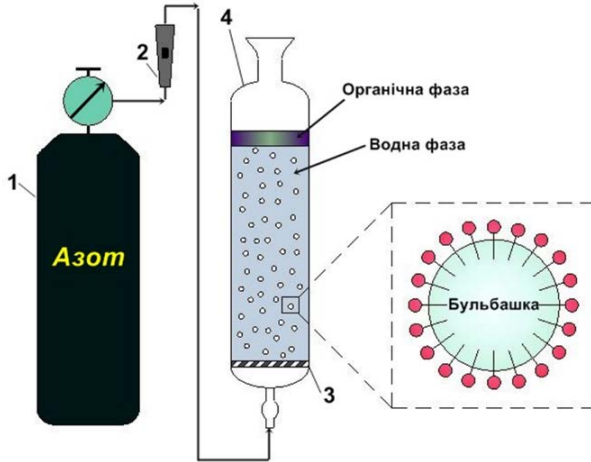

відношення різниці вихідної та залишкової концентрацій до його вихідної концентрації, у відсотках:

$$X_B = \frac{C_{B \text{ вих}} - C_{B \text{ зал}}}{C_{B \text{ вих}}} \cdot 100\% ,$$

де X_B – ступінь вилучення барвника; $C_{B \text{ вих}}$ – вихідна концентрація барвника, мг/дм³; $C_{B \text{ зал}}$ – залишкова концентрація барвника в досліджуваному розчині, мг/дм³.

1 – балон; 2 – ротаметр; 3 – пориста перегородка (фільтр Шотта); 4 – флотоекстракційна колонка.

Рис.1. Експериментальна установка

Дослідження залежності ступеня видалення барвника від молярного співвідношення ПАР:барвник. Суттєвим параметром процесу флотоекстракції є концентрація ПАР. Поверхнево-активна речовина обумовлює пониження поверхневого натягу водної фази. Відповідно це є причиною зменшення розміру бульбашок газового потоку, а це, в свою чергу, обумовлює збільшення площі поверхні на одиницю об'єму газу, що в достатній мірі компенсує вплив зменшення коефіцієнту масопередачі. До того ж зменшення поверхневого

натягу на межі поділу водної фази та екстрагенту сприяє перетину границі бульбашкою газу без коалесценції. Даний процес сприяє підвищенню ефективності флотоекстракції. Проте у разі занадто високих концентрацій надлишок ПАР буде спричиняти конкуренцію за місце на поверхні бульбашки газу, агрегати молекул поверхнево-активної речовини будуть «вловлювати» гідрофобні молекули в середину своєї гідрофобної частини. До того ж, висока концентрація ПАР може призвести до утворення значної кількості піни у верхній частині флотоекстракційної колонки [10].

Для модельних розчинів барвників концентрацією 10 мг/дм^3 було проведено ряд досліджень для визначення впливу молярного співвідношення барвник:ПАР на ступінь вилучення барвників з водних розчинів. Досліди проводилися як з нестачею, так і з надлишковою концентрацією молекул ПАР, тобто для співвідношень 1:0,5, 1:1, 1:1,5, 1:2. Коригування кислотності середовища не проводилося.

Оскільки серед представлених барвників є як аніонні, так і катіонні сполуки, то ПАР було підібрано протилежний за зарядом. В якості ПАР було використано додецил (лаурил) сульфат натрію та гексадецилпіридиній хлорид з концентрацією $0,05 \text{ моль/дм}^3$. ПАР необхідний для утворення гідрофобного комплексу, який буде взаємодіяти з бульбашками повітря і підійматися до межі поділу фаз «вода-органічний шар», де буде поглинатися органічною фазою.

Було використано наступні барвники:

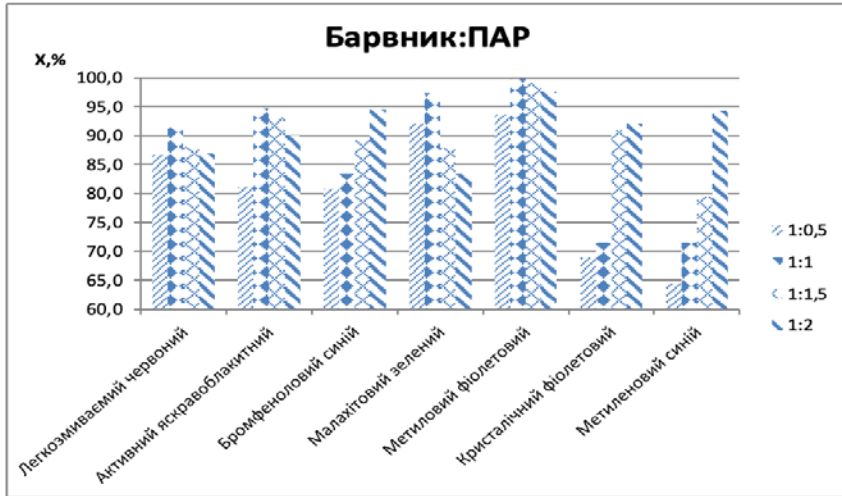
- Легкозмиваємий червоний;
- Активний яскравоблакитний;
- Бромфеноловий синій;
- Малахітовий зелений;
- Метилловий фіолетовий;

- Кристалічний фіолетовий;
- Метиленовий синій.

Результати дослідження представлені на рисунку 2.

Рис. 2. Залежність ступеню видалення барвників від співвідношення Барвник:ПАР

На графіку видно, що в усіх випадках при нестачі ПАР не досягається максимальний ступінь вилучення барвника, оскільки концентрації молекул ПАР недостатньо для ефективного очищення. Це пояснюється тим, що за умови співвідношення, яке менше стехіометричного, йонний асоціат барвник-ПАР формується не в повному обсязі, через що і зменшується ступінь вилучення.

При співвідношенні барвник:ПАР = 1:1 досягається максимальний ступінь вилучення легкозмиваємого червоного, активного яскраво-блакитного, малахітового зеленого та метилового фіолетового барвників. При

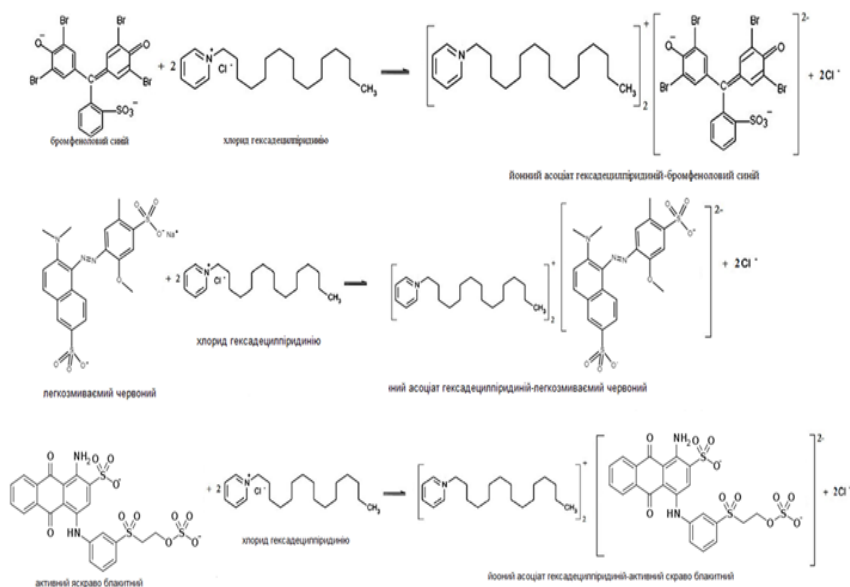

співвідношеннях 1:1,5 і 1:2 ступінь вилучення починає падати оскільки при надлишковій кількості молекул ПАР, сублат і надлишок молекул ПАР конкурують за місце на поверхні повітряного пухирця. Тобто для даних барвників оптимальним є співвідношення барвник:ПАР = 1:1.

Для бромфенолового синього, кристалічного фіолетового, метиленового синього максимальні ступені вилучення досягаються при співвідношеннях більших за стехіометричну кількість в два рази, тобто при надлишку ПАР.

На рисунку 3 представлено механізми утворення йонного асоціату барвник:ПАР для барвників аніонного типу. В якості ПАР використано гексадецилпіридиній хлорид.

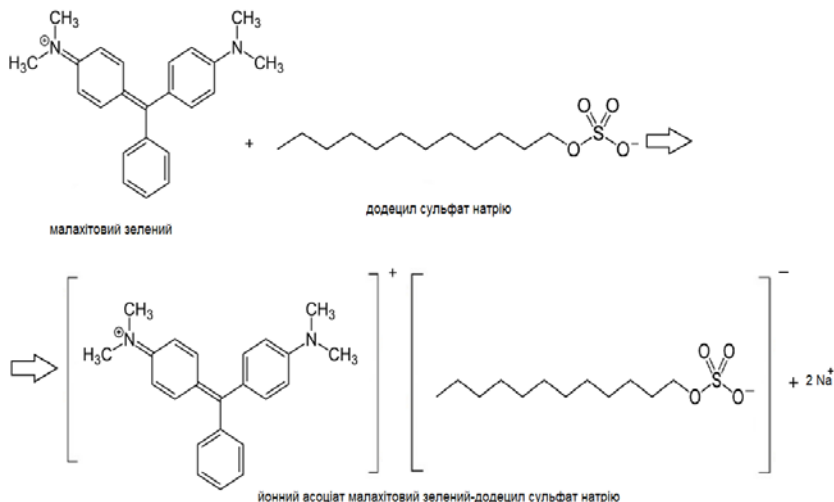
Рис. 3. Механізми утворення йонного асоціату барвник:ПАР для барвників аніонного типу

На рисунку 3 представлено механізми утворення йонного асоціату барвник:ПАР для барвників катіонного типу на прикладі малахітового зеленого. В якості ПАР використано додецил сульфат натрію.

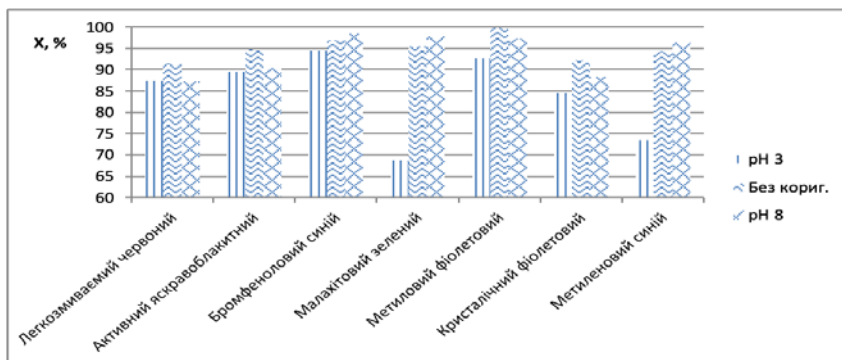

Рис. 4. Механізми утворення іонного асоціату барвник:ПАР для барвників катіонного типу на прикладі малахітового зеленого

Дослідження залежності ступеня вилучення барвників від рН середовища. Дуже важливим параметром процесу є рН розчину, оскільки він визначає наявність частинок, які братимуть участь у флотоекстракції. Зміна рН може призвести до зміни заряду колігенда внаслідок гідролізу, утворення інших комплексів і утворення нерозчинного осаду.

Було проведено серію дослідів для визначення оптимального значення кислотності середовища при якому буде досягнуто максимальний ступінь вилучення. Результати дослідження представлено на рисунку 5.

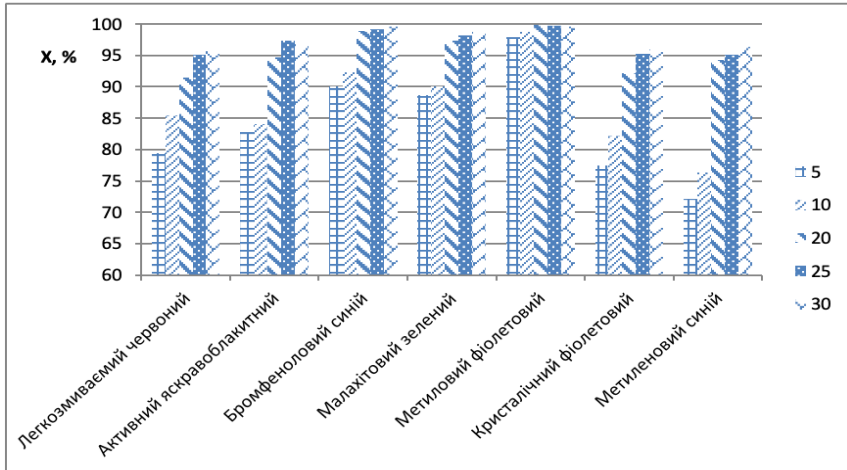

Рис. 5. Вплив рН середовища на ступінь видалення барвників

З графіку видно, що в усіх випадках у кислому середовищі флотоекстракція перебігає значно гірше, ніж в нейтральному на лужному. В більшості барвників максимальні ступені вилучення досягаються без коригування кислотності середовища. При подальшому збільшенні до рН 8 ступінь вилучення незначно зростає лише в трьох барвників – бромфеноловий синій, малахітовий зелений та метиленовий синій. Це означає, що немає потреби в коригуванні рН вихідних розчинів барвників, оскільки це призведе до додаткових витрат реагентів. Подальші дослідження проводилися з урахуванням оптимального значення рН середовища.

Залежність ступеня вилучення барвників від тривалості проведення експерименту. Завдяки цьому дослідженню було визначено раціональний час проведення процесу флотоекстракції, тобто мінімальний час, за який буде вилучатися максимальна кількість барвника з розчину. Досліди проведено з інтервалом від 5 до 30 хв. Результати представлено на рисунку 5.

Рис. 6. Залежність ступеня вилучення барвників від тривалості процесу

Як видно на рисунку, для всіх барвників від 5 до 20 хвилин тривалості флотоекстракції спостерігається рівномірний ріст ступеня очищення. Для більшості барвників за 20 хвилин ступінь вилучення досягає максимального значення. Після 25 хвилин ступінь вилучення перестає рости, або навіть дещо зменшується, що свідчить про зворотній процес, коли молекули барвника починають переходити з органічної фази назад у воду. Оптимальний час проведення процесу знаходиться в межах 15-20 хвилин.

Висновки. Було проаналізовано існуючі методи вилучення барвників та їх ефективність. В якості альтернативного та економічного методу було запропоновано метод флотоекстракції. Він дозволяє одночасно видаляти забрудник і концентрувати його в малому об'ємі органічного шару.

Для модельних розчинів барвників: легкозмиваємий червоний, активний яскравоблакитний, бромфеноловий синій,

малахітовий зелений, метиловий фіолетовий, кристалічний фіолетовий, метиленовий синій було проведено ряд досліджень для визначення впливу молярного співвідношення барвник:ПАР, кислотності середовища і тривалості флотоекстракції на ступінь вилучення.

При співвідношенні барвник:ПАР = 1:1 досягається максимальний ступінь вилучення легкозмиваемого червоного, активного яскраво блакитного, малахітового зеленого та метилового фіолетового барвників.

Для бромфенолового синього, кристалічного фіолетового, метиленового синього максимальні ступені вилучення досягаються при співвідношеннях барвник:ПАР = 1:2.

В більшості розглянутих барвників максимальні ступені вилучення досягаються без коригування кислотності середовища. Оптимальний час проведення процесу знаходиться в межах 15-20 хвилин.

Список використаних джерел:

1. Forgacs, E. Removal of synthetic dyes from wastewaters: a review / E. Forgacs, T. Cserha, G. Oros. // Singh and Singh / Environ. We Int. J. Sci. Tech. – 2010. – №5. – P. 235 – 242.

2. Запольський А.К. Охорона питних вод від виснаження і забруднення/ Запольський А.К., Шумигай І.В. // Раціональне природокористування і охорона навколишнього природного середовища. Агроекологічний журнал. – 2015. – №3. – P. 6 – 15.

3. Robinson T., McMullan G., Marchant R., Nigam R. Remediation of dyes in tex-tile effluent: a critical review on current treatment technologies with a proposed alternative //Bioresource Technology. – 2001. – №77. – P. 247-255.

4. Lu, Y., Zhu, X. (2001). Solvent sublation: theory and application. Separation & Purification Reviews, 30 (2), 157–189. doi:10.1081/spm-100108158

5. Bi, P., Dong, H., Dong, J. (2010). The recent progress of solvent sublation. *Journal of Chromatography A*, 1217 (16), 2716–2725. doi:10.1016/j.chroma.2009.11.020

6. Bi, P., Dong, H., Wang, N. (2007). Solvent sublation of dyes. *Chin. Chem. Lett*, 18, 1293.

7. Lu, Y., Wang, Y., Zhu, X. (2001). The removal of bromophenol blue from water by solvent sublation. *Separation Science and Technology*, 36 (16), 3763–3776. doi: 10.1081/ss100108361

8. Lu, Y., Zhu, X., Peng, Y. (2003). The Removal of Methyl Violet from Water by Solvent Sublation. *Separation Science and Technology*, 38 (6), 1385–1398. doi: 10.1081/ss120018815

9. Lu, Y., Wei, B., Wang, Y., Li, J. (2007). Studies on the Removal of Bromocresol Green from Water by Solvent Sublation. *Separation Science and Technology*, 42 (8), 1901– 1911. doi: 10.1080/014963906011174398

10. Астрелін, І.М., Обушенко, Т.І., Толстопалова, Н.М., Таргонська, О.О. (2013). Теоретичні засади та практичне застосування флотоекстракції: огляд. *Вода і водоочисні технології*, 3, 3–23.

11. Obushenko, T., Sanginova, O., Tolstopalova, N., Reminna, K. (2019). Simulation of solvent sublation process to forecast the amount of removed dyes. *Вода і водоочисні технології. Науково-технічні вісті*, №1(24), 25–33.

12. Obushenko, T., Tolstopalova, N., Kulesha, O., Astrelin, I. (2016). Thermodynamic Studies of Bromphenol Blue Removal from Water Using Solvent Sublation. *Chemistry & Chemical Technology*, 10 (4), 515–518. doi:10.23939/chcht10.04.515

13. Obushenko, T., Tolstopalova, N., Kholmetska, Y. (2017). The removal of indigo carmine from water by solvent sublation. *Вода і водоочисні технології. Науково-технічні вісті*, 1(21), 31–38.

14. Obushenko, T., Tolstopalova, N., Baranuk, N. (2018). The solvent sublation of bromocresol green from waters solutions. *Технологический аудит и резервы производства*, 2/3 (40), 48–53. DOI: 10.15587/2312-8372.2018.129634

ODDÍL 5. PSYCHOLOGIE

§5.1 ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ТА ТЕХНІКИ РОЗВИТКУ РЕЗИЛЬЄНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ (Савчин М.В., Дрогобицький державний педагогічний університету імені Івана Франка, Федорчук В.М., Кам'янець-Подільський державний інститут, Зимянський А.Р., Дрогобицький державний педагогічний університету імені Івана Франка)

Вступ. В умовах воєнного стану, відбудови і перебудови української держави у дітей та дорослих виникає низка екстремальних, стресових і загрозливих станів, що призводить до моральних і психологічних травм, пост травматичних розладів індивідуальної та соцієнтальної психіки. Це вимагає від психологів вивчення умов збереження психологічної стабільності та резильєнтності дітей, дорослих і українського суспільства загалом. Важливою проблемою резильєнтності особистості є пошук стратегій, шляхів та засобів її відновлення та розвитку, надважливо, що в умовах війни, коли ми знаходимося в стані сильного емоційного напруження і наша психіка так влаштована, що не може довго і в таких масштабах «споживати» тривожний контент.

Під резильєнтністю ми розуміємо здатність людини відновитися після впливу проблемних дистресових, кризових і травмуючих ситуацій за допомогою духовного, особистісного і соціального потенціалів та ресурсів. Це означає, що людині необхідно не просто адаптуватися до нових реалій але й повернутися до попереднього звичного життя без втрат для тілесного, психічного, психологічного, соціального, морального та духовного здоров'я, а й досягти більшого – вдосконалити своє життя у духовній, моральній, психологічній, соціальній та фізичній сферах [1].

Відомо що індивідуальна резильєнтність не віддільна від «резильєнтності» цивілізаційної суб'єктності України, як національної резильєнтності, як стратегію забезпечення збалансованості розвитку та успішного протистояння зовнішнім і внутрішнім загрозам, і більш того, як передбачення викликів та пошук відповідей на них заради гідної самореалізації та гуманістичного розвитку українського суспільства та його громадян [2].

Виклад основного матеріалу. Феномен резильєнтності у психології розглядається у трьох площинах: як риса чи здатність особистості, як процес та як адаптаційно-захисний механізм особистості [3]. Дослідники констатують, що резильєнтність, забезпечує швидке пристосування до змін, здатність упоратися зі стресом і негараздами життя та вміння повертатися після стресових ситуацій до нормальної життєдіяльності без шкоди для духовного, морального, соціального, психічного й тілесного здоров'я.

Гнучкість, адаптивність і наполегливість можуть допомогти людям скористатися своєю стійкістю, змінивши певні думки та поведінку. «Люди, які вірять в те, що інтелектуальні здібності, так само як і соціальні якості, можна розвинути, демонструють меншу реакцію на стрес й поліпшують результативність» [4, С. 22-23]. На думку К. Cherry [5], стійкі люди мають різні характеристики резильєнтності, які допомагають їм долати життєві труднощі:

1) менталітет уцілілого: витривалі люди відносять себе до тих, хто виживе; 2) ефективна емоційна регуляція: здатністю керувати емоціями в умовах стресу та важких ситуацій; 3) відчуття контролю: стійкі люди, як правило, мають сильний внутрішній локус контролю і впевнені, що їхні дії можуть відігравати певну роль у визначенні результату подій; 4) зосередженість на проблемі: володіють навичками

вирішення проблем (коли виникають проблеми, стійкі люди раціонально дивляться на ситуацію і намагаються знайти рішення, які можуть її змінити); 5) співчуття до себе: самоприйняття та співчуття; 6) соціальна підтримка: наявність стійкої та міцної мережі людей, які підтримують.

K. Cherry [6] виділяє типи резильєнтності: 1) фізична резильєнтність (здатність тіла справлятися зі змінами та відновлюватися після фізичних перевантажень, хвороб і травм); 2) психологічна резильєнтність (здатність людини адаптуватися до змін і невизначеності; люди, які належать до такого типу резильєнтності, гнучкі та спокійні під час стресової ситуації); 3) емоціональна резильєнтність (здатність регулювати емоції під час стресу; люди усвідомлюють свої емоційні реакції і схильні бути в контактi зі своїм внутрішнім світом; завдяки цьому вони також можуть опанувати своїм розумом і керувати своїми емоціями, коли йдеться про негативну ситуацію; допомагає людям зберігати почуття оптимізму у важкі часи); 4) соціальна резильєнтність передбачає здатність груп (спільноти) відновлюватися після важких ситуацій, зокрема, йдеться про спілкування з іншими та спільну роботу над вирішенням проблем, які впливають на людей як окремо, так і колективно.

Звісно немає універсальної формули, як стати більш стійким у складних ситуаціях. Розвиток резильєнтності – складний багатогранний особистісний процес, що передбачає поєднання внутрішніх сильних і зовнішніх ресурсів. В однієї людини в таких ситуаціях можуть виникнути симптоми депресії чи тривоги після травматичної події, а інша взагалі може не повідомляти про жодні симптоми. Процес ефективного подолання негараздів, то найцікавіше і найцінніше визначається не тільки рисами особистості, а

включає нашу увагу, мислення і поведінку, тому бути більш стійким до труднощів може навчитися кожен.

Для розвитку й підвищення рівня резильєнтності важливо розвивати такі особистісні властивості як самосвідомість, самоефективність та саморегуляція. Так, «завдяки самоусвідомленню особистість краще пізнає себе та свій спосіб життя, що є основою успішної роботи над собою та із своїм життям. Самоефективність є важливою складовою оптимізму. Вміння вірити в себе та у власні сили, можливість щось створити та змінити є доброю основою для розвитку резильєнтності» [7, С. 24-25].

Ключовими факторами формування резильєнс можна вважати створення адаптивних механізмів копіngu, асертивні дії, емоційний інтелект, «mindfulness» (техніка усвідомленості) та самоспостережливність [8].

На становлення резильєнтності впливають, зокрема:

- 1) доброзичливе ставлення до себе та своїх здібностей;
- 2) здатність ставити реалістичні плани та втілювати їх;
- 3) розвиток комунікативних навичок, зокрема, асертивності як вміння у ввічливий та доброзичливий спосіб відстояти себе, свою позицію, виразити свої почуття та думки, не ображаючи і не порушуючи гідності інших людей);
- 4) культивування цінностей і планування життя згідно з ними;
- 5) розвиток власної «системи самопідтримки»: змістовних та глибоких стосунків з Богом, із близькими людьми, з природою, а також зі собою;
- 6) плекання надії;
- 7) розвиток здатності вирішувати проблеми [9].

Допомогти зміцнити резильєнтність та посприяти зміцненню стійкості можуть такі способи: поглянути на життєві та ситуаційні виклики під іншим кутом зору, зосередитися на тому, що можна контролювати, змінити те, що від людини залежить, спробувати знайти сенс у

труднощях, наповнити виклики надією та зауважувати досвід інших людей, які живуть у складних ситуаціях і справляються з труднощами, почати з маленьких кроків, розвивати стосунки та шукати підтримки, усвідомити наявність змін у житті, якими неминуче наповнене наше життя [10].

Емпірично виявлено, що в умовах війни багато людей переживає емоційну втому, апатію в очікуванні перемоги, тоді необхідно розвивати стійкість своєї психіки щодо життєвих труднощів, що наразі доводиться здійснювати у надскладних умовах. Так, І. Бачурін [11] зауважує, що це слід тренувати, але іноді може виникнути крепатура від перевантаження. Грунтуючись на схемі тренування у спорті (не брати на себе одразу багато; розподіляти навантаження в часі; дати собі час; відзначати перемоги, навіть невеликі) автором пропонуються такі рекомендації:

1) *плануйте свої дні так, щоб вони вас надихали* (розділіть день на три періоди, певний час доби працюючи: а) на своєму безпосередньому місці роботи; б) для допомоги й волонтерських проєктів; в) певний час приділіть собі. Ви можете створити власний добрий план, головне, його дотримуватися і не соромитись, якщо він відрізняється від інших;

2) *встановіть свою зону контролю і самоконтролю*: навколо дуже багато страждань і вони цілком реальні. Одночасно є вторинні страждання, коли людина сама себе «заганяє» в глухий кут (ще гірший душевний та фізичний стан). Для того, щоб не залишатись у полоні цих (вторинних) страждань, потрібно провести своєрідну демаркаційну лінію між тим, що ви можете контролювати, і тим, що не можете. Таке розмежування має бути представлено не тільки в думках, але й зафіксовано на папері. Для цього поділіть листок на дві частини й окресліть свої зони контролю і неконтролю. Іноді

може виявитися, що там можуть бути речі, які складно прийняти, що може викликати сльози та інші деструктивні емоційні реакції та глибокі переживання. Але лише тоді, коли встановлені зони контролю і його відсутності, людина може вийти із лабіринту страждань і почати виконувати те, що справді від неї залежить. Додамо, на нашу думку, зону не контролю слід передати Богові і проблема буде вирішуватися позитивно;

3) *добре ставтеся до себе та інших людей*: складні обставини часто провокують аутоагресію і самосуд, втрату почуття власної гідності. Коли ви відчуваєте провину або гнів, уявіть, що ваш друг або подруга – реальна людина, яку ви знаєте, – запитує у вас поради, що йому/їй робити зі своєю провиною. Поставте собі запитання: що б ви порадили? Дайте відповідь про це собі. Часто ми набагато тепліше ставимося до інших, ніж до людини (себе), яку бачимо у дзеркалі;

4) *дозвольте собі ненадовго «виключитись»*: ввійдіть в іншу реальність, наприклад, почніть читати художню книжку, хоч би десяток сторінок кожного дня, чи перегляньте серію будь-якого фільму. Звичайно, що тут не підійде нон-фікшн чи книги про бізнес. Важливо, щоб ви зустрілися з позитивними персонажами, з цікавим та новим світом. У цій ситуації на нейронному рівні дзеркальні нейрони «перенесуть» вас, правда, ненадовго в іншу реальність. Це допоможе вам згодом взаємодіяти з реальністю, в якій ви живете зараз;

5) *пам'ятайте «навіщо»*, бо «хто знає, навіщо, витримає будь-яке «як» (Фрідріх Ніцше). Визначте для себе особисто заради чого вам треба жити, долати всі складні обставини і перешкоди. У цій ситуації може все, що завгодно, що дає вам сили. Регулярно повертайтеся до цього знання смислу та нагадуйте про це собі;

б) *правило велосипеда (keep walking)*. Щоб не впасти з велосипеда, треба постійно крутити педалі, тобто їхати, не зупиняючись. Це працює у сфері психіки та особистості. Для протидії апатії та повернення самоконтролю нейропсихологи рекомендують обов'язково робити три маленьких кроки, зміни позиції, що активізує префронтальну кору (зону мозку), яка перша «виходить із ладу», коли ми погано спимо, погано харчуємося, знаходимось у постійній тривозі.

У складній ситуації, хай що там відбувається навколо, рекомендується уявити собі три речі, які знаходяться в зоні вашого контролю та, які ви можете зараз реалізувати. Це має бути фізична, психічна, когнітивна чи емоційна, соціальна та духовна сфери. Наприклад, фізична – будь-які фізичні навантаження (спорт, біг, йога, що завгодно), соціальна – поговорити з кимось, подзвонити близьким, допомоги комусь, хто потребує, психічна – будь-яка діяльність, пов'язана з інтелектуальними зусиллями чи емоційними переживаннями, праця, навчання тощо.

Наш досвід показує, що важливим є нові кроки у духовній сфері – помолитися, почати читати Святе Письмо, піти помолитися до храму, прийняти Святе причастя, спілкування з духовною особою, відвідати святе місце.

Н. Байкалова [12], спираючись на ізраїльський протокол пропонує конкретні техніки повернення до зони стійкості, зокрема, якщо людину зовсім «накриває» (відчуває паніку або страх, що буквально паралізує), зробити щось із запропонованого:

1) випийте склянку води або чаю маленькими ковтками, кожного разу прополіскуючи рота рідиною;

2) доторкніться руками до будь-якої твердої поверхні (стола, стіни);

3) повільно огляньте навколишній простір (розслабте м'язи очей). Відведіть очі у крайнє праве або ліве положення і

потім дуже повільно переведіть у протилежний бік, наприклад, десять разів поглянути спочатку далеко, а потім близько, прямо перед собою; заплющити очі, закривши їх долонями, а потім забрати долоні, ніби створюючи вакуум. Після того, як забрали долоні, розплющуйте очі;

4) максимально глибоко і повільно видихнути, легко потрусити своїм тілом, пам'ятаючи, що будь-яке антистресове дихання починається з повного видиху;

5) полічіть у зворотньому порядку від 20 до 1, що допомагає ніби повернути когнітивну сферу на місце, тобто прийти до тями;

6) «проскануйте тіло» зверху-вниз, виявивши зони напруження, приведіть їх у активований стан, потрусіть;

7) обіпріться спиною до стіни чи декілька разів повідтискайтеся;

8) на рівні пліч міцно обніміть себе обома руками тощо.

Одним з напрямів оволодіння самовладанням є опанування тривогою, рівень якої часом буває настільки високим, що заважає нормальному життю та навіть простому функціонуванню. Для цього спершу необхідно об'єктивно визначити рівень власної тривоги, що можна здійснити з допомогою простої вправи: заведіть (включіть) секундомір і заплющте очі, визначте тривалість однієї хвилини, не рахуючи подумки час. Відкривайте очі тоді, коли ви інтуїтивно відчуєте, що минула хвилина. Погляньте на секундомір: 0-45 секунд – високий рівень тривоги; 45-50 секунд – середній; 50 і більше – все добре. Якщо з'ясувалося, що у вас перший чи другий варіанти, то виконати *три наступні кроки*, які можна зробити, щоб подолати цей стан в буденних реаліях:

1) зазвичай, стан тривоги як розсіяне (мозаїчне) відчуття не має конкретної причини, а тому коли відчуваєте

тривогу, спитайте в себе: чому ви тривожитесь: боюсь, чому так переживаю? чи можу я зробити щось в найближчі хвилини, щоб стабілізувати (убезпечити) себе? Якщо ви сформулювали ствердну відповідь «так», то зробіть це;

2) якщо ж є відповідь «ні», то зафіксуйте час, коли ви спробуєте знайти відповідь про це ще раз, наприклад, через пів години, через день, через тиждень. Обов'язково встановіть точний час! На перший погляд йдеться про прокрастинацію, але в цьому випадку вона корисна. Наш мозок розуміє, що ми плануємо повернутись до проблеми – з'являється певна визначеність, а тривога почне вщухати;

3) якщо ви розумієте, що рівень тривоги справді явно «зашкалює» та її не можна подолати, то все ж і в цьому випадку можна допомогти собі (прийти до тями). Для цього виділіть 5-10 хвилин для спеціальної техніки «**5-4-3-2-1**». Це одна з найбільш ефективних технік усвідомленої медитації (mindfulness) і вегетативної корекції. За допомогою концентрації на теперішньому можна допомогти собі подолати своєрідних «демонів» минулого і страхи майбутнього. З цією метою можна використати такий варіант послідовного проходження позицій (кроків) із зменшенням кількістю предметів (об'єктів) зосередження чи власних дій;

«**5**» – вирівняйте спину, якщо можете, огляньтеся навколо і знайдіть п'ять предметів, які ви раніше не зауважували; не відволікаючись добре розгляньте їх. Якщо було втрачено зосередженість (фокусованість), то проявіть додаткове вольове зусилля, цілеспрямовано повертаючи свою увагу і свої думки тільки у цей процес;

«**4**» – виділіть чотири звуки, які ви зможете почути тут і зараз: спробуйте послухати те, що відбувається навколо і сфокусуйтеся на тому, що ви чуєте;

«3» – зверніть увагу на власне тіло, як ви відчуваєте себе в ньому? Зробіть максимально 3 глибокі вдихи і 3 дуже плавні та повні видихи;

«2» – відчуйте або згадайте запах та смак, які ви сьогодні відчували або які вам дуже подобаються, насамперед ті, що вас заспокоюють;

«1» – сфокусуйтесь на тому, що неможливо відчутти жодним органом відчуттів, але що дає вам сили: віру в Бога, коли відкриваєте присутність Бога у своїй душі та у своєму житті, мирний стан власної душі, відчуття свободи, щастя, вдячності, надії, опори на самого себе.

У США запропоновані техніки роботи давно використовуються у медичних протоколах, після використання яких суб'єктивний рівень тривоги зазвичай знижується, як і об'єктивні показники вегетативного збудження.

Висновки. В умовах війни та післявоєнної відбудови важливим є не просто відновлення тілесного, психічного, психологічного, соціального, морального і духовного здоров'я, а й забезпечення посттравматичного (після стресового) зростання. Цього можна досягти, розвиваючи поступово, маленькими кроками психологічну стійкість та духовні здатності вірити, любити, творити добро, боротися зі злом, творити свободу та відповідальність, надіятися. Ми маємо навчитись зауважувати те, завдяки чому ми стаємо сильнішими, не дивлячись на всі втрати, що несе війна, коли маленькими кроками ми прийдемо до великих перемог.

Звичайно сучасний світ і життя в нових умовах не дозволяє розслаблюватися, але й за цих умов необхідно жити якісно і змістовно наповненим життям. Для цього до труднощів необхідно ставитись з надією на Бога, по-філософськи, до себе з почуттям здорового гумору, уникаючи ліні, що звичайно, зробити не так то вже й легко,

але можливо, якщо докладати максимум зусиль, працювати над собою та зберігати самоконтроль, періодично згадуючи мудрий напис «Все минає» на перстені історичної постаті з мегапсихологічною стійкістю царя Соломона.

Список використаних джерел:

1. Савчин М.В., Федорчук В.М., Гапоненко Л.О. Резильєнтність як потенціал відновлюваності особистості у складних життєвих ситуаціях / *Moderní aspekty vědy: XXXI. Díl mezinárodní kolektivní monografie / Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o., 2023. str. 453. str. 302 – 315.*

2. Пирожков С.І., Божок Є.В., Хамітов Н.В. Національна стійкість (резильєнтність) країни: стратегія і тактика випередження гібридних загроз // *Вісник Національної академії наук України. 2021. № 8. С. 74-82.*

3. Балахтар К.С. Резильєнтність викладача в умовах військового стану. URL. file: [///C:/Users/UA/Downloads/%D0%91%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D1%85%D1%82%D0%B0%D1%80_%D0%9A..PDF%20\(1\).pdf](///C:/Users/UA/Downloads/%D0%91%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D1%85%D1%82%D0%B0%D1%80_%D0%9A..PDF%20(1).pdf) (дата звернення: 11.01.23).

4. Чиханцова О.А., Гуцол К.В. Психологічні основи розвитку резильєнтності особистості в період пандемії Covid-19: практичний посібник / *Національна академія педагогічних наук України, Інститут психології імені Г.С. Костюка. Київ, 2022. 128 с.*

5. Cherry, K. What Is Resilience? Verywell mind. URL. <https://www.verywellmind.com/what-is-resilience-2795059> (дата звернення: 11.01.23).

6. Cherry, K. What Is Resilience? Verywell mind. URL. <https://www.verywellmind.com/what-is-resilience-2795059> (дата звернення: 11.01.23).

7. Чиханцова О.А., Гуцол К.В. Психологічні основи розвитку резильєнтності особистості в період пандемії Covid-19: практичний посібник / Національна академія педагогічних наук України, Інститут психології імені Г.С. Костюка. Київ, 2022. 128 с.

8. Сігова М.К, Морозова О.Б. Взаємозв'язок рівня резильєнс з професійним успіхом фахівців HR // Психологія та психосоціальні інтервенції. 2020. № 3. С. 50-58.

9. Як плекати у собі резильєнтність та чому це важливо? URL. <https://fizis.net/psychologichna-gramotnist/iak-plekaty-u-sobi-rezylientnist-ta-chomu-tse-vazhlyvo/> (дата звернення: 11.01.23).

10. Як плекати у собі резильєнтність та чому це важливо? URL. <https://fizis.net/psychologichna-gramotnist/iak-plekaty-u-sobi-rezylientnist-ta-chomu-tse-vazhlyvo/> (дата звернення: 11.01.23).

11. Бачурін І. Маленькими кроками до великих перемог. Як розвинути психологічну стійкість в умовах війни. URL. <https://www.gen.tech/post/resilience-tehnyky> (дата звернення: 11.01.23).

12. Байкалова Н. Як психологічно допомогти собі та іншим під час війни. URL. <https://www.work.ua/articles/expert-opinion/2862/> (дата звернення: 11.01.23).

ODDÍL 6. HISTORICKÉ VĚDY

§6.1 AGITATION AND PROPAGANDA OF OUN AGAINST THE SOVIET UNION IN 1944-1945 IN EASTERN GALICIA (Koniukhov S.V., National University "Lviv Polytechnic")

Introduction. Agitation-propagandist activity is an important area of activity of any political organization. Bringing the goals to the people, spreading the ideas among them and eventually winning the people's support - such problems were prior for Ukrainian nationalists as well. As it is known, propaganda aims to promote the formation of certain views in the broad masses of the population. The success of political organization depends on the successful and well-organized propaganda. Therefore, the problem of agitation-propagandist activity of the OUN is important and needs to be considered.

In Soviet times any information about the Ukrainian national liberation movement was either ignored or presented only in negative terms, so the theme of agitation work OUN and UPA (UPA - Ukrainian Insurgent Army) was not raised at all, and in the scientific literature the publishing titles of OUN were mentioned only occasionally. In the post-soviet period the studies of S. Kost, Ja. Romanyshyn, V. Moroz, appeared [1].

An important contribution to the research of the question of publishing and propaganda activity of OUN was made by O. Stasiuk in the book «Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941-1953pp.)» ("Publishing and propaganda activity of the OUN (1941-1953)") [2]. She reproduced the complete picture of publishing activity of the OUN. She also drew attention to the structure of publishing-technical net and the territory of its distribution, described the ways of arrangement the printing

houses, gave the statistics on the number of printing houses and the amounts of printed literature.

Many works of diaspora scholars are devoted to the publishing and propaganda activity of OUN. An interesting information on this subject is submitted in the study by L. Shankovsky «УПА та її підпільна література» (“The OUN and its underground literature”) [3] in which he not possessing the comprehensive information about the total amount of OUN’s literature still laid the beginning for the future study of the underground publications.

An important contribution to the research of the agitation-propagandist activity of the OUN and UPA was made by other other diaspora scholars as well, namely V. Makar, S. Holyash, Ya. Haiwas, Ya. Homza [4].

The studies by Ye. Shtendera, P. Potichnyi are of great importance. They hold a lot of factual material about the agitation activity of OUN, presents a detailed description of events, the authors not only share their analytical observations, but also analyze them, submit the comparative characteristics of agitation materials and make scientific conclusions. However, Ye. Shtendera, P. Potichnyi emphasize the comprehensive activity of the Ukrainian Supreme Liberation Council and only indicate that agitation and propaganda was just one of its aspects [5].

Ukrainian historian P. Mirchuk in his own study analysed the agitation-propaganda activity of the UPA, pays his attention to only a few brochures by UPA. In his work «Українська Повстанська Армія 1942-1952» (“Ukrainian Insurgent Army, 1942-1952”) [6] researcher did not consider separately publishing, propaganda or agitation activity, and considered them in the context of the UPA’s departments` resistance to the occupation regimes in general.

The purpose of our scientific exploration is to explore the agitation-propaganda work of OUN and UPA. We set ourselves the **following objectives**:

- to find the ways of propaganda, to which the Ukrainian nationalists resorted;

- to analyze the exact arguments or facts used by the Ukrainian nationalists in order to influence the masses and to spread their ideas;

- to compare the peculiarities of the leaflets and brochures aimed for the population and the soldiers of the Red Army.

For the observations we shall use propaganda leaflets , brochures published by the Ukrainian nationalists in Eastern Galicia, also we shall examine archival materials which reveal a wider scale of agitation work of OUN and UPA.

Outline of the main text. As it is known, in the second half of 1944 all the Ukrainian lands were again occupied by the Bolsheviks. Bolsheviks, who saw themselves as liberators, were coming back to Galicia. For any occasion, they declared their support to "brotherly Ukrainian people" in its fight against the German invaders and the restoration of the economy. To promote their benefits , they used a variety of means: meetings, press, posters. Their propaganda was usually accompanied by a promise to facilitate political and economic life . The Bolshevik authorities with all means very actively impelled to support it.

Ukrainian nationalists, while in hiding , of course, did not have such a strong agitation-propaganda base as their opponents did, and they ultimately did not have the possibility to openly and widely promote their views. Caught in a bind informative , they still wanted by any means to fulfill their political mission. They understood that for achieving their objectives is necessary to carry out the explanatory work among the population, to induce people into action. Certain documents evidence this, these are such as

«Інструкція в справі пропагандивної роботи» (“The Instruction in the Case of Propaganda Work”), «Інструкції на час подій» [7] (“The Instructions for the Events”). One of the instructions reads, «Вся наша пропаганда мусить бути спрямована проти Сталіна, проти сталінського режиму, проти купки кремлівських заправил» [8]. (“All of our propaganda must be against Stalin, against Stalin’s regime, against a bunch of Kremlin instigators”)

Among a variety of methods of propaganda the leaders of OUN selected propaganda via the written word. «Друковане слово в наш період має велику вагу, тому що друковане слово авторитетне взагалі. Сам друк свідчить про те, що є сила...[9]» (“The printed word in our time has great value because the printed word is generally authoritative. Printing itself indicates that there is a power...”)- says one of the instructions.

Let us note that from the beginning of the OUN and in the process of building its organizational structure there existed the referantura of propaganda. Delivering to members and the public the widest possible information about the goals, objectives and tactics of the national liberation movement, counter-propaganda was among the main objectives of the referantura of propaganda. The importance of this work confirmed the experience of struggle in the Ukrainian lands and abroad as well.

In 1944, the main center of agitation and information service was headed by Petro Fedun (pseudo "Poltava"). Historian O. Lenartovych in his article «Організація пропагандистської діяльності ОУН-Б у 1940–1950-х рр.» (“The Organization of Propaganda Activity of OUN-B in 1940-1950 's ") notes that reference office of propaganda had its own structure, which was generally consistent with the organizational one. The arial centers of propaganda in charge of the work in the territory of a single land obeyed to P.Fedun. In turn, the district centers were subject to the arial ones, the overregional ones – to the district ones, the regional

ones – to the overregional ones [10]. The OUN propaganda apparatus was the ramified structure with well-organized construction. Its work had been organized at a high level and covered the whole range of tasks: the distribution of powers and responsibilities, management and monitoring of propaganda activity, recruitment and training, publishing etc.

The main task of the Ukrainian underground before joining the Bolsheviks in 1944 in Eastern Galicia was a political-propaganda work aiming to reset the Bolshevik government and build an independent state. All the actions of the revolutionary underground were directed at destroying the plans of the Soviet authorities, not allow the Bolsheviks to settle in Ukraine, supporting the need for the population to fight for their independence . In the years 1944-1945 the OUN intensified its agitational-propaganda activity.

In the underground it was very difficult to establish the effective work of publishers. The lack of sufficient material-technical base led to the publication of a small amount of propaganda production. In 1944-1945, though some magazines or brochures did were published, such as „Юнак”, „За Українську державу” (1944–1945 pp.), „На допомогу пропагандистам” (1944 p.), „Вісник” (1944–1945pp.) ("Yunak", "Za Ukrayinsku Derzhavu " (1944-1945 years), "Na Dopomohu Propayandystam" (1944), "Visnyk" (1944 - 1945)), still a leaflet was the main printed means of propaganda. Based on the experience of work in previous years, introducing the idea of sabotaging the collective labor in kolhosps, calling for the organization of armed self-defense, the agitators of OUN and UPA had been able to achieve a considerable spread of their ideas among the population exactly through leaflets and brochures.

To draw conclusions about the features of agitational-propagandist work of the OUN we shall analyze the texts of the

leaflets distributed by the OUN. In one of these leaflets, titled, “Смерть московсько-большевицьким окупантам України! За Українську Самостійну Соборну Державу!» (“Death to Muscovite-Bolshevik invaders into Ukraine! For the Ukrainian Independent State!”) we find the appeal to Ukrainians, calls for continuing the fight even wider than in previous years. Among them there is the following one, “Українські повстанці! Члени ОУН. На Вас лежить найбільша відповідальність. Українська молоде! На тебе чекає Україна!» (“Ukrainian rebels! Members of the OUN. You are the ones at whom the ultimate responsibility lies. Ukrainian youth! Ukraine is waiting for you! ”). Trying to conduct propaganda among the Ukrainian population, the UPA leadership in Eastern Galicia published leaflets, which often made emphasis on the historical past, back to the Kyiv Rus and the Cossack era. Except the stories about the historical past of Ukrainians (“Український народі! Понад 30 років ти мучився в російсько-большевицькій тюрмі, мільйони жертв померли з голоду, мільйони жертв замучених і засланих”) (“The people of Ukraine! It is over 30 years that you have been suffering in the Russian-Bolshevik prison, millions of victims have died from starvation, millions of victims are tortured and exiled” [11], in this leaflet the courage of ancestors is emphasized, there is an appeal to the struggle for freedom of thought and speech, for the native language, culture, the leaflet encourages the resistance to police authorities, the fight for prosperity and for labor with no force. The leaflet agitates, «До боротьби! До зброї! Смерть московсько-більшовицьким гнобителям України!». (“To fight! To arms! Death to Muscovite-Bolshevik oppressors of Ukraine! ”). The analyzed agitation is aimed for all the segments of the population. In its four pages all the appeals are justified in details.

Another leaflet from May 1944 also reports about the historical past, which took place in a hard struggle for people`s

own independent state. There is an appeal for unity and for active participating of all the Ukrainians in the struggle for Ukrainian state [12].

The analyzed leaflets show that in their texts the authors first attempt to create a general historical and national background as a way to get even closer to those to whom the text is addressed.

After the list of national cultural heritage there sounds an appeal to fight against those who might impinge on the culture, customs and destroying the memory of history.

Many leaflets, besides the emphasis on the historical past, contain calls to fight for an independent democratic state in which everyone can freely farm their own land. For example, in the leaflet, dated May 1944, which begins with the appeal, «Українські селяни!» (“Ukrainian peasants!”) there is an emphasis on the independence from the oppressors and in the future be free to work on their own land, receiving the complete freedom of the material and spiritual development [13]. It reads, «Тільки в своїй власній державі матимемо належну пошану, матимемо всі дані усестороннього розвитку, у своїй державі не будете здавати останнього зерна, а матимете повну свободу на самостійну господарку». (“It is only in our own country where we will have the proper respect, we will have all the possibilities for a comprehensive development, in our own state you will not give away the last grain, but you will have the freedom to your own household.”). In the same leaflet there is an appeal to Ukrainian mother and Ukrainian father who raised the worthy successors of the great deed – Svyatoslav the Conqueror, Vladimir the Great, B. Khmel'nitskii, Mazepa, Petlyura, Konoval'skiy [13]. The leaflet appeals to peasants, describing the prospect of living in an independent state and awakening the pride of the historical past – the leaflet reminds whose descendants the peasants are and whose principles they must enforce.

All leaflets contain a notable emphasis on the fact that everyone who supports the fight of OUN and UPA could expect prosperity and wealthy life for themselves and their families.

In addition to hopes for the future prosperous life, in the appeals to the Ukrainian people we can find the agitation to organize self-defensive departments that could resist the occupation authorities. Thus, in the leaflet «Український народ!» (“The people of Ukraine!”) dated January 1944 there is an appeal to the fight against the German and Soviet occupation forces, to the development of the Ukrainian self-defensive forces because these forces will ensure the preservation of the Ukrainian people in the fight against the occupants. The leaflet expresses hope that all the Ukrainian people will arise to fight the invaders [14].

Another leaflet, which is aimed for Ukrainians, explains the nature of Ukrainian self-defense, which in its turn is divided by OUN into active and passive. The passive form of self-defense includes:

- Providing households with signal uprights;
- Constructing the signaling network between the houses (connectors);
- Structuring dugouts – hiding places for people and materials;
- Gathering the able to fight national-conscious people from the towns and villages

The active form of self-defense includes:

- Armed defense of households in case of threat of their destruction;
- The release of prisoners, as well as those to be taken for forced labor;
- Punishment for terror against the population.

This brochure outlines the strategic plans of Ukrainian. We can assume that these leaflets were a way to control people. In preparation for the new Soviet reality, OUN members called for the retention of the Ukrainian national idea, they emphasized that it was needed to be more responsive to the new Bolshevik maneuvers. Their agitation leaflets were to awaken people's faith in the ultimate victory of the UPA and to strengthen the new solidarity of all the people in the fight against the Soviet invaders [15].

In the agitation-propaganda materials OUN also appealed to the Red Army. Calling to reflect on authoritarian regimes, the authors of the leaflet «Бійці і командири Червоної армії» ("The soldiers and commanders of the Red Army") tried to awaken the rebellious spirit of the Red Army. The leaflet inspired thinking over solving the topical issues relating to the beginning the Second World War. The leaflet emphasizes on the shameful actions of the Soviet government, the attention is paid to the concentration camps and the Soviet Union's cooperation with Germany until 1941. The leaflet ends with the calls to go underground for a joint struggle against communism and the Nazi regime [16].

Another leaflet addressed to the Soviet Army, contains a call, «Долой террор в армии! Долой заградотряды! Долой офицерские привилегии! Руководство войском в руки народно-революционным военным комитетам!» ("Down with the terror in the army! Down with the barrier troops (anti-retreat detachments)! Down with the officer privileges! Let the guiding of the army be in the hands of the people's revolutionary military committees!") Another one says, «Бойцы! Организуйтесь для борьбы с империалистической кликой Сталина! Да здравствует революция!» ("Soldiers! Let's rise for the struggle against imperialist clique of Stalin! Long live the revolution!") [17].

Trying to find support among national minorities, who fought on the side of the Soviet Union, Ukrainian nationalists called for the restoration the sovereignty of states and wanted to awaken the strive of nations for independence. Thus, in the leaflet “До азербайджанців, грузинів, донців, казахів, калмиків, татарів, узбеків і всіх інших добровольців при німецьких частинах» ("To the Azerbaijanis, Georgians, Kazakhs, Kalmyks, Tatars, Uzbeks and all the other volunteers in the German parts") the attention is paid to the patriotism of every nation, the desire to win an independent nation state [18]. There is an appeal to the counteraction to looting, robbery and violence in the territory of Ukraine. The text of the leaflet concludes with the appeal to opposition to the Russian- German conquerors, to creating a single anti-imperial front, to the common struggle for national independence.

Often the leaflets were published in Russian. Obviously, such agitation was aimed not only at the Ukrainian population, but at the Russian-speaking population as well. The appeals in Russian were directed to different segments of the population. In the appeal to the young people Stalin's policy was denounced, «Долой сталинскую политику уничтожения молодежи! Долой контрреволюционера Сталина! Да здравствует молодое революционное поколение – цвет народа и творец народного счастья!» [19]. ("Down with the Stalin's policy of extermination of youth! Down with counterrevolutionary Stalin! Long live the young revolutionary generation - the bloom of the nation and the creator of national happiness.").

Another leaflet reads, “Задолженность СССР, вызвана нуждами войны – это продажа трудящихся в ярмо капиталистов. Это после войны – кровавый труд, это дело рук Сталина. Трудящиеся! Подымайтесь на борьбу со сталинской реакцией! Защищайте права, завоеванные революцией

1917 года!» [20]. ("The debt of the USSR, called for war is the sale of the working people into the capitalist yoke. This is a bloody work after the war, it was committed by Stalin. Workers! Rise to the fight against the Stalinist reaction! Protect the rights conquered in 1917 revolution»). OUN also conducted propaganda against forced labor for the Soviet Union: «Громадяни! Боріться із грабежем і вивозом на каторжні роботи! Організуйте збройну самооборону проти НКВС!» [21] "Citizens! Struggle with robbery and being taken to hard work and servitude! Organise your self-defense against armed NKVD".

Appealing to everyone who does not want to remain silent but wants to express their opinion, the OUN stressed the need for democratic reforms, «Да здравствует свобода слова, печати, собраний, митингов, уличных шествий и демонстраций! Да здравствует право свободного объединения граждан у союзы и организации!» [22]. ("For freedom of speech, press, assembly, marches and demonstrations! For the right of free entering associations and organizations»).

As we can see, all the leaflets are full of information. Appealing to the feelings of the recipients the authors of the leaflets were not only appealing to them, but also depicting the past. In order to make the persuasion more significant, they were using certain stereotypes that were available to the general population. In the leaflets it is often referred to Prince Svyatoslav, Vladimir the Great, Yaroslav the Wise, whose names are associated with glorious pages of the history of the Ukrainian nation: the forming of a powerful state - Kyiv Rus, the flowering of Kyiv Rus. These stereotypes were intended not only to recall that nowadays Ukraine can be powerful and independent, they also reminded of ancient traditions.

As the history of Ukraine for centuries has been associated with the struggle for independence and people will always

remember the leaders of this struggle, so the authors of the leaflets often mentioned these names: Bohdan Khmelnytsky, Mazepa, Petlyura. Calling to join the UPA, the authors of the leaflets mentioned Cossacks. Obviously, the UPA fighters had to be associated with the glorious Ukrainian Cossacks, which evoked the feeling of pride.

Often the leaflets mentioned the cultural national heritage which was needed to be kept and multiplied. The importance of the objectives concerning the preservation of cultural heritage was confirmed with the stereotypes of national authorities. Often the name of T. Shevchenko was mentioned to represent the thoughts and the will of the people (in the leaflet «Смерть московсько-большевицьким окупантам» ("Death to Muscovite-Bolshevik invaders") there are the words of Taras Shevchenko, «...поховайте та вставайте, кайдани порвіте і вражою, злою кров'ю волю окропіте»). ("... oh bury me, then rise ye up and break your heavy chains, and water with the tyrans' blood the freedom you have gained" – translated by E. L. Voynich) The negative stereotypes are noted as well, such as the following one: the work in collective farms was associated with the stereotype of slavery. Collective farms were treated as slavery, ruin, it was said that death was better than life at the Stalin's collective farms. Of course, the stereotype of slavery was not limited just to collective farms. The carrier of this stereotype was the NKVD ([enkave`de] - The People's Commissariat for Internal Affairs), which became the symbol of imposing Russian culture, religion etc [23]. The stereotypisation of the agitation leaflets was noted by A. Lenartovych as well [10].

Let's note that in addition to the relevant stereotypes in the texts of the leaflets there were submitted the corresponding ideologemes as well. Among the most common positive ideologemes we identified the one of "democracy". The negative

ones, such as "Stalinism", "massive repression" and others, were used as well - just for contrast. Such leaflets were the main type of agitation-propaganda activity of the OUN and the UPA.

However, the OUN (b) was conducting the agitation-propaganda work not only by means of printed leaflets, brochures, press, but also through verbal appeals, speaking publicly in front of the people.

Thus, for example, around the village Mokrotyn from 3 to 4 August 1944 UPA was holding a meeting at which the speakers encouraged people to join the UPA to fight the Soviets. Speaking at the meeting, the agitator claimed that those who wish to join the UPA should take a weapon as well as food with them and go to the forest to the place where the UPA is situated. The similar meetings were conducted in the village Smerekiv of Kulykiv region [24].

The historian Ivan Patrylyak affirms that Ukrainian nationalists agitated to join the UPA even Red-Army soldiers. He gives the following example: the soldier of the Red Army Kostyukov who was captured by the UPA was offered to fight against the Soviets. Kostyukov said that on his return he would conduct propaganda work among his Red Army unit and encourage them to move up in arms to the side of Bandera [25].

Conclusions. Hence, the main methods of propaganda and agitation, which were used by Ukrainian nationalists in 1944-1945 were:

- 1) the distribution of leaflets and brochures;
- 2) Verbal outreach.

The propagandists always cited specific facts and proved their appeals. The main arguments were the following ones: the necessity of continuing the traditions of the nation, the necessity of preserving the cultural heritage of the nation, the need of doing everything to avoid falling into captivity. In the leaflets aimed for the population of Ukraine there is also an emphasis on the

historical past of Ukraine. The leaflets aimed for the soldiers of the Red Army are focused on the Soviet authorities' unacceptable actions: the famine is mentioned, as well as the concentration camps, the cooperation of the USSR and Germany. Verbal outreach was conducted in two ways:

- propaganda and agitation at meetings;
- Individual impact on the recipient.

The main peculiarity of the agitation-propagandist activity of the OUN and UPA against the Soviet Union in 1944-1945 on the territory of East Galicia was that this activity was conducted only underground. However, propaganda and agitation of Ukrainian nationalists was very active and well-organized.

References:

1. Kost S., Romanyshyn Ja., Moroz V. (2001) Pidgil'ni vydannia OUN ta UPA e Kmdjds [Underground newspapers OUN and UPA in the Lviv region] / Kost Stepan, Jaroslav Romanyshyn, Moroz Volodymyr // Proceedings of the Research Center of periodicals. – Lviv.- Vol. 9 - 432 p. (in Ukrainian)
2. Stasiuk O. (2006) Vydavnycha ta propahandystka diyal'nist OUN [Publishing and propaganda activity of the OUN (1941-1953)] / Stasiuk Oleksandra. – Lviv. – 384 p. (in Ukrainian)
3. Shankovskyy L. (1952) UPA ta pidpilna literature [Ukrainian Insurgent Army and Its Underground Literature]. / Lev Shankovskyy/. - Philadelphia. - 19 p. (in Ukrainian)
4. Makar V., Holyash S., Haiwas Ya., Homza Ya. (1982) Propahandyska diyalnist UPA ta OUN [Propagandist activity of Ukrainian Insurgent Army and its addition to the OUN propaganda] / Makar Volodymyr, Holyash Stepan, Haiwas Yaroslav, Homza Yaroslav // Vyzvolnyi shlyah. – London. - № 5. - 1246 p. (in Ukrainian)

5. Shtendera Ye., Potichny P. (1980) The Collection about Ukrainian Supreme Liberation Council / Euhen Shtendera, Petro Potichny // The Annals of Ukrainian Insurgent Army / Ed. Ye. Shtendera - Toronto , 1980. - Volume 8 . - P. 7 -15

6. Mirchuk P. (1953) Ukrainian Insurgent Army 1942-1952 . / Peter Mirchuk. - Munich. - 320 p.

7. Instructions in the Case of Propaganda Work. - 08/01/1944 // The Central State Archive of the higher authorities of Ukraine. - Fund. 3833 . - Description. 1 – Case. 144 - Leaf 4.

8. Our Propaganda among the Red Army. - 1944 // The Central State Archive of the higher authorities of Ukraine. - Fund 3836 . - Description 1 - Case 7

9. The State Archives of the Security Service of Ukraine. - Fund 13 , Case 376 , Vol. 10. Leaf. 51.

10. Lenartovych O. (2009) Orhanisatsiyna ta propahandystka diyalnist' OUN-B u 1940-1950-yh [The Organization of Propaganda Activity of OUN-B in 1940-1950 's] / Oleg Lenartovych / The Scientific Bulletin of Volyn National University of Lesya Ukrainian. Historical science. - P. 236-240. (in Ukrainian)

11. The State Archives of the Security Service of Ukraine. - Fund 13, Case 376, Vol. 4. Leaf. 111-114.

12. The State Archives of the Security Service of Ukraine. - Fund 13, Case 376, Vol. 5. Leaf. 102-105.

13. The State Archives of the Security Service of Ukraine. - Fund 13, Case 376, Vol. 40. Leaf. 17.

14. The State Archives of the Security Service of Ukraine. - Fund 13, Case 376, Vol. 41. Leaf. 50-59.

15. The State Archives of the Security Service of Ukraine. - Fund 13, Case 376, Vol. 11. Leaf. 247-252

16. The Archives of Research Centre of the liberation movement. - Fund 9. Vol. 26. Leaf. 44-45

17. The State Archives of the Security Service of Ukraine. - Fund 13, Case 376, Vol. 36 Leaf. 129
18. Propaganda Technique // The State Archives of the Security Service of Ukraine. - Fund 13, Case 376, Vol. 41 Leaf. 62-64
19. The State Archives of the Security Service of Ukraine. - Fund 13, Case 376, Vol. 36 Leaf. 127
20. Propaganda Technique // The State Archives of the Security Service of Ukraine. - Fund 13, Case 376, Vol. 36 Leaf. 72
21. Propaganda Technique // The State Archives of the Security Service of Ukraine. - Fund 13, Case 376 , Vol. 10 Leaf. 62-64.
22. The State Archives of the Security Service of Ukraine. - Fund 13, Case 376, Vol. 10 Leaf. 130.
23. The Word of Ukrainian Insurgents / ed. P. Kralyuk. - Lutsk : Nadstyrya, 1996. - P. 102-105 .
24. The Central State Archive of Public Organizations of Ukraine. - Fund.1 Description 46. Case 809. - Leaf. 169
25. Patryliak I. (2012) "Victory or Death ": Ukrainian Liberation Movement in 1939-1960 's / Patryliak Ivan // The Center for the Study of the liberation movement. - P. 417

ODDÍL 7. KONOMIKA A ŘÍZENÍ PODNIKU

§7.1 ОЦІНКА ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ ЯК ПОТЕНЦІЙНОГО ЧЛЕНА ЄС (Романенко Є.О., Збройні Сили України, Федосова В.Е., Національна академія внутрішніх справ)

Вступ. Першу оцінку прогресу України в реформах, необхідних для початку переговорів щодо членства в ЄС, Єврокомісія має подати вже у червні. Брюссель оцінить, що змінилося через рік відколи Україна отримала статус кандидата та оновить список рекомендацій, на яких перетвореннях слід сконцентруватися.

Восени Євросоюз має звітувати про політику розширення, і цього разу вона вперше враховуватиме можливість членства України.[1]

Виклад основного матеріалу. Єврокомісія вперше в травні у своїх прогнозах дала оцінку економічної ситуації в Україні як держави, яка прагне стати членом ЄС. Про це повідомляє ВВС із посиланням на економічний прогноз European Economic Forecast, Spring 2023.[2]

Разом з Україною Єврокомісія оцінювала економіки Молдови та Боснії і Герцеговини, які також набули статусу кандидата.

У випадку з Україною оцінки є особливими не лише через війну в країні, яка хоче стати членом ЄС, а й через те, як ця війна впливає на сам Євросоюз.

Йдеться про низку геополітичних проблем, що виникли через російське вторгнення, і про вплив на економіку мільйонів українських біженців, що опинилися в ЄС під час війни. Саме ці два фактори у Єврокомісії згадують, оцінюючи власні перспективи.

"Європейська економка перебуває у кращій формі, ніж ми очікували восени минулого року, - заявив єврокомісар з питань економіки Паоло Джентілоні. – Вдалося уникнути рецесії та налаштуватися на помірне зростання цього та наступного року. Але ризиків забагато, щоб заспокоюватися".

Оцінки Брюсселя важливі й тим, що ЄС залишається серед найбільших фінансових донорів України під час війни. За перші чотири місяці цього року союз надав Україні найбільше фінансової допомоги серед усіх партнерів – від січня до травня 2023 Київ отримав від Брюсселя 6 млрд. євро. Це третина від загальної допомоги ЄС, запланованої на рік.

У Єврокомісії вважають, що до війни Україна була країною із населенням у близько 40 мільйонів людей з рівнем доходів нижчим за середній. Її розвиток стримували нерівномірні структурні реформи. Це пояснювалося браком політичної згоди, впливом на події у країні "зацікавлених осіб", високим рівнем корупції та низьким рівнем інвестицій.

Після російського вторгнення Україна "продемонструвала надзвичайну витривалість під час війни", а зусилля щодо приєднання до ЄС мають покращити ситуацію, йдеться в прогнозі.

Порівнюючи ситуацію в Україні з тим, що є в ЄС, у Єврокомісії насамперед наголошують: українська економіка є набагато менш диверсифікованою і має значний вплив держави. У державному секторі виробляється до десятої частини продукції та працює кожен п'ятий зайнятий.

Все це призводить до низьких позицій України у глобальній конкурентоспроможності. Навіть від найслабших членів ЄС у рейтингах її відокремлюють десятки пунктів.

А ще - на відміну від ЄС - значна частка продукції в Україні виробляється у сільському господарстві – 12% проти 1,3% в середньому у ЄС.

Серед небагатьох переваг України називають високий рівень витрат бюджету на освіту (5,7% довоєнного ВВП України проти 4,8% у ЄС) та рівень освіченості робочої сили.

Проте відзначають і високий рівень "неформальної зайнятості" - до 20% від усіх працюючих в Україні у 2021 році. У Брюсселі також звернули увагу на нижчий, порівняно із ЄС, рівень зайнятості серед жінок - до війни в країні він становив 56%, тоді як в ЄС це 68%.

Ще кілька позитивів про українську економіку - це контроль над інфляцією та підтримання ринкового курсу гривні силами НБУ, а також утримання мінфіном дефіциту бюджету нижче 2%. Але все це – довоєнні досягнення.

У ЄС визнають, що під час війни Україні довелося зіткнутися із масштабними руйнуваннями та масовим відпливом громадян за кордон, що призвело до скорочення ВВП. Однак економіка України показала більшу витривалість до викликів, ніж від неї очікували. Також стійкою виявилася й енергетична система, яку під час війни об'єднали з європейською.

У Єврокомісії очікують, що від падіння майже 30% за підсумками 2022 року українська економіка може зрости – на 0,6% у 2023 році, а 2024 року зростання може становити 4%, якщо до цього часу закінчиться війна.

Щоб направити Київ на шлях до членства в ЄС, потрібна масштабна та амбітна програма реформ – від розвитку дієвої системи судочинства та боротьби з корупцією до кардинальної модернізації економіки, вважають в Єврокомісії.

У Брюсселі нагадують: за останніми підрахунками Світового банку, економічне відновлення України коштуватиме понад 400 млрд. доларів, що більше ніж удвічі перевищує розмір довоєнної економіки країни.

Проте є одна умова: для зростання треба, аби почався процес відбудови, а значить, завершилася війна.

У Брюсселі нагадують: за останніми підрахунками Світового банку, економічне відновлення України коштуватиме понад 400 млрд. доларів, що більше ніж удвічі перевищує розмір довоєнної економіки країни.

А щоб скерувати Київ на шлях до членства у ЄС, паралельно потрібна масштабна і амбітна програма реформ – від розбудови дієвої системи судочинства і боротьби із корупцією до кардинальної модернізації економіки. [3]

Ще один з позитивних моментів - "Україна приєдналася до об'єднаної енергосистеми континентальної Європи ENTSO-E на рік раніше запланованого. В операторі української енергосистеми НЕК "Укренерго" назвали приєднання до енергосистеми Європи "історичним". Там повідомили, що саме рішення ухвалили ще 11 березня, а "фізичні операції по з'єднанню енергосистем проведено протягом 16 березня". Разом із Україною до енергосистеми Європи приєдналася і Молдова.[4]

Раніше український енергетичний експорт був можливий лише через так званий Бурштинський "енергетичний острів". У спільній енергосистемі з Росією та Білоруссю Україна працювала ще з радянських часів, отримуючи звідти електроенергію, якої бракувало під час "пікового" навантаження. Енергосистема України від'єдналася від систем Росії та Білорусі вночі 24 лютого, за кілька годин до нападу Росії на Україну. Тоді передбачалося, що це будуть планові випробування системи на міцність лише на три дні, а загалом приєднання до європейської системи має відбутися на початку 2023 року.

Втім, залежність України від російської та білоруської електрики до війни була мінімальною, - за весь 2021 рік, за

данями "Укренерго", весь імпорт електрики становив 1,1% всього електроспоживання в країні, майже 70% імпорту припало на Білорусь, а 10% дала Росія.

Натомість залежність України від поставок російських та білоруських нафтопродуктів була критичною (до 70%), а також значною була залежність від імпорту вугілля та газу, який хоч і надходив за "віртуальним реверсом" із Європи, але був переважно російським за походженням.

Після початку війни Україна вирішила не повертатися до енергетичних зв'язків із Росією та Білоруссю, а її енергосистема працювала без збоїв весь час російської агресії, попри бойові дії та захоплення російськими військами найбільшої у Європі Запорізької АЕС. "Росія захопила і бомбила наші станції, в тому числі атомні, наражаючи світ на ризик атомної катастрофи. Але українська енергосистема вистояла. Всюди, де було можливо, енергетики забезпечували людей електроенергією - військових і цивільних, домогосподарства і підприємства. Надійне постачання електрики під час війни, зокрема, дозволило українцям підтримувати життєво важливий зв'язок.

Тепер Україна стала членом "енергетичного Євросоюзу", коли в Україні виникне потреба у додаткових обсягах електроенергії, вона може звернутися до європейської енергосистеми по допомогу. А коли вироблятиме надлишок - а так часто було у довоєнні часи, особливо враховуючи потужності української атомної енергетики, - то може продавати свою електроенергію до Європи. Цей крок дасть Україні можливість отримувати електроенергію, якщо агресор продовжить нищити нашу енергетичну інфраструктуру, і тим самим зберегти стабільну роботу енергосистеми", - пояснили в "Укренерго". Там зазначили, що підготовка до цього тривала п'ять років, а тому Україна була

технічно готова, залишалось випробувати систему на міцність.

Але найбільше переваг від приєднання до європейської енергосистеми Україна відчуже після завершення війни. Синхронізація відкриє і для України, і для Європи широкі можливості для розвитку енергетичного ринку, переходу на відновлювані джерела енергії та зміцнення енергетичної безпеки Європи.[4]

Російське вторгнення в Україну спровокувало одну з найбільших гуманітарних криз у Європі з часів Другої світової війни. Через війну десятки мільйонів українців вимушено змінили місце проживання, з них близько п'яти мільйонів виїхали через західний кордон, де отримали тимчасовий прихисток. Зазвичай біженці стають тягарем для держав, які їх приймають. Переселенці потребують чималих видатків на їх утримання та адаптацію. Проте хвиля біженців з України може стати винятком з цього правила.

Нацбанк дослідив вплив хвилі біженців з України на країни Євросоюзу та дійшов висновку, що українці пожвавили їх економіки і пом'якшили вплив нової економічної кризи, що крокує планетою. Вони швидко адаптуються до нових умов, шукають роботу і платять податки.[5]

Однак те, що стало надбанням для ЄС, виявилось втратою для економіки України. Хвиля біженців з України не схожа на попередні міграційні кризи, які спіткали Європейський континент у 21 столітті. Відмінність у тому, що більшість українських біженців – жінки працездатного віку з вищою освітою та їх діти.

За даними Управління верховного комісара ООН у справах біженців (UNHCR), статус тимчасового захисту у країнах Європи до 3 січня 2023 року отримали близько 4,9 млн. українських біженців. Це близько 1% від населення

країн Євросоюзу. Найбільше українців прийняли Польща (1млн.346тис), Німеччина (1млн.021тис.) та Чехія (473,7 тис.). Італія прийняла 166,4 тис. українців, Іспанія - 160,2 тис., Велика Британія -152 тис., Болгарія -148,4 тис., Франція - 118,9 тис., Словаччина -105,1 тис., Румунія - 102 тис., Молдова - 100,4 тис. Інші країни Європи прийняли менше ніж 100 тис. українців кожна.

ООН також відстежує міграцію українців на територію країни-агресора. За даними UNHCR, на початку 2023 року в росії та білорусі перебували близько 2,9 млн. українців. Хоча наразі неможливо напевно сказати, скільки з них виїхали туди добровільно, а скількох окупанти депортували.

Кількість українських біженців у країнах ЄС порівняно з першими місяцями великої війни стабілізувалася. У травні-вересні 2022 року навіть спостерігалася тенденція до їх повернення. Однак восени через активізацію російських терористичних атак проти критичної інфраструктури ситуація змінилася.

Люди, які тікають за кордон від війни, як правило, перебувають у складному соціальному становищі. У нових країнах їм потрібно знайти житло, одяг, їжу та ліки. Левову частку цих витрат покривають бюджети країн Євросоюзу.

Ба більше, характерною особливістю хвилі українських біженців є значна частка серед них неповнолітніх. За розрахунками ООН та економістів, вона становить 28-44%. Це створює додатковий тиск на бюджети держав, оскільки їм необхідно здійснювати додаткові видатки на освіту українців та їх адаптацію.

Наприклад, у Польщі видатки на освіту для майже 560 тис. зареєстрованих там українських дітей становлять 2,2 млрд. євро, а витрати на їх медичне забезпечення оцінюються 1,5 млрд. євро, ідеться в дослідженні Нацбанку.

За розрахунками економістів, держави ЄС залежно від країни витрачають від 9 тис. євро до 25 тис. євро на рік на кожного українського мігранта. Якщо дві третини зареєстрованих українців у ЄС потребуватимуть державної підтримки, то загальний обсяг видатків становитиме від 26,4 млрд. євро до 73,3 млрд. євро на рік.

Українці стимулювали споживчий попит і підтримували економічну активність у час, коли світова економіка почала занурюватися в рецесію. Наприклад, у Польщі та Естонії українці спричинили справжній купівельний бум. Як свідчать дані Нацбанку, у перші місяці великої війни українці витрачали в Польщі та інших європейських країнах переважно свої українські заощадження.

Обсяги витрат українців за кордоном у 2022 році зросли в рази порівняно з аналогічними витратами в довоєнний період. За даними НБУ, лише за перші пів року 2022 року витрати валюти з українських банків за статтею "подорожі" були на третину більшими, ніж за весь попередній рік.

Це означає, що мільярди доларів з української банківської системи працювали на пожвавлення споживчих ринків європейських держав. Це відбувалося в час, коли в жителів ЄС не було бажання витратити гроші через високу інфляцію.

З часом частина українських мігрантів почала працевлаштовуватися на нових місцях проживання, що покращувало динаміку виробництва товарів та послуг, а також посилювало конкуренцію на місцевих ринках праці. Так, у червні 2022 року в Німеччині було зареєстровано 350 тис. українців, які шукали роботу. До жовтня працевлаштувався кожен десятий з них. У Польщі з 1,2 млн українців, які отримали номери соціального страхування (необхідна умова для офіційного працевлаштування в країні), половина знайшла роботу.

За розрахунками ЄЦБ, від 25% до 55% українських вимушених мігрантів працевлаштуються або активно шукатимуть роботу в країнах-реципієнтах. Це збільшить робочу силу ЄС на 0,2-0,8% або на 0,3-1,3 млн осіб. Відтак, біженці з України можуть стати поштовхом для розвитку економік деяких країн ЄС.

Завдяки внеску українських мігрантів випуск товарів та послуг в Естонії, Польщі та Чехії у 2026 році буде на 2,2-2,3% більшим, ніж у базовому сценарії без міграції, у Німеччині – на 0,6-0,65%", – резюмують у Нацбанку.

Вплив українців на державні фінанси країн, які їх приймають, також буде позитивним у довгостроковій перспективі. Щонайменше завдяки тому, що активніше зростання ВВП збільшить надходження податків. У деяких державах українці вже "окупилися" місцевим бюджетам, компенсувавши виділені на підтримку біженців державні ресурси. Так, у Польщі суми сплачених українськими біженцями податків сягнули 2,4 млрд. дол. Це перевищує обсяги наданої польським урядом допомоги українським біженцям, не враховуючи додаткові видатки на освіту та медицину.

Один з перших наслідків міграційної хвилі – фінансовий. Мільйони українців, виїхавши за кордон, починали розраховуватися там своїми українськими банківськими картками, що призвело до масштабного відпливу валюти. Проте Нацбанк пізніше заморозив офіційний курс валют і вжив жорсткі валютні обмеження. Це дозволило тримати ситуацію відносно контрольованою. Однак державі довелося дорого заплатити за цю умовну стабільність, витративши за 2022 рік понад 28 млрд. дол. золотовалютних резервів. Імовірно, у 2023 році ці відпливи валюти стабілізуються. "Оскільки до кінця року не очікується

значних змін у кількості українських емігрантів, то можна припустити, що їхні витрати залишатимуться незмінними. Однак він не вичерпається повністю, бо частина біженців працюватиме віддалено на українських роботодавців та отримуватиме підтримку від чоловіків, які працюють в Україні або служать в ЗСУ.

У 2022 році масштабні відпливи валюти з України допомогли перекрити міжнародні партнери, які надавали держбюджету мільярдні кредити і гранти. Крім того, в економіку надходила валюта від трудових мігрантів. У мирні 2020-2021 роки заробітчани щомісяця переказували в Україну 1 млрд. дол. Як не дивно, велика війна майже не вплинула на ці перекази. "Старі" мігранти стали переказувати менше коштів в Україну через охолодження європейських економік та виїзд за кордон частини українців, які були реципієнтами цих переказів. З іншого – значна частина українців, які виїхали після початку війни, працевлаштовувалася і зберігала високий рівень переказів.

Однак виїзд мільйонів українців за кордон вплинув не лише на фінансову стабільність. Набагато суттєвіше від міграційної хвилі постраждали ринок праці, споживання та виробництво, а отже, валовий внутрішній продукт.

За попередніми підрахунками Мінекономіки, ВВП України у 2022 році міг упасти на 30,4%. Хоча це значно менше, ніж економісти прогнозували на початку великої війни, проте це падіння найбільше за всі роки незалежності.

Від'їзд значної частини платоспроможного населення впливатиме на темпи зростання ВВП в майбутньому, наголошують експерти.

Якщо люди не повертатимуться додому, то довгострокове економічне зростання буде неможливим. Після нашої перемоги в Україну вкладатимуть значні інвестиції,

однак ці кошти просто не буде кому освоювати. Наразі не видно жодних дій влади, які б показували, що там розуміють цю проблему.

Проблема з нестачею робочої сили буде лише посилюватися, вважають економісти. Передусім, через те, що лівова частка мігрантів – діти. Якщо вони, подорослішавши, працевлаштуються за кордоном, демографічна ситуація в Україні стане катастрофічною. Людей працездатного віку буде вкрай мало, тоді як кількість пенсіонерів стане не підйомною для держави.[5]

У квітні виповнилося 75 років з початку реалізації Плану відновлення Європи, більш відомого як Плану Маршалла. У Німеччині був дефіцит не тільки продовольчих та промислових товарів.

Втрати обох частин Німеччини у війні становили 5-5,5 млн. працездатних людей, це 16-18% від усього довоєнного трудового потенціалу (30 млн. людей). При цьому кваліфікаційний рівень робітників перевищував вимоги наявних тоді робочих місць. Цього людського ресурсу виявилось достатньо для швидкого відновлення економіки.[6]

Коли ж ми говоримо про програму відновлення України, то часто залишаємо поза увагою проблему дефіциту робочої сили, з якою наша країна може зіткнутися найближчим часом. Стан трудового резерву України на даний момент може виявитися гіршим, ніж у Німеччині у 1946 році.

До війни чисельність робочої сили України становила 17,4 млн. людей, з них 8,3 млн. жінок і 9,1 млн. чоловіків працездатного віку. Після початку війни ситуація змінилася кардинально.

Мільйон громадян був мобілізований на захист України.

На початку 2023 року за межами України перебували 4,6 млн. українців, з яких 3,2 млн. – жінки працездатного віку.

На тимчасово окупованих з початку 2022 року територіях жили 3 млн. осіб, з них орієнтовно 1,3 млн. – працездатного віку.

Тобто з початку великої війни Україна втратила доступ до 5,5 млн. людей працездатного віку. Це понад 30% усієї робочої сили.

Якщо порівнювати ситуацію в Україні у 2023 році і в Німеччині у 1946 році, то втрати трудового потенціалу в нашій країні в абсолютному вираженні майже однакові, а у відносному – удвічі вищі.

Ситуація в Україні ускладнюється тим, що суттєво змінилося територіальне розміщення робочої сили. З 5,3 млн. внутрішньо переміщених осіб 3 млн. – люди працездатного віку.

За останніми даними, кількість внутрішньо переміщених осіб може сягати 7 млн. людей, з яких працездатного віку – близько 4 млн. Більшість з них не зможе повернутися до свого житла, бо їх будинки або суттєво пошкоджені, або зруйновані.

На початку 2023 року з 11,9 млн. працездатних людей в Україні на місцях постійного проживання перебувають 7,9-8,8 млн. – лише 45-50% довоєнної чисельності працездатного населення. Це люди, які зможуть працювати над відновленням підприємств у своїх регіонах без суттєвих вкладень у створення умов проживання.

Ці дані мають високий рівень похибки, оскільки інформація про стан внутрішньої і зовнішньої міграції неточна.

Ситуація може змінитися. Це залежить від того, коли скінчиться війна і як розвиватиметься країна. Якщо буде економічний бум, то багато мігрантів повернуться до України.

За іншого розвитку економіки може виникнути протилежна ситуація: багато родин буде стояти перед

вибором, де вони возз'єднаються після зняття обмежень на вільний виїзд чоловіків за кордон – в Україні чи за кордоном.

Якщо брати до уваги міграційні процеси в Югославії, де не сталося економічного буму, то до своїх місць проживання повернулися лише 10-20% тих, хто став вимушеним переселенцем. Скільки мігрантів повернеться в Україну – відкрите питання.

У перші місяці 90% опитаних мігрантів заявляли про бажання повернутися в Україну. У березні 2023 року частка тих, хто планує повернутися в Україну, становить 50%. Процеси асиміляції відбуваються дуже швидко.

Економіка вже відчуває суттєве скорочення числа професіоналів, які отримали спеціальну підготовку. 60% жінок, що перебувають за межами України, мають вищу освіту.

Відплив професійних кадрів відчувають багато сфер. Лише в сфері охорони здоров'я дефіцит становить близько 8% професійних кадрів.

Крім описаних вище, з'являються і нові загрози для трудового потенціалу. Головна з них – зростання кількості осіб з інвалідністю. За даними Конфедерації роботодавців України, таких людей на початку 2023 року було 2,8 млн., 76% з них – працездатного віку.

Очевидно, кількість людей з інвалідністю зростатиме. Наскільки – залежить від того, коли завершиться війна. Навіть у мирний час буде високий рівень травмування населення через спрацювання боєприпасів. Україна стала однією з найбільш замінованих країн у світі, в оточенні вибухонебезпечних предметів живуть 1,8 млн. людей.

Скільки буде тривати розмінування – не відомо. Історія знає випадки, коли процес розмінування тривав десятиріччя. З цією проблемою в Європі зіштовхнулися Албанія та країни колишньої Югославії.

Друга загроза для трудового потенціалу – достроковий вихід на пенсію. Це явище стало більш поширеним в останній рік. Очікується, що учасники війни також будуть раніше виходити на пенсію – у 50-55 років при пенсійному віці для чоловіків 63-65 років.

Мова йде про значне скорочення трудового потенціалу України в середньостроковій перспективі.[6]

Висновки. Єврокомісія вперше у своїх прогнозах дала оцінку економічної ситуації в Україні як держави, яка прагне стати членом ЄС. У ЄС визнають, що під час війни Україні довелося зіткнутися з масштабними руйнуваннями та масовим відпливом громадян за кордон, що призвело до скорочення ВВП. Однак економіка України показала більшу витривалість до викликів, ніж від неї очікували. Також стійкою виявилася й енергетична система, яку під час війни об'єднали з європейською. Від'їзд значної частини платоспроможного населення впливатиме на темпи зростання ВВП в майбутньому, наголошують експерти.

Якщо люди не повертатимуться додому, то довгострокове економічне зростання буде неможливим. Після нашої перемоги в Україну вкладатимуть значні інвестиції, однак ці кошти просто не буде кому освоювати. У Брюсселі нагадують: за останніми підрахунками Світового банку, економічне відновлення України коштуватиме понад 400 млрд. доларів, що більше ніж удвічі перевищує розмір довоєнної економіки країни.

Щоб направити Київ на шлях до членства в ЄС, потрібна масштабна та амбітна програма реформ – від розвитку дієвої системи судочинства та боротьби з корупцією до кардинальної модернізації економіки, вважають в Єврокомісії.

Першу оцінку прогресу України в реформах, необхідних для початку переговорів щодо членства в ЄС, Єврокомісія має

подати вже у червні. Брюссель оцінить, що змінилося через рік, відколи Україна отримала статус кандидата, та оновить список рекомендацій, на яких перетвореннях слід сконцентруватися. Восени Євросоюз має звітувати про політику розширення, і цього разу вона вперше враховуватиме можливість членства України.

Список використаних джерел:

1. Романенко Є.О. Захист фінансової системи України від дій росії, яка здійснює збройну агресію проти України // Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку: матеріали XXVII Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. І.В. Харченко, Є.О. Романенка. м. Ліон (Франція): ГО «ВАДНД», 07 грудня 2022 р. – с.291-301.

2.The model-based potential output estimates are stylised and considerable uncertainty surrounds this analysis https://ec.europa.eu/economy_finance/forecasts/2023/spring/SpecialIssue-Candidate_countries.pdf

3. Краще, ніж очікували. Брюссель вперше оцінив економіку України по-свійськи <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c883mk32e93o>

4. Україна стала членом "енергетичного Євросоюзу" під час війни. Що це означає <https://www.bbc.com/ukrainian/news-60764933>

5. Українські мігранти підіймають економіку Європи. Що буде з Україною без них? <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/01/10/695807/>

6. Як Україні компенсувати втрату 30% трудового потенціалу. Чи буде кому відновлювати Україну після війни та де шукати трудові ресурси? <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/05/10/699925/>

§7.2 MARKETING APPROACH TO THE MARKETING APPROACH TO THE FORMATION OF A DIGITAL COMMERCIAL SPACE FOR SALE OF ORGANIC PRODUCTS

(**Sharko V.**, Vinnytsia Institute of Trade and Economics of the State University of Trade and Economics, **Andrusenko N.**, Vinnytsia Trade and Economic Institute of the State Trade and Economic University, **Vasylyshina O.**, Vinnytsia Trade and Economic Institute of the State Trade and Economic University)

Marketing approaches to the promotion of various goods and services have undergone significant changes over the last decade. Modern innovations in the field of information and communication technologies, the rapid development of social networks had a significant impact on the strategy of promoting organic products on the market. New conceptual approaches in marketing are based on multifunctional socio-ecological-economic mechanisms in the organization of market processes. A marketing approach focused on digital technologies is relevant for such segment of the food market as organic products.

The rise of the life level standards of the population on earth, the development of technologies have changed the trend of public awareness, brought to the first place issues of the environmental friendliness of the production and consumption of goods. Among the economically active population today, the most popular views are about the need to lead a healthy lifestyle, eat natural products, which, in turn, contributes to the development of the market for organic (ecological) food products.

The world market of organic products is actively developing and shows higher growth rates compared to the market of agricultural products grown with the use of chemical fertilizers.

The formation of stable and reliable sources of sales of organic crop production is the determining condition of the organic

production development and the efficient operation of agricultural enterprises. In countries with raw material orientation of the agricultural sector, to which Ukraine also belongs, most of the produced organic agricultural products are exported in large batches as raw materials. Almost 80% of Ukrainian producers of organic products are export-oriented [1]. The largest global exporters of organic products are the Netherlands, Switzerland, Canada, Greece and Israel [2]. Despite the economic attractiveness of exports, in the conditions of growing competition on world markets, strengthening of trade barriers, implementation of the policy of local producers' protection, disruption of logistics chains (including as a result of the COVID-19 pandemic), the role of local sales markets for organic crop production is increasing. As stated in the Report of the UN Commission on Trade and Development «Trade and the environment. Review 2013: wake up before it's too late», the primary goal in the conditions of global changes in the systems of food, agricultural production and trade is the concentration of sales on local markets. This will help to reduce CO² emissions and improve the ecological condition of the natural environment.

The experience of foreign countries clearly shows the need to form a comprehensive strategy of the development of the organic product market, starting with the definition of quality standards and ending with the development of marketing strategy for both domestic and foreign markets. This becomes especially relevant at the initial stage of the market's emergence, when it is necessary to influence both the formation of demand from consumers and the stimulation of production.

A wide range of theoretical aspects and applied problems of marketing organic products have become the object of research by many scientists. The world experience of promoting organic products was studied by I.B. Chychkalo-Kondratska and

I.V. Novytska Having studied the experience of promoting organic products in Switzerland, Turkey and Germany, the authors came to the conclusion that for the growth of sales it is important to create a well-thought-out logo and activate the advertising company on the Internet and television [14]. Scientists have paid special attention to marketing tools for the organic products promotion [5, 6, 7, 8]. S.V. Kovalchuk and E.M. Zaburmekha studied the socio-economic aspects of the organic products promotion. The authors believe that in order to stimulate the demand of organic products, it is necessary to intensify marketing communication, in particular through advertising and publicity in the press and on the Internet [12]. T.V. Borovyk substantiated the models of marketing strategies of domestic product manufacturers entering the market of organic products [13]. I.V. Novytska considered the essence and content of digital marketing tools, conducted a comparative analysis of traditional and digital media, analyzed the advantages and prospects of using digital tools in the process of promoting organic products to the market [14]. Xiaocui Wang analyzed e-commerce models for organic agricultural products [15].

The information base of the research was made up of official statistical data of Ukrainian and foreign organizations, legislative and regulatory acts of Ukraine, materials of thematic studies on the development of the organic production market, publications in specialized publications and mass media, as well as the results of the author's own marketing research for 2016-2021 years.

In the Ukrainian economic literature, insufficient attention is paid to the problem of the introduction of electronic commerce within the framework of small agricultural enterprises focused on the production of organic products. The major experts concentrate on the informatization of the agro-industrial complex as a whole [1] and the development of a single electronic market of

agricultural products [5].

Analysis of marketing communications in the market of organic products shows that sales of organic products currently still make up not very significant share of the total sales of food products in different countries – from 0.75% in the Czech Republic to 4.2% in the USA.

The Ukrainian market of organic products is at the stage of development, only forming model of buyer behavior, sales channels and forms of interaction between its participants. At the same time, Ukraine observes a steady trend of growth in sales of organic food products (Fig. 1). Thus, in 5 years it grew more than 1.5 times – from 30 million euros in 2017 to 50 million euros in 2018.

Fig. 1. *Ukrainian organic production market, million USD [3]*

Although the share of the Ukrainian market of organic products is insignificant and amounts to 7% in the structure of the food market, experts assume a positive trend of its development. The rise in the standard of living of the population in developed countries, the development of science and medicine, and the active promotion of a healthy lifestyle among the population contribute to increasing interest in ecologically clean food products.

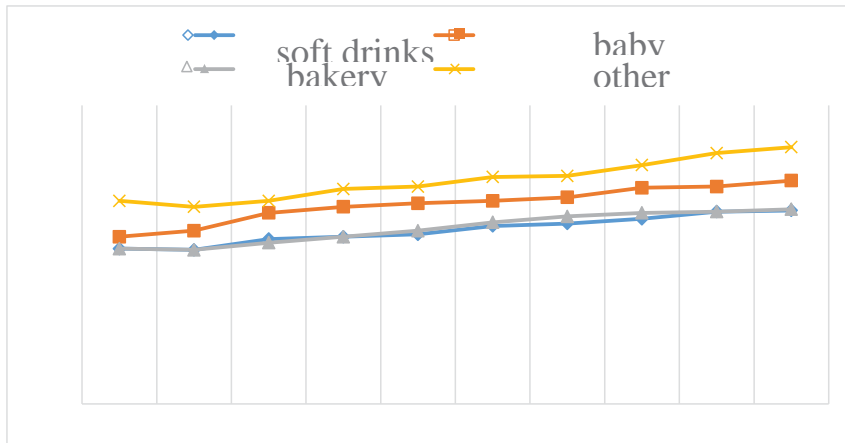

Compared to developed Western countries, Ukraine has a large resource potential in the form of a large amount of free fertile soil, a moderate climate, and the availability of a scientific base for the development of the agricultural sector.

Additional factors contributing to its development not only in developed countries are the high level of consumer interest in environmentally friendly products, the greening of production, the expansion of social standards, the attractiveness of market niches in foreign markets, and the possibility of diversifying production for manufacturers.

The fastest growing market segments for organic products are «vegetables and fruits», «milk and dairy products». At the same time, the segments «meat, poultry», «bakery products» and «drinks» are growing at a faster pace, but they lag behind the leaders in terms of volume (Fig. 2).

Fig.2. Sales of organic products by category [3]

Currently, there are several main trends in the development of the Ukrainian organic food market. The growth of the world

organic food market is more than 2 times faster than the growth of the market of non-organic «mass» products. Experts believe that the rich soil resource potential, the presence of vast areas of land (up to 40%) that have not been cultivated recently due to economic and financial difficulties, and cheaper labor will contribute to the faster development of the Ukrainian organic market than in the West.

As in the West, in Ukraine, organic products belong to the premium segment, their main consumers are representatives of the middle and higher class, that is, about 20% of Ukrainians. For example, the most active consumers in Vinnitsa are women and men aged 25-45, with higher education, with an average and higher income.

The main reasons for buying and consuming organic food are its health benefits, absence of artificial ingredients and preservatives, natural taste and safety. Among the main barriers to the purchase of this product is its high price. Also, many consumers do not feel the usefulness of organic products for health, do not know anything about them or do not trust the manufacturer. A limiting factor is the short shelf life of these products.

Factors stimulating the purchase of environmentally friendly products include: rising incomes, caring for one's own and family's health, fitness, and a decrease in the number of available and free medical services. Of great importance is the dissemination of information about the dangers of biotechnological "unhealthy" ingredients in food, as well as the harmful effects of chemicals on traditional agriculture. In addition, the consumption of branded organic products is one of the most fashionable trends in the West.

The main sales channels for organic food are: supermarkets, where most of the premium food products are sold; specialized stores selling natural products; pharmacies that sell a limited range of organic products. These are mainly diabetic and low-calorie

products, baby food and cosmetics; direct sales through online stores, which allow you to avoid retail margins; marketplace, an online platform that combines the offers of organic producers.

Today, sales of organic food through online stores account for 5% of the total sales of these products. According to experts, online sales will grow by 22% by the end of 2021. A high percentage of sales of goods via the Internet is due to the fact that when selling online, the cost of production is reduced due to the absence of costs for sellers and rental of premises. Also now, online commerce has become widespread, as the consumer has gained confidence in such shopping channels.

The Ukrainian market of organic products is significantly inferior to the Western one. Thus, according to the report of the Association of Internet Trade Companies, online trade in products accounts for only 2 % of the Ukrainian e-commerce market.

It should also be noted the importance of online trading for such subjects of the organic goods market as small businesses and farms. They do not seek to independently penetrate Internet sites, but, as a rule, use the services of intermediaries. The vast majority of online stores of natural organic products are buyers of products from local farmers or farmers from nearby regions and sellers of these products under their own brands.

For a number of reasons, the movement of organic products to the final buyer through traditional distribution channels is inefficient. Retail chains require mass and regular supplies of standardized products that tolerate transportation well and have a long shelf life, which implies the use of inorganic preservatives in production, while the main advantage of farm products is their naturalness. Thus, small production volumes, a short shelf life and rather high prices, typical for farm products, do not satisfy the needs of retailers.

Farmers' markets as a channel of distribution are also not able to meet the requirements of organic producers and buyers fully. On such sites, there is no level of service necessary for the

sale of premium organic products, and buyers do not receive product quality guarantees due to the low level of reliability of sanitary examinations organized in the markets.

Selling farm products to processors is also impractical due to low purchase prices and low profitability for farmers, as well as due to the high quality and wide production of products on farms.

One of the effective forms of distribution of products produced by farms is the marketplace.

Marketplace is a platform where both sellers and buyers meet. Thus, the owner of the resource has to work with two completely different types of users at once, broadcasting a unique value proposition for each. At the moment, marketplaces are in great demand in Ukraine. Interest is shown both by business owners and their target audience. The use of such resources greatly simplifies the entry of new small and medium-sized players into the e-commerce market.

Placement on the marketplace allows entrepreneurs to concentrate on the development of their own business, without focusing on attracting new clients and establishing logistics channels.

Prices on such sites can be lower than in stores - without middlemen's markups and marketing costs. Marketplaces help self-employed citizens provide their business services, increase cooperation with neighbors, and give the state the opportunity to provide more targeted support.

That is, the marketplace (site-aggregator) of organic products is a company that offers farmers services for selling their products on the Internet. Such companies are characterized by a wide range of products, the most customer-friendly delivery conditions, and a significant number of farmer-suppliers. Such online supermarkets actively use various channels of communication with consumers to promote their products. The search for the most competitive business model is actively underway among such aggregator sites.

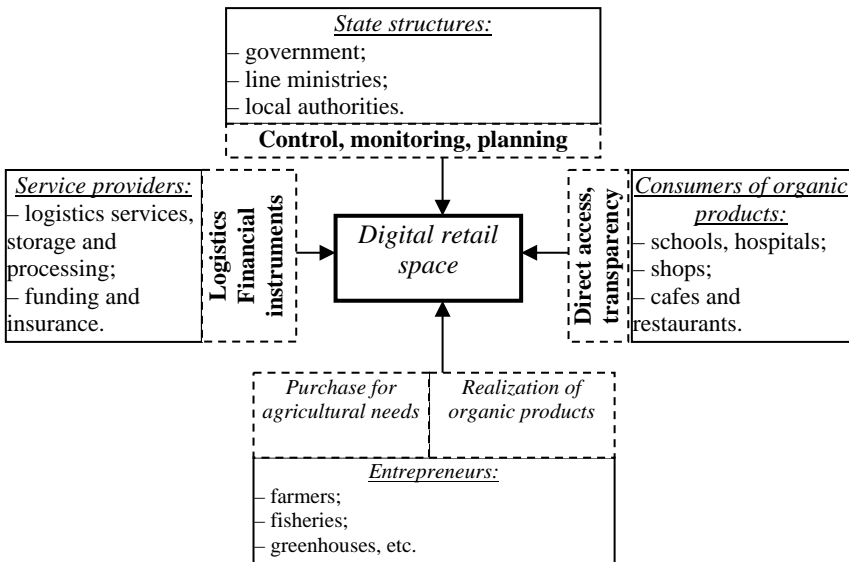

An example of an effective marketplace for organic products is the Eat Organic project. The prices here are set by suppliers, and the platform adds its commission of 25-35%. On the page of each product there is a story about the farmer who grows and supplies it, as well as customer reviews. Farmers monitor demand: in their personal account on the site, they indicate how many units of production they can prepare this week. They help promote the product: they take photos and videos for social networks. This company sells not only products, but also the history of each farmer.

One of the innovative tools of the promotion of organic products on the Ukrainian market are marketplaces – platforms that unite suppliers and consumers on one platform. Figure 3 shows a model of the marketplace of organic products.

Fig.3. Model of the mechanism of interaction of organic products market participants within the digital trading space of the marketplace (compiled by the author)

Thus, the market of organic products has prospects for development. One of the sales channels for products is online sales, both through specialized websites of large retailers and through marketplaces that bring together small producers by industry.

The proposed model of the marketplace of organic products is focused on the accumulation of participants in this market at the regional level. Within the framework of this Internet resource, digital interaction of the following categories of participants is provided: entrepreneurs (farmers, small enterprises for the production of organic products, individual entrepreneurs and villagers selling crops grown on their personal subsidiary plots); consumers (individuals, schools, hospitals, cafes, shops); service providers (logistics, storage and processing services; financing, insurance); state structures (control bodies, local authorities, sectoral ministries).

The functionality of the information system allows: create a separate page for each participant with the ability to edit information materials; send and receive messages from all portal participants both in text message and video format; sign agreements between system participants using an electronic signature; conduct joint video chats; arrange an auction for a particular position online; leave feedback about the seller of the goods, according to which ratings of trust are assigned to the manufacturer; conduct online surveys.

The use of this toolkit provides certain advantages for each category of participants. So, farmers and small producers of organic products get the opportunity to organize the sale of their products at minimal cost and find contractors who deliver the goods to the end consumer. The ability to edit, post videos and photos, direct chat with the end user allows you to show the benefits of your product, give the necessary explanations that are of interest to the buyer, and get feedback.

The next category of portal participants are service providers (logistics, storage and processing services; financing and insurance). Online trading involves the provision of a number of additional services such as delivery to the end customer, financial payment instruments, insurance, etc. The presence on the platform of several providers of such services at once creates a competitive environment, allows the buyer and seller to choose the most convenient delivery option for them. For suppliers, this is an opportunity to occupy their niche in a promising market, which, according to experts' forecasts, will only grow.

The regional marketplace, where authorities of various levels are represented, is also a convenient tool for the strategic development of the industry. It allows entrepreneurs to directly apply for public procurement tenders in the same schools and kindergartens, which in turn improves the quality of food in socially significant facilities. Through the portal, you can establish interaction with control and tax authorities. The functionality of direct messages and video chat essentially creates another effective channel for interaction between business and government.

Modern technologies make it possible to conduct presentations, meetings, online surveys, etc. in the digital space. The marketplace of organic products forms special information and communication channels of network interaction, allows you to find like-minded people, convey to potential counterparties more detailed information about your services and products.

Thus, the marketplace as an innovative system for promoting organic products on the Ukrainian market has a number of advantages. The main users of this channel are micro-enterprises for the production of organic products, farms, personal subsidiary plots, product consumers, social institutions, cafes and shops. The functionality of the information and communication system allows you to establish direct contact between producers and consumers,

find new markets, and reduce logistics costs.

References:

1. Vogt G. The Origins of Organic Farming. Organic Farming: An International History; ed. W. Lockeretz. Wallingford, UK: CABI, 2007. Pp. 9-39. URL: <http://base.dnsgb.com.ua/files/book/Agriculture/Organic-Agriculture/OrganicFarming-An-International-History.pdf>

2. Implementation Action Plan for organic food and farming research. S. Padel, U. Niggli, B. Pearce, M. Schlüter, O. Schmid, E. Cuoco, C. Micheloni. Brussels: TP Organics. IFOAM-EU Group, 2010.

3. Hoffmann V., Probst K., Christinck E. Farmers and researchers: How can collaborative advantages be created in participatory research and technology development? Agriculture and Human Values. 2007. No. 24. Pp. 355-368. URL: <https://doi.org/10.1007/s10460-007-9072-2>.

4. Kupalova H. And. Increasing the effectiveness of digital marketing of organic crop production. IFNTUNG scientific bulletin. Series: Economics and management in the oil and gas industry. 2020. P. 139-150. URL: [file:///C:/Users/Vitaliy/Downloads/3004u,+15%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Vitaliy/Downloads/3004u,+15%20(1).pdf)

5. Ovcharenko A.S. Export-oriented model of development of the organic agro-food market of Ukraine. Black Sea Economic Studies. No. 26-1. 2018. P.21-26.

6. Fibl Statistics. URL: <https://statistics.fibl.org/europe/operator-europe.html> (access date: 10/29/2020). 3. How to Promote Organic Food Store Online? URL: <https://www.ppcchamp.in/services/how-to-promote-organic-food-store-online/>

7. Chychkalo-Kondratska I.B., Novytska I.V. Global experience of promoting organic products. Efficient economy. No. 2. 2018. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/2_2018/10.pdf.

8. Marchuk O.O. Digital marketing as an innovative management tool. Economics and enterprise management. No. 17. 2018. P. 296-299.

9. Marmul L.O., Novak N.P. Development of organic production in Ukraine on the basis of cooperation. Economy of agro-industrial complex. No. 9. 2016. P. 26-32. URL: file:///D:/Users/User/Downloads/E_apk_2016_9_6.pdf .

10. Sakhno S.A. Marketing of organic production. URL: http://ir.znau.edu.ua/bitstream/123456789/1070/1/O000organic_20132_180-183.pdf.

11. Kupalova G., Bazylevych V., Goncharenko N., Murovana T., Grynychuk J. Improvement of the Effectiveness of Organic Farming in Ukraine. Problems and Perspectives in Management. No. 3 (15). 2017. P. 97-103.

12. Kovalchuk S.V., Zaburmekha E.M. Marketing digital technologies in the study of consumers of organic products. Marketing and digital technologies. No. 1. 2017. P. 34-51. URL.: http://nbuv.gov.ua/UJRN/mardigt_2017_1_1_7.

13. Borovyk T.V. Marketing support for the market of organic products in the conditions of transformation of the economy. URL: <https://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/nppdaa/4.1/024.pdf>.

14. Novytska I.V. Digital marketing as a technology for promoting organic products. Herald of economic science of Ukraine. No. 2. 2019. P. 196-200. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/163991/33-Novytska.pdf?sequence=1>.

15. Xiaocui Wang. Analysis of Electronic Commerce Model of Organic Agricultural Products. Advances in Social Science, Education and Humanities Research. No. 309. 2018. P. 107-110. URL: file:///D:/Users/User/Downloads/55916237.pdf.

16. E-commerce, customer relationship management (CRM) and secure transactions. URL: Eurostat. <https://ec.europa.eu/eurostat/tgm>.

17. E-commerce sales. URL: Eurostat. <https://ec.europa.eu/eurostat/tgm>.

18. 35 Digital Marketing Statistics That Will Convince You to Advertise Online. URL: <https://www.lyfemarketing.com/blog/digital-marketing-statistics>.

19. Digital Marketing Strategies for Organic Food Stores. URL: <http://www.ppcchamp.in/digital-marketing-strategies-organic-food-store>.

*§7.3 СУТНІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ
ВИРОБНИЦТВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ
(Галкін В.В., Миколаївський національний аграрний університет)*

Вступ. Розвиток виробництва сільськогосподарської продукції пов'язаний не лише заради продовольчої безпеки держави, але і для підтримки інших країн світу. Вторгнення росії в Україну посилило роль України в забезпеченні глобальної продовольчої безпеки. Блокований експорт і поставлена під загрозу посівна кампанія призвели до різкого зростання цін на світовому ринку. Кон'юнктура світового продовольчого ринку свідчить про нагальну необхідність нарощування обсягів виробництва і торгівлі продовольством з метою забезпечення зростаючого попиту в світі. Слід зауважити, що в довгостроковій перспективі дефіцит продовольчих ресурсів збережеться, кон'юнктура ринку залишається нестабільною. Тому актуальною проблемою залишається вивчення розвитку виробництва сільськогосподарської продукції через вплив збройних конфліктів, пандемії COVID-19 та зміни клімату.

Виклад основного матеріалу. Проблематиці розвитку виробництва сільськогосподарської продукції, що безпосередньо пов'язано із забезпеченням глобальної продовольчої безпеки, приділяється увага таких дослідників, як Дорош-Кізим М. М., Дадак О. О., Гачек Т. С. [1], Денисенко М. П., Новіков Д. В. [2], Бурачек І. В., Михайленко Н. В. [3], Саблук П. Т., Лузан Ю. Я [4], Михайленко О. В., Хільченко І. Ю. [5], а також публікація висновків міністрів закордонних справ групи країн G7: Канади, Франції, Німеччини, Італії, Японії, Великобританії та Сполучених Штатів Америки [6].

Сьогодні агропромисловий комплекс є одним із найбільших і найважливіших секторів економіки України,

адже саме тут формується основна частина продовольчих ресурсів. Протягом останніх трьох років Україна остаточно закріпила за собою статус світового лідера з виробництва та експорту аграрної продукції. І як визнають експерти, попереду ще великий потенціал. Проте, одним із найголовніших досягнень останніх декількох років стало завоювання продовольчого ринку Європейського Союзу. Слідом за українськими зерновими на європейському ринку, на полицях європейських супермаркетів з'являються продукти харчування з позначкою «Зроблено в Україні». Європа зацікавлена у нашій продукції, але тут існують свої невід'ємні «правила гри». Проблеми міжнародної економічної інтеграції тісно пов'язані з міжнародною торгівлею, яка є невід'ємною частиною світової глобалізації, оскільки можуть суттєво впливати на географічну та товарну структури експорту й імпорту. Внаслідок зростання показників відкритості ринків з'являються нові вимоги до якості товарів і послуг національних виробників, особливо виробників сільськогосподарської продукції [1].

Ринок сільського господарства України є пріоритетним у розвитку економіки, становить найбільшу частку в експорті країни, а також має найбільший приріст порівняно з іншими галузями. Для вдосконалення діяльності ринку та створення потужного агропромислового комплексу, який продукує готову експортовану продукцію слід провести низку заходів у законодавстві України, підтримувати розвиток малих та середніх сільськогосподарських підприємств, використовувати програмний метод в аграрній політиці, здійснювати впровадження іноземного досвіду розбудови інноваційного ринку сільського господарства, раціонально використовувати земельні ресурси [2].

Сільське господарство як галузь має ряд особливостей, які у значній мірі визначають результати діяльності аграрних підприємств. Серед них [7]:

- засобами виробництва тут є живі організми — рослини і тварини, які розвиваються відповідно до біологічних законів. Тому в сільському господарстві дія економічних законів тісно переплітається з дією законів природи;

- основним засобом виробництва є земля вона безпосередньо пов'язана з процесом праці та виробництвом продукції. Її якісні та кількісні характеристики мають прямий вплив на результат діяльності суб'єкта господарювання;

- природні умови мають значний вплив на діяльність сільськогосподарських підприємств і в результаті потрібно володіти значним обсягом інформації для зменшення ризиків та невизначеності у процесі виробництва продукції;

- для виробництва сільськогосподарської продукції використовують територіальні ресурси, що в свою чергу, потребує великої кількості перевезень техніки, матеріалів (насіння, паливо, добрива) і продукції (картопля, буряки, зерно);

- «Продукція заради нової продукції» — у сільському господарстві отримані результати праці мають місце для створення нових засобів виробництва;

- існує часова затримка між робочим періодом та періодом виробництва, останній може бути виконаним лише за умови відповідного впливу природних факторів та безпосередньої участі людей (оранка, догляд, збирання врожаю);

- як результат вищенаписаного, виникає сезонність виробництва, що передбачає зміни в організації праці, ефективного використання трудових ресурсів;

- важливою складовою виробництва в аграрних підприємствах є водні ресурси, її відсутність у необхідній

кількості в певних регіонах призводить до впливу на вартість продукції;

- транспортування засобів праці потребує значних енергетичних та грошових витрат.

Сільське господарство – галузь української національної економіки, яка є стратегічно важливою та забезпечує Україні продовольчу незалежність і дає значній частині сільського населення робочі місця, що не менш важливо.

Також необхідно відзначити фактори, що гальмують рівень розвитку сільського господарства: погано розвинена інфраструктура, нестабільна політична та економічна ситуація, зношеність техніки, нестабільні та непрогнозовані ціни на паливо, недосконала нормативно-законодавча база, застаріла технологія виробництва, недотримання сівозмін та засівання рослинами, які виснажують землю та погіршують якість ґрунту [3].

Важливою складовою економічного механізму господарювання стало прийняття зваженого оподаткування через впровадження фіксованого сільськогосподарського податку та спеціального режиму справляння ПДВ. Створена система оподаткування максимально враховувала особливості аграрного виробництва, зокрема повільний оборот капіталів, та відповідала принципам СОТ й інших міжнародних фінансових організацій, членом яких є Україна. Встановлення відповідних пом'якшень податкового навантаження для сільгоспвиробників також враховувало соціальну важливість галузі в продовольчому забезпеченні населення, вирішення ними цілого ряду інших соціальних проблем сільських жителів [4].

Дослідження вчених НААН [8] вказують, що тільки 1% сільських жителів мають зареєстрований малий або середній бізнес, 10% особистих селянських господарств – товарну

спрямованість виробництва, решта 89% сільських домогосподарств працюють на присадибних ділянках з метою самозабезпечення продуктами харчування.

Агропромислове виробництво, як одне з основних ланок економіки України, стабільно забезпечує 15-20% ВВП на рік, тому розвиток аграрної сфери є вагомим стимулятором зростання національної економіки в цілому та засобом вирішення різноманітних соціально-економічних та глобальних викликів [5].

У світовій практиці виокремлюють три основних види стратегій розвитку підприємства, кожний з яких повністю обґрунтований специфікою виробництва [9]:

1) стратегія зростання (розвитку) відображає намір підприємства збільшувати обсяги продажу, прибутку, капіталовкладень;

2) стратегія стабілізації (сталості) характеризує прагнення підприємства зберегти досягнуті обсяги виробництва в умовах суттєвої нестабільності обсягів продажу і прибутку;

3) стратегія виживання – оборонна стратегія в умовах глибокої кризи діяльності підприємства.

Міністри закордонних справ групи країн G7, а саме Канади, Франції, Німеччини, Італії, Японії, Великобританії та Сполучених Штатів Америки, а також Високий представник Європейського Союзу, обговорили наслідки агресивної війни росії проти України для глобальної продовольчої безпеки та привітали ініціативу Генерального секретаря ООН щодо скликання «Групи глобального реагування на кризу в галузі продовольства, енергетики і фінансів» (GCRG).

Геополітичний ландшафт докорінно змінився. Неспровокована та умисна агресивна війна росії загострила світовий економічний прогноз із різким зростанням цін на продукти харчування, паливо та енергоносії. Через росію, яка

блокує маршрути виходу зерна з України, світ стикається із погіршенням ситуації у сфері продовольчої безпеки, із недостатнім харчуванням. Це має руйнівні наслідки для окремих найбільш уразливих народів, а зростання витрат також ускладнює гуманітарним установам та установам з розвитку надання допомоги тим, хто її найбільше потребує. І це в той час, коли 43 мільйони людей вже були за один крок від голоду.

Міністри закордонних справ країн G7, визнаючи, що ця криза виходить за межі продовольчої небезпеки і вимагає всебічного реагування, дотримуються наступних принципів дій щодо глобальної продовольчої безпеки:

підтримувати Україну у збереженні виробництва сільськогосподарської продукції, її зберігання, транспортування та переробки, а також підтримувати Україну та її регіональних партнерів у відновленні експорту;

продовжувати роботу з необхідної трансформації в напрямку сталого сільського господарства та продовольчих систем та підтримувати посилення глобального управління з метою досягнення стійких сільськогосподарських та продовольчих систем;

сприяти сталим практикам, зменшувати харчові відходи та втрати, і, за можливості стало збільшувати власне виробництво сільськогосподарської продукції відповідно до Порядку денного на 2030 рік для сталого розвитку, одночасно захищаючи клімат, біорізноманіття та навколишнє середовище, зокрема долучаючись до вирішення проблем клімату та біорізноманіття;

забезпечити виробникам харчових продуктів належний доступ до насіння, добрив, палива та інших сільськогосподарських матеріалів та подолання проблем доступу до сільськогосподарських угідь та транспортних

шляхів з урахуванням впливу конфлікту на безпеку та захищеність;

підтримувати створення знань та обмін ними для сталих сільськогосподарських практик, включаючи агроекологічні та інші інноваційні підходи, з метою досягнення сталих та стійких продовольчих систем;

пом'якшити наслідки нинішньої продовольчої кризи шляхом уникнення сигналів та надмірних заходів, які обмежують експорт та призводять до подальшого зростання собівартості на продукти харчування та сільського господарства [6].

Розв'язана росією війна суттєво вплинула на стан продовольчої безпеки в Україні – країна посіла останнє місце в Європейському рейтингу (26 місце з 26) та на глобальній мапі зайняла 65 сходинку серед 113 країн світу.

За показником «Доступність продуктів харчування» Україна отримала 48,1 бал зі 100 і посідає 93 місце у світі та 26 місце з 26 країни Європи. Найслабкішими чинниками за цією метрикою в країні є політичні та соціальні бар'єри, інфраструктура ланцюга постачань, розвиток сільськогосподарських досліджень та стратегія доступу до продуктів харчування.

Найгірший показник української продовольчої безпеки – «Сталість та адаптивність» (43,5 балів зі 100 та 94 місце глобально) – відображає суттєві проблеми стосовно доступу та управління водними ресурсами, а також недоліки в системі управління ризиками.

За показником забезпечення продуктами харчування Україна посідає найгірше місце в Європі і 65 сходинку глобально, що спричинено суттєвим зростанням цін, зміною середніх витрат на продукти харчування та відсутність потужних державних програм захисту.

Єдиний показник, який демонструє кращу ситуацію – фактор якості та безпечності їжі, за яким Україна налічує 71,3 бали зі 100 або 52 сходинку глобального рейтингу. За оцінками експертів, українці вживають достатньо якісного білку, а харчові продукти загалом є безпечні, хоча раціон середнього українця не відзначається різноманітністю.

Погіршення продовольчої безпеки в країні через війну спричинене, зокрема, знищеними логістичними ланцюгами та інфраструктурою, зруйнованими господарствами та виробництвами, зменшенням кількості виробленого продовольства на працюючих підприємствах, зростанням базових продовольчих потреб в найбільш постраждалих регіонах країни. Фактично продовольча безпека країни стає відповідальністю бізнесу – агрохолдингів, малих та середніх господарств, а також їх партнерів-постачальників ресурсів.

Аграрний сектор України працює не лише заради продовольчої безпеки українців, але і для підтримки інших країн світу. Це твердження ще раз підкреслив 2022 рік, коли розв'язана рф війна зруйнувала частину продовольчих ланцюгів і значення України в забезпеченні світу продовольством усвідомили всі. Але в середині країни ситуація залишається складна – фермери змушені працювати в умовах постійного ризику для власного життя, а населення, особливо в деокупованих регіонах та поруч з фронтом, часто не має доступу до достатнього харчування [10].

До повномасштабного вторгнення Індекс Доступності Продовольства (ІДП) становив 12.8. Тобто людина з середньою заробітною платою могла придбати кількість продуктивних кошиків еквівалентну запасу на 12.8 місяців. Після 24 лютого ІДП суттєво знизився, оскільки зменшилися доходи та зросли ціни на продовольство. В залежності від місяця, ріст цін на продовольство склав 4-26%, порівняно до

довоєнного рівня. Середній місячний дохід споживача знизився на 6.0-39.1%, залежно від сценарію доходів [11].

Регулярний моніторинг продовольчої безпеки та аграрної політики у воєнний час здійснюється Центром досліджень продовольства та землекористування (KSE Агроцентр) спільно з Міністерством аграрної політики та продовольства України. Цей Огляд має допомогти стейкхолдерам сектору та іншим зацікавленим сторонам у прийнятті політичних та бізнес-рішень.

Глобальний погляд: вторгнення РФ в Україну посилило роль України в забезпеченні глобальної продовольчої безпеки. Блокований експорт і поставлена під загрозу поточна посівна кампанія призвели до різкого зростання цін на світовому ринку, створюючи не лише ризики підриву діяльності агропродовольчого сектору країни та національної економіки в цілому, але і передумови для голоду сотень мільйонів людей по всьому світу.

Україна відіграє все більшу роль на світовому аграрному ринку. Всього два десятиліття тому експорт українського зерна був спроможний нагодувати 40 мільйонів людей, а сьогодні вже – понад 400 мільйонів. У 2019-2021 роках на Україну припадало майже 10% світового експорту пшениці, 15% експорту кукурудзи, 15% експорту ячменю та майже 50% експорту соняшникової олії.

Внутрішній погляд: на сільське господарство припадає близько 20% ВВП (враховуючи суміжні галузі, розташовані на ланцюгу створення доданої вартості) України і більше 40% загальних доходів від експорту. Крім того, що сільське господарство є важливим сектором з точки зору ВВП і зайнятості (близько 15% від загальної чисельності населення України), сільськогосподарські виробники забезпечують місцеве населення майже 100% споживання основних

сільськогосподарських культур, овочів і не менше 80% споживання м'яса. Незважаючи на величезний потенціал сільськогосподарського виробництва України, війна серйозно впливає не тільки на глобальну, а й на внутрішню продовольчу безпеку [12].

Україна стабільно входить до п'ятірки провідних світових експортерів зернових і зернобобових. За результатами 2020/2021 маркетингового року експорт зернових і зернобобових та продуктів їх переробки склав 44,9 млн тонн. Зокрема, експортовано 16,6 млн тонн пшениці, 4,2 млн тонн ячменю, 18,4 тис. тонн жита, 23,1 млн тонн кукурудзи, а також 126,9 тис. тонн борошна. Важливість ролі України особливо виявилася під час пандемії COVID-19, коли було зруйновано глобальні ланцюги постачання товарів. Україна продовжила виконувати свої зобов'язання та істотно сприяла продовольчій безпеці своїх партнерів на Близькому Сході, в Європі, Південно-Східній Азії та Північній Африці.

Воєнні дії, що ведуться рф на території України, вкрай негативно вплинуть на функціонування продовольчих систем; очікуються, зокрема, такі їх наслідки:

- порушення цілісних ланцюгів постачання продукції сільського господарства та харчових продуктів (від первинного виробництва до реалізації продукції споживачеві), а також діяльності щодо створення доданої вартості в АПК, пов'язаної із виробництвом, переробленням, розподілом, споживанням й утилізацією харчових продуктів;

- зрив посівної кампанії, що є особливо загрозливим, зважаючи на високі світові ціни на газ і, відповідно, міндобрива. Активні бойові дії наразі відбуваються в тих областях, де вирощують більшу частину пшениці — Харківській, Одеській, Запорізькій. Сукупно це призведе до зменшення врожайності, зборів і експорту зернових;

- ускладнений експорт української продукції на зовнішні ринки через блокування портів України з боку рф (60 % сільськогосподарської продукції України експортується морем), що негативно вплине насамперед на країни, які залежать від імпорту харчової продукції [13].

Україна приєдналася до підписання Дорожньої карти з забезпечення глобальної продовольчої безпеки, яку було випущено за результатами міністерської зустрічі в ООН, що відбулася в Нью-Йорку 18 травня 2022 року.

Продовольча ситуація дедалі загострюватиметься. Кожна держава світу вже почала платити ціну за російську агресію в Україні через дефіцит зерна та інфляцію. Так, у зв'язку з війною в Україні, світові ціни на пшеницю та кукурудзу вже зросли більше, ніж на 20%. Це своєю чергою потягло за собою підвищення цін на базові продукти харчування, що відчули або відчувають громадяни усіх держав світу, в тому числі більш розвинених. Усе це критично для країн Азії та Африки, які імпортували зерно в основному з України, і громадяни яких витрачають на продукти харчування понад 40% від своїх загальних витрат.

Прогнози впливу війни на світову продовольчу безпеку, в тому числі прогноз FAO, необхідно коригувати на вказані вище реалії в бік погіршення. Для того, щоб не допустити масового голоду, сьогодні критично важливо розблокувати експорт української сільськогосподарської продукції [14].

За даними ООН, до нападу рф на Україну, 44 млн людей у 38 країнах були на межі голоду, війна може збільшити цей показник до 52-57 млн людей.

Поняття «продовольча безпека» – це стан економіки, при якому забезпечується продовольча незалежність країни, гарантовані фізична, економічна і соціальна доступність населення до достатньої кількості поживної і безпечної їжі, відповідно до рекомендованого раціону та норм харчування.

Війна рф проти України продемонструвала вразливість національних та глобальних продовольчих систем від антропогенних (вплив збройних конфліктів), економічних (зростання світових цін на продовольство) та природних чинників (збільшення впливу неврожаїв внаслідок порушення глобальних поставок продовольства).

На Україну та рф сукупно припадає близько 30% світового експорту пшениці та 15% кукурудзи, а також близько 80% торгівлі соняшниковою продукцією. Війна призведе до скорочення продовольчого забезпечення у багатьох країнах Близького Сходу та Північної Африки. Вони імпортують понад 90% усього продовольства, а найближчі постачальники для них – це росія та Україна. Експерти Світового банку та Європейського банку реконструкції та розвитку відзначають, що «жертвами» російської агресії проти України можуть стати Туреччина, Єгипет, Індія, Таїланд, Грузія, Вірменія, Південно-Африканська Республіка, Ліван та навіть Шрі-Ланка.

Близько 1/3 українських полів лишаються непридатними для посіву через бойові дії. У підсумку, продовження війни рф проти України спричинить глибокі економічні потрясіння, які впливатимуть на ліквідність агровиробників, зростання світового попиту на сільськогосподарську продукцію, скорочення продовольчого забезпечення у багатьох країнах, зростання продовольчих цін та прискорення інфляції.

Україна була, є і залишатиметься класичним нетто-експортером на світовому ринку сільськогосподарської продукції, однак для швидкого відновлення економіки, впровадження національних механізмів підтримки агросектору принесло б потужну віддачу [15].

Експорт з України зернових, зернобобових (з продуктами їх переробки) та борошна у 2021/2022 та

2022/2023 маркетингових роках (із липня та на час дослідження - по березень відповідного маркетингового року) узагальнено у табл. 1.

Таблиця 1

Експорт з України зернових, зернобобових (з продуктами їх переробки) та борошна у 2021/2022 та 2022/2023 маркетингових роках (МР)

Сільськогосподарська продукція	2021/2022 МР, тис. тонн	2022/2023 МР, тис. тонн	2022/2023 МР до 2021/2022 МР, %
Зернові та зернобобові, всього	44849	35403	78,9
з них:			
пшениця	18399	12213	66,4
ячмінь	5641	2215	39,3
жито	161,9	16,7	10,3
кукурудза	20348	20661	101,5
Борошно	68,4	108,3	158,3
Борошно у перерахунку на зерно	91	145	159,3
Експорт разом (зерно + борошно)	44940	35548	79,1

Джерело: Сформовано автором за даними Міністерства аграрної політики та продовольства України. URL : minagro.gov.ua.

Україною протягом 2022/2023 маркетингового року експортовано 35,5 млн тонн зернової продукції, що 21% менше за попередній 2021/2022 маркетинговий рік.

Скорочення обсягів агроекспорту є наслідком часткової окупації росією територій України та відповідно недобору урожаю сільськогосподарських культур, блокади українських морських портів російськими військами та неповноцінна робота «зернового коридору».

Розв'язана росією повномасштабна війна проти України, пандемія COVID-19, зміни клімату та тривалі конфлікти роблять систему продовольчої безпеки світу крихкою та поглиблюють продовольчу кризу. Щоб подолати цю проблему та скоротити кількість людей в світі, яким бракує їжі, необхідно сконцентруватися на посиленій співпраці між державним та приватним секторами, впроваджувати новітні технології, реалізовувати проекти довгострокової фінансової підтримки та сприяти ухваленню політичних рішень, спрямованих на подолання конфліктів [16].

Близько 193 мільйонів людей у 53 країнах або територіях відчували гостру продовольчу небезпеку та потребували термінової продовольчої допомоги. Торік ця кількість на 40 мільйонів перевищила показники 2020 року, які засвідчили рекордну кількість людей, котрі вже на той час перебували під ризиком голоду.

Після російської агресії проти України країни, які й без того знаходяться у зоні ризику з точки зору забезпечення продовольством, опинилися у ще більш драматичних обставинах внаслідок великої залежності від імпорту продовольства та стану врожаїв, а також «цінового шоку» на продовольчих ринках.

Вторгнення росії в Україну загрожує глобальній продовольчій безпеці. Міжнародне співтовариство має діяти для того, щоб упередити найбільшу продовольчу кризу в історії, а також соціальні, економічні та політичні потрясіння, які можуть бути її результатом [17].

Україна збільшує водотоннажність суден «зернової ініціативи», щоб збільшити обсяг експорту та зменшити час простою суден у поточних умовах саботажу російською стороною інспекції суден.

Зокрема, для зернових – з 20 тисяч тонн до 25 тисяч тонн, а для олії - з 6 тисяч тонн до 10 тисяч тонн. Враховуючи, що середня кількість інспекцій вхідного флоту становить тільки 2,5 судна на добу, то збільшення обсягу слід очікувати через півтора місяця.

Порти «Великої Одеси» («Південний», «Чорноморськ», «Одеса») минулого тижня (6-12.02.2023) в межах "зернової ініціативи" відправили 1,1 млн тонн агропродукції. Зокрема, 54 тисячі тонн пшениці відправлено до Шрі-Ланки, 57 тисяч тонн – до Бангладешу, а 90 тисяч тонн очікують Кенія, Туніс та Єгипет.

Водночас на інспекцію Спільного координаційного центру (СКЦ) станом на 12 лютого 2023 року чекають уже 145 суден, з яких 122 прямують до українських портів за агропродукцією.

Із 1 серпня 2022 року по 13 лютого 2023 року з портів «Великої Одеси» вийшли 732 судна, які експортували 21 млн тонн українського продовольства до країн Азії, Європи та Африки. За оцінками Мінвідновлення, цей обсяг мав би становити понад 35 млн тонн в умовах нормального функціонування "зернової ініціативи" [18].

Ініціатива з безпечного транспортування зерна та харчових продуктів з українських портів, також відома як Чорноморська зернова ініціатива (коротко — «зернова угода»), є угодою між Росією та Україною за участю Туреччини та Організації Об'єднаних Націй (ООН), укладеною під час російського вторгнення в Україну у 2022 році.

Церемонія підписання відбулася 22 липня 2022 року в палаці Долмабахче в Стамбулі, Туреччина. Церемонія стала першою великою угодою між ворогуючими сторонами з початку російського вторгнення в лютому. Однак, це не була пряма угода між Росією та Україною. Замість цього Україна підписала угоду з Туреччиною та ООН, а Росія підписала окрему «дзеркальну» угоду з Туреччиною та ООН.

Підписані документи передбачають безпечне судноплавство для експорту зерна та супутніх продуктів харчування, а також добрив, включаючи аміак, з українських портів Одеси, Чорноморська та Южного. Судна проходилимуть Чорним морем у спеціально створених коридорах, які розміновані. Всі торгові судна зобов'язані заходити до Туреччини для огляду.

У рамках угоди 27 липня в Стамбулі було створено Спільний координаційний центр (СКЦ) під егідою ООН. Завданням СКЦ є реєстрація та моніторинг відплиття комерційних суден за допомогою супутникового зв'язку, Інтернету та інших засобів зв'язку. Його основним обов'язком є перевірка відсутності несанкціонованих вантажів і персоналу на борту суден [19].

Європейська залізниця не здатна перевезти потрібні Україні обсяги зерна, та й не лише зерна. Щоб повноцінно використовувати європейську інфраструктуру для експорту, потрібно відкривати додаткові залізничні та автомобільні прикордонні переходи на кордоні з Україною, і, звісно, будувати у нас європейську колію.

Відзначено сумнівну економічну доцільність експорту сільгосппродукції до країн Азії та Африки через морпорти ЄС, до яких вона довозиться з України наземним автомобільним та залізничним транспортом. Вартість перевалки та перевантаження продукції таким маршрутом сягає 50-60% від

загальної вартості зерна, що робить такий спосіб експорту збитковим для аграрія. Таким чином, експорт сільгосппродукції до ЄС може бути вигідним лише для експорту кінцевим споживачам до ЄС.

Соя, ріпак, ячмінь, пшениця, кукурудза, соняшник, гречка – розглядаються всі можливі ринки збуту продукції до країн ЄС, Туреччини, Єгипту, Непалу. З початку повномасштабного вторгнення вивезли майже 55 тис. тонн. Зерно через річпорти Ізмаїла та Рені, відвантажуючи в середньому 8-10 суден на місяць [20].

Україна минулого року (2022) експортувала, за попередніми даними, сільгосппродукції не менш як на \$20 млрд, що приблизно наполовину менше, ніж у 2021 році.

У 2021 році більшу частину валютного виторгу отримав український агросектор, тоді як у 2022 році значну частину маржі з експорту сільськогосподарських культур отримали інфраструктурні та логістичні компанії, зокрема іноземні.

Найбільше виторгу отримано від експорту продукції АПК - кукурудзи на \$5,94 млрд (+1% до 2021 року), олії на \$5,46 млрд (- 14,4%), пшениці - \$2,6 млрд (-44,7%), ріпаку - \$1,54 млрд (-8,6%), насіння соняшника - \$1,26 млрд (зростання у 33 рази), сої - \$862 млн (+43%), м'яса птиці – \$852 млн (+19%) [21].

Основними викликами для подальшого розвитку агропромислового сектору України в контексті нарощування експорту продукції сільського господарства, харчової та переробної промисловості є:

- 1) адаптація до зміни агрокліматичних умов;
- 2) стимулювання пропозиції (нарощування виробництва) в умовах обмеженого внутрішнього попиту;
- 3) необхідність гарантування безпечності продукції (санітарні та фітосанітарні заходи, розвиток системи державного контролю);

4) трансформація структури експорту в бік збільшення частки продукції переробки;

5) необхідність поліпшення умов доступу до зовнішнього ринку для вітчизняних експортерів;

6) необхідність урізноманітнення товарних позицій експорту продукції сільського господарства, харчової та переробної промисловості (у тому числі органічної продукції).

Кон'юнктура світового продовольчого ринку та стратегічні дослідження Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (ФАО) також свідчать про нагальну необхідність нарощування обсягів виробництва і торгівлі продовольством з метою забезпечення зростаючого попиту в світі.

На сьогодні (18 березня 2023 року) офіційно продовжено угоду «зернової ініціативи» ще на 120 днів. Міністр аграрної політики та продовольства України Микола Сольський зазначив, що завдяки підтримці низки міжнародних партнерів і, звичайно, учасників угоди ООН і Туреччини, представникам української делегації вдалося домовитися про пролонгацію «зернового коридору».

Продовження “зернової ініціативи” для України – це можливість залишатися топовою аграрною країною, бо це означає, що український фермер буде сіятися і зможе отримати від свого врожаю дохід, тобто йдеться про збільшення ліквідності аграріїв. Для світу ж - це зміцнення продовольчої безпеки, це можливість нагодувати сотні мільйонів людей, які залежать від України [22].

Реалізація Стратегії розвитку експорту продукції сільського господарства, харчової та переробної промисловості України на період до 2026 року дасть змогу забезпечити:

1) формування дієвої системи інструментів оцінки експортного потенціалу та потенційної привабливості ринків

за основними видами продукції сільського господарства, харчової та переробної промисловості;

2) налагодження постійної взаємодії Мінагрополітики з галузевими асоціаціями з питань пріоритетів розвитку торговельних відносин України у галузі сільського господарства, харчової та переробної промисловості;

3) належний рівень підтримки вітчизняних експортерів сільськогосподарської продукції та продукції харчової та переробної промисловості як усередині країни, так і за її межами;

4) гармонізацію вітчизняного законодавства у частині санітарних та фітосанітарних заходів з європейськими нормами, стандартами та правилами;

5) відкриття на кінець 2026 року доступу до ринків 28 країн ЄС, Туреччини, Китаю, Індії, Єгипту, Саудівської Аравії, Канади, Об'єднаних Арабських Еміратів, Сполучених Штатів Америки, Ізраїлю, Білорусі, Грузії, Молдови, Японії, Індонезії, Таїланду, Бангладешу, Лівану, Філіппін, Нігерії та Швейцарії згідно із затвердженим планом здійснення торговельних місій до зазначених країн;

6) збільшення експорту продукції сільського господарства, харчової та переробної промисловості протягом строку реалізації Стратегії на 17 відсотків [23].

У 2019 році було найбільше проявів та наслідків зміни клімату для України - аномально тепла зима, а отже, і критично низький рівень водності в річках. У разі бездіяльності, за даними Світового банку, якщо не відбудеться кардинальних змін в економіці, способах виробництва і рівні споживання, середньорічна температура в Україні до 2100 року може підвищитися на 3,2-4,5 °С. У такому разі на Україну можуть чекати значні негативні наслідки насамперед для сільського господарства за рахунок

збільшення посух, зменшення рівня опадів влітку, більш різких пікових температур (від'ємної взимку і плюсової влітку), що негативно позначатиметься на обсягах виробництва сільськогосподарської продукції, буде вимагати значних інвестицій у здійснення заходів з адаптації до змін клімату (наприклад, в технології зрошування, створення стійких до перепадів температури видів культур тощо).

Державною стратегією регіонального розвитку на 2021-2027 роки визначено завдання за напрямом «Розвиток сільських територій» - сприяння розвитку різних форм кооперації, фермерства, забезпечення доступності ринків збуту для малих та середніх виробників сільськогосподарської продукції, інфраструктури для зберігання сільськогосподарської продукції; запровадження нових технологій та обладнання для переробки сільськогосподарської сировини.

Вказаною Стратегією також передбачена підтримка диверсифікації сільськогосподарського виробництва, запровадження нових культур, розвиток тваринництва, утворення підприємств з переробки сільськогосподарської продукції, що використовують нові інноваційні технології, застосування яких спрямовано на використання місцевої сировини та сприяє створенню на території нових робочих місць [24].

Стратегія продовольчої безпеки України на період до 2030 року визначає цілі, завдання та основні напрямки державної соціально-економічної політики для забезпечення продовольчої безпеки країни як складової національної безпеки держави.

В Україні виробляється достатньо продовольства для забезпечення здорового харчування. Проте, внаслідок низької купівельної спроможності населення та високої частки втрат

продукції на усьому виробничо-збутовому ланцюжку, частина населення має обмежений доступ до необхідних харчових продуктів.

Оцінка стану продовольчої безпеки показала, що досягнутий рівень розвитку власного виробництва сільськогосподарської продукції, сировини та продовольства дозволило у 2019 році гарантувати фізичну доступність для населення продуктів харчування в енергетичній оцінці на рівні 2691 ккал кілокалорій на одну людину на добу при середньодобовій калорійності раціону у країнах ЄС в межах 3400-3500 ккал.

Продовольча безпека безпосередньо залежить і від соціальних складових: рівень розвитку аграрної освіти й науки, поширення у суспільстві знань про правильне харчування, від екологічного стану у країні: стан сільськогосподарських угідь, якісні та кількісні характеристики водних ресурсів, у тому числі питної води, біологічного різноманіття, рівня забруднення ґрунтів та водних ресурсів тощо.

Розвиток світового ринку свідчить про те, що в довгостроковій перспективі дефіцит продовольчих ресурсів збережеться, кон'юнктура ринку залишиться нестабільною, а торгівля продовжить розвиватися під впливом не тільки природної конкуренції, але й політичних чинників. Країни, які виступають в якості основних виробників та експортерів продовольства, будуть як і раніше збільшувати державну підтримку аграрного сектора, змінюючи її структуру і підвищуючи ефективність.

Основними напрямками реалізації Стратегії продовольчої безпеки є:

підвищення економічної доступності харчових продуктів для формування раціону здорового харчування для

всіх груп населення шляхом оптимізації продовольчих систем, розвитку дрібнотоварного виробництва, впровадження окремих форм соціального захисту для груп ризику;

забезпечення фізичної доступності харчових продуктів шляхом розвитку міжрегіональної інтеграції в сфері продовольчих ринків і продовольчого забезпечення, ефективного використання механізмів підтримки регіонів, розвитку транспортної та логістичної інфраструктури;

формування державного резерву сільськогосподарської продукції, сировини та продовольства, що визначається номенклатурою відповідних матеріальних цінностей та норм їх накопичення;

підвищення врожайності сільськогосподарських культур, збереження, відновлення і підвищення родючості земель сільськогосподарського призначення, дотримання науково-обґрунтованих технологій виробництва сільськогосподарських культур, збалансоване землекористування та зрошувальне землеробство, залучення до сільськогосподарського обороту орних земель, які не використовуються в окремих регіонах;

розвиток приміського та урбаністичного землеробства, створення спрощених умов для реалізації продукції нетваринного походження у містах (зелені корзини);

розвиток локального (межі певного регіону), малого та крафтового виробництва (невеликі обсяги виробництва);

збільшення внутрішнього споживання продукції, у тому числі шляхом розвитку системи виробництва традиційних продуктів та послуг гостинності в сільській місцевості «зеленого» туризму;

розвиток племінної справи, селекції, насінництва та кормовиробництва;

розширення потенціалу об'єктів рибництва, аквакультури та нових технологій їх вирощування;

розвиток наукового потенціалу сільського господарства, впровадження точних і цифрових технологій;

вдосконалення механізмів державної підтримки сільського та рибного господарства, у т. ч. шляхом її ув'язування з розвитком виробництва харчової продукції, що відповідає принципам здорового харчування, та дотриманням виробниками сільськогосподарської продукції, сировини і продовольства встановлених екологічних, санітарно-епідеміологічних, ветеринарних і інших вимог [25].

Враховуючи той факт, що в Україні сільське населення складає 31 % наявного населення, а сільськогосподарські угіддя – 70 % земельного фонду країни, сталість розвитку сільських територій значною мірою визначає забезпечення сталого соціально-економічного розвитку країни в цілому.

Ключовою складовою у розбудові аграрної сфери країни є комплексний розвиток сільських територій, спрямований на стабільне забезпечення розвитку сільськогосподарського виробництва, поліпшення умов праці та проживання населення, збереження природного середовища.

Реалізація положень Концепції сільського розвитку сприятиме забезпеченню зайнятості та підвищення рівня життя сільського населення внаслідок розширення можливостей щодо виробництва і реалізації продукції особистими селянськими господарствами шляхом сприяння розвитку мережі сільськогосподарських кооперативів із заготівлі, зберігання, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції.

Стратегічною метою диверсифікації сільської економіки є перехід до багатопрофільності, забезпечення раціонального використання ресурсного потенціалу сільських територій, яка передбачає:

розробку та впровадження системи стимулів залучення агровиробників до створення нових виробництв з глибокої переробки сільськогосподарської продукції з метою збільшення доданої вартості;

стимулювання підприємницької активності в частині виробництва нових видів сільськогосподарської продукції;

забезпечення державної підтримки малих виробників сільськогосподарської продукції з числа особистих селянських господарств та фізичних осіб з метою стимулювання їх економічної активності та розвитку малого підприємництва на селі;

Стратегічною метою в інноваційному забезпеченні сільських територій є формування сприятливих умов для використання новітніх досягнень науки і техніки в усіх сферах господарювання, у тому числі впровадження в агропромислове виробництво результатів наукових досліджень, зокрема, впровадження та використання біотехнологій, ресурсозберігаючих та інших інноваційних технологій, сприяння поширенню інновацій, шляхом забезпечення рівного доступу суб'єктів господарювання різних за розміром форм до якісних інформаційно-консультативних послуг, в тому числі, за рахунок розвитку системи дорадництва.

Стратегічною метою фінансового забезпечення розвитку сільських територій також є запровадження практики надання пільг суб'єктам підприємництва, які розміщують виробничі потужності на сільській території та використовують працю місцевих жителів [26].

Висновки. У наукових дослідженнях зазначається, що останніми роками Україна закріпила за собою статус світового лідера з виробництва та експорту сільськогосподарської продукції і є невід'ємною частиною

світової глобалізації, оскільки може суттєво впливати на географічну та товарну структури експорту й імпорту. Галузь сільського господарства є стратегічно важливою та забезпечує Україні продовольчу безпеку.

Розв'язана росією війна проти України загрожує глобальній продовольчій безпеці, тому міжнародне співтовариство має ефективно діяти для попередження поглиблення продовольчої кризи у світі.

Групи країн G7: Канади, Франції, Німеччини, Італії, Японії, Великобританії та Сполучених Штатів Америки дотримуються принципів дій щодо глобальної продовольчої безпеки та підтримки України у збереженні виробництва сільськогосподарської продукції, її зберігання, транспортування та переробки.

Для збереження та розвитку виробництва сільськогосподарської продукції мають бути науково обґрунтовані підходи до ведення господарства з метою мінімізації глобальної продовольчої кризи, яка є наслідками збройних конфліктів, пандемії COVID-19 та зміни клімату.

Продовольча безпека також залежить від розвитку аграрної освіти й науки (поширення знань про правильне харчування, екологічний стан, стан сільськогосподарських угідь, рівень забруднення ґрунтів та водних ресурсів тощо).

Проблема є комплексною та потребує залучення для її розв'язання усіх державних органів разом з міжнародними організаціями.

У перспективі подальших досліджень має приділятися увага підтримці диверсифікації сільськогосподарського виробництва, запровадженню нових культур, розвитку тваринництва, утворенню підприємств з переробки сільськогосподарської продукції, новим інноваційним технологіям щодо виробництва, зберігання, переробки та транспортування сільськогосподарської продукції.

Список використаних джерел:

1. Дорош-Кізим М. М., Дадак О. О., Гачек Т. С. Перспективи розвитку агропромислового комплексу України в умовах євроінтеграції // Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Гжицького. Серія: Економічні науки. 2017. Т. 19. № 76. С. 47–55.
2. Денисенко М. П., Новіков Д. В. Сучасний стан та перспективи розвитку сільського господарства України // Агросвіт. 2019. № 12. С. 15–21.
3. Бурачек І. В., Михайленко Н. В. Сучасний стан та перспективні напрями розвитку сільського господарства в Україні // Глобальні та національні проблеми економіки. 2018. Вип. 21. С. 134–137.
4. Саблук П. Т., Лузан Ю. Я Аграрна політика та чинники її реалізації // Економіка АПК. 2019. № 10. С. 6–17.
5. Михайленко О. В., Хільченко І. Ю. Аграрний сектор України: сучасний стан, проблеми та перспективи реформування галузі. *Modern Economics*. 2019. № 15(2019). С. 148-152. DOI: [https://doi.org/10.31521/modecon.V15\(2019\)-21](https://doi.org/10.31521/modecon.V15(2019)-21).
6. Глобальна продовольча безпека та відповідальність росії за наслідки агресивної війни проти України: висновки міністрів закордонних справ G7. Представництво Європейського Союзу в Україні. 18.05.2022 р. URL: <https://www.eas.europa.eu/delegations/ukraine/%D0%B3%D0%BB%D0%BE%D0%B1%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%87%D0%B0-%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D0%B0-%D1%82%D0%B0-%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81>

D1%82%D1%8C-%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%96%D1%97-%D0%B7%D0%B0-%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%BA%D0%B8-%D0%B0%D0%B3%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D1%97_uk?s=224.

7. Аграрний сектор економіки України (стан і перспективи розвитку) / М.В. Присяжнюк, М.В. Зубець, П.Т. Саблук та ін.; за ред. М.В. Присяжнюка та ін. К.: ННЦ ІАЕ, 2011, с. 1008.

8. Жук В. М. Обіг земель сільськогосподарського призначення в селозберігаючій моделі аграрного устрою України : наук. доп. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2017. С. 109-110.

9. Аранчій В.І., Зоря О.П., Березницький Є.В. Особливості формування стратегії розвитку сільськогосподарських підприємств. URL: http://www.rusnauka.com/2_ANR_2010/Economics/12_56804.doc.htm.

10. Україна: стан продовольчої безпеки. Creative State of Arsenal, 18.11.2022. URL: <https://eba.com.ua/pandemiya-vijny-ta-ekstremalni-pogodni-umovy-pidkreslyuyut-neobhidnist-zahystu-globalnyh-prodovolchyh-system/>

11. Продовольча безпека в Україні за шість місяців війни. Центр досліджень продовольства та землекористування, 8 жовтня, 2022. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/11/1page_6-Months-Food-Security_ukr_mib_final.pdf.

12. Огляд продовольчої безпеки та політики. Центр досліджень продовольства та землекористування (KSE Агроцентр). URL: <https://kse.ua/ua/oglyad-prodovolchoyi-bezpeki-ta-politiki/>.

13. Україна та глобальна продовольча безпека в умовах війни. Національний інститут стратегічних досліджень, 14.03.2022. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/ukrayina-ta-hlobalna-prodovolcha-bezpeka-v-umovakh-viyny>.

14. Україна приєдналася до підписання Дорожньої карти з забезпечення глобальної продовольчої безпеки. Міністерство аграрної політики та продовольства України, опубліковано 19 травня 2022 року. URL: <https://www.kmu.gov.ua/>

news/ukrayina-priyednalasya-do-pidpisannya-dorozhnoyi-karti-z-zabezpechennya-globalnoyi-prodovolchoyi-bezpeki.

15. Вплив війни рф проти України на стан глобальної продовольчої безпеки. UkraineInvest. URL: <https://ukraineinvest.gov.ua/uk/news/19-04-22/>.

16. Глобальний бізнес відіграє одну з ключових ролей в забезпеченні продовольчої безпеки світу. Corteva Agriscience, 17.01.2023 р. URL: <https://www.corteva.com.ua/news-and-events/Global-business-plays-one-of-the-key-roles-in-ensuring-world-food-security.html>.

17. Війна рф проти Україні може спричинити продовольчу небезпеку для мільйонів людей. Укрінформ, 05.05.2022 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3476070-vijna-rf-proti-ukraini-moze-spriciniti-prodovolcu-nebezpeku-dla-miljoniv-ludej.html>.

18. Україна збільшує тоннажність суден "зернової ініціативи" для часткового вирішення питання черги, що зросла до 145 суден. Інформаційне агентство «Інтерфакс-Україна», 13.02.2023 р. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/891073.html>.

19. Чорноморська зернова ініціатива. Матеріал з Вікіпедії — вільної енциклопедії. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A7%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B7%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D1%96%D0%BD%D1%96%D1%86%D1%96%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%B0.

20. A.G.R. Group збереже наземну логістику зерна через ЄС навіть після війни та відкриття українських портів. Інформаційне агентство «Інтерфакс-Україна», 31.01.2023 р. URL: <https://interfax.com.ua/news/economic/888109.html>.

21. Українські аграрії в 2022 році забезпечили країні понад \$20 млрд валютного виторгу - міністр Сольський. Інформаційне агентство «Інтерфакс-Україна», 04.01.2023 р. URL: <https://interfax.com.ua/news/economic/882528.html>.

22. Зернову угоду продовжено на 120 днів. Інформаційне агентство «AgroNews.ua», 20 березня 2023 р. URL: <https://agronews.ua/news/zernovu-ugodu-prodovzheno-na-120-dniv/>.

23. Про схвалення Стратегії розвитку експорту продукції сільського господарства, харчової та переробної промисловості України на період до 2026 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 липня 2019 р. № 588-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/588-2019-%D1%80#Text>.

24. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки. Постанова Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 р. № 695. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>.

25. Проект розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії продовольчої безпеки на період до 2030 року». Міністерство економіки України, 25.11.2020 р. Директорат розвитку аграрного сектору. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=33eec8aa-b768-4234-8f5d-7014601cf6e7&title=>.

26. Проект розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції сільського розвитку до 2030 року». Міністерство економіки України, 25.11.2020. Директорат сільського розвитку. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=a707d9ff-0c4b-4b8b-8d84-3f9a994ee729&title=ProjektRozporiadzhenniaKabinetuMinistrivUkraini-proSkhvalenniaKontseptsiisil'skogoRozvitkuDo2030-Roku->.

§7.4 БЕЗПЕКОВІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ УКРАЇНИ У КРИЗОВИХ СИТУАЦІЯХ (Трушкіна Н, Науково-дослідний центр індустріальних проблем розвитку НАН України)

Вступ. У сучасних умовах розвиток критичної інфраструктури та її захист необхідно розглядати з позицій національної безпеки [1-10], яка включає принципи, політику, процедури та функції, що спрямовані на те, щоб гарантувати незалежність, суверенітет і цілісність країни. Більшість країн світу відносять захист критично важливих об'єктів інфраструктури (ЗКВОІ) до пріоритетів національної безпеки. Цей тісний взаємозв'язок дозволить забезпечити посилену політичну підтримку для подальшого розроблення спеціалізованих стратегій захисту критично важливих об'єктів інфраструктури держав і полегшити їх реалізацію у практичній площині.

Це підтверджують і результати опитувань і обстежень міжнародних консалтингових компаній та інформаційно-аналітичних центрів. Так, у ході опитування, яке проведено у 2022 р. Центром досліджень армії, конверсії та роззброєння, встановлено, що 18% респондентів очікують у майбутньому проблеми кібератак і кіберзагроз. А 8% висловили думку, що вони взагалі не сподіваються на ефективне вирішення цієї проблеми (такої точки зору дотримуються респонденти, чия організація належить до переліку об'єктів критичної інфраструктури). Приблизно 90% опитаних вважають, що уряд їх країни має робити більше для захисту критичної інфраструктури від кібератак, які спонсоруються ворожою державою.

При цьому слід наголосити, що в Україні ситуація щодо функціонування стратегічних об'єктів критичної

інфраструктури залишається вкрай складною та напруженою унаслідок бойових дій. Тому на сьогоднішній день безпекові аспекти розвитку критичної інфраструктури в Україні набувають особливої актуальності. Важливість даної проблематики підтверджується організацією й проведенням багатьох науково-практичних заходів, серед яких можна вказати Форум «Безпека критичної інфраструктури та гуманітарна протимінна діяльність» (м. Київ, 17 травня 2023 р.), на якому розглядалися проблеми підвищення безпеки критичної інфраструктури як одного з пріоритетних напрямів, що безпосередньо впливає на національну безпеку України. Крім цього, 22 квітня 2023 р. відбулася панельна дискусія «Захист критичної інфраструктури при майбутній перебудові енергетики» у межах проєкту EUROSCOPE, що досліджує наближення України до членства в ЄС.

З огляду на це, **мета даної роботи** полягає у розгляді безпекових аспектів розвитку критичної інфраструктури України в умовах кризових ситуацій.

Виклад основного матеріалу. Забезпечення безпеки є одним із важливих завдань держави. В останні десятиріччя у країнах світу питання дослідження викликів, загроз і кризових явищ значно актуалізувалися. Особливо гострими стали проблеми ідентифікації загроз та організації заходів із протидії їм.

У науковій літературі (С.-J. Forsberg, N. Kourti; A. Poustourli; R. Srinivasan & A. Parlikad; C. Zhang et al.; R. Wróbel; B. Rathnayaka et al.; D. Rehak et al.; L. Shen et al.; C. Scholz et al. та ін.) багато трактувань поняття «критична інфраструктура» використовуються з різних позицій, зокрема кібербезпеки у системі національної безпеки.

Науковим дослідженням різноманітних безпекових аспектів стійкого функціонування об'єктів критичної

інфраструктури присвячено роботи таких науковців, як Я. Тимків [11], Д. Бірюков [12], М. Сметана [13], Суходоля та ін. [14; 15], Я. Курбанов [16], О. Єрменчук [17], І. Гора, О. Батюк [18] та інші.

У Національній стратегії захисту критично важливих об'єктів інфраструктури Німеччини (2009 р.) зазначено, що під КВОІ розуміються організаційні та фізичні структури й об'єкти такої життєвої важливості для суспільства та економіки країни, коли їх відмова або деградація призводять до тривалих порушень поставок, небезпеки держави та інших драматичних наслідків.

Згідно до Стратегії кібербезпеки Австрії (2013 р.) до критично важливих об'єктів інфраструктури відносять об'єкти інфраструктури або його частини, які мають вирішальне значення задля забезпечення важливих соціальних функцій. Їхня відмова або руйнація суттєво впливають на здоров'я, безпеку, економічне і соціальне благополуччя населення, функціонування урядових установ.

У Стратегії національної безпеки Польщі (2014 р.) надається явне посилення на захист критично важливих об'єктів інфраструктури у розділі «Захисні заходи». Хоча цей розділ не розкриває тему докладно і не визначає конкретні ролі та обов'язки, він має значення однозначної ідентифікації ЗКВОІ як першочергового завдання національної безпеки. Інші частини даного стратегічного документу встановлюють цілі, які є актуальними для ЗКВОІ, включаючи: (1) поліпшення та розвиток національної системи антикризового управління з метою забезпечення внутрішньої згуртованості та цілісності, а також співпраці у рамках систем антикризового управління міжнародних організацій, членом яких є Польща; (2) забезпечення енергетичної та продовольчої безпеки; (3) підвищення обізнаності громадськості у сфері

безпеки та розширення компетенцій громадян, що дозволяє їм адекватно реагувати на кризові ситуації.

Таким чином, розвиток критичної інфраструктури тісно пов'язано з поняттям «безпека» (англ. safety, security; фр. securite). Цей термін є багатозначним, міждисциплінарним і багатоаспектним. Як стверджує О. Полтораков [19], «безпека» є міждисциплінарною категорією, синтетичним суспільствознавчим поняттям, що змушує дуже широко тлумачити цю категорію, а хоча б достатньо усталеного її визначення й досі не існує.

Широке використання поняття «безпека» одержало у США наприкінці 1940-х – на початку 1950-х років, коли цим терміном стали визначати комплексну сферу військово-громадських досліджень стратегії, технологій, контролю над озброєнням в умовах «холодної війни», коли проблема військового протистояння, особливо у новому ядерному вимірі, перетворилася на домінуючу сферу міжнародних відносин. Навчальні курси з міжнародної безпеки стали невід'ємною частиною університетських програм, а сама тематика перетворилася на центральний предмет досліджень великої кількості науково-дослідних центрів.

Ще однією галуззю, яка охоплюється широким поняттям «безпека», була діяльність стосовно мобілізації військового, економічного, ідеологічного та інших ресурсів держави та суспільства в умовах військово-політичного протистояння в роки «холодної війни». Цю мету переслідувала радикальна реформа органів державної влади, яку провели США відповідно до Закону про національну безпеку 1947 р., згідно з яким були створені Міністерство оборони, ЦРУ, управління з мобілізації матеріальних та людських ресурсів, а також вищій військово-політичний орган – Рада національної безпеки. Раніше поняття «безпека» було прийняте в

структурах НАТО, перетворилося на предмет «високої політики», головний об'єкт досліджень міжнародних відносин в Європі та інших частинах світу.

У роботі [20] автор наголошує, що науковці тлумачать безпеку з точки зору наявності чи відсутності загроз, іншими словами – через тлумачення небезпечного. Так, С. Біскоп (S. Biscop) [21] посилається на Оксфордський словник англійської мови, що визначає безпеку як відчуття безпеки чи свободи або відсутність небезпеки. І хоча різні визначення можуть надавати дещо іншого розуміння безпеки – від появи екзистенційної загрози [22] до відсутності будь-яких зовнішніх [23] і внутрішніх [24] загроз, а також спроможності боротьби проти них [25], – тлумачення небезпеки або загрози безпеці невіддільне від самого поняття.

При цьому Х. Гертнер (H. Gärtner) [25] стверджує, що поряд із можливістю зміни політичних, економічних і культурних умов середовища, в якому може виникнути загроза, одним зі способів підвищення безпеки є збільшення військової спроможності.

Н. Андрен (N. André) [26] визначає безпеку як внутрішню свободу самостійно приймати політичні рішення під тиском зовнішнього агресора. Всі ці визначення посилаються на поняття загрози, агресора, небезпеки, запозичені з неореалізму.

Такий комплексний підхід, який запропоновано У. Хельберг [20] призводить до подальшого розвитку наукового безпекового дискурсу та нормативного конструювання безпекової політики, наприклад, у рамках ЄС, у військово-політичному контексті, звужуючи таким чином «всеосяжний» характер безпеки.

Сучасні визначення у західних, і в українських виданнях, окреслюють безпеку переважно як: стан

впевненості, спокою, забезпечення, а також його відчуття, і вказують, що вона означає відсутність загрози і захист перед небезпеками [11].

З аналізу законодавчих актів, які відображають категорію «безпека», видно, що вони по-різному підходять до визначення даного поняття, а саме як: 1) відсутність неприпустимого ризику, пов'язаного з можливістю завдання будьякої шкоди для життя, здоров'я та майна громадян, а також для навколишнього природного середовища; 2) відсутність неприпустимого ризику, пов'язаного з травмуванням або загибеллю людей, заподіянням збитків навколишньому середовищу; 3) властивість об'єкта забезпечувати відсутність ризику завдання шкоди здоров'ю людей, майну та навколишньому середовищу; 4) комплекс заходів, а також людські та матеріальні ресурси, які призначені для захисту від актів незаконного втручання й інших протиправних посягань стосовно цивільної авіації.

М. Шутий [27] вважає, що у цілому категорія «безпека» характеризується такими критеріями: 1) відсутність загрози життю, здоров'ю людей, майну, тваринам, рослинам і довкіллю; 2) стан стабільності та спокою, який дає можливість громадянам користуватися своїми правами та виконувати свої обов'язки; 3) відсутність ризику та нестабільності, яка може створити загрози для життя і здоров'я людей.

У термінологічних і галузевих словниках, енциклопедичних і довідкових виданнях зустрічається безліч трактувань поняття «безпека» з різних точок зору. Так, в Академічному тлумачному словнику дефініція «безпека» визначається як стан, коли кому-небудь або чому-небудь ніщо не загрожує.

Універсальне визначення подає Словник суспільних наук UNESCO – «безпека ідентична безпечності й означає

відсутність фізичної загрози або охорону перед нею» [28], а також в “The Oxford Dictionary” – «стан або відчуття безпечності, а також засоби, що її забезпечують» [29].

У Великій українській енциклопедії безпека трактується як: 1) стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, спільноти, суспільства, держави від внутрішніх та зовнішніх загроз; 2) властивість предметів, явищ, процесів зберігатися за руйнівних впливів.

В Енциклопедії сучасної України безпека розглядається як рівень захищеності життєво важливих інтересів людини, а також суспільства, держави, докільля від реальних або потенційних загроз, що їх створюють антропогенні чи природні чинники. У Новому тлумачному словнику української мови безпека визначається як «стан, коли кому-, чому-небудь ніщо не загрожує» [30].

У польському словнику термінів з питань національної безпеки подано уточнене визначення безпеки – це «стан, який дає відчуття певності, і гарантії її збереження, а також шанс на вдосконалення; одна з основних потреб людини, ситуація, яка характеризується відсутністю ризику втрати того, що людина особливо цінує, наприклад здоров'я, праці, поваги, відчуттів, матеріальних благ» [31].

В українському Політологічному енциклопедичному словнику безпека трактується як «діяльність людей, суспільства, держави, світового співтовариства народів щодо виявлення (вивчення), запобігання, послаблення, усунення (ліквідації) і відвернення загрози, здатної згубити їх, позбавити матеріальних і духовних цінностей, завдати невідшкодовних збитків, заблокувати шляхи для прогресивного розвитку» [32].

Отже, під безпекою пропонується розглядати [33]:

1) стан захищеності життєво важливих об'єктів інфраструктури від внутрішніх та зовнішніх загроз і ризиків;

2) рівень захищеності критичної інфраструктури держави від реальних або потенційних загроз, що створюються через природні катаклізми, збройні конфлікти, екологічні, техногенні, військові катастрофи тощо.

При цьому критичну інфраструктуру запропоновано розглядати з позицій забезпечення національної безпеки держави та повоєнної відбудови та модернізації національної економіки.

Висновки. Виходячи з вищевикладеного можна дійти такого висновку. На даний час доцільним є розроблення безпекової стратегії, під якою пропонується розуміти процес формування генерального перспективного плану розвитку критично важливої інфраструктури на основі визначення якісно нових цілей, завдань, принципів, підходів, механізмів, узгодження внутрішніх можливостей об'єктів з умовами зовнішнього середовища та визначення комплексу заходів, які забезпечують їх досягнення. Тобто це концептуальний документ, який містить бачення майбутнього, напрями розвитку критичної інфраструктури і цільовий блок з низки стратегічних та оперативних цілей досягнення належного рівня національної безпеки.

Реалізація безпекової стратегії має ґрунтуватися на принципах і підходах, а саме: ризик-орієнтовані підходи як основа усіх управлінських рішень; визначення можливостей і засобів захисту фізичних і кібернетичних активів (захист у глибину); об'єкти інфраструктури та підприємства мають здійснювати перехід на методи превентивного та предиктивного обслуговування; технічна політика містить визначення чіткої схеми «регулюючі вимоги – методи перевірки – організаційна схема (яка визначає розподіл відповідальності, акторів і процеси)» [34].

При цьому варто зазначити, що на даний момент вже розпочато роботу зі створення системи захисту критичної інфраструктури в Україні з урахуванням найкращих світових практик і чинних вимог європейського законодавства. Відповідні міністерства та відомства вивчають директиви ЄС NIS 2 (EU 2022/2555) і RCE (EU 2022/2557) щодо захисту критичної інфраструктури з метою активізації співробітництва з країнами, які вже розпочали їхнє впровадження.

Україна плідно співпрацює з Американською агенцією з кібербезпеки та захисту критичної інфраструктури (CISA), яка має провідний досвід у питаннях захисту критично важливих об'єктів інфраструктури. Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України та CISA уклали Меморандум про співпрацю. Вже організовано й проведено навчання відповідно до методики CISA.

Для розроблення безпекової стратегії розвитку критичної інфраструктури в Україні пропонується, у першу чергу, приділити увагу таким моментам:

1) удосконаленню державної політики у сфері захисту критичної інфраструктури шляхом визначення та забезпечення впровадження чіткої схеми регулювання безпеки (вимоги – методи перевірки – організаційна схема);

2) виробленню комплексу коротко- і середньострокових заходів протидії кризовим явищам (організація і проведення онлайн-вебінарів та воркшопів з обміном кращим досвідом; впровадження сучасних стандартів (ISO 5500, ISO 31000, IEC 61508/511); підготовка фахівців з управління інформаційною, економічною, енергетичною, національною безпекою);

3) формуванню відповідної безпекової екосистеми (створення центрів навчання персоналу сучасним стандартам

безпеки і методикам обслуговування об'єктів критичної інфраструктури);

4) активізації міжнародної співпраці (допомога ключовим операторам критично важливих об'єктів інфраструктури у переході на сучасні методи та стандарти в обслуговуванні виробничих активів шляхом міжнародної технічної, інформаційної, організаційної та фінансової підтримки);

5) розробленню концепції антикризового управління розвитком критичної інфраструктури, у якій визначити організаційні, інституційні, інформаційні, фінансові засади її реалізації;

6) застосуванню публічно-приватного партнерства як механізму забезпечення захисту критичної інфраструктури з позицій безпекової складової та у контексті формування безпекового середовища.

Перспективи подальших досліджень полягають в узагальненні й систематизації існуючих наукових підходів до визначення змісту поняття «механізм забезпечення управління розвитком критичної інфраструктури» з позицій національної безпеки України.

Список використаних джерел:

1. Кизим М. О., Хаустова В. Є., Трушкіна Н. В. Сутність поняття «критична інфраструктура» з позицій національної безпеки України. *Бізнес Інформ*. 2022. № 12. С. 58-78. <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2022-12-58-78>.

2. Bezpartochna O., Pushak Ya., Trushkina N. Current issues of information security management during the state of martial. *Current issues of security management during martial law: scientific monograph*. Košice: Vysoká škola bezpečnostného manažérstva v Košiciach, 2022. P. 8-19.

3. Бойко О. В., Пушак Я. Я., Трушкіна Н. В. Формування сучасної парадигми інформаційної безпеки національної економіки: теоретичні засади. *Вісник післядипломної освіти. Сер.: Соціальні та поведінкові науки*. 2022. Вип. 22 (51). С. 139-160. [https://doi.org/10.32405/2522-9931-2022-22\(51\)-139-160](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2022-22(51)-139-160).

4. Kwilinski A., Hnatyshyn L., Prokopyshyn O., Trushkina N. Managing the Logistic Activities of Agricultural Enterprises under Conditions of Digital Economy. *Virtual Economics*. 2022. Vol. 5. No. 2. P. 43-70. [https://doi.org/10.34021/ve.2022.05.02\(3\)](https://doi.org/10.34021/ve.2022.05.02(3)).

5. Трушкіна Н. Еволюція теоретичних поглядів на сутність поняття «інфраструктура». *Věda a perspektivy*. 2023. № 3(22). Str. 125-143. [https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-3\(22\)-125-143](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-3(22)-125-143).

6. Khaustova V., Tirlea M. R., Dandara L., Trushkina N., Birca I. Development of Critical Infrastructure from the Point of View of Information Security. *UNIVERS STRATEGIC – Revistă de Studii Strategice Interdisciplinare și de Securitate*. 2023. Anul XIV. Nr. 1(53). P. 170-188.

7. Трушкіна Н. Сутність поняття «розвиток критичної інфраструктури». *Moderní aspekty vědy: XXIX. Díl mezinárodní kolektivní monografie*. Česká republika, Jesenice: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o., 2023. Str. 149-163.

8. Bezpartochnyi M., Trushkina N., Birca I. Critical infrastructure development management mechanism: theoretical aspects. *Current issues of the management of socio-economic systems in terms of globalization challenges: scientific monograph*. Košice: Vysoká škola bezpečnostného manažérstva v Košiciach, 2023. P. 612-628. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7799542>.

9. Трушкіна Н. Розвиток критичної інфраструктури в умовах повоєнної відбудови національної економіки: досвід Хорватії, Боснії та Герцеговини. *Moderní aspekty vědy: XXX. Díl mezinárodní kolektivní monografie*. Česká republika, Jesenice: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o., 2023. Str. 375-391.

10. Bezpartochnyi M., Trushkina N. Infrastructural provision for the managing of agricultural enterprises' international logistics activities in the context of food security. *Food security: modern challenges and mechanisms to ensure: scientific monograph*. Košice: Vysoká škola bezpečnostného manažérstva v Košiciach, 2023. P. 7-24. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7859003>.

11. Тимків Я. Теорія і практика сучасної європейської політики безпеки: приклад Польщі. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2011. 224 с.

12. Бірюков Д. С. Про доцільність та особливості визначення критичної інфраструктури в Україні: аналіт. записка. *Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень*. 2013. 2 січня. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1026/> (дата звернення: 01.06.2023 р.).

13. Сметана М. Защита критической инфраструктуры: подходы государств Европейского Союза к определению элементов критической инфраструктуры. Острава: Czech Republic Development Cooperation, 2014. 60 с.

14. Суходоля О. М. Захист критичної інфраструктури в умовах гібридної війни: проблеми та пріоритети державної політики України. *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 3(40). С. 62-76.

15. Державна система захисту критичної інфраструктури в системі забезпечення національної безпеки: аналіт. доп. за ред. О. М. Суходолі. Київ: НІСД, 2020. 28 с.

16. Курбанов Я. Л. Забезпечення природно-техногенної безпеки в Україні і проблема визначення поняття «критична інфраструктура». *Південноукраїнський правничий часопис*. 2016. № 2. С.150-154.

17. Ерменчук О. П. Основні підходи до організації захисту критичної інфраструктури в країнах Європи: досвід для України: монографія. Дніпро: ДДУ ВС, 2018. 180 с.

18. Гора І. В., Батюк О. В. Окремі питання захисту об'єктів критичної інфраструктури: зарубіжний досвід. *Соціально-правові студії*. 2021. Вип. 1 (11). С. 132-139.

19. Полтораков О. Реконцептуалізація поняття «безпека» в сучасному політико-політологічному дискурсі. *Політичний менеджмент*. 2009. № 5. С. 19-28.

20. Хельберг У. Теоретичні підходи до розуміння європейської безпеки. *Політичний менеджмент*. 2011. № 5. С. 51-59.

21. Biscop S. *The European Security Strategy: A Global Agenda for Positive Power*. Aldershot: Ashgate, 2005. 152 p.

22. Buzan B., Wever O., De Wilde J. *Security: A New Framework for Analysis*. Boulder, Colo: Lynne Rienner, 1998. 239 p.

23. Wolfers A. "National Security" as an Ambiguous Symbol. *International Security* / Edited by B. Buzan and L. Hansen. Vol. 1. *The Cold War and Nuclear Deterrence*. London: SAGE Publications, 2007. P. 15-29.

24. Ayoob M. Security in the Third World: The Worm About to Turn? *International Security* / Edited by B. Buzan and L. Hansen. Vol. 1. *The Cold War and Nuclear Deterrence*. London: SAGE Publications, 2007. P. 317-329.

25. Gärtner H. *Internationale Sicherheit: Definitionen von A – Z*. Baden-Baden: Nomos-Verl.-Ges., 2005. 184 s.

26. Andrén N. *Säkerhetspolitik*. Stockholm: Utrikespolitiska inst., 1984. 167 p.

27. Шутий М. В. Аспекти визначення поняття «безпека» та його значення для забезпечення особистої безпеки працівників органів внутрішніх справ України. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2014. № 3(74). С. 173-178.

28. Gould J.W., Kolb W.L. (red.). *A Dictionary of the Social Science*. London: Tavistock Publications, 1964. 629 p.

29. The Oxford Reference Dictionary / ed. J. M. Hawkins. Oxford: Oxford University Press, 1991. 749 p.
30. Новий тлумачний словник української мови. Т. 1. Київ: Аконіт, 1998. 460 с.
31. Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego / red. W. Łepkowski. Warszawa: AON, 2002.
32. Політологічний енциклопедичний словник / Упоряд. В. П. Горбатенко. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004.
33. Трушкіна Н. Концептуальні підходи до визначення поняття «міжнародна безпека». *Věda a perspektivy*. 2023. № 4(23). Str. 37-51. [https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-4\(23\)-37-51](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-4(23)-37-51).
34. Юрчак О., Харченко В., Гуменний А., Щербатенко О. Безпекова стратегія критичної інфраструктури та критичних індустрій – проектні ініціативи АППАУ. *АППАУ*. 2022. 10 грудня. URL: <https://appau.org.ua/initiatives/bezpekova-strategiya-krytychnoyi-infrastruktury-ta-krytychnyh-industrij-proyektni-initsiatyvu-appau/> (дата звернення: 30.05.2023).

ODDÍL 8. LÉKAŘSKÉ VĚDY

§8.1 LUNG ORGANOMETRY OF DOMESTIC MAMMALS IN COMPARATIVE ASPECT (**Goralsky L.P.**, Zhytomyr Ivan Franko State University, **Glukhova N.M.**, Polissia national university, **Sokulskiy I.M.**, Polissia national university, **Kolesnik N.L.**, Polissia national university, **Dunaievska O.F.**, Polissia National University, **Pavliuchenko O.V.**, Zhytomyr Ivan Franko State University)

Introduction. In the course of life, animals and humans continuously interact with the environment, receiving from it both substances necessary for life and being exposed to the negative effects of a combination of physical, chemical, and biological factors [1, 2].

Respiration is one of the most important physiological functions of a living organism [3, 4]. Respiration is a complex multifactorial and multistage function of the body, which includes the following physical processes: biomechanics of external respiration (lung ventilation), convection and diffusion of gases, chemical processes of association and dissociation of complex and simple compounds, transport of gases by blood and internal (tissue) respiration [5].

The body's cells constantly need oxygen and use it in the biological oxidation of organic substances to produce energy. Normal functioning, namely, the life of the body, is possible only if the energy that is continuously consumed is replenished. The body replenishes its energy expenditures with the energy released during the oxidation of nutrients. The task of the gas transport system is to provide the body with an amount of oxygen that is adequate for its energy needs [6].

External respiration is the very first stage of the respiratory process and is a rhythmic process provided by the respiratory

system and consists of two main processes: pulmonary ventilation (the process of gas exchange between the atmosphere and the lungs) and pulmonary respiration (the process of gas exchange between the lungs and blood) [7]. As a result, blood arterialization in the lung tissue is achieved and the acid-base state of the blood is maintained by freeing the body from excess carbon dioxide. In humans and animals, external respiration is provided by the trachea, bronchi, bronchioles, and alveoli. Gas exchange between the lungs and the environment is carried out by inhalation and exhalation. Thus, external respiration is a stage of the respiratory process that performs gas exchange between the environment and the body [6].

Effective gas exchange is possible only when the functions of various organs are integrated and coordinated. This complex, multifunctional process consists of external (pulmonary) respiration, transport of gases by blood, and gas exchange in tissues (tissue or internal respiration). External respiration in particular consists of three stages: a ventilation the exchange of air between the environment and the alveoli; diffusion of gases through the alveolar-capillary membrane; and blood perfusion in the pulmonary capillaries.

Respiration is a set of physiological processes that ensure the intake of oxygen into the body, its use by tissues for redox reactions, and the excretion of carbon dioxide from the body [8]. All processes of oxygen delivery to tissues and carbon dioxide excretion from the body are provided by the general functional respiratory system, which includes the following naturally interrelated and interacting elements [9, 10].

The respiratory system of humans and mammals should be considered an open system of the body, which provides it with a number of complex morphofunctional and adaptive reactions to the air environment [11, 12, 13].

Such a functional property of the respiratory system determines its categorization into several morphofunctional divisions: The airway (conductor) division is a tracheobronchial tree that conducts airflow through the bronchial system. The respiratory department is a part of the respiratory system where gas exchange takes place [14, 15].

The lungs are smooth, compact, parenchymal tissue located in the pleural cavity within the chest [16, 17]. In mammals, the lungs are usually formed by lung lobes, which is due to the need for their stretching in different directions [18]. The lungs do not have their own muscles and therefore cannot contract or stretch on their own. They change their volume passively, following changes in the volume of the thoracic cavity.

In most domestic animals, each lung is divided into three lobes by the cranial and caudal interlobular gaps: cranial, middle, and caudal (diaphragmatic). The right lung has an additional lobe on the mediastinal surface. In ruminants, in addition, the right cranial lobe is divided into two lobes by a notch.

The lungs are based on a bronchial tree formed by the branching of two main bronchi. Each of the main bronchi is divided into lobar bronchi, which go to the lobes of the lungs. In the lung lobes, these bronchi are divided into segmental bronchi, which give rise to their segments. Segmental division of the lungs has important clinical significance. This is due to the fact that in the case of pathological processes in the lungs, pathological foci are concentrated in the segmental direction [16].

The results of Shchipakin`s M.V. (2016) research showed that the lungs of the dachshund breed dogs consist of seven lobes. The right lung includes the cranial, middle, caudal, and accessory lobes. The left lung consists of the cranial, middle, and caudal lobes. The cranial lobe of the right lung contains four segmental bronchi. The cranial lobe of the left lung includes three segmental

bronchi. The middle lobes of both lungs have two segmental bronchi. The additional lobe of the lungs includes two segmental bronchi. The caudal lobes of both lungs have four segmental bronchi. All segmental bronchi are branches of the main bronchi and divide the lung lobes into the corresponding segments [19].

The results of the study show that the lobular bronchi of the right and left sable lungs are not equally developed. Thus, the smallest cross-sectional area and diameter, respectively, are the bronchi of the middle and accessory lobes. The bronchi of the cranial lobes have an opposite direction to the course of the main bronchi. The bronchi of the caudal lobes are more developed relative to other bronchi because they are more actively involved in the respiratory process [20].

In foxes and arctic foxes, after bifurcation of the trachea, left and right main bronchi are formed, from which lobular bronchi in turn extend, and thus form a bronchial tree. The results of morphometry showed that the coefficients of asymmetry of the cross-sectional area and diameters of the main bronchi in the arctic fox were 1 in both cases, while these indicators in the fox were 1.1. The ratio of the diameter and cross-sectional area of the bronchus of the right cranial lobe to the bronchus of the same name on the left side in the arctic fox is 0.9 and 0.9, and in the fox, these indicators are 1.2 and 1.4 [21].

The degree of morphofunctional complexity of the lung organization in animals is not the same: it is simpler in lower terrestrial vertebrates and becomes more complex as the overall organization of animals increases [22].

The structural and functional unit of the lungs is the acini, which is formed by a set of alveoli. The conductive and transitional zones ensure the transfer of oxygen to the alveoli and carbon dioxide from them as a result of air movement during inhalation and exhalation. In the respiratory zone, the movement of gases is

carried out by diffusion. According to the international histological nomenclature, the set of branches of the terminal bronchioles is called the primary lung lobe or acini. The terminal bronchiole is divided into respiratory bronchioles of the 1st, 2nd, and 3rd order, into which the alveoli open. In the epithelium of the respiratory bronchioles, the number of ciliated cells progressively decreases and the number of cuboidal epithelial cells increases. Respiratory bronchioles of the 3rd order branch into alveolar passages and end in alveolar sacs, which are separated by interalveolar septa with a developed capillary network with an average of 20 alveoli [23].

According to a scientific article (Prokushenkova O.G., 2013), the morphometric parameters of the lungs of newborn piglets change asynchronously. In piglets, there is a natural tendency for the weight of the right lung to predominate, which is explained by the particularities of their structure and topography. The caudal lobe has the largest relative area in both lungs, and the cranial and additional lobes have the smallest. The absolute lung weight increases asynchronously with the age of animals, and the relative weight has a tendency to decrease, due to the intensive growth of animal body weight [23]. From the results of research and publications of Prokushenkova O.G. (2009), it was found that the lung weight of puppies dogs in the newborn period changes asynchronously. There is a natural tendency to the prevalence of the right lung weight, which is explained by the peculiarities of their structure and topography. The coefficient of lung asymmetry in day-old puppies is maximal and amounts to 1.60, while with age it gradually decreases, reaching 1.36 in 20-day-old animals. This is due to the formation of gas exchange and the intensive growth and development of the respiratory system, which is inherent in all animals in the neonatal period [24].

The studies of Obidnyi Y. O. (2008) indicate that the respiratory organs of neonatal animals have significant

incompleteness of structures, which is especially manifested by the presence of areas of atelectasis, which in turn contribute to the development of bronchopneumonia. The alveoli of the lungs of newborn animals are straightened during the first breath, but not all of them are filled with air, especially in the peripheral areas of the lobes of the organ [25].

In the process of vertebrate evolution, there is a change in the structure of the capillary flow of the respiratory lung, which is accompanied by a decrease in the lumen of capillaries [26; 27, 28]. These changes are due to the intensification of pulmonary respiration, an increase in the length of the capillary vascular networks of the respiratory lung, and a decrease in the size of the blood cells – red blood cells [29]. In the course of vertebrate evolution, from fish to mammals, there has been a sharp decrease in the amount of smooth muscle in the lungs both at the interface between the semiconducting and respiratory compartments and in the respiratory compartment itself. This was probably compensated for in vertebrates by the development of airways, as well as the development of elastic elements in the respiratory tract and alveoli [30, 31].

The structure of the vertebrate lungs became more complex as they specialized as air respiratory organs by increasing the respiratory surface area through the formation of lung cavities of increasing orders, the formation of respiratory bronchioles of the first to fourth order, reducing the size of respiratory septa, air capillaries and alveoli, and thinning the partitions between respiratory cells and alveoli [32, 33].

Birds, having separated from reptilian ancestors in the course of evolution, adapted to flight, as a result of which they acquired a unique respiratory apparatus, the ability to conquer a large living space, and enhanced metabolism, which fundamentally distinguishes them from other vertebrates [34]. Increased interest

in bird biology and the study of their species variability has allowed the accumulation of extensive factual material that is successfully used in various fields of practice, as well as the development of many theoretical problems of evolutionary nature and functional morphology of vertebrates [35, 36].

Due to the high level of metabolism, birds have characteristic anatomical and physiological features of the respiratory system that provide intensive gas exchange at rest and during flight [37, 38]. These features can be divided into two main parts: on the one hand, these are low-extensibility lungs with a system of air sacs, and on the other hand, the thorax with respiratory muscles [39, 40].

Therefore, the respiratory system of birds, which was formed in connection with the development of an active flight function, led to characteristic transformations in the structure of the lungs and air sacs [41, 42, 43], but also in the formation of the bronchial system, forming a single morphofunctional system, in which each component is in close correlation with each other, being a harmonious combination of structural and functional data of the organism, adequate to its environment and providing the body with optimal vital activity [44, 45]. Such a structure of the anatomical and physiological structure of the respiratory system ensures maximum oxygen saturation of the blood at rest and during flight [46, 47]. The lungs and bronchial system of birds form a single morphofunctional complex that provides intensive gas exchange [48, 49].

In poultry, the lungs are paired, elastic, parenchymal organs, not divided into lobes, light pink in color, located symmetrically in the dorsal part of the thorax, and pressed into the intercostal spaces. The lungs are quadrangular in chicken, triangular in duck and goose, and topographically extend from the second to the sixth rib in chicken, and from the first to the ninth rib in duck and goose [50].

The functional relationship of these morphofunctional parts, which is expressed by the physical relation of pressure and volume, provides the mechanics of respiration. The two components of the respiratory system: the respiratory locomotor apparatus and the lungs evolve as a whole, with the ectosomatic, more active respiratory motor system being the leading one in this correlation system.

The lungs and air sacs, which are an important part of the respiratory system of birds, due to their complex anatomical structure, are often subject to inflammatory processes with a long course during intensive production, which often requires therapeutic intervention [51, 52]. The study of the respiratory system of birds is important for the practical use of inhalation and tube anesthesia during surgical procedures [53, 54].

In the middle of the avian lungs, ecto and endobronchi, located closer to the lateral and medial surfaces of the lungs, extend from each mesobronchus along its entire length. In the chicken, endobronchi extend from the medial surface of the mesobronchus in the dorsal and ventral directions, and ectobronchi extend from its lateral surface in the cauda-dorsal and cauda-ventral directions. The ecto- and endobronchi, in particular, branch into a large number of small lung tubes called bronchioles (parabronchi). Externally, the ecto- and endobronchi run parallel to each other, connected by transverse bronchial tubes, forming a grid-like pattern.

In the chicken, the bronchi extend caudodorsally at an obtuse angle, forming a grid-like structure. In the duck and goose, the dorso- and ventrobronchi of the ecto- and endobronchi extend in the craniodorsal direction at an acute angle, forming a fan-shaped structure. The authors suggest that different functional loads on the respiratory apparatus of the studied bird species in different habitats are one of the important formative factors that affect the lungs and bronchial system as a complex biomechanical structure [50].

An important and new area of scientific research in modern morphology is the study of adaptive morphofunctional changes in the organism of living beings to the conditions of the external and internal environment [55, 56, 57]. In addition, knowledge of the morphological features and functional state of organs and systems in the normal state will make it possible to accurately correct the vital processes of the body in case of pathology associated with the respiratory system [58, 59, 60].

Morphological and functional features of the respiratory system organization in domestic animals are not fully understood. This issue is of great theoretical and practical interest. Despite preventive measures in animal farming, there has been a recent trend of increasing respiratory diseases, including lung pathology [61]. Damage to the respiratory system is a frequent phenomenon in modern conditions [62]. Functional features of the lung structure and increased blood and gas transport determine the high degree of intensity of organ damage under the influence of various exogenous and endogenous factors [63, 64]. Surgical treatment, correct interpretation of research results, and prevention of these diseases are impossible without knowledge of the comparative morphology and topography of the respective organs in the normal state. Consequently, the application of our morphological marker criteria for assessing the morphofunctional state of the lungs in clinically healthy animals will not only be of cognitive importance but will also be the basis, as indicators of the norm, for the prevention and diagnosis of diseases of various genesis. The research results will also be important for the comparative anatomy of animal constitution studies in animal husbandry and will contribute to the successful development of the livestock industry, an increase of animal productive qualities, etc.

Based on the mentioned above, the purpose of this study was to find out the macroscopic comparative structure of the lungs and

to conduct a comparative organometric assessment of morphological structures in domestic mature animals belonging to the class Mammalia. On the basis of morphometric studies, to propose criteria for a normal organ to be used in morphological studies.

Outline of the main material.

The presented scientific work is a fragment of the comprehensive research of the Department of Normal and Pathological Morphology, Hygiene and Forensics of Polissya National University on the topic: "Development, Morphology, and Histochemistry of Animal Organs in Normal and Pathological Conditions" (state registration number is 0113V000900).

Experimental animals were selected in the phase of morphological and functional maturity according to the principle of analogs, breed, and age. In the work, 30 individuals of 6 species of animals belonging to the class Mammalia – Mammals were used: *Oryctolagus cuniculus* L., 1758 – European rabbit; *Canis familiaris* L., 1759 – domestic dog; *Sus scrofa*, forma domestica L., 1758 – domestic pig; *Ovis aries* L., 1758 – domestic ram (sheep); *Bos Taurus* L., 1758 – domestic bull; *Equus ferus caballus* L., 1758 – domestic horse.

Fresh lungs were subjected to anatomical dissection from the surrounding tissues of the studied animals (female: male ratio was 2:1) and their shape, color, and consistency were determined.

During the study, the general rules of good laboratory practice GLP (1981), the provisions of the "General Ethical Principles for Animal Experiments" adopted by the First National Congress on Bioethics (Kyiv, 2001), and the rules for the treatment of experimental animals in accordance with EU Council Directive 2010/63/EU on the implementation of regulations, laws, administrative provisions of the Member States on the protection of animals used for scientific purposes were followed [65, 66]. The entire experimental part of the study was conducted in accordance with the requirements of the international principles of the European Convention for the Protection

of Vertebrate Animals Used for Experimental and Other Scientific Purposes (Strasbourg, 1986) [67], the Rules for the Conduct of Work with Experimental Animals approved by the Order of the Ministry of Health of Ukraine No. 281 of November 1, 2000 "On Measures to Further Improve Organizational Forms of Work with Experimental Animals" and the relevant Law of Ukraine "On the Protection of Animals from Cruelty" (No. 3 of November 1, 2000) [68, 69].

For macroscopic studies and organometric analysis, lungs were taken from clinically healthy animals (n=5).

After necropsy, the shape of the lungs, their location in the thoracic cavity, and their absolute and relative weight, length, width, and thickness of the lobes of the organ were determined.

The absolute and relative weight of the organ, and the lung development index, which allows for assessing the shape of the organ, were determined.

The absolute weight of the lungs and their lobes was determined by weighing. Relative lung mass (RM) was calculated by the formula:

$$RM = \frac{AM}{MotA} \cdot 100 \%,$$

where AM is the absolute mass (AM) of the lungs;
MotA is the mass of the animal.

The linear parameters of the organ (length, width, and thickness) were determined by direct measurement.

The coefficient of asymmetry (CA) of the lungs was determined according to the following formula:

$$CA = \frac{AMRL}{AMLL},$$

where: AMRL - an absolute mass of the right lung.
AMLL - an absolute mass of the left lung.

The lung development index (LDI) was determined by dividing the total length by the width using the following formula:

$$\text{LDI} = \frac{\text{OL}}{\text{OW}} \times 100$$

where: OL - length of the organ.
OW - organ width.

The lung development index allowed us to determine the shape (types) of the lungs (dilated-shortened, intermediate, moderately elongated, elongated): in the case of an LDI value of 85-100%, the shape is defined as dilated-shortened; with an LDI of 101-120%, the shape is defined as intermediate, with an LDI of 121-130% moderately elongated, with an IRI of 131-140% elongated.

The names of the morphological structures of the lungs are given in accordance with the International Veterinary Anatomical Nomenclature [70].

Digital data were processed by variational and statistical methods on a personal computer using the Microsoft Excel program. The average arithmetic mean (M) and the statistical error of the average arithmetic mean (m), the probability of the difference between the arithmetic means of two variation series by the probability criterion (p), and Student's tables were determined. The difference between the two values was considered significant at $p \leq 0.05, 0.01, 0.001$ [71].

There is no doubt that the study of the morphophysiological state of the animal body is and always remains the most important issue of the morphological direction in biological, veterinary, and medical research, among others. In this regard, morphological studies of agricultural domestic mammals are carried out on a large scale, as they are necessary as normal indicators for the diagnosis of diseases of various genesis, to assess the impact of housing conditions, animal feeding, productivity improvement, etc.

A comprehensive study of the respiratory system, including the lungs, which perform extremely vital functions in the human and animal body, the main one being gas exchange, is of great importance.

Based on the objectives of our morphological studies, the following stages were performed: lung dissection, description of their shape, structure, and topography; determination of absolute and relative lung weight; determination of absolute and relative lung indices.

The lungs of domestic mammals, according to the symmetry of their bodies, are divided into left and right lungs and have a partial structure.

An important criterion for the development of a particular organ, which directly indicates its morphological and functional maturity, is absolute weight.

According to morphometric studies, cattle and horses had the largest body weight of the studied animals, and it was in them that the absolute weight of the lungs was the largest, respectively 3102.4 ± 98.62 g in cattle and 3318.1 ± 364.4 g in horses. Pigs had a significantly lower absolute lung weight (896.8 ± 50.66 g), followed by sheep (471.02 ± 46.34 g), dogs (201.3 ± 18.4 g), the lowest absolute lung weight was in rabbits (18.05 ± 1.32 g) which had shown in Table 1.

Table 1.

Absolute and relative lung weights of domestic mammals, $M \pm m$, $n = 5$

Animal type	Indicators	
	Absolute mass (g)	Relative mass (%)
Rabbits	18.05 ± 1.32	0.62 ± 0.013
Dogs	$201.3 \pm 18.4^{***}$	$1.21 \pm 0.14^{***}$
Pigs	$896.8 \pm 50.66^{***}$	0.65 ± 0.018
Sheep	471.02 ± 46.34	0.72 ± 0.038
Cattle	$3102.4 \pm 98.62^{***}$	0.59 ± 0.024
Horses	3318.1 ± 364.4	0.60 ± 0.052

Note: * $p \leq 0.05$; ** $p \leq 0.01$; *** $p \leq 0.001$ compared to the previous study group.

According to the results of our studies, the relative weight of the lungs in domestic mammals is different. According to our data, the highest relative lung weight is in dogs – 1.21 ± 0.14 % (Table 1). We attribute this feature to the fact that in this species of animals, breathing is frequent and intense, and the residual air is used quite quickly. On average, in 1 minute, depending on the age and size of the animal, a dog makes 14-30 respiratory movements at rest, and during movement and under other circumstances, the respiratory rate can increase 2-2.5 times [72]. In most of the other domestic animals investigated by us, the relative weight of the lungs was similar: in cattle – 0.59 ± 0.024 %, in horses – 0.60 ± 0.052 %, in rabbits – 0.62 ± 0.013 %, in pigs – 0.65 ± 0.018 %, in sheep – 0.72 ± 0.038 % (Table 1).

According to the results of our morphometric data, there is a pronounced asymmetry between the absolute weight of the right lung to the absolute weight of the left lung in domestic mammals, the development index of which is equal to: in rabbits – 1:1.30, in dogs – 1:1.33, in sheep – 1:1.37, in pigs – 1:1.34, in cattle – 1:1.37, in horses – 1:1.2. Their development index (length to width ratio) is ambiguous: in rabbits, the lung development index is 90 ± 1.89 %; in cattle and sheep, the development index is 117 ± 2.21 % and 114 ± 2.08 %, respectively; in horses, this development index is 127 ± 2.74 %; in pigs and dogs, this figure is 136 ± 3.01 and 137 ± 2.84 %, respectively.

Analyzing the results of such studies in detail, taking into account the macroscopic structure of the lungs, their asymmetry coefficient (the ratio of the absolute mass of the right lung to the left), we suggested a morphological scale for determining the lung development index (marker features), according to which we classified the lungs of domestic mammals in terms of their structure and shape into 4 types: Type 1 – dilated-shortened type (LDI = 85-100%; Type 2 – intermediate type (LDI = 101-120%);

Type 3 – moderately elongated type (LDI = 121-130%); Type 4 – elongated type (LDI = 131-140%). According to our proposed scale for assessing lung markers in clinically healthy animals, their development index is different: in rabbits, the lung development index is $90 \pm 1.89\%$, so their lungs are of the expanded-shortened type; in cattle and sheep, this index is $117 \pm 2.21\%$ and $114 \pm 2.08\%$, respectively, so their lungs are defined as expanded-elongated type; horses have an LDI equal to $127 \pm 2.74\%$, so their lungs are of moderately elongated type; in pigs and dogs, the LDI is $136 \pm 3.01\%$ and $137 \pm 2.84\%$, respectively, so their lungs are of elongated type.

In modern morphology of nowadays, morphometric (quantitative morphology) research methods allow for establishing the interrelationships and interdependence of quantitative changes in individual structures of the animal body, quantitative and relative characteristics of certain morphological components (individual lobes, individual areas, etc.) at different stages of individual and phylogenetic development and unequal functional states of a particular animal body system, depending on their species characteristics [73].

According to the analysis of scientific results from the literature [74] and our own research [75], the right lung in domestic mammals is larger than the left, which is manifested by signs of asymmetry, depending on the species. In most domestic mammals, the left lung has three lobes (cranial, middle, caudal), and the right lung has four lobes (cranial, middle, caudal, and accessory). The peculiarity of the horses' lungs is that the division of the lungs into lobes is poorly defined (the middle and caudal lobes have merged into one and form the caudal lobe), and at their sharp edge, there is an inclined interlobular gap that divides each lung into cranial (smaller) and caudal (larger) lobes. The right lung has an additional lobe. As a result of this evolutionary restructuring of the lungs,

their shape and size in general, and of the lobes in particular, have changed, and as a rule, the absolute and relative mass of individual lobes to the total absolute mass of the lungs. This is not accidental, as the variety of lung shapes, according to their lobular structure, observed in mammals, follows certain patterns, their adaptive changes in the course of evolution. Therefore, depending on the species, in the process of evolutionary development, the shape of the lungs in general, and the lobules in particular, their absolute and relative masses change. Thus, according to the results of our studies, the highest value of the absolute weight in domestic experimental animals is in the caudal lobes of the right lung: rabbits (5.63 ± 0.41 g), dogs (47.96 ± 6.38 g), sheep (164.08 ± 16.17 g), pigs (267.07 ± 29.48 g), cattle (903.78 ± 72.18), horses (1423.8 ± 102.71 g). In the left lung, such indicators are slightly lower than in the right and are respectively 5.56 ± 0.32 g, 44.26 ± 6.02 g, 129.10 ± 10.02 g, 247.88 ± 28.04 g, 756.98 ± 67.93 g, and 1308.66 ± 98.75 g. We attribute such high values of the results of the absolute weight of the caudal lobes of the lungs in domestic mammals to the morphotopography of the lungs, their functional load in general and the lung lobes in particular, during pulmonary (external) respiration, which occurs due to the activity of the external respiratory apparatus [72].

Smaller morphometric values are common for the cranial lobes of the lungs. For the right lobe, these values are 1.71 ± 0.06 g in rabbits, 27.29 ± 3.21 g in dogs, 56.12 ± 6.04 g in sheep, 82.17 ± 8.96 g in pigs, 318.31 ± 38.16 g in cattle, and 214.02 ± 24.04 g in horses. The absolute weight of the left lobe in rabbits is 0.79 ± 0.03 g, in dogs is 22.09 ± 3.01 g, in sheep is 39.58 ± 4.08 g, in pigs is 62.59 ± 8.02 g, in cattle is 259.98 ± 29.02 g, and in horses is 197.43 ± 19.24 g (Table 2).

At the same time, the absolute weight of the middle lobes of the right and left lungs in the experimental mammals, except for

dogs and sheep, in which the absolute weight of such lobes is greater than that of the cranial lobes and has an intermediate value between the absolute weight of the cranial and caudal lobes. Thus, the absolute weight of the middle lobes in the right lung of rabbits is 1.98 ± 0.07 g, of dogs – 23.65 ± 2.96 g, of sheep, is 35.06 ± 3.26 g, of pigs is 102.72 ± 11.04 g, of cattle is 402.69 ± 40.02 g. In the left lung, this figure is 1.49 ± 0.05 g in rabbits, 19.91 ± 2.84 g in dogs, 30.36 ± 2.31 g in sheep, 72.73 ± 9.21 g in pigs, and 292.25 ± 31.38 g in cattle. The lowest absolute weight in the composition of the lung lobes was observed for the additional lobe, which was 0.89 ± 0.04 g in rabbits, 16.14 ± 2.08 g in dogs, 17.72 ± 1.72 in sheep, 61.63 ± 7.48 g in pigs, 168.41 ± 27.33 g in cattle, and 174.2 ± 16.02 g in horses (Table 2).

When analyzing the total absolute mass of the lungs and their anatomical components, in all experimental animals, the absolute mass of the right lung is greater than that of the left lung (Table 2), so there is a pronounced asymmetry between the absolute mass of the right lung to the absolute mass of the left lung in domestic mammals, the ratio of which is equal to: in rabbits – 1:1.30, in dogs – 1:1.33, in sheep – 1:1.37, in pigs – 1:1.34, in cattle – 1:1.37, in horses – 1:1.2 (Table 2).

Table 2.

Specific features of the absolute mass of lung particles of domestic mammals (g), $M \pm m$, $n = 5$

Parts of the lungs		Animal species					
		Rabbits	Dogs	Pigs	Sheep	Cattle	Horses
Cranial	left	0.79±0.03	22.09±3.01 **	62.59±8.02** *	39.58±4.08 ***	259.98±29.02 ***	197.43±19.24
	rights	1.71±0.06	27.29±3.21 ***	82.17±8.96** *	56.12±6.04	318.31±38.16 ***	214.02±24.04
Middle	left	1.49±0.05	19.91±2.84 ***	72.73±9.21 ***	30.36±2.31	292.25±31.38 ***	–
	rights	1.98±0.07	23.65±2.96 ***	102.72±11.04 ***	35.06±3.26	402.69±40.02 ***	–
Caudal	left	5.56±0.32	44.26±6.02 ***	247.88±28.04 ***	129.10±10.02	756.98±67.93 ***	1308.66± 98.75 ***

	rights	5.63±0.41	47.96±6.38 ***	267.07±29.48 ***	164.08±16.17	903.78±72.18 ***	1423.8±102.71 ***
Additional	left	—	—	—	—	—	—
	rights	0.89±0.04	16.14±2.08 ***	61.63±7.48** *	17.72±1.72	168.41±27.33 ***	174.2±16.02
Total:	left	7.84±0.73	86.26±8.01 ***	383.2±28.75 ***	199.04±19.82	1309.21±43.38 ***	1506.1±60.48*
	rights	10.21±0.91	115.04±10.14 ***	513.6±49.88 ***	272.98±26.91	1793.19±54.87 ***	1812.0±62.92
AM of both lungs		18.05±1.02	201.3±18.4 ***	896.8±50.66 ***	472.02±46.34	3102.4±98.62 ***	3318.1±364.4
CA of the lungs		1:1.30	1:1.33	1:1.34	1:1.37	1:1.36	1:1.2

Note: * $p \leq 0.05$; ** $p \leq 0.01$; *** $p \leq 0.001$ in relation to the previous research group.

Therefore, analyzing the results of lung morphometry in domestic mammals in general and their lobes in particular – their absolute and relative values, we found that each lung lobe (cranial, middle, caudal, supplementary) is characterized by certain indicators of its absolute mass, depending on the morphotopography of the lungs, the functional load in general and the lung lobes in particular and, accordingly, the species characteristics of the experimental animals. For instance, the absolute weight of lung lobes in experimental animals varies depending on their species, body weight, and size. Accordingly, the lowest absolute weight of all lung lobes was found in rabbits (the smallest animals), slightly higher in dogs, then sheep, and pigs, and the highest in cattle and horses, the largest animals in terms of live body weight.

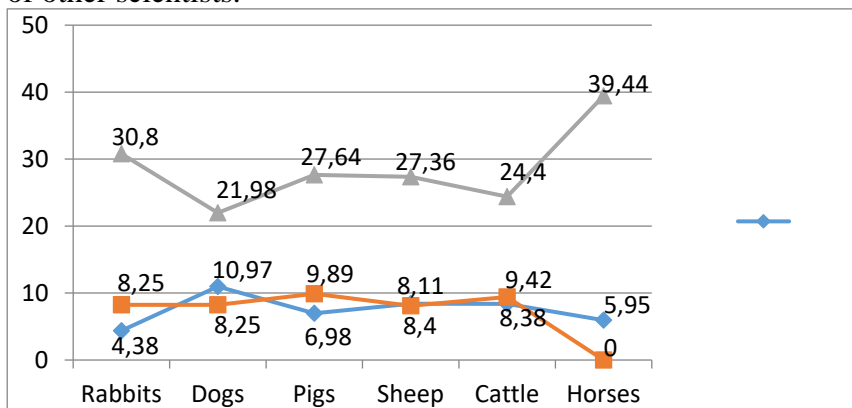
The relative weight of the anatomical parts of the lungs (cranial, middle, caudal, and additional lobes) in experimental domestic mammals, relative to the average absolute lung weight, is directly proportional to the body weight of the animals and the absolute weight of the organ and varies depending on the absolute lobar weight and absolute lung weight, which is also consistent with the results of other scientists [76, 77]. According to our morphometric studies, the caudal lobes of the right and left lungs account for the largest percentage of the total lung weight, the size

of which depends on the absolute lobular mass, respectively. In the right lung of rabbits, this figure is $31.19 \pm 1.38\%$, in dogs – $23.83 \pm 1.82\%$, in pigs – $29.79 \pm 1.37\%$, in sheep – $34.76 \pm 3.04\%$, in cattle – $29.13 \pm 2.54\%$, in horses – $42.91 \pm 4.06\%$. In the left lung, the relative weight of the caudal lobes in accordance with the total absolute weight of the lungs is $30.8 \pm 1.54\%$ in rabbits; $21.98 \pm 1.82\%$ in dogs; $27.64 \pm 1.66\%$ in pigs; $27.35 \pm 2.36\%$ in sheep; $24.4 \pm 1.92\%$ in cattle; and $39.44 \pm 3.57\%$ in horses (Fig. 1). At the same time, we associate the highest percentage of caudal lobes of the horses' lungs (Fig. 1) with the absence of middle lobes in the lungs due to their merging into the component of caudal lobes.

The cranial lobes have a smaller relative mass in the morphoarchitectonics of the lungs of experimental animals. However, in the right lung, the relative mass of cranial lobes (in rabbits – $9.47 \pm 0.89\%$, dogs – $13.56 \pm 0.92\%$, sheep – $11.89 \pm 1.07\%$, pigs – $11.89 \pm 1.07\%$, cattle – $10.26 \pm 0.97\%$, horses – $6,45 \pm 0.62\%$) is greater than that in the left lung, which is $4.38 \pm 0.31\%$, $10.97 \pm 0.96\%$, $6.98 \pm 0.67\%$, $8.4 \pm 1.04\%$, $8.38 \pm 0.64\%$, and $5.95 \pm 0.51\%$, respectively (Fig. 1), which coincides with the results of other scientists.

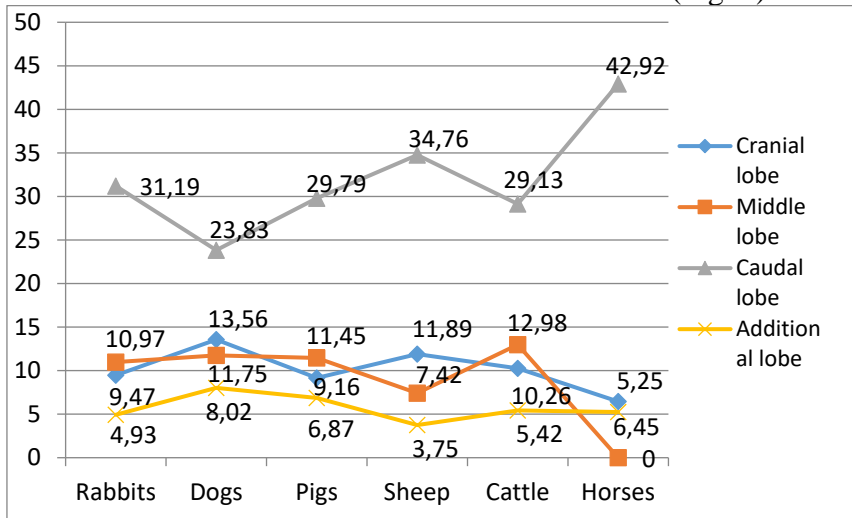

Fig. 1. Species-specific features of the relative mass of left lung lobes in domestic mammals (%)

The relative mass of the middle lobes of the lungs is different in the experimental animals but is smaller in comparison with the morphometric parameters of the caudal lobes. However, their organometric data are a bit higher than the relative mass of the cranial lobes, except in dogs, in which the relative mass of the middle lobes is slightly higher than that of the cranial lobes (Fig. 2). Specifically, the relative mass of the middle lobes of the right lung in rabbits is $10.97 \pm 0.98\%$, in dogs – $11.75 \pm 1.14\%$, in pigs – $11.45 \pm 1.04\%$, in sheep – 7.42 ± 0.88 and in cattle – $12.98 \pm 1.32\%$, in the left lung such indicators are lower than in the right lung and are respectively $8.25 \pm 0.81\%$, $9.89 \pm 0.64\%$, $8.11 \pm 0.72\%$, $6.43 \pm 0.62\%$ and $9.42 \pm 0.88\%$ (Fig. 2). And additional fractions have the lowest relative weight in the morphostructure of the lungs, according to the results of our studies: in rabbits – $4.93 \pm 0.36\%$, in dogs – $8.02 \pm 0.48\%$, in pigs – $6.87 \pm 0.64\%$, in sheep – $3.75 \pm 0.12\%$, in cattle – $5.42 \pm 0.56\%$ and in horses – $5.25 \pm 0.68\%$ (Fig. 2).

Fig. 2. Species peculiarities of the relative mass of right lung lobes in domestic mammals (%)

To summarize, the absolute and relative weight of the lungs in domestic animals and their morphological structures is different and depends on the species characteristics of the animals, their body weight and the absolute weight of the organ.

Conclusions.

The lungs, according to the symmetries of the animal body, are divided into left and right lobes and have a typical lobar structure: the left lung in all experimental animals (except horses) has three lobes – cranial, middle, and caudal; the right lung has four lobes – cranial, middle, caudal, and additional. In horses, the interlobular heart notch divides the right and left lungs into only two lobes – the cranial (much smaller) and caudal (larger), and the right lung has an additional lobe on the medial side. The left lung is much smaller than the right.

The absolute weight of the lungs in domestic mammals (the smallest in the rabbit – 18.05 ± 1.32 g, the largest in the horse – 3318.1 ± 364.4 g) is synchronously subject to well-known and recognized facts of organ development, depending on the phylogenetic level of animal development (the higher the species of animals in systematic terms (their size, live weight, etc.), the greater the organometric parameters of the organ).

The relative weight of the lungs in the mammals we study changes asynchronously, depending on the body weight of the animals and the absolute weight of the lungs (the percentage of the organ's weight that falls on the body weight of the animals). Thus, the highest relative weight is in dogs – $1.21 \pm 0.14\%$, the lowest in cattle – $0.59 \pm 0.024\%$. An intermediate value of the relative lung weight is characteristic of horses ($0.60 \pm 0.052\%$), followed by rabbits ($0.62 \pm 0.013\%$), pigs ($0.65 \pm 0.018\%$), and sheep ($0.72 \pm 0.038\%$).

In domestic mammals, taking into account the species characteristics of animals, depending on their respiratory type,

their lungs are different in shape and size and are determined by their development index: In rabbits (LDI = $90 \pm 1.89\%$), the lungs are of the dilated-shortened type; in cattle (LDI = $117 \pm 2.21\%$) and sheep (LDI = $114 \pm 2.08\%$), the lungs are of the dilated-elongated type; in horses (LDI = $127 \pm 2.74\%$), the lungs are of the moderately elongated type; in pigs (LDI = $136 \pm 3.01\%$) and dogs (LDI = 137 ± 2.84), the lungs are of the elongated type.

In domestic mammals, a significant asymmetry is observed (the ratio of the absolute weight of the left lung to the right), the ratio of which is: in rabbits – 1:1.30, in dogs – 1:1.33, in sheep – 1:1.37, in pigs – 1:1.34, in cattle – 1:1.37, in horses – 1:1.2.

References:

1. Wu N. C., Seebacher F. Physiology can predict animal activity, exploration, and dispersal. *Communications Biology*. 2022. Vol. 5(1). P. 1–11. <https://doi.org/10.1038/s42003-022-03055-y>
2. Capelli P., Pivetta C., Esposito M.S. Arber, S. Locomotor speed control circuits in the caudal brainstem. *Nature* 2017. Vol. 56. P. 465–22.
3. Blagojević M., Božičković I., Ušćebrka G., Lozanče O., Đorđević M., Zorić Z., Nešić I. Anatomical and histological characteristics of the lungs in the ground squirrel (*Spermophilus citellus*). *Acta Veterinaria Hungarica*. 2018. Vol. 66, No.2. P. 165–176. doi: 10.1556/004.2018.016.
4. Phillips C. G., Kaye S. R., Schroter R. C. A diameter-based reconstruction of the branching pattern of the human bronchial tree. Part I. Description and application. *Respiration physiology*. 1994. Vol. 98(2). P. 193–217. [https://doi.org/10.1016/0034-5687\(94\)00042-5](https://doi.org/10.1016/0034-5687(94)00042-5)
5. Ermakova I.I., Ivanov K.P. About heat transfer by blood. *Human physiology*. 1987. 13, no. 1, P. 103–108.

6. Ilchenko S. I., Duka K. D., Yefanova A. O. Respiratory acoustics and its clinical interpretation in pediatrics: a guide for students and doctors. Dnipro: DZ "DMA of the Ministry of Health of Ukraine" 2017. 84 p.

7. Pleil J. D., Ariel Geer Wallace M., Davis M. D., Matty, C. M. The physics of human breathing: flow, timing, volume, and pressure parameters for normal, on-demand, and ventilator respiration. *Journal of breath research*. 2021, Vol. 15(4), 10.1088/1752-7163/ac2589. <https://doi.org/10.1088/1752-7163/ac2589>

8. Scheid P., Teichmann J., Adaro F., Piiper J. Gas-blood CO₂ equilibration in dog lungs during rebreathing. *Journal of applied physiology*. 1972. Vol. 33(5). P. 582–588. <https://doi.org/10.1152/jappl.1972.33.5.582>

9. Moinard J., Yquel R., Manier G. Echanges gazeux pulmonaires pendant l'exercice musculaire chez le sujet sain [Pulmonary gas exchange during exercise in healthy subjects]. *Revue des maladies respiratoire*. 2004. Vol. 1(5 Pt 1). P. 950–960. [https://doi.org/10.1016/s0761-8425\(04\)71477-1](https://doi.org/10.1016/s0761-8425(04)71477-1)

10. West J. B. Blood flow to the lung and gas exchange. *Anesthesiology*. 1974. Vol. 41(2). P. 124–138. <https://doi.org/10.1097/0000542-197408000-00004>

11. West J. B. Pulmonary gas exchange. *International review of physiology*. 1977. Vol. 14. P. 83–106.

12. McHardy G. J. Diffusing capacity and pulmonary gas exchange. *British journal of diseases of the chest*. 1972. Vol. 66(1). P. 1–20.

13. Thews G. Theoretical analysis of the pulmonary gas exchange at rest and during exercise. *International journal of sports medicine*. 1984. Vol. 5(3). P. 113–119. <https://doi.org/10.1055/s-2008-1025891>

14. Piiper J., Scheid P. Respiration: alveolar gas exchange. *Annual review of physiology*. (1971). Vol. 33. P. 131–154. <https://doi.org/10.1146/annurev.ph.33.030171.001023>

15. Hills B. A. Diffusion and convection in lungs and gills. *Respiration physiolog.* 1972. Vol. 14(1). P. 105–114. [https://doi.org/10.1016/0034-5687\(72\)90021-7](https://doi.org/10.1016/0034-5687(72)90021-7)

16. Ramchandani R., Bates J.H., Shen X., Suki B., Tepper R.S. Airway branching morphology of mature and immature rabbit lungs. *Journal of applied physiology (Bethesda, Md. : 1985)*. 2001, Vol. 90(4), P. 1584–1592. <https://doi.org/10.1152/jappl.2001.90.4.1584>

17. Schraufnagel D. E. Microvascular corrosion casting of the lung. A state-of-the-art review. *Scanning microscopy*. 1987. Vol. 1(4). P. 1733–1747.

18. Ramchandani R., Shen X., Gunst S.J., Tepper R. S. Comparison of elastic properties and contractile responses of isolated airway segments from mature and immature rabbits. *Journal of applied physiology (Bethesda, Md. : 1985)*. 2003, Vol. 95(1). P. 265–271. <https://doi.org/10.1152/japplphysiol.00362.2002>

19. Shchipakin M. V., Prusakov A. V., Barteneva Yu. Yu., Virunen S. V., Andreev K. A. *Topical issues of veterinary biology*. 2016. Vol. 2(30). P. 10–13.

20. Girfanov A. I. Morphology of the arbor bronchially of the lungs in sable. *Scientific notes of the Kazan State Academy of Veterinary Medicine. N.E. Bauman*. 2010. P. 76–78.

21. Girfanov A. I., Sitdikov R. I. Comparative morphology of the bronchial tree in canine. *Scientific notes of the Kazan State Academy of Veterinary Medicine. N.E. Bauman*. 2011. P. 53–55.

22. Patra A. L. Comparative anatomy of mammali anrespiratory tracts: the nasopharyngealregion and the tracheobronchial region. *Journal of Toxicology and Environmental Health*. 1986. Vol. 17, Issue 2-3. P. 163–174. <https://doi.org/10.1080/15287398609530813>

23. Prokushenkova O. G. Morphological features of the lungs of piglets in the neonatal period. *Scientific Bulletin of the National University of Bioresources and Nature Management of Ukraine. Ser. : Veterinary medicine, quality and safety of livestock products*. 2013. Issue 188(2). P. 90–95.

24. Prokushenkova O. G., Lung morphology of dog puppies in the neonatal period. *Scientific Bulletin of the LNUVMBT named after S.Z. Gzhitskyi*. 2009. Volume 11 No. 2(41) Part 4. P. 244–248.

25. Obidnyi Ya. O., Morphology of the lungs of dog puppies in the neonatal period. Collection of materials of the 6th All-Ukrainian scientific and practical Internet - conference "Solution of modern problems in veterinary medicine" on current areas of modern veterinary medicine". Poltava State Agrarian Academy, (February 15-16, 2021). P. 52–57.

26. Hsia C. C., Schmitz A., Lambertz M., Perry S. F., Maina J. N. Evolution of air breathing: oxygen homeostasis and the transitions from water to land and sky. *Comprehensive Physiology*. 2013. Vol. 3(2). P. 849–915. <https://doi.org/10.1002/cphy.c120003>

27. Piiper J. Respiratory gas exchange at lungs, gills and tissues: mechanisms and adjustments. *The Journal of experimental biology*. 1982. Vol. 100. P. 5–22. <https://doi.org/10.1242/jeb.100.1.5>

28. Wagner P. D. The oxyhemoglobin dissociation curve and pulmonary gas exchange. *Seminars in hematology*. 1974. Vol. 11(4). P. 405–421.

29. Piiper J., Scheid P. Gas transport efficacy of gills, lungs and skin: theory and experimental data. *Respiration physiology*. 1975. Vol. 23(2). P. 209–221. [https://doi.org/10.1016/0034-5687\(75\)90061-4](https://doi.org/10.1016/0034-5687(75)90061-4)

30. Jürgens K. D., Gros G. Phylogenese der Gasaustauschsysteme [Phylogeny of gas exchange systems]. *Anesthesiologie, Intensivmedizin, Notfallmedizin, Schmerztherapie: AINS*. 2002. Vol. 37(4). P. 185–198. <https://doi.org/10.1055/s-2002-25080>

31. Piiper J., Scheid P. Maximum gas transfer efficacy of models for fish gills, avian lungs and mammalian lungs. *Respiration physiolog*. 1972. Vol. 14(1). P. 115–124. [https://doi.org/10.1016/0034-5687\(72\)90022-9](https://doi.org/10.1016/0034-5687(72)90022-9)

32. Piiper J., Scheid P. Models for a comparative functional analysis of gas exchange organs in vertebrates. *Journal of applied physiology: respiratory, environmental and exercise physiology*. 1982. Vol. 53(6). P. 1321–1329. <https://doi.org/10.1152/jappl.1982.53.6.1321>

33. Piiper J., Scheid P. Comparative physiology of respiration: functional analysis of gas exchange organs in vertebrates. *International review of physiology*. 1977. Vol. 14. P. 219–253.

34. Fedde M. R. Relationship of Structure and Function of the Avian Respiratory System to Disease Susceptibility. *Poultry Science*. 1998. Vol. 77(8). P. 1130–1138. DOI:10.1093/ps/77.8.1130

35. Roux E. Origine et évolution de l'appareil respiratoire aérien des Vertébrés [Origin and evolution of the respiratory tract in vertebrates]. *Revue des maladies respiratoires*. 2002. Vol. 19(5 Pt 1). P. 601–615.

36. Perry S. F., Sander M. Reconstructing the evolution of the respiratory apparatus in tetrapods. *Respiratory physiology & neurobiology*. 2004. Vol. 144(2-3). P. 125–139. <https://doi.org/10.1016/j.resp.2004.06.018>

37. Duncker H. R. Vertebrate lungs: structure, topography and mechanics. A comparative perspective of the progressive integration of respiratory system, locomotor apparatus and ontogenetic development. *Respiratory physiology & neurobiology*. 2004. Vol. 144(2-3). P. 111–124. <https://doi.org/10.1016/j.resp.2004.07.020>

38. Maina J. N. Pivotal debates and controversies on the structure and function of the avian respiratory system: setting the record straight. *Biological reviews of the Cambridge Philosophical Society*. 2017. Vol. 92(3). P. 1475–1504. <https://doi.org/10.1111/brv.12292>

39. Maina J. N. Development, structure, and function of a novel respiratory organ, the lung-air sac system of birds: to go where no other vertebrate has gone. *Biological reviews of the Cambridge Philosophical Society*. 2006. Vol. 81(4). P. 545–579. <https://doi.org/10.1017/S1464793106007111>

40. Maina J. N. Pivotal debates and controversies on the structure and function of the avian respiratory system: setting the record straight. *Biological reviews of the Cambridge Philosophical Society*. 2017. Vol. 92(3). P. 1475–1504. <https://doi.org/10.1111/brv.12292>

41. Dushianthan A., Grocott M. P., Postle A. D., Cusack R. Acute respiratory distress syndrome and acute lung injury. *Postgraduate medical journal*. 2011. Vol. 87(1031). P. 612–622. <https://doi.org/10.1136/pgmj.2011.118398>

42. Ndegwa J. M. Functional morphology of the avian respiratory system, the lung-air sac system: Efficiency built on complexity. *Journal of African Ornithology*. 2009. Vol. 79(2). P. 117–132. DOI:10.2989/OSTRICH.2008.79.2.1.575

43. Brown R. E., Brain J. D., Wang, N. The avian respiratory system: a unique model for studies of respiratory toxicosis and for monitoring air quality. *Environmental health perspective*. 1997, Vol. 105(2). P. 188–200. <https://doi.org/10.1289/ehp.97105188>

44. Dickinson M. Animal locomotion: a new spin on bat flight. *Current biology : CB*. 2008. Vol. 18(11). P.468–470. <https://doi.org/10.1016/j.cub.2008.03.048>

45. Maina J. N., Thomas S. P., Hyde D. M. A morphometric study of the lungs of different sized bats: correlations between structure and function of the chiropteran lung. *Philosophical transactions of the Royal Society of London. Series B, Biological sciences*. 1991. Vol. 333(1266). P. 31–50. <https://doi.org/10.1098/rstb.1991.0059>

46. Thomas S. P. Metabolism during flight in two species of bats, *Phyllostomus hastatus* and *Pteropus gouldii*. *The Journal of experimental biology*. 1975. Vol. 63(1). P. 273–293. <https://doi.org/10.1242/jeb.63.1.273>

47. Scanes C. G., Witt J., Ebeling M., Schaller S., Baier V., Bone A. J., Preuss T. G., Heckmann D. Quantitative Comparison of Avian and Mammalian Physiologies for Parameterization of Physiologically Based Kinetic Models. *Frontiers in physiology*. 2022. Vol. 13. 858386. <https://doi.org/10.3389/fphys.2022.858386>

48. Maina J. N. What it takes to fly: the structural and functional respiratory refinements in birds and bats. *The Journal of experimental biology*. 2000. Vol. 203(Pt 20). P. 3045–3064. <https://doi.org/10.1242/jeb.203.20.3045>

49. Seymour, R. S., Runciman, S., Baudinette, R. V., Pearson, J. T. Developmental allometry of pulmonary structure and function in the altricial Australian pelican *Pelecanus conspicillatus*. *The Journal of experimental biology*. 2004. Vol. 207(Pt 15). P. 2663–2669. <https://doi.org/10.1242/jeb.01071>

50. Brown R. E., Brain, J. D., Wang, N. The avian respiratory system: a unique model for studies of respiratory toxicosis and for monitoring air quality. *Environmental health perspectives*. 1997. Vol. 105(2). P. 188–200. <https://doi.org/10.1289/ehp.97105188>

51. Ludders J. W., Mitchell G. S., Rode J. Minimal anesthetic concentration and cardiopulmonary dose response of isoflurane in ducks. *Veterinary surgery : VS*. 1990. Vol. 19(4). P. 304–307. <https://doi.org/10.1111/j.1532-950x.1990.tb01193.x>

52. Fedde M. R. Relationship of structure and function of the avian respiratory system to disease susceptibility. *Poultry science*. 1998. Vol. 77(8). P. 1130–1138. <https://doi.org/10.1093/ps/77.8.1130>

53. Deori P., Sarma K. K., Nath P. J., Singh C. K., Nath R. Physiological alteration, quality of anesthesia and economy of isoflurane in domestic chickens (*Gallus domesticus*). *Veterinary world*. 2017. Vol. 10(5). P. 493–497. <https://doi.org/10.14202/vetworld.2017.493-497>

54. Paula V. V., Otsuki D. A., Auler Júnior J. O., Nunes T. L., Ambrósio A. M., Fantoni D. T. The effect of premedication with ketamine, alone or with diazepam, on anaesthesia with sevoflurane in parrots (*Amazona aestiva*). *BMC veterinary research*. 2013. Vol. 9. P. 142. <https://doi.org/10.1186/1746-6148-9-142>

55. Koptev M. M. Morphological and functional characteristics of structural elements in healthy rats' lungs. *Visnyk Ukrainiskoi medychnoi stomatolohichnoi akademii*. 2011. Vol. 4(36). P. 92–94.

56. Dzyubanovsky I. Ya., Vervega B. M., Pidruchna S. R., Melnyk N. A. Morphological characteristics of the lungs of animals with experimental peritonitis. *Clinical surgery*. 2019, August; 86(8). P. 72–75. DOI: 10.26779/2522-1396.2019.08.72

57. Weibel E. R. Morphometry of the human lung: the state of the art after two decades. *Bulletin europeen de physiopathologie respiratoire*. 1979. Vol. 15(5). P. 999–1013.

58. Weibel E. R. Lung morphometry: the link between structure and function. *Cell and tissue research*. 2017. Vol. 367(3). P. 413–426. <https://doi.org/10.1007/s00441-016-2541-4>

59. Maina J. N. (1988). Morphology and morphometry of the normal lung of the adult vervet monkey (*Cercopithecus aethiops*). *The American journal of anatomy*. Vol. 183(3). P. 258–267. <https://doi.org/10.1002/aja.1001830308>

60. Gehr P., Siegwart B., Weibel E. R. Allometric analysis of the morphometric pulmonary diffusing capacity in dogs. *Journal of morphology*. 1981. Vol. 168(1). P. 5–15. <https://doi.org/10.1002/jmor.1051680104>

61. Williams K., Roman J. Studying human respiratory disease in animals--role of induced and naturally occurring models. *The Journal of pathology*. 2016,.Vol. 238(2). P. 220–232. <https://doi.org/10.1002/path.4658>

62. Khoury O., Clouse C., McSwain M. K., Applegate J., Kock N. D., Atala A., Murphy, S. V. Ferret acute lung injury model induced by repeated nebulized lipopolysaccharide administration. *Physiological reports*. 2022. Vol. 10(20). e15400. <https://doi.org/10.14814/phy2.15400>

63. Samborska I. A. Comparative characteristics of histological changes in lung tissue in rats of different ages under conditions of hyperhomocysteinemia. *Vinnytsia National Medical University Bulletin*, 2021, Vol. 25, No. 2. P. 196–200. DOI: 10.31393/reports-vnmedical-2021-25(2)-02

64. Han, S., Mallampalli, R. K. The acute respiratory distress syndrome: from mechanism to translation. *Journal of immunology (Baltimore, Md. : 1950)*. 2015. Vol. 194(3). P. 855–860. <https://doi.org/10.4049/jimmunol.1402513>

65. Directive 2010/63/EU of the European Parliament and of the Council of 22 September 2010 on the protection of animals used for scientific purposes. *Official Journal of the European Union*. 2010. L. 276. P. 33–79.

66. Guide for the care and use of laboratory animals. 8th ed. Washington: The National Academies Press, 2011. 246 p.

67. European Convention on the Protection of Vertebrate Animals Used for Research and Other Scientific Purposes. Strasbourg, March 18, 1986. access mode. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_137#Text (date of application: 05.10.2022).

68. Law of Ukraine. On the protection of animals from cruel treatment (Vidomosti Verkhovna Rada of Ukraine (VVR), 2006, No. 27, Article 230). access mode. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3447-15#Text> (date of application: 05.10.2022).

69. Mishalov V. D., Tchaikovsky Yu. B., Tverdokhlib I. V. On legal, legislative and ethical norms and requirements in the performance of scientific morphological research. *Morphology*. 2007. Vol. 1, No. 2. P. 108–115.

70. International veterinary anatomical nomenclature. In Latin, Ukrainian and English / V.T. Khomych et al. Kyiv, 2005. 388 p.

71. Horalskyi, L. P., Khomych, V. T., & Kononskyi, O. I. (2019). Fundamentals of histological technique and morphofunctional research methods in normal and pathology. Zhytomyr: Polissia. 2019. 288 s.

72. Horalskyi L. P., Khomych V. T., Shikh Yu. S., Dekhtyarev P. A., Samoiluk V. V. Anatomy and physiology of dogs with the basics of training. Study guide (2nd edition). Zhytomyr: Polyssia, 2009. 448 p.

73. Krishtoforova B., Lemeshchenko V. Structural-and-functional peculiarities of hepatic veins and components of tissue in piglets of neonatal period. *Acta Biologica Szegediensis*. 2007. Vol. 51, Suppl.1: Abstr. of XIX International Simposium of Morphological Science (August 19-24, 2007, Budapest, Hungary). P. 24–25.

74. Blagojević M., Božičković I., Ušćebrka G., Lozanče O., Đorđević M., Zorić Z., Nešić I. Anatomical and histological characteristics of the lungs in the ground squirrel (*Spermophilus citellus*). *Acta Veterinaria Hungarica*. 2018. Vol. 66, №.2. P. 165–176. doi: 10.1556/004.2018.016.

75. Horalskyi L.P., Glukhova N.M., Sokulskyi I.M. Morphological features of rabbit lungs. *Scientific horizons*. 2020. No. 08 (93). P. 180–188. doi: 10.33249/2663-2144-2020-93-8-180–188

76. Maina J. N., Igbokwe, C. O. Comparative morphometric analysis of lungs of the semifossorial giant pouched rat (*Cricetomys gambianus*) and the subterranean Nigerian mole rat (*Cryptomys foxi*). *Scientific reports*. 2020. Vol. 10. №1, P. 5244. <https://doi.org/10.1038/s41598-020-61873-8>

77. Pantoja B. T. S., Silva A. R. M., Mondego-Oliveira R., Silva T. S., Marques B. C., Albuquerque R. P., Sousa J. C. S., Rici R. E. G., Miglino M. A., Sousa A. L., Franciulli A. L. R., Sousa E. M., Abreu-Silva A. L., Carvalho R. C. Morphological study of larynx, trachea, and lungs of *Didelphis marsupialis* (LINNAEUS, 1758). *Veterinary world*. 2020. 13(10). P. 2142–2149. <https://doi.org/10.14202/vetworld.2020.2142-2149>

ODDÍL 9. ÚČETNICTVÍ, AUDITNÍ ANALÝZY

§9.1 ENVIRONMENTAL AUDIT IN UKRAINE: PROBLEMS AND DEVELOPMENT PROSPECTS (**Bondar O.**, State Ecological Academy of Postgraduate Education and Management, **Ryzenko N.**, State Ecological Academy of Postgraduate Education and Management, **Chernykhivska A.**, State Ecological Academy of Postgraduate Education and Management)

Introduction. The modern stage of society's development presents humanity with new challenges and provides opportunities for solving them. The most characteristic feature of the new millennium is the systematic vision of problems and the complexity of ways to solve them. Currently, it is impossible to single out purely economic, social, environmental problems and conflicts, they are all interconnected and interdependent.

The growth and excess of anthropogenic and ethnogeny load on the surrounding natural environment signal the search for and the need to implement effective mechanisms of environmental protection [6].

To solve these problems, such an effective environmental management tool as environmental audit has been used for quite a long time, which provides for the transfer to society and the private sector of the economy of part of the powers, responsibilities and risks related to the implementation of environmental projects.

An important direction of Ukraine's development, which is aimed at a balanced solution of socio-economic and environmental problems in the future, is the application of environmental audit as a tool for ensuring a favourable ecological state of the environment. This circumstance is connected with the necessity of Ukraine's integration into the system of world economy and international environmental security.

Presenting main material. Pollution of the environment as a result of the production and economic activities of industrial enterprises, which harms the quality of life and health of the population, is the most urgent social and ecological problem, which has priority socio-economic importance. Increasing the efficiency of enterprises from the point of view of environmental safety and the implementation of measures to prevent negative impact on the environment can be ensured by introducing both mandatory and voluntary environmental audits.

An environmental audit can significantly affect the improvement of the environmental situation, primarily at the level of individual industrial enterprises. During the environmental audit, the degree of conformity of the nature of production activities, products, management system with environmental requirements, in particular, quantitative and qualitative indicators, established by normative legal acts of Ukraine in the field of environmental protection is checked.

At the same time, the types of activities related to:

- Environmental protection, its condition at the enterprise;
- Environmental management system;
- Compliance with environmental legislation and established environmental requirements;
- Financial risks associated with liability for violation of the permissible impact on the natural environment, etc. [7].

Available developments widely cover theoretical and applied aspects of environmental management and auditing.

At the same time, despite numerous theoretical and methodological developments in this field, in our opinion, it is not so much the term "environmental audit" that requires focused attention, but the processes of its development and implementation in modern business practice.

There is an urgent need to increase its "desirability" in society, to stimulate the development of the environmental audit market, and to interest enterprises in conducting it.

It should be noted that the closest Ukrainian terminological equivalents of the definition "ecological audit" can be considered such as "ecological survey", "ecological review" and "ecological assessment".

Therefore, an environmental audit establishes a diagnosis of the "ecological health" of an enterprise or territory, the ability of its "technological organism", production systems to self-clean and not pollute the environment, to produce ecologically clean products and to be attractive for attracting investments.

Scientists distinguish classification approaches to environmental audit, which make it possible to improve and generalize it according to:

- An object (enterprise, territory and interdisciplinary group),
- Relation to the object (external and internal),
- By form (mandatory and voluntary),
- Categories of waste, conditions of their disposal and stages of handling them, characteristics of the impact of waste on environmental elements and types of recommendations.

A comparative assessment of the types of environmental audit and its functions gives reason to conclude that it is appropriate to conduct an internal environmental audit in the system of environmental management at the enterprise, and an external one in the system of regional and state management of environmental activities [1].

The International Organization for Standardization (ISO) gives the following formulation of the definition of environmental audit: "Environmental audit is a mathematical and documented verification process consisting of objectively obtaining and evaluating information, aimed at establishing whether specific

environmental measures meet control criteria, phenomena, regulatory systems or data about them, and in reporting the results of this check to the consumer" [4].

It is for this purpose that Western companies turn to environmental auditors (legal entities or individuals) who can objectively assess the environmental condition of an enterprise or territory, identify existing deviations from the norm, i.e. from the requirements of current environmental legislation or international standards, and propose measures for reconciliation production activity of the enterprise with these requirements.

In the European Union, environmental auditing is most common at the corporate level. Directive No. 761/2001 EMAS "Environmental Management and Audit Systems", which unified them, defined corporate environmental policy as a complex object of environmental audit on many aspects, in particular, planning of new environmentally friendly products, handling waste, energy saving and environmental behaviours of corporations in different market sectors [3].

In this context, we note that according to the definition in modern legislation, an environmental audit is a documented, systematic, independent process of evaluating the object of an environmental audit, which involves the collection and objective evaluation of evidence to establish the compliance of specified types of activities, measures, conditions, management system the natural environment and information on these issues in accordance with the requirements of the legislation of Ukraine on environmental protection and other environmental audit criteria [2].

It should be noted that, in general, approaches to the formation of the system of environmental legislation in Ukraine can be called quite progressive, because the system itself is being created already in the democratic conditions of independence using the experience of world leaders in the field of environmental law.

Ukraine has adopted many laws and codes that regulate all environmental and legal relations in the country.

In particular, on June 24, 2004, the Law "On Environmental Audit" No. 1862-IV (hereinafter - the Law) was adopted in Ukraine. The Law is a key document that defines the main legal and organizational principles of environmental audit and is aimed at increasing the environmental validity and efficiency of business entities [2].

The adopted Law is still a very important and balanced stage of Ukraine's advancement to the European Union. In addition, this document plays an important role as a mechanism for improving environmental management. The Law made it possible for enterprises, institutions and organizations, using the services of environmental auditors and eco-auditing firms, to organize voluntary inspections with the aim of conducting preventive actions and correcting all compliance with environmental legislation, which should definitely lead to savings in environmental costs.

Currently, some provisions of the Law are outdated and do not correspond to the current legislation. In 2021, the Ministry of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine developed and submitted to the Verkhovna Rada of Ukraine a draft law on improving the procedure for conducting environmental audits [5].

The document defines the grounds for conducting a mandatory environmental audit for objects or activities with increased environmental risk and also provides effective mechanisms for conducting an environmental audit.

According to the provisions of the draft law, the customer must inform the subject of the eco-audit about the choice of the executor before concluding the contract and approving the executor of the environmental audit. In addition, the environmental audit must be carried out without obstacles to economic activity.

Today, Ukraine is defending itself from a terrible and cruel war on the part of Russia. The Ministry of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine proposes to supplement the draft law with provisions on the procedure for carrying out a special environmental audit on objects affected by military operations.

The main proposed additions are [5]:

- Definition of the term "special environmental audit";
- The possibility of carrying out a special environmental audit on ecosystems and territorial units affected by emergency situations and during martial law;
- Increasing the tools for holding the aggressor country accountable for causing damage to the environment;
- The ability to take samples, take measurements, photograph, and video, including from aircraft and using space technologies;
- Conducting a special environmental audit with the involvement of international experts and organizations on environmental protection issues.

Changes in the procedure for conducting an environmental audit will allow Ukraine to better record evidence of crimes committed by Russia against the environment in order to achieve fair compensation in international courts in the future.

It should be noted that a significant problem of modern environmental and economic audit in Ukraine is the insufficient development of environmental criteria for evaluating the activities of enterprises and displaying information in environmental passports.

Environmental certification is a specific tool for environmental accounting and control of individual characteristics of various subjects of economic activity for the preparation of management decisions. If the accounting of natural resources takes

developed forms in the form of cadastres of natural resources, then the accounting of environmental characteristics of business entities requires adequate information support to fully take into account their impact on such natural resources. The basis of environmental accounting and auditing of economic entities should be the environmental passport of the enterprise.

In terms of content, the environmental certification of objects can be defined as the collection of data by a business entity, summarized according to a specially established methodology, about the environmental criteria and performance indicators of the object, its use of natural resources, and the degree of potential danger to the natural environment.

Let's define the goals of environmental certification in the context of the development of environmental audit:

- Definition and recording of qualitative and quantitative characteristics of activities in the field of nature management (use of energy, fuel, raw materials), as well as qualitative and quantitative characteristics of environmental pollution by emissions, runoff, waste and radiation;

- Obtaining data and indicators of the enterprise in the field of nature management and environmental pollution, which allow analyzing the technologies and equipment used by the enterprise in comparison with the best domestic and foreign samples, as well as information about the damage caused by the enterprise.

Based on the results of environmental certification of enterprises, specialists must assess the impact of waste pollutants on the natural environment and public health, as well as determine the fee for nature use and the fee for environmental pollution. The results of the environmental audit must be entered in separate sections of the environmental passport to form a historical record of the state of environmental protection and the conduct of business activities in accordance with environmental legislation.

The environmental passport should contribute to the implementation of the principles of environmental safety, implement the thesis "anticipate and prevent". In case of violation of environmental legislation, the history of violations must be recorded in the environmental passport in order to "identify and correct" the situation that has arisen [1, 2].

In our opinion, the implementation of environmental audit procedures based on an environmental passport can contribute to the development of the environmental audit market.

Thus, it can be argued that the environmental audit should be considered as the beginning of the process of greening production, that is, the transition from unsustainable models of production and consumption to ecologically balanced and clean models. At the same time, environmental audit procedures should be a prerequisite for the distribution of responsibility for environmental damage between structural divisions and be implemented in the certification policy of enterprises.

In the coming years, the integration of environmental audit with other types will obviously be important and popular. Guided by the principle of "cost-effectiveness", business entities will try to combine safety, quality and economic audit with environmental audit.

It can be argued that in order to minimize the cost of conducting audits and make the enterprise more efficient, in addition to the environmental management system (ISO 14001 standards), the quality management system (ISO 9000 standards) and the occupational safety and health management system (OHSAS-18000 standards) will be implemented, that is, there will be creation of an integrated management system [4].

At the same time, changes are taking place in the structure of industrial production in Ukraine, "green" business, the market of "green" technologies and ecological goods are being introduced

and developing. Such circumstances indicate the need to use means of control over the implementation of environmental standards and regulations, to increase the level of control and to stimulate environmental protection and resource-saving activities.

For this purpose, it is expedient to form the factors of activation of the development of this process. They are:

- Transformation of the legislative and regulatory framework in the direction of supporting the development of the business market;

- Formation of the relevant infrastructure of the environmental audit market (certification policy, creation of a network of eco-auditing firms, methodological support, etc.);

- Search for sources of investment and activation of state support mechanisms.

An environmental audit is a necessary pre-investment stage of risk assessment by international standards, a mandatory procedure for determining the value of privatized enterprises, marketing research of product competitiveness, and an effective tool for reconciling national and local interests in environmental safety.

The advantages of using an environmental audit as an effective tool for improving the environmental and economic soundness and efficiency of business entities include:

- Establishing compliance of the enterprise's activities with the requirements of environmental legislation.

- Determining the correctness of the calculation of environmental taxes and rent.

- Prevention of fines.

- Reduction of costs for waste management, water supply, electricity supply, heat supply and gas supply.

- Finding out the availability of reserves of raw materials and energy resources at the enterprise.

- Reducing the risk of emergencies related to environmental pollution.
- Increasing the investment attractiveness of the enterprise.
- Formation of the environmental strategy and policy of the enterprise.
- Increasing the competitiveness of the enterprise, brand image and increasing consumer loyalty due to the production of products that meet all environmental and sanitary and hygienic requirements.
- Obtaining recommendations on the effective use of resources in the field of nature management and environmental protection.
- Stimulation of innovation and rationalization.
- Access to the international market and consolidation of the company's position among foreign partners.

Conclusion. Environmental audit as a direction of audit activity plays an important role in increasing the efficiency of management in the field of environmental protection, ensuring environmental safety, assisting in the preparation of objective recommendations for eliminating deficiencies in the organization of environmental protection activities, improving the environmental indicators of enterprises and other economic objects, activities which are related to the impact on the environment and the use of natural resources.

An important role in the activation of the environmental audit market is played by state and territorial authorities, which must stimulate demand and supply factors for environmental audit services.

In order for the demand for environmental audit services to be formed, it is necessary for them to be accepted by the population, management of enterprises and the entire social system. It is in this system that demand factors are formed: the

degree of public awareness of the audit results, the management's desire to improve the environmental situation, the economic capacity of enterprises to conduct an environmental audit, etc.

Environmental audit can be considered as one of the new modern management tools, which allows to effectively regulating ecological and economic relations in compliance with environmental safety requirements by the subject of economic activity in conditions where the technological process involves the use of natural resources.

References:

1. DSTU ISO 19011:2012 Nastanovy shchodo zdiysnennya audytiv system upravlinnya (ISO 19011:2011, IDT) [Guidelines for audits of management systems]. <http://document.ua/nastanovi-shodo-zdiisnennja-auditiv-sistemupravlinnja-iso-1-nor24674.html> (accessed 29. 05. 2023)

2. Pro ekolohichnyy audyt: Zakon Ukrayiny vid 24 chervnya 2004 № 1862-IV iz zminamy ta dopovnennyamy [Environmental audit: Law of Ukraine]. <http://zakon.rada.gov.ua/cgiwin/laws> (accessed 30. 05. 2023)

3. EU Environmental Policy Handbook A Critical Analysis of EU Environmental Legislation http://etko.com.tr/dosyalar/Belgeler/environmental-policy-handbook-eu_47089.pdf (accessed 25. 05. 2023)

4. ISO standards are internationally agreed by experts <https://www.iso.org/standards.html> (accessed 30. 05. 2023)

5. Sayt Ministerstva Zakhystu dokilliya ta pryrodnykh resursiv Ukrayiny <https://mepr.gov.ua> (accessed 25. 05. 2023)

6. Stratehiia staloho rozvytku Ukrainy na period do 2030 roku (Proekt 2017) [Strategy of sustainable development of Ukraine for the Period to 2030 (Draft 2017)]. https://www.undp.org/content/dam/ukraine/docs/SDGreports/UNDP_Strategy_v06-optimized.pdf. (accessed 23. 05. 2023)

7. Sadovenko A. (2011) Stalyy rozvytok suspil'stva [Sustainable development of society] Kyiv. (in Ukrainian)

ODDÍL 10. PENÍZE, FINANCE, ÚVĚR

§10.1 РОЗВИТОК ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР (Кучер Г.В., Державний торговельно-економічний університет, Козарезенко Л.В., Державний торговельно-економічний університет)

Вступ. Особливістю розвитку людства у ХХІ столітті можна вважати концентрацію уваги на питаннях всебічного розвитку людини, людського потенціалу та капіталу як складової суспільного розвитку. Розуміння умов, середовища, можливостей розвитку людини набуває нових проявів, що дозволяє не лише поглиблювати знання та вдосконалювати механізми реалізації можливостей та потреб людини, але й спрямовувати науково-практичну діяльність людини у сфери та напрями, які зменшують негативний вплив людської діяльності на природне середовище та при цьому позитивно впливають на людський розвиток в цілому. Залежно від рівня суспільного розвитку, національних особливостей і традицій, завдань, пріоритетів ставлення до людини відповідно змінюється, що можна назвати як людино-орієнтований розвиток. Відповідні питання закріплюються національним законодавством за допомогою терміну «соціальна держава» тощо. Це, в свою чергу, впливає на цілі, завдання, фінансову та соціальну політику, яка визначається та впроваджується як окремими державами, міжнародними інституціями та закріплюється ООН у якості складових Цілей третього тисячоліття. Міжнародні фінансові та наукові організації розробляють та досліджують ступінь людського розвитку за допомогою розробки різних індексів, що дозволяє системно оцінювати взаємозв'язки та взаємовплив розвитку людини-країни-світового середовища. В умовах глобалізаційних викликів, світової фінансової нестабільності, пандемії

COVID-19 та національних безпекових викликів питання розвитку людського потенціалу та капіталу не втрачає своєї актуальності. В українських реаліях, коли країна бореться проти російського агресора за свободу, цілісність та незалежність, питання збереження, відновлення та розвитку людського капіталу стає надважливим. Зокрема особливої уваги потребують питання впливу російської агресії на показники розвитку людського капіталу крізь призму міжнародних індикаторів, втрати та ризику щодо його скорочення, наслідки та напрями його відновлення.

Виклад основного матеріалу. Питання формування та розвитку людського капіталу та потенціалу досліджувалися нами раніше [1; 2], тому в даній роботі ми виходимо з попередніх досліджень даного питання.

Якщо до 21 ст людський капітал [1] розглядався як чинник зростання виробництва та ВВП, відповідно важливим було підвищення продуктивності праці, її взаємозв'язок з ефективністю виробництва, витрати на оплату праці, охорону здоров'я, освіту, тощо оцінювалися та визначалися як непродуктивні, а на макрорівні – як «проїдання», тому соціальні видатки намагалися максимально скорочувати. Людино-орієнтований підхід в сучасних умовах змінює систему суспільних цінностей: ми маємо враховувати рушійний вплив людських потреб на розвиток виробництва, сфери послуг, рух капіталу, створення безпечних умов життя та діяльності.

При формуванні бізнес-стратегій суб'єктами економічної діяльності, незалежно від галузі та рівня реалізації результатів економічної діяльності, враховуються

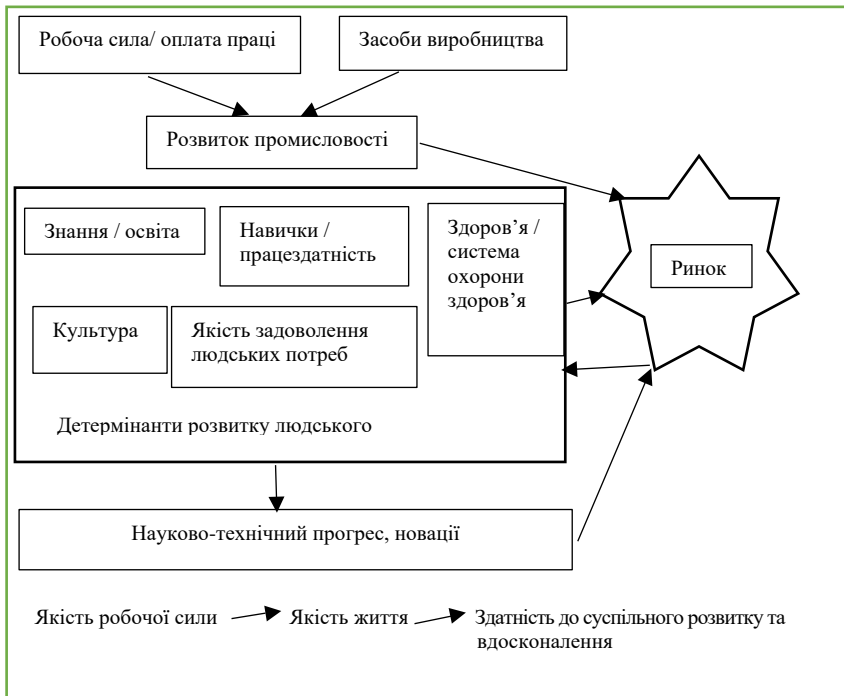
---

¹ Людський капітал – це економічна категорія, що відображає кумулятивну результативність суспільних відносин, що по'язані з формуванням та забезпеченням комплексного, багатогранного розвитку кожного громадянина країни з урахуванням моделі, рівня та умов функціонування національної економіки. Він виступає вагомою складовою суспільного відтворення та розвитку.

попит та пропозиція на конкретні товари й послуги, розвиток їх ринку збуту (або його наявність). Залежно від рівня розвитку робочої сили, її впливу на суспільний розвиток формується ринковий попит на окремі групи товарів і послуг, і чим вищий рівень розвитку робочої сили, тим активнішим є вплив нових товарів, послуг на виробництво та споживання. Маємо враховувати, що використання нових технологій потребує додаткових знань, підготовки, навичок та вмінь, а на ринку має сформуватися відповідний попит на таку продукцію та товари, який залежить від рівня розвитку робочої сили, національних особливостей, тощо (рис. 1).

Рис. 1. Детермінанти взаємовпливу людського капіталу та суспільного розвитку.

З іншого боку, від розвитку робочої сили залежать можливості забезпечення суспільного розвитку, вдосконалення науково-технічного потенціалу виробництва, сфери послуг тощо. Таким чином, вона виступає вже вагомою системною складовою суспільного розвитку – людським капіталом, відповідно до сформованої системи взаємозв'язків та взаємовпливу робочої сили та суспільного виробництва. Чим вищим є рівень розвитку людського потенціалу ^[2] країни, інтегрованість національної економіки в світову, тим більші можливості для розвитку суспільства відкриваються. Це у сукупності впливає на якість життя населення, суспільний розвиток та його безпеку.

В умовах глобалізації відбувається посилення взаємозв'язків та взаємовпливів національного та світового розвитку, інтеграційних процесів. Питання забезпечення розвитку людського капіталу та його вплив на людський ^[3] і суспільний розвиток займають пріоритетні місця в стратегіях урядів країн та світової спільноти. Важливий вплив на цей процес мають демографічна ситуація в країні, регіоні, світі; кількість працездатного та висококваліфікованого населення; фінансування витрат на освіту, охорону здоров'я, підвищення якості життя населення.

Програмні документи ООН [3] та USAID [4], ЄС [5], програми партнерства [6; 7] зорієнтовані на людський

---

² Людський потенціал - це інтегральний показник, що визначається із урахуванням критеріїв, що свідчать про стан здоров'я нації, сукупність освітніх вмінь, властивостей щодо засвоєння і генерації нових знань робочої сили, створення на їх основі нових технологій, наявність певного рівня економічного добробуту в країні, які здатні забезпечувати як людське відтворення, так і суспільний розвиток.

³ Оцінка показників людського розвитку передбачає врахування трьох рівнів потреб: основні (достатність їжі, води, санітарні умови); особистий розвиток (здорове життя, можливості освіти, рівність статей); збалансоване суспільство (ефективне управління, розподіл доходів, зростання населення) [1, С. 500]

розвиток. Розглядаючи Цілі сталого розвитку ООН крізь призму відновлення та нарощування людського капіталу, варто визначити наступні: 1) - подолання бідності; 2) - подолання голоду, 3) - міцне здоров'я; 4) – якісна освіта; 5) – гендерна рівність; 6) – чиста вода та належні санітарні умови; 16) – мир і справедливість. Діяльність ООН зорієнтована не лише на дослідження, моніторинг ситуації, виявлення проблем людського розвитку. Сформований Стратегічний план управління людським капіталом це план, що забезпечує узгодження між стратегіями людського капіталу та місією, цілями та завданнями USAID через аналіз, планування, інвестиції та управління програмами людського капіталу. План спрямований на гарантування досягнення стратегічних цілей USAID шляхом планування та аналізу стану робочої сили та управління її розвитком, спадковістю, талантами; визначення показників ефективності визначених програм та етапів; вирішення специфічних програмних проблем управління людським капіталом [4; 6].

Враховуючи набутий досвід міжнародного співробітництва для України в сучасних умовах пріоритетними є програми щодо гуманітарного реагування, зокрема щодо переміщених осіб і вразливих груп населення; відновлення, відбудова в постраждалих та деокупованих регіонах. До стратегічних пріоритетів в Україні визначено такі чотири напрями: стале економічне зростання навколишнє середовище і зайнятість; рівний доступ до якісних та інклюзивних послуг і соціального захисту; демократичне врядування, верховенство права і громадська участь; безпека громадян, соціальна єдність і відновлення [6, с.27].

Рамкова програма партнерства між Урядом України та ООН серед чотирьох напрямів співробітництва, що реалізуються в контексті досягнення національних та

глобальних Цілей сталого розвитку виокремлює національні пріоритети. Серед важливих компонентів забезпечення суспільного розвитку в даному контексті визначено складну демографічну ситуацію, що пов'язана як з низьким рівнем народжуваності, високим рівнем смертності, зокрема чоловіків працездатного віку, що відповідно впливає на загальний коефіцієнт демографічного навантаження в країні. З урахуванням демографічних прогнозів, що визначалися до повномасштабної агресії росії, тенденція зазначалася як негативна, коли на 2 осіб працездатного віку припадає більше однієї особи непрацездатного віку (531 у 2030 р та 721 у 2050 р.) [6, с.11].

Європейська інтеграція України забезпечує імплементацію норм європейського в національне право. Серед цілей, що спрямовані на людський розвиток і залишаються актуальними є такі : розумне зростання (Smart Growth), що має забезпечити доступність фінансування та інвестицій в НДДКР та інновації; інклюзивне зростання (Inclusive Growth), яке спрямовано на модернізацію ринків праці, підвищення мобільності працездатного населення, створення нових робочих місць, що в сукупності частково забезпечить вирішення питань боротьби з бідністю та залучення громадян до суспільної активності. Європейська рада визначила Стратегічний порядок денний на 2019-2024 роки, спрямований на подолання викликів, сформованих під впливом глобальних змін, де серед чотирьох головних пріоритетів є захист громадян і свобод, побудова кліматично нейтральної, зеленої, справедливої та соціальної Європи. Досягнення цих пріоритетів передбачає дотримання загальних демократичних цінностей європейської суспільної моделі, що базуються на засадах свободи, безпеки та процвітання, цілісності національних кордонів, ефективної міграційної політики,

інклюзивності та стійкості в умовах технологічних еволюційних та глобалізаційних змін, дотримання соціальної справедливості та соціальних прав, формування рівних прав та можливостей, що має стати економічним активом, формувати належний соціальний захист, інклюзивні ринки праці, забезпечувати збереження європейського способу життя, високого рівня захисту споживачів і стандартів харчування, доступність медичної допомоги, тощо [5, с. 3, 5].

Підтримка європейської інтеграції України та боротьби проти російського агресора крім схвального рішення щодо надання статусу в ЄС та на виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, було прийнято Стратегію комунікації з питань європейської інтеграції України на період до 2026 року. Важливим фактором, що позитивно вплине на різні аспекти відновлення людського капіталу нашої країни є підтримка комунікаційних платформ щодо співпраці державних органів, установ та організацій із представниками бізнесу, громадських об'єднань, юридичних осіб, що провадять діяльність у сферах освіти та науки, культури та інших галузях [7; 8]. Зазначене у сукупності не лише покращує можливості залучення України до фінансових програм з підтримки євроінтеграційних змін і реформ, але й відкриває доступ до європейських освітніх проєктів і грантових програм, що сприяє покращенню якості освіти, науки та людського капіталу країни [9].

Розглядаючи дане питання крізь призму глобальних індикаторів варто враховувати Індекс людського розвитку (ІЛР, Human Development Index, HDI), як результативний показник оцінювання довгострокового прогресу крізь призму критеріїв: тривале та здорове життя, доступ до знань та гідний

рівень життя [10]. Програма розвитку ООН (ПРООН) з 1990 року публікує звіти про стан людського розвитку. Розвиток науки, інтернет-технологій дозволяє стимулювати поширення даних про проекти, що реалізуються ПРООН у більше, ніж 170 країнах світу, зокрема в Україні. На даний час у нас реалізується 27 проектів із загальним бюджетом 197,60 млн дол США, що фінансуються 27 країнами-донорами, фактичні витрати за проектами дорівнюють 165,86 млн. дол США. Найбільшим донором (обсяги фінансування визначено на рівні 174,8 млн. дол США) та отримувачем коштів (147 млн. дол США) за цими проектами, що реалізуються в Україні є наша держава [11].

Аналіз загальносвітової тенденції щодо динаміки ІЛР, свідчить про певний взаємозв'язок із фінансово-економічною стабільністю розвитку країн. За період 1991-2021 рр. зниження ІЛР мало місце у 1991-1992 роках –23 та 24 відсотки країн світу підпали під його скорочення, у 2009 р. – на 20 відсотків країн світу поширилося зниження даного індексу, у 2020 р. (в умовах пандемії COVID-19) індекс ІЛР понизився у майже 87 відсотків країн світу та у 2021 р. негативна тенденція ще мала місце у 51 відсотка країн. За даними ПРООН падіння ІЛР, спричинене пандемією COVID-19, спостерігалось і в наступному 2021 р. як в країнах із дуже високим показником ІЛР (33,3% країн), так і в країнах з високим (61,2%) та низьким і середнім показником ІЛР (59,2% країн в цій групі) [12; 13].

Світовий банк при цьому відмічає, що після пандемії COVID-19 за період більше ніж 20 років прослідковується зростання глобальної бідності, які супроводжуються високою інфляцією, обмеженістю ринку праці, відсутністю продовольчої безпеки, тощо. Зростання бідності негативно впливає на людський капітал у довгостроковому періоді.

Погіршення глобальних та регіональних проблем викликано наслідками російської агресії в Україні та світі. Незважаючи на те, що Світовий банк надає підтримку для подолання та пом'якшення гуманітарних та економічних наслідків війни шляхом виділення власних коштів та ресурсів багатосторонніх джерел фінансування у вигляді грантів, гарантій, тощо, але наслідки війни негативно впливають на загальносвітові процеси: міжнародну торгівлю, виробництво, споживання, ціни на продовольчі товари, енергоресурси тощо [14, С. 10-11, 47].

Україна відноситься до країн із високим рівнем ІЛР та у 2021 р. займала 77 позицію. Протягом 2016-2021 років мала місце загальна тенденція до його зростання з 0,743 у 2016 р. до 0,774 у 2021 р., хоча у 2021 р. показник скоротився на 0,003 у порівнянні з 2020 р. [6, с.11; 13]. На його зростання значний вплив справляв високий рівень освіти населення. Варто враховувати, що досягнення стабільних та високих показників по країні в розрізі зазначених критеріїв свідчить про довготривале фінансування відповідних пріоритетів та державних програм, про формування та реалізацію відповідної державної фінансової та соціальної політики. Наприклад, система освіти в Україні включає дошкільну, загальну середню, позашкільну, професійно-технічну, вищу, післядипломну освіту, аспірантуру, докторантуру, самоосвіту [15].

В умовах фінансово-економічної нестабільності, рецесій різного походження, військових дій найбільш надійним джерелом фінансування державних потреб та відновлення є державні фонди фінансових ресурсів. Приклад України свідчить, що в умовах повномасштабної агресії росії, приватний бізнес і населення опиняються в умовах критичної невизначеності, їх ресурсний потенціал скорочується, ділова

активність мінімізується. Держава, як представник суспільних інтересів, через урядові та законотворчі дії має забезпечити оптимізацію фінансово-кредитних потоків для утримання стабільності банківської, фінансово-кредитної, у тому числі бюджетної систем. Це дозволяє фінансувати невідкладні дії не лише щодо обороноздатності країни, але й щодо забезпечення соціальних та гуманітарних потреб населення. Бюджетне фінансування стає головним джерелом фінансування першочергових суспільних потреб, зокрема пов'язаних із відтворенням людського капіталу.

Негативно вплинула військова агресія росії на людський розвиток і в частині фінансування освіти й науки в Україні. Необхідність фінансування обороноздатності країни та наповнення резервного фонду Уряду країни змусило внести зміни до бюджету країни в частині скорочення окремих статей видатків. Так видатки загального фонду Державного бюджету України у 2022 р. с частині фінансування людського капіталу скоротили близько 48845,8 млн. грн., зокрема в галузі освіти й науки на понад 14 млрд гривень, у тому числі Міністерству освіти і науки України – на 3 916,43 млн. грн., на охорону здоров'я -588,66 млн. грн., на заходи соціальної політики – 32 151,57 млн. грн.[16].

Одночасно держава, як міжнародний суб'єкт права, є учасником міжнародних організацій, об'єднань, що дозволяє залучати ресурси із зовнішніх офіційних джерел, від урядів інших країн, міжнародних благодійних фондів, що частково вирішує питання фінансування соціально-гуманітарних проблем громадян як в середині країни, так і українських біженців за кордоном.

Надзвичайно негативний вплив на людський капітал України мають інші складові прояву російської агресії. Так, міжнародні організації, зокрема Моніторингова місія ООН з

прав людини, відмічає, що загальна кількість людських жертв протягом середини квітня 2014 - 15 жовтня 2016 р становила 32 252 особи, включаючи 9688 вбитих; зростання чисельності внутрішньо переміщених осіб (якщо станом на серпень 2017 р. зафіксовано 1 586 439 осіб, то станом на січень 2023 року ООН зафіксувала 5,4 мільйона осіб внутрішньо переміщених осіб, 8,2 млн біженців до країн Європи та 17,6 мільйона людей потребували гуманітарної допомоги) [6, С.11-12]. Реальні дані щодо негативного впливу та наслідків російської агресії можна буде отримати лише після перемоги України, оскільки повних даних про загиблих, викрадених, насильно вивезених українських громадян на даний час немає. Війна ще не завершилася, а росія-терорист постійно здійснює геноцид українського народу, злочини проти людяності, що впливають як безпосередньо, так і опосередковано на всю світову спільноту, про що ми зазначали вище.

Висновки. В умовах глобалізаційних трансформацій питання розвитку людського капіталу та нарощування людського потенціалу є надзвичайно важливими як для окремих країн , так і для світової спільноти. Враховуючи посилення інтеграційних та партнерських взаємозв'язків відбувається формування спільних політик та підходів до забезпечення людського розвитку на міжнародному рівні. Проведене дослідження тенденцій показників світового та національного індексу людського розвитку свідчить про існування значних їх взаємовпливів, про важливість нарощування людського потенціалу для забезпечення економічного розвитку. Світовий розвиток на довгостроковій основі пов'язаний із необхідністю вирішення питань, що формують засади розвитку людського капіталу. Вагому роль в цьому відіграють безпекові питання, про що свідчить досвід України в боротьбі за національну незалежність, цілісність проти російського агресора.

Список використаних джерел:

1. Кучер Г.В. Державні фінансові ресурси: монографія. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2018. 608 с. URL: <https://knute.edu.ua/file/MjIxNw==/128a3d3e5284d3be2fb2604f9a67f543.pdf>
2. Козарезенко Л. В. Фінансова політика розвитку людського потенціалу : монографія. Київ: Центр учбової літератури, 2016. 412 с.
3. Global Goals for Sustainable Development. UN. URL: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/> Цілі третього тисячоліття
4. USAID. ADS 401 – USAID’s Human Capital Framework. 18 p. URL: <https://www.usaid.gov/sites/default/files/2022-05/401.pdf>
5. A new Strategic Agenda 2019-2024. European Council. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/eu-strategic-agenda-2019-2024/>
6. Рамкова програма партнерства між урядом України та Організацією Об’єднаних Націй на 2018-2022 роки. URL: <https://ukraine.un.org/en/download/14053/49416>
7. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
8. Стратегія комунікації з питань європейської інтеграції України до 2026 року: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 9 грудня 2022 р. № 1155-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1155-2022-%D1%80#Text>
9. Erasmus+. Programme Guide. Version 1 (2023): 23-11-2022. URL: <https://erasmus-plus.ec.europa.eu/document/erasmus-programme-guide-2023-version-1>
10. Звіти про людський розвиток. URL: <https://hdr.undp.org/data-center/documentation-and-downloads>

11. ПРООН в Україні. Фінансування та виконання бюджету.
URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/funding-and-delivery>
12. Human Development Reports. UNDP. URL: https://hdr.undp.org/?_gl=1*1xnm8ub*_ga*NDYyNDc4NjQ3LjE2ODU3OTQ4MDk.*_ga_3W7LPK0WP1*MTY4NTc5NDgwOS4xLjEuMTY4NTc5NDk0Ny42MC4wLjA .
13. UNDP (United Nations Development Programme). 2022. Human Development Report 2021-22: Uncertain Times, Unsettled Lives: Shaping our Future in a Transforming World. New York. URL: <https://hdr.undp.org/content/human-development-report-2021-22>
14. Annual Report 2022. Helping Countries Adapt to a Changing World. World Bank. URL: <https://www.worldbank.org/en/about/annual-report#anchor-annual>
15. Національна система освіти в Україні. Офіційний сайт. URL: <https://ukrlawcouncil.org/naczialna-systema-osvity/>
16. Про спрямування коштів до резервного фонду державного бюджету : Постанова Кабінету Міністрів України № 401 від 01.04.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/401-2022-%D0%BF#Text>
17. Ukraine – Complex Emergency. USAID. May 19, 2023. URL: <https://www.usaid.gov/humanitarian-assistance/ukraine>

ODDÍL 11. FYZIKÁLNÍ A MATEMATICKÉ VĚDY

§11.1 ПРО ОДНУ МНОЖИНУ, ЗАДАНУ В ТЕРМІНАХ ЧАСТОТИ ЦИФРИ НУЛЬ ЧИСЕЛ В s -КОВІЙ СИСТЕМІ ПРЕДСТАВЛЕННЯ

(Макарчук О.П.,

Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка)

Вступ. Класичною системою представлення дійсних чисел з відрізка $[0; 1]$ є s -ова система числення ($s \in \mathbb{N}, s \geq 2$). Відповідно для довільного числа x відрізка $[0; 1]$ існує послідовність чисел α_n така, що для кожного натурального n : $\alpha_n \in \{0; 1; \dots; s - 1\}$ та виконується рівність:

$$x = \sum_{n=1}^{+\infty} \frac{\alpha_n}{s^n},$$

яка називається s -овим представленням числа x яке має відповідне зображення, що має вигляд:

$$x = \Delta_{\alpha_1 \alpha_2 \dots \alpha_n \dots}$$

Останнє зображення є однозначним з точністю до зчисленної множини чисел виду $\frac{a}{s^b}$ ($a, b \in \mathbb{N}, a < s^b$), що мають два різних представлення (та відповідно зображення) з періодом (0) та $(s - 1)$ відповідно.

Нехай кількість цифр j серед чисел $\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_n$ дорівнює $N_n(x; j)$. Якщо існує границя

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{N_n(x; j)}{n}$$

то відповідну границю називають частотою цифри j в s -овому розкладі числа x та позначають $\nu_j(x)$. При $s = 10$ маємо класичну десяткову систему числення. Під нерухомою

точкою функції частоти цифри j в s -овій системі числення ми розуміємо число x таке, що $v_j(x) = x$.

Дослідженню тополого-метричних та фрактальних властивостей множини нерухомих точок в s -овій системі представлення при $s \geq 3$ присвячена дисертаційна робота [5]. Потрібно відзначити, що відповідні конструкції нерухомих точок є доволі нетривіальними, більш того побудувати нерухому точку в двійковій системі числення за алгоритмом представленим в [5] неможливо. Вперше побудова континуальної, всюди-щільної на $[0; 1]$ множини розв'язків рівняння $v_0(x) = f(x)$ в двійковій системі числення для певного класу неперервних функцій $f(x)$ здійснена в роботі [6]. Потрібно зазначити, що автори відповідних робіт не піднімали питання дослідження алгебраїчної структури множини нерухомих точок, зокрема трансцендентності. Відкритим також залишалось питання, про існування інших частот цифр для відповідних нерухомих точок.

Робота присвячена проблемі дослідження тополого-метричних властивостей множини нерухомих точок функції частоти нуля в s -ковій системі числення. Все вище сказане підкреслює актуальність відповідних досліджень, які можуть бути використані при викладанні спеціальних розділів теорії чисел, математичного та фрактального аналізу.

2. Тополого-метричні властивості множини нерухомих точок функції частоти нуля в s -ковій системі числення

Класичною теоремою по відношення до існування нерухомих точок є *теорема Брауера*, яка стверджує, що довільне неперервне відображення опуклого компакту в себе має нерухому точку. Однак використання цієї теореми в нашому випадку є неможливим. Справа в тому, що область визначення функції $v_0(x)$ тобто множина A не є компактом.

Більш того функція $v_0(x)$ на множині A набуває всіх значень з відрізка $[0; 1]$.

Цілком природно проаналізувати, як може відрізнятись величина $v_0(x)$ від числа x на множині раціональних чисел. Для цього для раціонального числа x розглянемо величину $\Delta(x) = |v_0(x) - x|$. Нехай γ_n – послідовність раціональних чисел відрізка $[0; 1]$ занумерованих за висотою.

Теорема 1. *Послідовність $\Delta(\gamma_n)$ є всюди щільною на відрізку $[0; 1]$.*

Доведення

Нехай $(a; b)$ – довільний інтервал з відрізка $[0; 1]$. Оскільки множина раціональних чисел є всюди щільною, то існує раціональне число $\frac{h}{d}$ таке, що $\frac{h}{d} \in (a; b)$. Нехай серед набору цифр $c_1, c_2, \dots, c_d$ рівно h нулів. Розглянемо послідовність чисел

$$x_n = \Delta \frac{00\dots0(c_1c_2\dots c_d)}{n}$$

Зрозуміло, що для кожного натурального n :

$$v_0(x_n) = \frac{h}{d}$$

З іншого боку зрозуміло, що

$$\lim_{n \rightarrow \infty} x_n = 0.$$

Таким чином,

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \Delta(x_n) = \lim_{n \rightarrow \infty} |v_0(x_n) - x_n| = \frac{h}{d}$$

і при достатньо великому натуральному l :

$$|v_0(x_l) - x_l| \in (a; b).$$

В подальшому нам знадобляться наступні теореми.

Теорема 2. *Якщо для числа*

$$t = \Delta \frac{00\dots011\dots1\dots(s-1)\dots(s-1)\dots}{a_{01} a_{11} a_{(s-1)1}} \frac{00\dots011\dots1\dots}{a_{0n} a_{1n}} \frac{(s-1)\dots(s-1)\dots}{a_{(s-1)n}}$$

виконуються умови:

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{\sum_j^n a_{0j}}{\sum_j^n \sum_{k=1}^{s-1} a_{kj}} = p > 0$$

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{\sum_j^n a_{0j}}{\sum_j^{n+1} \sum_{k=1}^{s-1} a_{kj}} = p > 0$$

то

$$v_0(t) = \frac{p}{p+1}.$$

Доведення

Враховуючи умови теореми маємо:

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{\sum_j^n a_{0j}}{\sum_j^n \sum_{k=0}^{s-1} a_{kj}} = \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{1}{1 + \frac{\sum_j^n \sum_{k=1}^{s-1} a_{kj}}{\sum_j^n a_{0j}}} = \frac{p}{p+1}$$

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{\sum_j^n a_{0j}}{\sum_j^{n+1} \sum_{k=0}^{s-1} a_{kj}} = \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{1}{1 + \frac{\sum_j^{n+1} \sum_{k=1}^{s-1} a_{kj}}{\sum_j^n a_{0j}}} = \frac{p}{p+1}$$

для кожного достатньо великого натурального L існує натуральне n таке, що

$$\sum_j^n \sum_{k=0}^{s-1} a_{kj} \leq L < \sum_j^{n+1} \sum_{k=0}^{s-1} a_{kj}.$$

Маємо:

$$\frac{N_L(t; 0)}{L} > \frac{\sum_j^n a_{0j}}{\sum_j^{n+1} \sum_{k=1}^{s-1} a_{kj}} \rightarrow \frac{p}{p+1} (L \rightarrow +\infty)$$

$$\frac{N_L(t; 0)}{L} \leq \frac{\sum_j^n a_{0j}}{\sum_j^n \sum_{k=1}^{s-1} a_{kj}} \rightarrow \frac{p}{p+1} (L \rightarrow +\infty),$$

звідки випливає потрібне.

Теорема 3. *Правильними є наступні твердження:*

1) якщо $a, b, c > 0, \frac{a}{b} \leq c$, то найменшим натуральним числом z для якого $\frac{z+a}{z+b} > c \in z = \left[\frac{cb-a}{1-c} \right] + 1$.

2) якщо $d, e, f > 0, \frac{d}{e} \geq f$, то найменшим натуральним числом t для якого $\frac{d}{t+e} < f \in t = \left[\frac{d}{f} - e \right] + 1$.

Доведення

1)Зрозуміло, що $\frac{z+a}{z+b} > c \Leftrightarrow z+a > c(z+b) \Leftrightarrow z > \frac{cb-a}{1-c}$ звідки впливає потрібне.

2)Зрозуміло, що $\frac{d}{t+e} < f \Leftrightarrow d > f(t+e) \Leftrightarrow t > \frac{d}{f} - e$ звідки впливає потрібне.

Конструкція нерухомої точки, для якої існують частоти всіх цифр.

Нехай $s > 2$ та $\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_m$ – довільний набір цифр серед яких p нулів, $(p_1; p_2; \dots; p_{s-1})$ – довільний стохастичний вектор з строго додатними координатами. Будуємо число

$$T = \Delta_{\alpha_1 \alpha_2 \dots \alpha_m \underbrace{00\dots 0}_{a_1} \underbrace{* * \dots *}_{b_1} \dots \underbrace{00\dots 0}_{a_n} \underbrace{* * \dots *}_{b_n} \dots}$$

наступним чином:

Крок 1: після цифри α_m ми дописуємо c_1 цифру 0 до першого моменту коли $\frac{c_1+p}{c_1+m} > \Delta_{\alpha_1 \alpha_2 \dots \alpha_m \underbrace{00\dots 0}_{a_1}}(0)$ далі ми дописуємо ще $[\sqrt{1}]$ цифр 0 (маємо: $a_1 = c_1 + [\sqrt{1}]$);

Крок 2: далі дописуємо d_1 цифри (*) до першого моменту коли $\frac{a_1+p}{a_1+m+d_1} < \Delta_{\alpha_1 \alpha_2 \dots \alpha_m \underbrace{00\dots 0}_{a_1}}(0)$ далі ми дописуємо ще $[\sqrt{1}]$ цифр (*). Зрозуміло, що у цьому випадку $b_1 = d_1 + [\sqrt{1}]$ (тепер розподілимо цифри $1, 2, \dots, s-1$ серед цифр (*): послідовно заповнимо весь набір зірочок одиницями, двійками, ітд цифру $s-1$ в кількостях

$[p_1 b_1], [p_2 b_1], \dots, [p_{s-1} b_1]$ відповідно; якщо ще залишаються незаповнені (*) заповнюємо їх дев'ятками). Далі процедура повторюється. Таким чином, після серії b_{n-1} цифр $1, 2, \dots, s - 1$ (у цій серії цифр $1, 2, \dots, s - 2$ відповідно $[p_1 b_{n-1}], [p_2 b_{n-1}], \dots, [p_s b_{n-1}]$ – всі інші цифри в серії є $s - 1$) ми дописуємо c_n цифру 0 до першого моменту коли

$$\frac{p + a_1 + a_2 + \dots + c_n}{m + a_1 + b_1 + a_2 + b_2 \dots + b_{n-1} + c_n} > \Delta_{\alpha_1 \alpha_2 \dots \alpha_m \underbrace{00 \dots 0}_{a_1} \underbrace{** \dots *}_{b_1} \dots \underbrace{00 \dots 0}_{a_{n-1}} \underbrace{** \dots *}_{b_{n-1}} (0)$$

далі ми дописуємо ще $[\sqrt{n}]$ цифр 0 (маємо: $a_n = c_n + [\sqrt{n}]$). Далі дописуємо d_n цифри (*) до першого моменту коли

$$\frac{p + a_1 + a_2 + \dots + a_n}{m + a_1 + b_1 + a_2 + b_2 \dots + b_{n-1} + a_n + d_n} < \Delta_{\alpha_1 \alpha_2 \dots \alpha_m \underbrace{00 \dots 0}_{a_1} \underbrace{** \dots *}_{b_1} \dots \underbrace{00 \dots 0}_{a_{n-1}} \underbrace{** \dots *}_{b_{n-1}} (0)$$

далі ми дописуємо ще $[\sqrt{n}]$ цифр (*). Зрозуміло, що у цьому випадку $b_n = d_n + [\sqrt{n}]$.

Позначимо,

$$S_n = \Delta_{\alpha_1 \alpha_2 \dots \alpha_m \underbrace{00 \dots 0}_{a_1} \underbrace{** \dots *}_{b_1} \dots \underbrace{00 \dots 0}_{a_{n-1}} \underbrace{** \dots *}_{b_{n-1}} (0)$$

Для того щоб, обґрунтувати коректність процедури зазначимо, що якщо $0 < a < b$ то для кожного натурального l : $\frac{a+l}{b+l} > \frac{a}{b}$, тобто дописування $[\sqrt{n}]$ додаткових нулів в алгоритмі не приведе до суперечності в процедурі.

Теорема 4. Для числа T виконуються умови:

$$v_0(T) = T, \\ v_j(T) = (1 - T)p_j \quad \forall j \in \{1; 2; \dots; s - 1\}.$$

Доведення

Враховуючи теорему 3, маємо:

$$a_n = c_n + [\sqrt{n}]$$

$$= \left[\frac{(m + \sum_{j=1}^{n-1} (a_j + b_j)) \cdot S_n - (p + \sum_{j=1}^{n-1} a_j)}{1 - S_n} \right]$$

$$+ 1 + [\sqrt{n}]$$

$$b_n = d_n + [\sqrt{n}]$$

$$= \left[\frac{p + \sum_{j=1}^n a_j}{S_n} - (m + \sum_{j=1}^{n-1} (a_j + b_j) + a_n) \right] + 1$$

$$+ [\sqrt{n}].$$

Позначивши

$$g_n = \frac{(m + \sum_{j=1}^{n-1} (a_j + b_j)) \cdot S_n - (p + \sum_{j=1}^{n-1} a_j)}{1 - S_n}$$

$$h_n = \frac{p + \sum_{j=1}^n a_j}{S_n} - (m + \sum_{j=1}^{n-1} (a_j + b_j) + a_n)$$

маємо:

$$\frac{b_n}{\sum_{j=1}^n a_j} = \frac{1 - m + [\sqrt{n}] - \{h_n\}}{\sum_{j=1}^n a_j} + \frac{\frac{p}{\sum_{j=1}^n a_j} + 1}{S_n} - 1 - \frac{\sum_{j=1}^{n-1} b_j}{\sum_{j=1}^n a_j}$$

$$\frac{\sum_{j=1}^n b_j}{\sum_{j=1}^n a_j} = \frac{1 - m + [\sqrt{n}] - \{h_n\}}{\sum_{j=1}^n a_j} + \frac{\frac{p}{\sum_{j=1}^n a_j} + 1}{S_n} - 1$$

$$\rightarrow \frac{1}{T} - 1 (n \rightarrow \infty),$$

адже $\sum_{j=1}^n a_j > n$ та $\lim_{n \rightarrow \infty} S_n = T$.

З останнього граничного співвідношення маємо:

$$\frac{\sum_{j=1}^n a_j}{\sum_{j=1}^n b_j} \rightarrow \frac{T}{1 - T} (n \rightarrow \infty) \quad (1)$$

Аналогічно, отримуємо:

$$\frac{a_n}{\sum_{j=1}^{n-1} b_j} = \frac{1 + \frac{mS_n - p}{1 - S_n} + [\sqrt{n}] - \{g_n\}}{\sum_{j=1}^n a_j} + \frac{S_n}{1 - S_n} - \frac{\sum_{j=1}^{n-1} a_j}{\sum_{j=1}^{n-1} b_j}$$

$$\frac{\sum_{j=1}^n a_j}{\sum_{j=1}^{n-1} b_j} = \frac{1 + \frac{mS_n - p}{1 - S_n} + [\sqrt{n}] - \{g_n\}}{\sum_{j=1}^n a_j} + \frac{S_n}{1 - S_n}$$

$$\rightarrow \frac{T}{1 - T} (n \rightarrow \infty) \quad (2)$$

Враховуючи умови (1), (2) та теорему 2 отримаємо:

$$v_0(T) = \frac{\frac{T}{1 - T}}{\frac{T}{1 - T} + 1} = T.$$

Зазначимо, що для кожного натурального n : $b_n \geq 1 + [\sqrt{n}] > \sqrt{n}$, тому

$$\sum_{j=1}^n b_j > \sum_{j=1}^n \sqrt{j} \sim \frac{2}{3} \sqrt{n^3} (n \sim + \infty) \quad (3)$$

Оскільки для заданого $r \in \{1; 2; \dots; s - 2\}$:

$$p_r = \frac{\sum_{j=1}^n p_r b_j}{\sum_{j=1}^n b_j} \geq \frac{\sum_{j=1}^n [p_r b_j]}{\sum_{j=1}^n b_j} > \frac{\sum_{j=1}^n (p_r b_j - 1)}{\sum_{j=1}^n b_j} = p_r - \frac{n}{\sum_{j=1}^n b_j}$$

$$\rightarrow p_r (n \rightarrow \infty),$$

то маємо:

$$\frac{\sum_{j=1}^n [p_r b_j]}{\sum_{j=1}^n b_j} \rightarrow p_r (n \rightarrow \infty),$$

звідки

$$\frac{\sum_{j=1}^n [p_r b_j]}{\sum_{j=1}^n (a_j + b_j)} = \frac{\frac{\sum_{j=1}^n [p_r b_j]}{\sum_{j=1}^n b_j}}{1 + \frac{\sum_{j=1}^n a_j}{\sum_{j=1}^n b_j}} \rightarrow \frac{p_r}{1 + \frac{T}{1 - T}} = (1 - T)p_j.$$

Для кожного достатньо великого натурального L існує натуральне k таке, що

$$\sum_{j=1}^{n-1} (a_j + b_j) \leq L < \sum_{j=1}^n (a_j + b_j).$$

Зазначимо, що з врахуванням умов (2) та (3) маємо:

$$\begin{aligned} \frac{a_n}{\sum_{j=1}^{n-1} b_j} &= \frac{\sum_{j=1}^n a_j}{\sum_{j=1}^{n-1} b_j} - \frac{\sum_{j=1}^{n-1} a_j}{\sum_{j=1}^{n-1} b_j} \rightarrow \frac{T}{1-T} - \frac{T}{1-T} \\ &= 0 (n \rightarrow \infty) \quad (4) \end{aligned}$$

звідки враховуючи, що $[p_r b_j] > p_r b_j - 1$ та умову (3) отримаємо:

$$\begin{aligned} \frac{a_n}{\sum_{j=1}^{n-1} [p_r b_j]} &< \frac{\frac{a_n}{\sum_{j=1}^{n-1} b_j}}{p_r - \frac{n}{\sum_{j=1}^{n-1} b_j}} \\ &\rightarrow 0 (n \rightarrow \infty) \quad (5) \end{aligned}$$

Також враховуючи умови (1), (2), (4) маємо:

$$\begin{aligned} \frac{b_n}{\sum_{j=1}^{n-1} b_j} &= \frac{a_n + 1 - m + [\sqrt{n}] - \{h_n\}}{\sum_{j=1}^{n-1} b_j} + \frac{\frac{p}{\sum_{j=1}^{n-1} b_j} + \frac{\sum_{j=1}^n a_j}{\sum_{j=1}^{n-1} b_j}}{S_n} - 1 \\ &\quad - \frac{\sum_{j=1}^{n-1} a_j}{\sum_{j=1}^{n-1} b_j} \rightarrow \\ &\rightarrow \frac{T}{1-T} \cdot \frac{1}{T} - 1 - \frac{T}{1-T} = 0 (n \rightarrow \infty). \end{aligned}$$

З останньої рівності по аналогії з (5) легко отримати, що

$$\frac{b_n}{\sum_{j=1}^{n-1} [p_r b_j]} \rightarrow 0 (n \rightarrow \infty) \quad (6)$$

Маємо, враховуючи (1)-(6):

$$\begin{aligned} \frac{N_L(T; r)}{L} &\geq \frac{\sum_{j=1}^{n-1} [p_r b_j]}{\sum_{j=1}^n (a_j + b_j)} = \frac{1}{\frac{\sum_{j=1}^{n-1} (a_j + b_j)}{\sum_{j=1}^{n-1} [p_r b_j]} + \frac{a_n + b_n}{\sum_{j=1}^{n-1} [p_r b_j]}} \rightarrow \\ &\rightarrow \frac{1}{\frac{1}{(1-T)p_j} + 0} = (1-T)p_j (L \rightarrow +\infty). \end{aligned}$$

Аналогічним чином доводимо, що

$$\begin{aligned} \frac{N_L(T; r)}{L} &\leq \frac{\sum_{j=1}^n [p_r b_j]}{\sum_{j=1}^{n-1} (a_j + b_j)} = \frac{\sum_{j=1}^{n-1} [p_r b_j]}{\sum_{j=1}^{n-1} (a_j + b_j)} + \frac{p_r b_n}{\sum_{j=1}^{n-1} (a_j + b_j)} \rightarrow \\ &\rightarrow (1-T)p_j + 0 = (1-T)p_j (L \rightarrow +\infty). \end{aligned}$$

Отже, для кожного $\forall j \in \{1; 2; \dots; s-2\}$ виконується рівність

$$v_j(T) = (1-T)p_j,$$

звідки зрозуміло, що частота цифри $s-1$ існує і дорівнює:

$$v_9(T) = 1 - \sum_{j=0}^{s-2} v_j(T) = 1 - T - \sum_{j=1}^{s-2} (1-T)p_j = (1-T)p_9.$$

Теорему доведено.

Оскільки набір $\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_m$ цифр при побудові числа T може бути довільним, то можна гарантувати попадання числа в довільний заданий інтервал відрізка $[0; 1]$. При заданому наборі цифр $\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_m$ різним стохастичним векторам $(p_1; p_2; \dots; p_{s-2})$ відповідають очевидно різні побудовані за алгоритмом числа. Все, вище вказане разом з теоремою Бореля дозволяє сформулювати наслідок.

Наслідок 1. Множина всіх нерухомих точок функції частоти нуля в s -ковій системі числення є континуальною, всюди щільною на $[0; 1]$ множиною нульової міри Лебега.

Висновки. Робота присвячена проблемі дослідження

існування нерухомих точок функції частоти нуля в s -ковій системі представлення. Акцент здійснюється на дослідження не лише існування відповідних точок, а й вивчення тополого-метричних властивостей відповідної множини точок, тотожно рівних частоті нуля свого представлення.

Відповідно до змісту дослідження можливо сформулювати ряд проблем, які залишаються відкритими в науковому колі:

1) яке точне значення (або принаймні нетривіальні оцінки) розмірності Хаусдорфа-Безиковича множини нерухомих точок функції частоти нуля в s -ковій системі числення.

2) чи існують алгебраїчні нерухомі точки функції частоти нуля в s -ковій системі числення.

Список використаних джерел:

1. Besicovitch A.S. On the sum of digits of real numbers represented in the dyadic number system. // Math. Ann. Soc. – 1934. – 110, P. 321-330.

2. Eggleston H.G. The fractional dimension of a set defined by decimal properties // Quart. J. Math. Soc. – 1949. – 20, P. 31-36.

3. Eggleston H.G. Sets of fractional dimensions which occur in some problems of number theory // Proc. London Math. Soc. – 1951. – 54, P. 42-93.

4. Биллингслей П. Эргодическая теория и информация. – М.: Мир, 1969. – 238 с.

5. Тополого-метричні та фрактальні властивості множин розв'язків рівнянь, які містять фрактальні функції [Текст] : дис. ... канд. фіз.-мат. наук: 01.01.06/Котова Ольга Володимирівна; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2010. – 113 арк. - Бібліогр.: арк. 103-113.

6. Макарчук О.П. Тополого-метричні властивості однієї множини дійс-них чисел визначеної в термінах частоти двійкової цифри //Науковий часопис НПУ. імені М.П.Драгоманова. Серія 1. Фізико-математичні науки – Київ: НПУ. імені М.П.Драгоманова. – 2012,№13(2). – С.139-149.

7. Постников А.Г. Арифметическое моделирование случайных процессов // Тр. Мат. ин-та В.А. Стеклова АН СССР. – 1960. – Т. 57. – 83 с.

8. Працьовитий М.В. Фрактальний підхід у дослідженнях сингулярних розподілів. — Київ: Видво НПУ імені М.П. Драгоманова, 1998. – 296 с.

9. Торбін Г.М. Частотні характеристики нормальних чисел в різних системах зображення чисел // Фрактальний аналіз та суміжні питання. – Київ: ІМ НАН України – НПУ імені М.П.Драгоманова. – 1998, № 1. – С. 53-55.

ODDÍL 12. NÁRODNÍ BEZPEČNOST

§12.1 В ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ СТВОРЮЄТЬСЯ КОРПУС МОРСЬКОЇ ПІХОТИ (Романенко Є.О., Збройні Сили України, Малахов Р.В., Головне управління розвідки Міністерства оборони України)

Вступ. 23 травня 2023 року Президент України Володимир Зеленський оголосив про створення Корпусу морської піхоти в Збройних Силах України. Про це він оголосив під час проведення урочистих заходів до Дня морської піхоти.[1]

Корпус морської піхоти ВМС ЗСУ - рід військ у складі Збройних сил України, який являє собою передові з'єднання сил висадки, і призначений для дій у складі тактичних і оперативно-тактичних десантів, а також оборони пунктів базування ВМС, островів, ділянок узбережжя, портів, аеродромів та інших важливих об'єктів. Організаційно підпорядковуються командуванню морської піхоти Військово-морських сил ЗСУ і входить до складу об'єднаних сил швидкого реагування.[1]

Виклад основного матеріалу. Народження регулярної української морської піхоти в сучасному розумінні припадає на 1918 рік, а точніше, на час існування Української Держави у формі Гетьманату Павла Скоропадського.[2]

Гетьман Павло Петрович Скоропадський розумів важливість такого роду військ, як морська піхота, для підвищення потужності збройних сил та обороноздатності держави. Як «Верховний Воевода Української Армії і Флоту» він у перший же місяць свого перебування при владі звернув увагу на необхідність створення служби морської піхоти, тим більше, що Українська Держава мала дуже протяжну

берегову лінію по Чорному і Азовському морях (за винятком Криму). З огляду на це 23 травня 1918 року гетьман Скоропадський видав указ Україні по Морському відомству «Про початок формування бригади морської піхоти у складі трьох полків для несення служби».

Завданням Морської піхоти було несення служби на узбережжі держави та військово-морських фортецях, а також, здійснення десантних операцій. Бригада морської піхоти, відповідно до вищезазначеного указу, ділилася на три частини. Одна з них повинна була виконувати свої обов'язки на території від західного кордону Української Держави до Сичавки, друга - від Сичавки до Станіслава, а третина - від Станіслава до Перекопу. Крім основних завдань, в обов'язки полків морської піхоти входила охорона майна Морського відомства. Цим же указом були призначені командири полків та начальники відділів. На першому ж етапі розгортання бригади, насамперед було розпочато формування трьох батальйонів морської піхоти у кожному з полків.

Початок саме такому складу частин морської піхоти поклав черговий указ Скоропадського по Морському відомству. Відповідно до нього, кадровий склад частин складався з трьох полків, кожен з яких складався з трьох куренів, а курінь вміщав у собі чотири чоти Морської піхоти й одну кулеметну команду. Комендантом (пізніше командиром) 1-го полку Морської піхоти став військовий старшина Іларіон Ісаєвич.[15]

Всіма справами морської піхоти, які не входили до повноважень Морського Генерального штабу, видав відділ морської піхоти при Головному штабі Морського Міністерства. З початку створення відділу ним завідував керівник збройних загонів при гетьманському перевороті 29 квітня 1918 року полковник В. Дашкевич-Горбацький, а з

21 липня 1918 року (відповідно до указу гетьмана по Морському відомству) на чолі відділу став полковник Ястржембський. Згодом відділ очолив підполковник Гаврило Никогда.

15 липня 1918 відповідно до указу Скоропадського по Морському відомству для Морської піхоти було встановлено формений одяг піхотного взірця з додаванням чорного канта навколо погонів і якоря на них — золотого для старшин і підстаршин, жовтого для козаків.

Незабаром Морські піхотинці, як і всі Військово-Морські Сили Української Держави, отримали (згідно з гетьманським указом по Морському відомству від 18 липня 1918 року) затверджений Скоропадським новий Військово-морський прапор. Пізніше, в 90-х роках ХХ століття, цей прапор стане символом Військово-Морських Сил незалежної України.

Морські піхотинці, як і всі старшини і козаки, склали присягу на вірність Українській Державі (її текст був затверджений відповідним законом від 30 травня 1918 року), а також відповідали перед Законом про військову підсудність, який був затверджений Гетьманом 30 травня 1918 року.

Крім того, як і їхнім колегам з інших родів військ Української Держави, Морським піхотинцям, відповідно до затвердженого Гетьманом 1 серпня 1918 Закону про політично-правове становище службовців Військового відомства, заборонялося «входити до складу і брати участь в будь-яких союзах, гуртках, товариствах, партіях, спілках, комітетах та інших організаціях, що мають політичних характер».

31 серпня 1918 року секретний наказ по Морському відомству визначив повну дислокацію всіх частин оборони Чорного моря та узбережжя південно-західного району. У

жовтні 1918 року на службу до лав Війська Українського повинні були бути покликані новобранці 1899 року народження, однак, через складні внутрішньо- та зовнішньополітичну ситуації, восени 1918 року набір призовників було відкладено на пізніший час.[2]

3 лютого 1919 року Симон Петлюра видав наказ № 68/32 про заснування Морського полку. Першим його комендантом став полковник Г. Никогда. У березні полк був реорганізований у 1-й Гуцульський полк морської піхоти Дієвої армії УНР, який очолив сотник Омелян Гемпель. Підрозділ комплектувався старшинами, підстаршинами і моряками, переважно вихідцями з Гуцульщини і Наддністрянщини, які служили в австро-угорському флоті на Адріатиці. Набір до його лав розпочався у Вінниці, а згодом у Коломиї.

Частини морської піхоти УНР були представлені також двома Наддніпрянськими морськими піхотними полками і бронепотягом «Чорноморець». Особовий склад Морського полку брав участь у Першому і Другому зимовому походах армії УНР.[3]

Після розпаду СРСР 22 лютого 1992 року в Севастополі 880-й батальйон морської піхоти зі складу 810 ОБрМП ЧФ під командуванням майора Віталія Рожманова склав присягу на вірність українському народові. Батальйон був найкращим у складі 810-ї окремої бригади морської піхоти, до якої він входив, за підсумками попереднього 1991 року. Сержанти і матроси, призвані на службу з Російської Федерації, залишилися у складі батальйону і підписали заяви про бажання дослужити термінову службу в українській частині. Командування Чорноморського флоту зробило все, щоб не допустити переходу морських піхотинців під юрисдикцію. Як

наслідок — командир батальйону та його заступники були звільнені з посад, батальйон розформований, а особовий склад розподілений в інші військові частини, як і проходить процес скорочення частин.[14]

1 липня 1993 року, після створення Військово-морських сил України, в Севастополі був сформований 27-й окремих батальйон морської піхоти, до якого були зараховані найкращі офіцери Чорноморського флоту, які виявили бажання служити Україні. Вони принесли з собою дух і традиції, властиві лише цьому елітному роду військ.

1 вересня 1993 року під Феодосією був сформований 41-й окремих батальйон морської піхоти, а 20 вересня, згідно з директивою начальника Генштабу ЗС України, було сформовано управління 4-ї окремої бригади МП ВМСУ. Від травня 1996 року до листопада 1997 року **4 ОБрМП** входила до складу Національної гвардії України. У 1997 році морська піхота знову була передана до складу військ берегової оборони військово-морських сил України.

Станом на середину 2000-х, Морська піхота України мала лише один окремих батальйон у складі Військ Берегової оборони ВМСУ ЗСУ і входила до складу Об'єднаних сил швидкого реагування з пунктом дислокації в місті Феодосії. Концепція застосування Морської піхоти описувалася загальними завданнями: дії, спрямовані на захоплення пунктів базування ВМС, портів, островів, окремих ділянок узбережжя супротивника. Якщо ж основну частину десанту складають підрозділи сухопутних військ, Морська піхота висаджується в передових ешелонах для захоплення пунктів і ділянок на узбережжі і забезпечення висадки на них основних сил. Пріоритетом також була миротворча діяльність і боротьба з терористичними формуваннями, ведення військових дій на своїй території, відсіч агресії з боку противника.

Новий 501-й окремих батальйон морської піхоти створений 26 грудня 2013 року шляхом реформування 501-го окремого механізованого батальйону Військ берегової оборони ВМС України, що дислокується у Керчі.[4]

Після захоплення півострова російськими військами, із двох батальйонів у понад 650 осіб, вірними Україні залишилися 196 (1-го - 137, та 501-го - 59 морпіхів). Після анексії Криму в морській піхоті України залишилось 200 чоловік. [5]

У 2014 році морська піхота України відправлена в зону АТО на сході країни. [6]

До 2016 року окремої підготовки офіцерів морської піхоти не було, набирали з інших родів військ. В період серйозного кадрового голоду на молодших командирів, було ухвалено рішення створити групу морської піхоти вищого військового навчального закладу в Одесі із курсантів факультету ДШВ. В 2016 році в виші було проведено перший набір курсантів-морпіхів. 2 червня 2018 року в Одеській військовій академії вперше в Україні відбувся випуск офіцерів морської піхоти. [7]

В листопаді 2018 року військовики 35-ї бригади морської піхоти та курсанти факультету морської піхоти Військової академії пройшли випробування та склали Клятву морського піхотинця.[8]

Ще у 2018 році у Генеральному штабі були плани з формування Корпусу морської піхоти у складі Військово-морських сил. Нова структура мала об'єднати всі частини морпіхів та берегових артилерійських підрозділів під єдиним органом управління у підпорядкуванні командуванню ВМСУ. Тоді в Генштабі планували оптимізацію органів управління військами та приведення структури ВМС України як до стандартів НАТО, так і до тих викликів, які має флот на

сьогодні. До складу КМП мали увійти підрозділи військ берегової та територіальної оборони ВМСУ. Також мали розгорнути нові підрозділи бойового і тилового забезпечення. Управління Корпусу морської піхоти планували розмістити у Миколаєві.

Наприкінці лютого 2018 року близько 30 морських піхотинців взяли участь у багатонаціональному навчанні «Платинум Ігл - 2018-1», яке проходило на полігоні Бабадаг у Румунії.[9]

23 травня 2018 року Президент України на урочистій церемонії у Миколаєві вручив морським піхотинцям нові берети барви морської хвилі. Президент також вручив Юрію Содолу бойовий прапор Командування морської піхоти. [10]

В грудні 2018 року морські піхотинці зі складу 36-ї бригади морської піхоти розпочали випробування десантно-штурмових катерів проекту

«Кентавр-ЛК», які незадовго до того прибули до Одеси на випробування.

В листопаді 2018 року військовики 35-ї бригади морської піхоти та курсанти факультету морської піхоти Військової академії пройшли випробування та склали Клятву морського піхотинця.

В Україні зараз йде війна, в якій українська нація веде небачену у 21-му сторіччі битву за своє існування. Російське вторгнення в Україну 2022 року — відкритий воєнний напад Росії на Україну, початий 24 лютого 2022 року. Частина російсько-української війни, розв'язаної Росією 2014 року, участь у якій РФ намагалася заперечувати. Сили оборони України дають відсіч повномасштабній російській агресії вже більше року.[11]

Україна — морська держава, у нас дуже протяжна берегова смуга — понад 2700 кілометрів, з них 1700 кілометрів

морського кордону. Усе наше узбережжя — разом із річками, лиманами, затоками, портами, потребує захисту. І завдання із забезпечення безпеки чи вивільнення цих територій покладається саме на морську піхоту. Нагальна ситуація диктує нам вимогу сформувавши Корпус морської піхоти, який повинен мати повноцінну систему управління, комплект озброєння та військової техніки, відповідні підрозділи для виконання цих завдань як самостійно, так і у взаємодії з іншими складовими оборони.

Наразі в структурі морської піхоти перебувають:

- 35 окрема бригада морської піхоти імені контрадмірала Михайла Остроградського;
- 36 окрема бригада морської піхоти імені контрадмірала Михайла Білінського;
- 503 окремий батальйон морської піхоти;
- 406 окрема артилерійська бригада імені генерала-хорунжого Олексія Алмазова;
- 32 реактивний артилерійський полк;
- 140 окремий розвідувальний батальйон.

Також у процесі формування перебувають розгорнуті 37-а і 38-а бригади морської піхоти.

Фактично, за кількістю та набутими спроможностями українські підрозділи морської піхоти вже досягли розмірів Корпусу, тому наразі для формування КМП залишається лише їх об'єднання в єдиний “організм”.

У разі створення Корпусу, підрозділи МП отримають єдине командування, під керівництвом якого будуть проводитись операції на полі бою. Зараз же, для виконання бойових завдань підрозділи морської піхоти переходять у тимчасове підпорядкування іншим командуванням на місцях.

Водночас створення саме Корпусу морської піхоти цілком може мати дещо більше значення й стосується

організаційної структури Збройних Сил України. Зазначимо, що наразі Морська піхота України є окремим родом військ ЗСУ, який організаційно підпорядковуються командуванню морської піхоти та знаходиться у прямому підпорядкуванні командувача Військово-морських сил.[12]

Така структура є класичною у багатьох країнах, де морська піхота входить у структуру управління одного з видів збройних сил. Зазвичай це саме ВМС, при цьому у вигляді елітних підрозділів, як у Великій Британії Королівські морські піхотинці взагалі більш відомі під назвою Командос. Але бувають випадки, вони більше відносяться до сухопутних військ, наприклад, як у Швеції, де у 2000 році з берегових військ був сформований Шведський десантний (амфібійний) корпус.[13]

Водночас обидва приклади навряд будуть справедливими для України, яка має абсолютно іншу ситуацію, більше того - власний бойовий досвід та героїчний шлях морської піхоти ЗСУ. Тому можливо звернутися до більш специфічних прикладів, коли морська піхота відіграє значно більшу роль.

На перше місце виходить відомий Корпус морської піхоти США – USMC (United States Marine Corps) — один з найстаріших видів Збройних сил США, один з семи воєнізованих департаментів США та один з п'яти видів Збройних сил США (налічує 203 000 солдат та 40 000 резервістів) та єдиним у світі загальновійськовим з'єднанням морської піхоти, який має власний авіа корпус (Fleet Marine Force) на понад 400 машин. Організаційно він входить до департаменту ВМС, але по суті є окремим видом збройних сил, з власним бюджетом, програмою розвитку, глобальними задачами експедиційних військ та окремою культурою самого Корпусу. Й об'єктивно USMC є скоріше виключенням з правил, який формувався протягом декількох сторіч.

Водночас є інший максимально цікавий приклад із Кореєю, яка також має Корпус морської піхоти - ROKMC. Й враховуючи театр військових дій, розклад сил та інші фактори саме приклад Сеулу може бути для України ближчим.

Організаційно корпус входить до ВМС Кореї, але командувач ROKMC паралельно займає посаду командувача оборони північно-західних островів, які знаходяться поблизу межі з КНДР. Також зі складу корпусу формуються з'єднання, які повинні мати можливість розгортання у будь-якій точці країни протягом 24 годин. І якщо американський USMC має абсолютну направленість на експедиційні дії, то ROKMC передбачає гнучке застосування у ролі берегової оборони, ведення десантних операцій та дій у глибині суходолу.

На відміну від USMC корейські морпіхи мають танки. Й звісно під ці задачі він й має відповідні сили з двох дивізій морської піхоти та двох окремих бригад, маючи на озброєнні танки, артилерію, берегові ракетні комплекси та амфібійні машини. А враховуючи те, що в Україні мова якраз йде про збільшення кількості бригад морської піхоти, а також цілком логічний надалі перехід на дивізії за взірцем країн НАТО, то приклад саме Кореї може бути ближчим.[13]

Висновки. Таким чином Збройні Сили України пішли вкрай прагматичним шляхом створення Корпусу морської піхоти, який більше схожий на досвід Кореї, а не США, де Корпус морської піхоти є одним з п'яти видів збройних сил США та єдиним у світі загальновійськовим з'єднанням морської піхоти з упором на експедиційні операції.

Але насправді ЗСУ мають власний величезний досвід й тому цілком справедливо вважати, що у питанні створення Корпусу морської піхоти можуть бути прийняті кроки, які продиктовані саме реальними бойовими діями, реальним театром військових дій, реальними вимогами та потребами й

саме він згодом стане взірцем для інших країн. Водночас програма створення Корпусу морської піхоти України вбачається доволі масштабною, бо необхідно сформувані нові бригади, підготувати та озброїти, а також забезпечити їх десантні можливості, при цьому мова йде не лише про кораблі, а й про вертольоти для здійснення так званого "вертикального охоплення", коли у тилу сил берегової оборони противника висаджується десант. Але ці задачі вже вирішуються.

Список використаних джерел:

1. У ЗСУ створять Корпус морської піхоти <https://mil.in.ua/uk/news/u-zsu-stvoryat-korpus-morskoyi-pihoty/>
2. Українська морська піхота 1917-1920 рр. Святослав ШРАМЧЕНКО - літопис Червоної калини №8-9/1992 http://vijsko.milua.org/mor_pihota.htm
3. Крипякевич Іван, Гнатевич Богдан, Стефанів Зенон. Історія Українського Війська. Львів, 1992. — С.586-588.
4. 26 грудня 2013р. В Україні з'явився новий батальйон морської піхоти <https://zvitiaga.org/catalog/award/26-grudnya-2013rv-ukrayini-zyavivsvya-novij-bataljo>
- 5.Корреспондент: На маленьком флоту. На что сейчас способны остатки украинского флота <https://korrespondent.net/ukraine/politics/3401903-korrespondent-na-malenkom-flotu-na-chto-seichas-sposobny-ostatky-ukraynskoho-flota>
6. В Одессе, Николаеве и Киеве собирают помощь для морских пехотинцев, отправляющихся в АТО <http://topnews.odessa.ua/other/2014/08/27/46935.html>
7. ВМС ЗСУ. Про поповнення в морській піхоті України та її нові головні убори <https://www.radiosvoboda.org/a/29267517.html>

8. У 35-й бригаді здобували право носіння берета морпіха
<https://www.ukrmilitary.com/2018/11/35th-marine-bde.html>

9. Морські піхотинці ВМС ЗС України в Румунії взяли участь у багатонаціональному навчанні “Платинум Ігл – 2018-1”
<https://navy.mil.gov.ua/index.php/65-home/popular-news/504-morski-pikhotyntsi-vms-zs-ukrainy-v-rumunii-vzialy-uchast-u-bahatonatsionalnomu-navchanni-platinum-ihl>

10. Президент запровадив День морської піхоти України 23 травня — Указ <http://www.mil.gov.ua/news/2018/05/23/prezident-zaprovadiv-den-morskoi-pihoti-ukraini-23-travnya-ukaz/>

11. Романенко Є.О., Федосова В. Е. Україні загрожує демографічна криза //Moderní aspekty vědy: XXXI. Díl mezinárodní kolektivní monografie / Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o., 2023. str. 10-20

12. Створення Корпусу морської піхоти України — це вимога сьогодення — віцеадмірал Олексій Неїжпапа <https://armyinform.com.ua/2023/05/31/stvorennja-korpusu-morskoyi-pihoty-ukrayiny-cze-vymoga-sogodennja-viczeadmiral-oleksij-neyizhpapa/>

13. Створення Корпусу морської піхоти ЗСУ: прагматичний приклад Кореї та абсолютний підхід США https://defence-ua.com/army_and_war/stvorennja_korpusu_morskoji_pihoti_zsu_pragmatichnij_priklad_koreji_ta_absolutnij_pidhid_ssha-11684.html

14. Холодна війна за Крим. Як ділили флот у 1990-х / <http://www.istpravda.com.ua/articles/4dc912b6e10d7/>

15. Морська піхота України <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

ODDÍL 13. ZEMĚPIS

§13.1 SCIENTIFIC INVESTIGATIONS OF GENDER ASPECTS OF THE POSITION OF WOMEN IN TIMES OF DANGER AND LEADERSHIP (Hryniuk T., Ukrainian State University of Mykhailo Drahomanov, Shchabelska V., Ukrainian State University of Mykhailo Drahomanov, Bulycheva T. Associate Professor, Head of the Department of Tourism, Ukrainian State University of Mykhailo Drahomanov)

Introduction. Discussions about gender equality in the 21st century are becoming particularly acute and require an adequate response from both civil society and the institutional system and authorities of any civilized state. Such a discourse raises the need for research on the synergistic development of the categories "gender", "leadership", "women's leadership", "public initiatives", "equality", etc. Scientific studies of modern problems of social development from geospatial positions, according to existing world trends, have signs of inclusiveness. The interdisciplinary scientific plane is formed by research directions that respond in a timely manner to the new needs of society and the challenges of the times. These include the study of gender aspects of the development of society in the conditions of the growing influence of external and internal threats of COVID-19, political instability, and war. Ensuring gender equality in all spheres of public life is an integral element of the formation of Ukraine as a state that adheres to democratic principles and respects human rights. Equality of rights between women and men is one of the fundamental principles of the United Nations Charter. The formation and improvement of society's understanding of the tasks of state policy in the direction of gender equality contributes to the achievement of the Global Sustainable Development Goals, announced by the

UN (UN General Assembly Resolution No. 70/1 of September 25, 2015) and supported by Ukraine in accordance with the Decree of the President of Ukraine of September 30, 2019 No. 722 "On the Sustainable Development Goals of Ukraine for the period until 2030" [4,6]. Equal rights of women and men are also enshrined in the Constitution of Ukraine. At the same time, against the background of global and domestic dangers, gender disparities in the development and self-realization of women, access to dream professions in the labor market, free time planning (loading with secondary work), fair redistribution of economic benefits and financial rewards according to real contribution are growing.

Presenting main material. Traditionally, leadership was studied almost without taking gender into account, since the leadership role was a priori considered masculine. However, in recent years, in various spheres of management, political activity and business, the share of women occupying managerial positions has increased significantly. Women actively participate in the work of executive and legislative bodies, in the process of making managerial and political decisions. The quantitative advantage of women is noticeable in such fields as medicine and health care, education, social work, humanitarian sciences, culture, and the field of services and information. However, women are still a minority in politics and in middle and upper management.

More than thirty years have passed since the post-Soviet countries gained independence. At the same time, a new generation grew up with different values. During this time, Ukraine has made significant progress in matters of gender equality. However, the issue of equality is still relevant, and aspects of women's rights concern men as well, especially in the context of threats and military challenges.

Gender disparities in social development in Ukraine are caused by a number of objective demographic and socio-economic

preconditions. There are signs of existing gender gaps in the demographic structure of the state's population. Their aggravation during the pandemic indicates a serious danger in the position of women, their social activity, initiative in the labor markets. The tendency of the spread of diseases among women is increasing, because their number prevails in the age group of 65+. The analysis of socio-economic gaps represents that in the conditions of the economic crisis caused by the introduction of restrictive measures, women become more vulnerable compared to men. They are the majority of those who work in the branches of the budgetary sphere, the financing of which can be significantly reduced in the conditions of budget savings. The wage gap between women and men is 22.8%. This leads to a gap in pension provision - 30% [2,5]. Consequently, women have limited opportunities to save and accumulate, which leads to their vulnerability during economic crises.

In some regions, efforts are being made to take into account the needs of certain vulnerable population groups. These are positive examples of Dnipropetrovsk Mykolaiv, Odesa, Poltava, Sumy, Ternopil, Kherson regions and the city of Kyiv. For the most part, they are aimed at protecting and providing assistance to medical workers, the elderly, and low-income sections of the population, among whom the largest share is women. Among the recipients of social services and social assistance, the share of women is about 67%, and in times of crisis, social protection measures and individual social services may also be reduced. This proves the "sensitivity" and acuteness of the issue and formulates a number of tasks for modern Ukrainian society to improve the situation.

According to the existing threats of socio-economic impact and the spread of the pandemic, the consequences for women, the outbreak of COVID-19 "exacerbates existing inequalities,

exposing vulnerabilities in social, political and economic systems, which in turn exacerbates the consequences of the pandemic" [4]. Operational gender assessment of the situation and needs of women in the context of the COVID-19 situation in Ukraine is periodically conducted with the support of international organizations, in particular, the United Nations Division on Gender Equality and Empowerment of Women (UN Women). The purpose of such contextual studies is to provide the results of gender observations in social development regarding differentiated needs and the impact of the spread of threats (pandemics) on the lives of women in Ukraine. First of all, this applies to those categories of the population that represent vulnerable groups and face multiple forms of discrimination. This logic of action following the consequences of the 2020 crisis will contribute to the empowerment of women, in particular in accordance with the Sustainable Development Goals by 2030.

For Ukraine, it is also relevant to take into account the existing world experience and the results of scientific research and projects devoted to the mentioned problems. Ukraine's progress on this path is significant, even despite the complications of wartime. In particular, in the summer of 2022, the government approved the State Strategy for ensuring equal rights and opportunities for women and men for the period until 2030, and in December 2022, it approved the Strategy for implementing gender equality in the field of education until 2030. At the end of January 2023, Decree No. 79 was adopted, which approved the long-awaited Action Plan for the implementation of the Communication Concept in the field of gender equality [1,2,3]. In 2022, the world ranking of the WEF Global Gender Gap Report, which is based on economic and educational opportunities for realization, health and livelihood, as well as the expansion of rights and opportunities in politics, placed Ukraine in 81st position out of 156 presented. A year earlier,

Ukraine took 74th place, thus losing 7 positions in the rating. Such a drop in the rating is not accidental, it is caused by a full-scale invasion that has made it difficult to advance in various aspects of social life. Among the countries of the world, Iceland, Finland, and Norway took the lead in the rating, and the most difficult situation with the gender gap occurred in Syria, Pakistan, Iraq, Yemen, and Afghanistan, which were traditionally noted in previous years as well. In this rating, Ukraine took the highest position (27) in the "Implementation in education" category. On the other hand, according to indicators of economic participation and health care — 44 and 41 positions, respectively, and according to the indicator in the field of expanding rights and opportunities in politics — in 103 place. Research has shown that if gender equality is guaranteed in the field of health care, women will receive better quality care, which will lead to an improvement in the general health of society, its activities in various areas of the public sector, etc.

There is also a low level of involvement of women in the public and political sphere, and accordingly, an insignificant share of female leaders, which is caused by gender inequality. What is gender, gender stereotypes and what are the characteristics of female leadership.

"Gender" - in the English language, two words are used to denote a person's sex: "sex" and "gender". The first of these words means a person's gender as a sexual-biological characteristic. The second is gender as a system of sex-role relations. In Ukrainian, by analogy, we use the words "sex" and "gender". If sex refers to the physical, bodily differences between a man and a woman, then the concept of "gender" refers to their psychological, social and cultural characteristics. Literally, the term "gender" means "social sex". Whatever human society is, it consists of the two largest categories of people - men and women. In the culture of every society there are norms, models of behavior, traditions, ideas about

what men and women should be, what social roles they should play. Only a few roles are biologically determined: pregnant woman, mother, nurse, daughter, wife, grandmother - for women and genetic father, husband, son - for men. The rest of the social roles are determined mainly by socio-cultural meanings and characteristics.

Helpful in this regard, an American study by Joanne Pepin, Ph.D. (<https://sociologicalscience.com/articles-v7-2-36/>) shows that people still believe that women are better at taking care of children and running the household than men. At the same time, there are scientific sociological facts that refute this. Most studies prove with their results that the quality of work performed by women or men does not differ. And that men's perception of how dirty a room is is almost the same as women's perception of that room. Moreover, studies have shown that today's young people show a greater openness to different scenarios of the division of labor regarding their future as parents. In connection with the spread of gender stereotypes and sexism, there are problems of self-realization of women and men. Women have a "fear of success", when, for example, intelligent and capable girls seek to unconsciously appear helpless and less intelligent, so that they do not cease to be considered "real" women. In men, it is a "fear of failure", especially in a professional career, in the desire to be "real" men [4].

Gender disparity in the political and managerial spheres is explained by J. Bowman and S. Sutton because people, both in organizations and in private life, make different demands on leaders of different sexes. In relation to women, these requirements are as follows: in order to obtain a managerial position, a woman must demonstrate much greater competence.

An example of state leadership in different regions of the world is interesting, which is indicative. Yes, Latin America and

the Caribbean are no strangers to the participation and growth of women as leaders around the world. Thus, until May 2014, there were four female presidents in the following countries: Argentina, Chile, Brazil and Costa Rica. This trend is also observed in the private sector, where the number of women in management positions is increasing. Betina Rama, a specialist consultant and author of *Liderazgo Femenino* ("Women's Leadership"), notes that in general, women in Latin America and the Caribbean are experts in managing crises and adapting to change. "...This is a positive result of the economic and political situation we have experienced. The ability to manage change and tolerate uncertainty and ambiguity is critical to the success of any enterprise," author Betina Rama notes in her book [5].

At the same time, Amalia Vanoli, director of the consulting firm *Tiempo Real*, which specializes in human resources, believes that female managers have a higher emotional intelligence; they create good work teams where they motivate without losing results. "Today, some organizations prefer women for certain positions. In general, these are companies that have experienced the benefits of female leadership and have strong internal policies to support gender diversity," she adds. Women's leadership is needed in teams, organizations and society: everyone benefits from it. This is why we need leaders of both sexes to complement each other [8]. Here are some traits that define female leadership:

1). **People-Oriented:** They are communicative, expressive and establish strong bonds, strengthening the ability to achieve commitments, whether they are company goals or a specific project.

2). **Collaboration:** making teamwork more natural by actively involving and restraining people. They also ensure that the procedures are carried out in an orderly and high-quality manner.

3). **Ability to act in different directions:** They have an innate ability to think and act in different directions at the same time. This gives an advantage when making decisions and facing crises.

4). Horizontal leadership: Women's leadership is inclusive, encourages participation, and shares information and power with those she leads. It tends to create and strengthen group identity.

5). Emotional openness: They tend to be able to consider the "human" side of people and show a high level of empathy.

6). More prone to change: their style is innovative and has a strong sense of quality, people-oriented, flexible, communicative and persuasive [7].

Today's organizations are more interconnected because change happens faster than before. That's why "we're looking for characteristics like collaboration, empathy, sensitivity and consensus, which are more about the feminine side. In general, women are more involved in finding the best solutions in the work team," says author Rama in his book. According to the researchers, when women take on a leadership role, they experiment with changes in their behavior: some of their unique traits are enhanced; traits that were not part of their character before become stronger; they have faster discernment and accuracy in decision-making. Social observations note an interesting regularity: when women get the opportunity to lead or become the head of a team, they perceive it as a real challenge and fully focus on the project in progress [6, 8].

Conclusions. The presence of structural disparities and gender gaps in the field of employment, which deepen during the economic crisis, the consequences of COVID-19 and the war, can contribute to the deepening of poverty, limited access to resources and services, and social insecurity of women. The result should be the formation of gender-oriented public measures of the state for the purpose of prevention and response by all interested parties at the national, regional and local levels.

The trend of attracting women to management positions is growing rapidly in Ukraine as well. In particular, preference will be given to women in all areas of the public sector, in politics in

the near future. In the meantime, women respond to the challenges and threats of war on an equal footing with men, take on the burden of physical labor, military volunteerism, and military service. Ukraine is going through its own unique path of development and entrenchment of gender equality. This path is based on many years of work of the women's movement, thanks to which important legislative changes were introduced, which created more opportunities for women to realize themselves.

The full-scale war that Russia launched against Ukraine highlighted new challenges, which the women's movement adequately copes with, developing new rules and norms. At the same time, women's leadership in all decision-making processes becomes effective and systematic. Therefore, this experience can and should become valuable and useful for the international community, as it is unique in the conditions of wartime and civilizational challenges.

References

1. Державна стратегія забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/news/uriadom-skhvaleno-derzhavnu-stratehiu-zabezpechennia-rivnykh-prav-ta-mozhlyvostei-zhinok-i-cholovikiv-na-period-do-2030-roku>

2. Стратегія впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2022-%D1%80#Text>

3. План заходів із реалізації Концепції комунікації у сфері гендерної рівності. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/79-2023-%D1%80#Text>

4. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>

5. Betina C. Rama (2015). Liderazgo Femenino. El libro. URL: <https://www.liderazgofemenino.rocks/>

7. 6 features that define female leadership. Connect Americas. URL: <https://connectamericas.com/content/6-features-define-female-leadership-0>

8. Hryniuk D., Smyrnov I., Stepanets I. Gender aspects in the historical origins of military tourism (on the example of the Czech amazon women) // Multidisciplinary scientific notes. Theory, history and practice. Proceedings of the VI International Scientific and Practical Conference. Edmonton, Canada. 2022. Pp. 173-179 DOI: 10.46299/ISG.2022.2.6 URL: <https://isg-konf.com/multidisciplinary-scientific-notes-theory-history-and-practice/>

9. War brings Ukraine's women new roles and new dangers. Security Women. URL: <https://www.securitywomen.org/post/war-brings-ukraines-women-new-roles-and-new-dangers>

§13.2 РЕКРЕАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ОЗЕРНИХ КОМПЛЕКСІВ ОБ'ЄКТІВ ПЗФ КАМІНЬ-КАШИРСЬКОГО РАЙОНУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ (Мельнійчук М.М., Волинський національний університет імені Лесі України, Карпюк З.К., Волинський національний університет імені Лесі України, Чижевська Л.Т., Волинський національний університет імені Лесі України, Мельник О.В., Волинський національний університет імені Лесі України, Ковальчук С.І., Волинський національний університету імені Лесі України, Качаровський Р.Є., Волинський національний університет імені Лесі України, Антипюк О.В., Волинський національний університет імені Лесі України)

Вступ. Гідрологічна мережа будь-якої території є важливим азональним чинником, що визначає ландшафтну структуру на мезорівні, в першу чергу, впливаючи на гідротермічний режим прибережних природно-територіальних комплексів (ПТК) та створюючи власні природно-аквальні комплекси (ПАК). Залежно від рівневого режиму та об'єму водної маси, прибережні ПТК можуть трансформуватися і зміщуватися, це властиво переважно для зон низької та високої заплави. Стійкі ПТК та ПАК переважно формуються в межах озерних улоговин та відповідних басейнів водозбору. Структурна різноманітність озерних комплексів є основою формування біорізноманіття та рекреаційної атрактивності, що відповідно визначає їх як ділянки зосередження природоохоронної діяльності з подальшим створенням на їхній основі об'єктів природно-заповідного фонду різних видів та значення. Для забезпечення природоохоронного режиму та організації раціонального природокористування в межах озерних комплексів необхідні: розробка екологічних паспортів, створення ландшафтних

карт, зонування територій, розрахунки рекреаційного навантаження тощо.

Виклад основного матеріалу. Камінь-Каширський район Волинської області охоплює 155 населених пунктів, площа становить 4 722,60 км², загальна чисельність населення 131,6 тис. осіб. У його складі одна міська, дві селищних та дві сільських територіальних громади. У межах району знаходиться 167 водних об'єктів: 52 річки, 56 озер, п'ять водосховищ, 54 ставки. Структура земельного фонду: забудовані землі – 9509 га (2 % від загальної площі району), сільськогосподарські – 155931 га (33 %; рілля – 78212,78 га, сіножаті – 34513,71 га, пасовища – 37649,37 га, багаторічні насадження – 1048,25 га), лісовкриті – 252837 га (53 %), заболочені – 50810 га (11 %), меліоровані – 89490 га (19 %), інші – 6057 га (1 %). Загальна площа територій та об'єктів природно-заповідного фонду – 69235,15 га (14,6 %), що відповідає мінімальним вимогам до коефіцієнта заповідності [1; 3; 7–8; 16; 22].

Організація рекреаційного природокористування об'єктів ПЗФ, що охоплюють озера та прибережні території, ускладнюється тим, що необхідно враховувати як режим охорони об'єктів ПЗФ, так і виділення постійних водоохоронних зон навколо самих водних об'єктів. Виділення територій та акваторій, що володіють рекреаційним потенціалом, неможливе без визначення чітких меж ділянок з абсолютною заповіданістю (наприклад, водний об'єкт чи його частина, місцезростання рідкісних видів рослин тощо), що безпосередньо охороняються законом, та відповідних буферних зон.

Прибережні захисні смуги встановлюються по берегах річок та навколо водойм уздовж урізу води (у меженний період) шириною [20]:

1) для малих річок, струмків і потічків, а також ставків площею менше 3 гектарів – 25 м;

2) для середніх річок, водосховищ на них та ставків площею більше 3 гектарів – 50 м;

3) для великих річок, водосховищ на них та озер – 100 м. Якщо крутизна схилів перевищує 3° , мінімальна ширина прибережної захисної смуги подвоюється.

Водоохоронна зона має внутрішню і зовнішню межі. Внутрішня межа збігається з мінімальним рівнем води у водному об'єкті. Зовнішня межа прив'язується до наявних контурів сільськогосподарських угідь, шляхів, лісосмуг, меж заплав, надзаплавних терас, бровок схилів, балок та ярів і визначається найбільш віддаленою від водного об'єкта лінією [20]:

1) затоплення при максимальному повеневому (паводковому) рівні води, що повторюється один раз за десять років;

2) берегоруйнування, меандрування;

3) тимчасового та постійного підтоплення земель;

4) ерозійної активності;

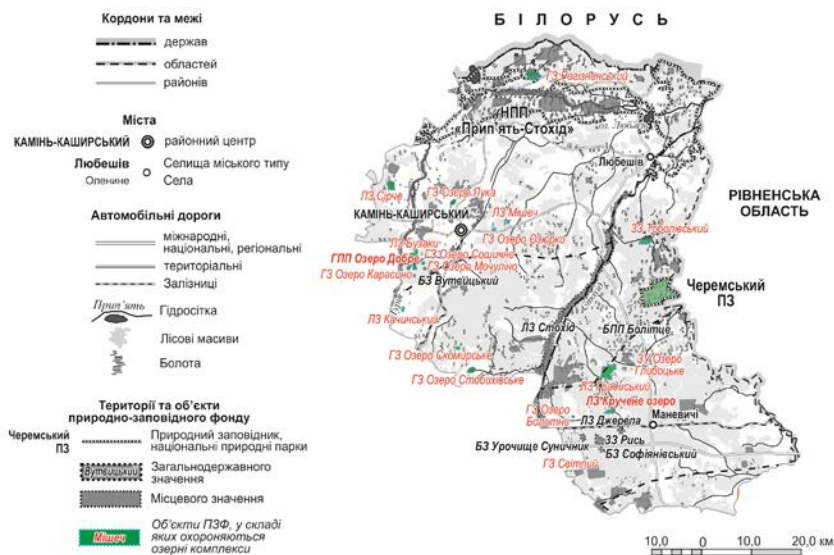
5) берегових схилів і сильноеродованих земель. Для озер Камінь-Каширського району властиві 1–3 варіанти.

Рекреаційний потенціал одночасно як фізико-географічна та суспільно-економічна категорія може мати різні форми оцінки – кількісні та якісні. Для планування рекреаційного навантаження критично важливими є два взаємозалежних параметри – рекреаційна ємність та рекреаційна дигресія. Рекреаційна ємність безпосередньо залежить від обраних нормативів рекреаційного навантаження із врахуванням фактичної та прогнозної дигресії (наприклад, деградація рослинного покриву чи зниження рівня води внаслідок довготривалих змін клімату). Зворотній зв'язок у системі «людина–навколишнє середовище (рекреаційна ємність)» – збільшення ступеня

дигресії зменшує абсолютні значення нормативів рекреаційного навантаження, спричиняє середньоперіодичні (5–10 років) осциляції допустимих потоків рекреантів. При обчисленні первинної рекреаційної ємності рекомендуємо використовувати найстрогіші нормативи рекреаційної ємності та вилучати із загальної площі об'єктів ПЗФ площі відповідних озер, важливих рослинних асоціацій (фітоценозів) та зооценозів [2–6].

У межах Камінь-Каширського району Волинської області існує 20 об'єктів ПЗФ, у складі яких охороняються озера (Рис. 1; Табл. 1). Нижче подано загальні характеристики та описано їхнє біорізноманіття.

Примітка. Скорочення на карті: ПЗ – природний заповідник, НПП – національний природний парк; заказники: ЛЗ – ландшафтний, БЗ – ботанічний, ЗЗ – загальноозоложенний, ГЗ – гідрологічний; БПП – ботанічна пам'ятка природи; СУ – заповідне урочище.

Рис. 1. Території та об'єкти ПЗФ Камінь-Каширського району, у складі яких охороняються озера (автор-укладач к. геогр. н., доц. Карпук З. К.)

Таблиця 1

Природно-заповідні об'єкти та території Волинської області, у складі яких охороняються озера різного генезису [1; 7; 8–10; 19]

Категорія і тип ПЗФ	Назва об'єкту	Місцерозташування, площа і дата створення	Об'єкт охорони
1	2	3	4
<i>Загальнодержавного значення</i>			
Черемський природний заповідник		Прилісенська ТГ, територія у межах річки Стоходу та Веселухи; 2975,7 га; 19.12.2001 р.	Суцільні лісові масиви з цінним еумезотрофним – перехідним, дуже обводненим, осоково-сфагновим болотом Черемським, озерами Черемське і Редичі
Заказник	ландшафтний	Кручене озеро	Маневицька ТГ, ДП «Городоцьке ЛГ», Троянівське л-во, кв. 28, вид. 20–23, 33; кв. 29, вид. 1, 5–8, 13, 18, 20, 21; 75,9 га; 10.12.1994 р.
Пам'ятка природи	гідрологічна	Озеро Добре	Сошичненська ТГ, ДП «Камінь-Каширське ЛГ», Нуйнівське л-во, кв. 5, вид. 23; 46,0 га; 14.10.1975 р.
<i>Місцевого значення</i>			
Заказники	ландшафтні	Бузаки	Камінь-Каширська ТГ, ДП СЛАП «Камінь-Каширськагорліс», Бузаківське л-во, кв. 46, вид. 3–21, 25–38, 41–48, 52–60; 81,8 га; 31.10.1991 р.
		Мішеч	Камінь-Каширська ТГ, с. Воєгоща; 68,0 га; 26.05.1992 р.
		Сірче	Камінь-Каширська ТГ, у межах кол. Добренської сільської ради (167,0 га) та ДП СЛАП «Камінь-Каширськагорліс», Бузаківське л-во, кв. 4, вид. 43–59 (27,7 га); 194,7 га; 26.05.1992 р.
			Озеро Святе карстового походження (8,0 га) серед соснового лісу природного походження
			Озеро карстового походження (площа 1,0 га, середня глибина 2 м, максимальна – 5 м) та болото навколо озера (67,0 га)
			Природоохоронний комплекс із високобонітетних вільхово-березових насаджень, озера карстового походження Сірче (104,0 га), заболоченого масиву із чагарниковою рослинністю (63,0 га)

Продовження таблиці 1

1	2	3	4	
Заказники	ландшафтні	Качинський	Сошиченська ТГ, с. Качин; 64,0 га; 26.05.1992 р.	Природоохоронний комплекс із озера льодовикового походження (41,0 га) та болота зі значними покладами торфу
		Градиський	Маневицька ТГ, ДП «Городоцьке ЛГ», Городоцьке л-во, кв. 27; Новорудське л-во, кв. 54, вид. 7, 12–20; Градиське л-во, кв. 13; кв. 14, вид. 1–21; кв. 20, 21; кв. 26, вид. 1–24; 589,0 га; 12.02.1997 р.	Озера карстового походження Засвинське і Хидча з навколишніми заболоченими лісовими масивами
	загально-зоологічний	Тоболівський	Любешівська ТГ, ДП СЛАП «Камінь-Каширськагроліс», Тоболівське л-во, кв. 23; 108,0 га; 31.10.1991 р.	Озеро Червицанське (Шині), оточене різнобонітетними сосново-березовими насадження віком близько 100 років
	гідрологічні	Світлий	Маневицька ТГ, ДП «Маневицьке ЛГ», Софіянівське л-во, кв. 11, вид. 11, 12, 19–23, 27, 28; 16,2 га; 20.11.1986 р.	Озеро карстового походження Світле (площа 2,0 га, глибина 28,0 м), оточене високобонітетними (1–2 бонітетів) насадженнями
		Озеро Лука	Камінь-Каширська ТГ, с. Грудки; 59,8 га; 26.05.1992 р.	Озера Лука (Олябля, Лебське) карстового походження в басейні р. Цир (44,0 га, довжина 1,1 км, ширина 0,7 км, пересічна глибина 3,6 м, максимальна – 8,5 м) та подекуди заболочена прибережна смуга (15,8 га)
		Озеро Озюрко	Камінь-Каширська ТГ, ДП «Камінь-Каширське ЛГ», Видертське л-во, кв. 47, вид. 7; 6,9 га; 26.05.1992 р.	Озеро карстового походження в басейні р. Цир (площа 7,4 га, пересічна глибина 2,3 м, максимальна – 3,2 м, прозорість води – 1,0–1,5 м), оточене сосново-вільховим лісом
		Озеро Стобихівське	Камінь-Каширська ТГ, с. Стобихівка; 91,0 га; 26.05.1992 р.	Озеро льодовикового походження у басейні р. Стохід (площа 26,0 га, пересічна глибина 1,6 м, максимальна – 4,0 м) та прилеглі лучно-болотні угіддя – 33,0 га

Продовження таблиці 1

		2	3	4
Заказники гідрологічні	Озеро Карасино		Камінь-Каширська ТГ, ДП «Камінь-Каширське ЛГ», Нуйнівське л-во, кв. 4, вид. 18; 29,0 га; 26.05.1992 р.	Озеро карстового походження (площа 29,0 га, пересічна глибина 0,5 м, максимальна 1,2 м) серед сосново-березового лісового масиву в басейні р. Турія
	Озеро Мочуліно		Камінь-Каширська ТГ, ДП «Камінь-Каширське ЛГ», Нуйнівське л-во, кв. 14, вид. 7; 10,0 га; 26.05.1992 р.	Озеро карстового походження (площа 10,0 га, пересічна глибина 2,0 м, максимальна – 8,0 м) серед сосново-березового лісового масиву у басейні р. Турія
	Озеро Скомирське		Камінь-Каширська ТГ, с. Радошинка; 27,2 га; 26.05.1992 р.	Озеро карстового походження Скомирське (Скомор'є) (площа 18,0 га, довжина 0,6 км, ширина 0,4 км, пересічна глибина 1,6 м, максимальна – 3,0 м) в басейні р. Стохід та його водоохоронна зона (3,8 га)
	Озеро Сошичне		Камінь-Каширська ТГ, ДП «Камінь-Каширське ЛГ», Нуйнівське л-во, кв. 7, вид. 9; 16,0 га; 26.05.1992 р.	Озеро карстового походження (площа 16,0 га, пересічна глибина 2,3 м, максимальна – 2,7 м), оточене сосновим лісом, в басейні р. Турія
	Рогізненьський		Любешівська ТГ, с. Ветли; 610,2 га; 09.12.1998 р.	Озеро карстового походження Рогізне (площа 103,2 га, довжина 1,7 км, ширина 0,9 км, максимальна глибина 2,7 м), дно якого на 50–60 % вкрите водоростями; та болото в урочищі «Мотовило»
	Озеро Болотне		Маневицька ТГ, с. Троянівка; 9,5 га; 31.07.2014 р.	Мілководне озеро, що поступово перетворюється в мезотрофне болото, яке межує із заплавами угіддями р. Стохід, занесеними до переліку територій Рамсарської конвенції про водно-болотні угіддя
Заповідне урочище	Озеро Глибочке		Прилісненська ТГ, ДП «Городоцьке ЛГ», Городоцьке л-во, кв. 13, вид. 47, 51; 9,5 га; 23.11.1979 р.	Озеро карстового походження, яке живлять природні джерела, оточене віковими деревами дуба звичайного <i>Quercus robur</i>

У межах Черемського природного заповідника збереглися малопорушені антропогенною діяльністю суцільні лісові масиви з перехідним, дуже обводненим, осоково-сфагновим болотом Черемським (Рис. 2).

Рельєф морфоскульптурно багатий, значно поширені зандрові рівнинні долини, кінцево-моренні горби, ози, ками, еолові вали, дюни, болотяні масиви із купинним мікрорельєфом. Лісистість – 60,8 % (1809,3 га), заболоченість – 37,2 % (1107,8 га), озерність – 0,6 %; антропогенно змінені площі: лісові дороги, просіки – 1,2 % (35,1 га), луки та галявини – 0,2 % (4,8 га). 40 рослинних асоціацій занесено до Зеленої книги України: старі соснові зеленомохові, чорничні, з ялівцем ліси, пригнічено соснові угруповання зі сфагнами на болоті, угруповання із шейхцерією болотяною *Scheuchzeria palustris*, альдровандою пухирчастою *Aldrovanda vesiculosa*, лататтям сніжно-білим *Nymphaea candida* і білим *Nymphaea alba*, глечиками жовтими *Nuphar lutea*, їжачою голівкою маленькою *Sparganium minimum* тощо. Із рідкісних видів рослин, що підлягають особливій охороні, на території заповідника ростуть: один вид рослин із ЧС МСОП: зозуліні черевички справжні *Cypripedium calceolus*; три види із ЄЧС: смілка литовська *Silene lithuanica*, глід український *Crataegus ucrainica*, козельці українські *Tragopogon ucrainicum*; чотири види занесені до додатка 1 Бернської конвенції: *Aldrovanda vesiculosa*, *Cypripedium calceolus*, жировик Льозеля *Liparis loeselii*, сон широколистий *Pulsatilla patens*; та 33 види вищих рослин, занесених до ЧКУ. У межах заповідника зосереджено більше половини видів судинних і близько 25 % рідкісних та зникаючих видів рослин Українського Полісся. Найтипівіші зооценози – фауністичні комплекси водойм і водно-болотяних комплексів соснових лісів, широколистяних лісів, чагарників, сухих пустищ і галявин. Із хребетних тварин мешкають:

18 видів риб, 12 – земноводних, сім – плазунів, 141 – птахів та 42 – ссавців. Значна кількість видів охороняються згідно із міжнародними угодами. До ЧС МСОП включено 16 видів фауни, до ЄЧС – 14; до додатка 2 Бернської конвенції – 94, до Конвенції про збереження мігруючих видів диких тварин – 23; 29 видів охороняються згідно з Конвенцією про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення; 25 – згідно з Угодою про збереження афро-євразійських мігруючих водно-болотних птахів; вісім видів кажанів – за Угодою про збереження кажанів у Європі [1; 7; 9–10; 17–18].

«Кручене озеро» – ландшафтний заказник. Наявні низькорослі зарості сосни звичайної *Pinus sylvestris* і прибережні сосново-березові насадженнями з домішкою дуба черешчатого *Quercus robur* II бонітету, віком близько 90 років, повнотою 0,7. Фауна озера бідна, риба практично відсутня, трапляються вуж звичайний *Natrix natrix*, черепаха болотяна *Emys orbicularis*. Виявлені рідкісні види: верба чорнична *Salix myrtilloides*, вовчі ягоди пахучі *Daphne sneorum*, дятел трипалий *Picoides tridactylus* [7; 9–10; 12; 14].

«Озеро Добре» – гідрологічна пам'ятка природи. Охороняється озеро карстового походження. Береги піщані, пологі, зарослі з північно-західного боку очеретом *Phragmites australis*. У водах озера зустрічається: лящ *Abramis brama*, короп *Cyprinus carpio*, в'юн *Misgurnus fossilis*, окунь *Perca fluviatilis*, щука *Esox lucius*, лин *Tinca tinca*, карась сріблястий *Carassius gibelio*, плітка звичайна *Rutilus rutilus*. Навколо озера – високобонітетні насадження сосни звичайної *Pinus sylvestris* і берези бородавчастої *Betula pendula* віком 40–80 років із багатим підліском із журавлини болотяної *Oxycoccus palustris*, чорниці звичайної *Vaccinium myrtillus*, брусниці звичайної *Vaccinium vitis-idaea*; у прибережній смузі –

рідкісні рослини ЧКУ – плаун річний *Lycopodium annotinum*, любка дволиста *Platanthera bifolia*. Озеро – місце розмноження водоплавних птахів, зокрема, великої пірникози *Podiceps cristatus*, лиски *Fulica atra* [7; 9–10; 13; 21].

«Бузаки» – ландшафтний заказник. Охороняється ділянка соснового лісу природного походження 1–2 бонітету (віком близько 95 років) із домішкою вільхи чорної *Alnus glutinosa* і берези повислої *Betula pendula*, у трав'яному покриві – ягідники з чорниці звичайної *Vaccinium myrtillus* і лохини *Vaccinium uliginosum*; до ЧКУ занесено журавлину дрібноплоду *Oxycoccus microcarpus*. Навкого оз. Святого – місцезростання лікарських рослин, переважає багно звичайне *Ledum palustre* [1; 7–10].

«Мішеч» – ландшафтний заказник. Місцезростання берези низької *Betula humilis*, лохини *Vaccinium uliginosum*, багна звичайного *Ledum palustre*, а також видів ЧКУ: росички середньої *Drosera intermedia*, ломикаменя болотяного *Saxifraga hirculus*, шейхцерії болотяної *Scheuchzeria palustris*, журавлини дрібноплодої *Oxycoccus microcarpus* [1; 7–10].

«Сірче» – ландшафтний заказник. Наявні високобонітетні вільхово-березові насадження з домішкою дуба звичайного *Quercus robur* віком близько 80 років, з підліском із крушини ламкої *Frangula alnus*, ліщини звичайної *Corylus avellana*, трав'яним покривом, у якому ростуть ягідники та лікарські рослини (27,7 га). Трапляються рідкісні види рослин ЧКУ: росичка довголиста *Drosera anglica*, шейхцерія болотяна *Scheuchzeria palustris*. Озерно-болотяний масив – місце мешкання й розмноження лебедів-шипунів *Cygnus olor*, крижнів *Anas platyrhynchos*, чирянок великих *Anas querquedula*, норців великих *Podiceps cristatus*, куликів *Charadrii*, у період міграційних перельотів – гусеподібних *Anseriformes*, гагароподібних *Gaviiformes*. У межах заказника

трапляються рідкісні представники фауни, занесені до переліку ЧКУ: махаон *Papilio machaon*, журавель сирій *Grus grus* (на прольотах), зміїд *Circaetus gallicus*, лелека чорний *Ciconia nigra*, підорлик малий *Aquila pomarina*, пугач *Bubo bubo*, сорокопуд сирій *Lanius excubitor* та деркач *Crex crex* (ЄЧС) [1; 7–10].

«Качинський» – ландшафтний заказник. У межах прибережної смуги – насадження акацій білої *Robinia pseudoacacia* і жовтої *Caragana arborescens*, тополі білої *Populus alba*, різних видів чагарників і різнотрав'я [9–10; 13; 21].

«Градиський» – ландшафтний заказник. Охороняються озера з оточуючими заболоченими лісовими масивами, у яких домінує сосна звичайна *Pinus sylvestris*, у заболочених ділянках – вільха чорна *Alnus glutinosa*. У підліску та травяному ярусі – ягідники з лохини *Vaccinium uliginosum*, журавлини болотяної *Vaccinium oxycoccos*, також трапляються багно болотяне *Ledum palustre*, росичка круглолиста *Drosera rotundifolia*, пухівка піхвова *Eriophorum vaginatum*, рідкісні види рослин – у лісах плаун річний *Lycopodium annotinum*, на плесах озер – латаття сніжно-біле *Nymphaea candida*, шейхцерія болотяна *Scheuchzeria palustris*. У лісах мешкає багато типових видів поліської фауни [7; 9–10; 12; 14].

«Гоболівський» – загальнозоологічний заказник. Охороняються різнобонітетні лісові насадження віком близько 100 років із сосни звичайної *Pinus sylvestris* і берези бородавчастої *Betula pendula* з домішкою вільхи чорної *Alnus glutinosa*, у нижньому ярусі яких домінують журавлина болотяна *Vaccinium oxycoccos*, чорниця миртолиста *Vaccinium myrtillus*, буяхи звичайні *Vaccinium uliginosum*, багно болотяне *Ledum palustre*, різні види осок *Carex*. В озері Червищанське (Шині) мешкають: короп звичайний *Cyprinus carpio*, карась сріблястий *Carassius gibelio*, щука звичайна *Esox lucius*, окунь

звичайний *Perca fluviatilis*, лин *Tinca tinca*. У лісах мешкають сарна європейська *Capreolus capreolus*, заєць-русак *Lepus europaeus*, вивірка звичайна *Sciurus vulgaris*, лисиця руда *Vulpes vulpes*. Серед представників фауни охороняються: лелека чорний *Ciconia nigra*, пугач *Bubo bubo*, тетерук *Lyrurus tetrix*, орябок *Tetrastes bonasia* [1; 9–11; 15; 23–24].

«Світлий» – гідрологічний заказник. Охороняється озеро, оточене високобонітетними (1–2 бонітету) насадженнями ялини європейської *Picea abies*, сосни звичайної *Pinus sylvestris*, вільхи чорної *Alnus glutinosa* [9–10].

«Озеро Лука» – гідрологічний заказник. Охороняється озеро карстового походження. в басейні р. Цир. Дно озера біля узбережжя піщане, на глибині вкрите сапропелевим мулом. Заболочена прибережна смуга (15,8 га) заросла лучно-болотяною рослинністю. У воді озера (прозорість 1,0–1,5 м) поширені лящ *Abramis brama*, короп звичайний *Cyprinus carpio*, карась сріблястий *Carassius gibelio*, щука *Esox lucius* та інші види риб. Територія заказника – місце мешкання багатьох видів водоплавних і навколводних птахів та плазунів [1; 7–10].

«Озеро Озюрко» – гідрологічний заказник. Береги озера з південного і східного боку високі, піщані, з північного – низькі, заболочені. Біля урізу води в південно-західній частині озера є підземне джерело. Прозорість – 1,0–1,5 м. Навколо озера – сосново-вільховий ліс із домішкою дуба звичайного *Quercus robur*. Природний комплекс – середовище існування багатьох видів риб, плазунів, птахів, у т. ч. лебедів-шипунів *Cygnus olor*, а також виду ЧКУ – журавля сірого *Grus grus* [1; 7–10].

«Озеро Стобихівське» – гідрологічний заказник. Озеро замулене, відбувається інтенсивна евтрофікація. Середня глибина сапропелевих відкладів – 2,0 м. У прибережній

смузі – зарості осоки *Carex*, очерету звичайного *Phragmites australis* та рогозу вузьколистого *Typha angustifolia*, де мешкають водоплавні й навколоводні птахи, зокрема, журавель сирій *Grus grus* (на прольотах) [1; 7–10].

«Озеро Карасино» – гідрологічний заказник. Береги водойми низькі, заболочені, зарослі очеретяно-осоковими угрупованнями. Найпоширеніші види іхтіофауни: лин *Tinca tinca*, карась сріблястий *Carassius gibelio*, щука *Esox lucius* [1; 7–10].

«Озеро Мочуліно» – гідрологічний заказник. Дно озера замулене, потужність сапропелевих відкладів – 5,0–5,5 м. Узбережжя вкрите заростями різних видів осок *Carex*, очеретом звичайним *Phragmites australis*, рогозом вузьколистим *Typha angustifolia* [1; 7–10].

«Озеро Скомирське» – гідрологічний заказник. Охороняється оточене вільховим лісом озеро із низькими, зарослими чагарниками берегами та навколишні заболочені угіддя [1; 7–10].

«Озеро Сошичне» – гідрологічний заказник. Береги озера низькі, піщані, подекуди заболочені, вкриті чагарниковими заростями, оточеними сосновим лісом. Природний комплекс – місце мешкання багатьох видів поліської фауни, у т. ч. осілих та перелітних видів птахів [1; 7–10].

«Рогізненський» – гідрологічний заказник (610,2 га). Наявні угруповання, занесені в Червону книгу України, – латаття білого *Nymphaea alba* та глечиків жовтих *Nuphar lutea*. Узбережжя озера й болота вкриті чагарниками, рідколіссям берези повислої *Betula pendula*, вільхи клейкої *Alnus glutinosa*, крушини ламкої *Frangula alnus*, верболозу *Salix alba*. Озеро (Рис. 2) є місцем мешкання й розмноження водоплавних та навколоводних видів птахів, зокрема, лелеки чорного *Ciconia nigra* [1; 9–11; 15; 23–24].

Черемський природний заповідник

Ландшафтний заказник «Кручене озеро»

Пам'ятка природи «Озеро Добре»

Ландшафтний заказник Мішеч

Загальнозоологічний заказник «Тоболівський»

Гідрологічний заказник Світлий

Рис. 2. Фото природно-заповідних об'єктів, де під охороною держави знаходяться волинські озера [9-10; 19-20]

«Озеро Болотне» – гідрологічний заказник. Трапляються рідкісні види рослин і тварин, занесені у ЧКУ і міжнародні природоохоронні переліки: плаун річний *Lycopodium annotinum*, щитолісник звичайний *Hydrocotyle vulgaris*, деркач *Crex crex*, лелека чорний *Ciconia nigra*, пугач *Bubo bubo*, кутора мала *Neomys anomalus* [9-10].

«Озеро Глибоцьке» – заповідне урочище. Охороняється озеро карстового походження, оточене віковими деревами дуба звичайного *Quercus robur* [1; 7; 9–10; 17–18].

Висновки. Організація раціонального рекреаційного природокористування в Камінь-Каширському районі потребує ретельного зонування територій як і наявних об'єктів ПЗФ, так і земель, що підлягають резервуванню для подальшого розширення чи створення (виділення) нових природоохоронних територій. Значна лісистість та відносно невелика частка ріллі сприяє підтриманню екологічної стійкості озерних комплексів. Найбільш рекреаційно привабливими є водні об'єкти, що спричиняє порушення режиму охорони рекреантами у водоохоронній смузі та збільшує рекреаційну дигресію. Необхідно зменшити гранично допустимі нормативи рекреаційного навантаження та здійснювати контроль за їх дотриманням. Системи управління природоохоронними об'єктами, що піддаються значному нерівномірному рекреаційному навантаженню, необхідно забезпечити механізмами автоматизованого обчислення реальної рекреаційної ємності з територіальною диференціацією, з подальшим формуванням динамічної інтерполяційної поверхні поля рекреаційної ємності для диверсифікації та вирівнювання рекреаційного навантаження. Врахування місцевих метеорологічних, гідрологічних, фіто- та зооценотичних умов дозволить регулярно виокремлювати такі ділянки об'єктів ПЗФ, відвідування яких тимчасово

заборонено навіть в межах зон господарського освоєння, що сприятиме відновленню середовища.

Список використаних джерел:

1. Єрко І. В., Мельник Н. В., Качаровський Р. Є., Антипюк О. В. Новітні можливості туристичної атрактивності Камінь-Каширського району Волинської області. *Перспективи розвитку туризму в Україні та світі: управління, технології, моделі: монографія* / за ред. Л. Ю. Матвійчук, Ю. М. Барського, М. І. Лепкого. Луцьк, 2021. С. 314–334.

2. Ільїн Л. В. Сучасні методи пізнання геоекологічних процесів у межах водозборів. *Природа Західного Полісся та прилеглих територій* : Збірник наукових праць. 2019. № 16. С. 154–155.

3. Ільїн Л. В., Ільїна О. В. Озеро-болотні комплекси Волині. *Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія*. 2004. Т. 6. С. 314–319.

4. Ільїн Л. В., Ільїна О. В. Ресурси водойм уповільненого водообміну України та перспективи їх використання як об'єктів рекреації та туризму. Туристично-краєзнавчі дослідження. К. : Державне підприємство «Національна туристична організація», 2002. Вип. 4. С. 37–46.

5. Ільїн Л. В. Перспективи і напрямки використання озерних ресурсів Волинської області. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Географічні науки*. 2001. № 2. С. 31–35.

6. Ільїн Л. В., Мольчак Я. О. Озера Волині: Лімнологіо-географічна характеристика. Луцьк : Надстир'я, 2000. 140 с.

7. Камінь-Каширська районна державна адміністрація. URL: <http://kamadm.gov.ua/> (дата звернення 26.05.2023).

8. Камінь-Каширська територіальна громада. URL: <https://kmk-gromada.gov.ua/> (дата звернення 28.05.2023).

9. Карпюк З. К., Фесюк В. О. Природоохоронні мережі Волинської області: монографія. Луцьк: Видавництво «Терен», 2021. 212 с.

10. Карпюк З. К., Фесюк В. О., Антипюк О. В. Природно-заповідний фонд Волинської області : альбом-каталог. Київ, 2018. 136 с.

11. Любешівська територіальна громада. URL: <https://lubeshivska-gromada.gov.ua/> (дата звернення 28.05.2023).

12. Маневицька територіальна громада. URL: <https://mg.gov.ua/> (дата звернення 28.05.2023).

13. Мельник О. В., Качаровський Р. Є., Стельмах В. Ю., Полянський С. В. Озерні комплекси Сошичненської ТГ Волинської області як важливі рекреаційні об'єкти. *Сучасний стан та перспективи розвитку науки, освіти, технологій та суспільства* : у 3 ч. : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Кременчук, 09 лютого 2023 р.). Кременчук, ЦФЕНД. 2023. Ч. 3. С. 35–37.

14. Мельник О.В., Мельнійчук М. М., Мельник Н.В., Стельмах В. Ю., Ковальчук С. І., Качаровський Р. Є. Озерні комплекси ПЗФ як важливі рекреаційні об'єкти Маневицької ТГ Волинської області. *Progressive research in the modern world* : Proceedings of V International Scientific and Practical Conference, Boston, USA, 1-3 February 2023 Boston, 2023. P. 254–260.

15. Мельнійчук М.М., Мельник О.В., Стельмах В. Ю., Полянський С. В., Качаровський Р. Є. Озеро Рогізне – важливий рекреаційний об'єкт Любешівської ТГ Волинської області. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку науки, освіти та технологій* (м. Житомир, 10 квітня 2023 р.) : збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції. Житомир, 2023. С.65-67.

16. Мольчак Я. О., Ільїн Л. В. Озера Волинської області. Каталог. Луцьк: Вид-во при ВДУ «Вежа», 1995. 76 с.

17. Полянська Т. О., Полянський С. В., Мельник О. В., Качаровський Р. Є. Потенційні можливості природного рекреаційного потенціалу Прилісненської ТГ Камінь-Каширського району Волинської області. *Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів* : матер. VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 11–12 листопад. 2022 р.). Луцьк, 2022. С.74–77.

18. Прилісненська територіальна громада. URL: <https://prylisnenska-gromada.gov.ua/> (дата звернення 28.05.2023).

19. Природно-заповідний фонд Волинської області. URL: <http://eco.voladm.gov.ua/category/all/locality=9> (дата звернення 24.05.2023).

20. Регіональний офіс водних ресурсів у Волинській області. URL: <https://vodres.gov.ua/> (дата звернення 25.05.2023).

21. Сошичненська територіальна громада. URL: <https://soshychnenska-gromada.gov.ua/> (дата звернення 28.05.2023).

22. Управління екології та природних ресурсів Волинської ОДА. URL: <https://voladm.gov.ua/category/upravlinnya-ekologiyi-ta-prirodnih-resursiv/1/> (дата звернення 21.05.2023).

23. Чижевська Л., Качаровський Р., Чир Н. Особливості туристично-рекреаційної атрактивності Любешівської селищної ОТГ Волинської області. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Географічні науки»*. 2019. № 9 (393). С. 118–125.

24. Чир Н. В., Качаровський Р. Є. Туристична привабливість Любешівського району Волинської області. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: «Географічні науки»*. 2017. № 2. С. 241–248.

ODDÍL 14. EKOLOGIE

§14.1 SYSTEM OF SOCIAL AND ENVIRONMENTAL MONITORING AS A BASIS FOR ENVIRONMENTAL SAFETY OF POPULATION OF CITIES (Yorkina N.V., Melitopol State Pedagogical University named after Bohdan Khmelnytsky, Cherniak Ye.B., Melitopol State Pedagogical University named after Bohdan Khmelnytsky)

Introduction. The constant increase in anthropogenic influence on urban systems increases the interest in monitoring studies. The implementation of complex approaches in monitoring, where sanitary and hygienic monitoring data are used along with technical and bioindicative methods, remains relevant. This makes it possible to objectively assess the degree of transformation of soils, water resources, and the atmosphere in order to predict their changes and impact on the health of the city population, as well as to develop an effective program for optimizing the urban environment.

The program of socio-ecological monitoring, taking into account sanitary and hygienic data, provides an answer to the question of the general toxicity and mutagenicity of polluted environmental objects and the degree of their danger to biota and humans, that is, it contributes to the solution of a number of urgent environmental problems of the city in the system sustainable development. Urban systems emerged natural and anthropogenic complexes consisting of architectural and construction objects and transformed biocenoses [1, 3, 4, 11]. According to modern forecasts, urban systems will become the main habitat of the majority of humanity. On the one hand, urban systems are areas of the biosphere where the level of anthropogenic load is maximum, on the other hand, it is important to create favorable conditions for

peoples. This problem can be solved by effective management of the environment of the city. Environmental monitoring is the basis of managing of any territory. However, traditional approaches to the study of urban systems are ineffective.

As a rule, their use is reduced to establishing some sources of pollution of individual components of the urban environment (vegetation, cover, etc.). At the same time, any city is a complex system, consisting of parts with different purposes, which are in relationships of interconnection and interdependence. Therefore, the environmental monitoring of the state of the urban systems should be based on a systematic approach to studying the problem. Modern studies of the state of ecosystems are based on the unity of their structural and functional organization. However, the mechanical extrapolation of this methodology to the study of the urban area does not give satisfactory results. This is due to the specificity of the city environment, the character of its formation and structure differ from the natural one. Unlike the ecosystems, social factors prevail in the urban systems, its conditions are largely created by the man's activity. At the same time, man, unlike other species, creates an environment not only for the purpose of creating more favorable conditions for his living, but also for the purpose of organizing his production activities. At the same time, a complex approach to monitoring the urban systems, taking into account its specific, is quite possible. Urban systems are a type of natural-anthropogenic systems. Their condition is determined by a complex system of interaction of both anthropogenic and natural factors affecting both structural and functional characteristics [3, 5]. At this time, there is no generally accepted opinion about the structure of urban systems. Urban building complexes, the spaces between them, and transport communications are often considered as the main elements of the structure of cities. However, despite of the existence of these structures, it is impractical to carry out

environmental monitoring according to this principle. The results of such studies characterize only the distribution of pollutants in the "external" urban system and changes in her components (vegetation, fauna, etc.) due to anthropogenic load [8, 10, 11]. The main element of the urban system a person does not fit well into the program of such monitoring. Unlike other organisms of urban systems, people do not live in specific urban biotopes: on the surface of buildings, between buildings, on the transport communications, etc. The human habitat has a different character. Distributing on the territory of the city in accordance with the choice of place of work, communication, people "consume the environment very selectively". That is, each person has his own habitat, the so-called "area of activity". There are not only individual, but also group sites of activity, which represent the totality of places visited during, for example, a week's life cycle. In this connection, attention should be paid to the other side of the organization of the urban system the functional one. Its basis is the administrative management of the city.

According to the analysis of literary data, a person is a resident of a specific district. People living in the territory of one district can be considered as a single object. At the same time, the organization of monitoring only on the basis of an administrative structure represents another extreme. In order to obtain information about the state of the environment, it is necessary to study all the main elements of the urban system - atmospheric air, soil, etc. It is obvious that the zoning of the territory and the selection of sampling points should be carried out taking into account the urban topography and other factors not directly related to the management system. The purpose of our work is to reveal the features of social and ecological monitoring of the environment. Based on the goal, the following tasks were identified:

1. Consider the types of environmental monitoring of the urban area.
2. To reveal the specifics of the organization of an effective system of social and environmental monitoring.
3. Outline the peculiarities of medical and biological monitoring as the basis of environmental safety of the population.
4. To determine the main principles of the organization of complex environmental monitoring in the urban system.

Results and discussions.

1.1. Structure and types of social and environmental monitoring.

When considering the structure and types of environmental monitoring, first of all, it is necessary to differentiate the concepts of "environmental monitoring" and "environmental research". These types of environmental activities are equally important and mutually complementary, but they have completely different goals. Monitoring consists in operational monitoring of the environmental situation. The goal of ecological research is to study the processes occurring in the environment. Environmental monitoring is a traditional tool for managing the state of the environment. However, in the conditions of an urbanized environment, there are some peculiarities of its organization. Traditionally, separate sources of pollution are established in cities. This does not take into account the complexity of the organization of the urban system, the presence of various parts in its composition. Therefore, the process of socio-ecological monitoring of the state of the environment of urban systems should be based on a systemic approach to studying the problem [1, 3-6]. In today's realities, tools for monitoring the state of the city environment must be fast and effective. Therefore, socio-ecological monitoring as an integral system of continuous observation for the purpose of rapid assessment and forecasting of

the state of the environment. Socio-ecological monitoring is becoming the most important part of state control. It is necessary to timely assess both the consequences of anthropogenic impact on biota, ecosystems, and human health, as well as the effectiveness of environmental protection measures [8, 10-12]. After all, monitoring is not only the observation and evaluation of factual material, but also experimental modeling, forecasting and specific recommendations regarding the expedient management of the state of the environment. According to the territorial principle, three blocks of modern monitoring are distinguished - local (bioecological, sanitary and hygienic), regional (geosystemic, natural and economic) and global (biosphere, background). The program of bioecological (sanitary and hygienic) monitoring, which is carried out at the local level, includes observations of changes in the content of pollutants with carcinogenic, mutagenic and other adverse properties in various areas.

In order to establish the ecological state of the territory, the content of the most dangerous environmental pollutants is determined:

- carbon oxides, sulfur dioxide, ozone, dust, heavy metals and radionuclides, aerosols, nitrogen, phosphorus, benz(a)pyrene, hydrocarbons (atmospheric air) [1, 13];

- radionuclides, heavy metals, pesticides, petroleum products, benz(a)pyrene, phosphorus, phenol, nitrogen, the level of mineralization and pH (surface water) are established;

- heavy metals, radionuclides, benz(a)pyrene, pesticides, nitrogen, phosphorus (biota) [15].

The level of radiation, noise, vibration, electromagnetic radiation and other harmful physical factors is also determined in the process of conducting monitoring studies of urban systems.

It is no accident that ecological observation points are located in places of the highest concentration of population and in

areas of its intensive activity. First of all, with such calculations as to control human connections (trophic, phoric, topical) with the main components of the environment. Territories where "dirty" industrial enterprises, nuclear power plants, energy carriers, oil refineries, agricultural enterprises that use toxic chemicals are located deserve special attention [14]. In the process of socio-ecological monitoring, the dynamics of birth defects and genetic defects in newborns due to intensive environmental pollution are established. It is difficult to overestimate the ecological danger of mutagens, because "mutagens affect the most precious thing created by the evolution of living matter - the human genetic program, as well as gene pools of populations of all kinds of animals, plants, bacteria and viruses that inhabit the global ecosystem of the Earth" [1, 7, 12]. Regional monitoring involves observing the state of mesoecosystems (river basins, forest ecosystems, agroecosystems and recording deviations of the studied parameters from background indicators. Thanks to anthropogenic influences at the geosystem level, disruptions in trophic relationships are studied, the possibilities of using resource potential at production enterprises are analyzed, changes in quantitative indicators of anthropogenic impacts on the environment [3, 4].

Monitoring and forecasting of significant biosphere changes is the task of monitoring studies at the global level. Changes in the atmosphere, hydrosphere, flora, and fauna are considered in interaction with the human habitat. Therefore, the United Nations Organization (UNEP) and the World Meteorological Organization (WMO) participate in the development of a monitoring program at the global level [1, 3]. This program is aimed at:

- organization of an extensive system of preventive measures to preserve human health;
- assessment of climate change at the global level;

- determination of the presence of pollutants in the trophic chains of biosystems at different levels of organization;
- delineation of the spectrum of problems in agro-ecosystems due to unbalanced land use;
- establishing the negative impact of environmental factors on environmental components;
- assessment of the level of pollution of marine and other macroecosystems;
- development of a program for the systematic prevention of natural disasters at the international level.

The system of socio-ecological monitoring of Ukraine covers local, regional and global levels. Thanks to the generalization of the results of monitoring observations, it becomes possible to obtain objective data on the course of natural processes and anthropogenic pressure on the country's ecosystems in a timely manner. For this purpose, stationary and mobile control points, stations and laboratories are organized. Aerial machinery and aerospace equipment are used, thanks to which the level of aero-technological pollution, the condition of the soil cover, watercourses, raw resources of the subsoil is monitored, and the protection of the diversity of flora and fauna is ensured [1, 11].

The state environmental monitoring system is based on the observations of the hydrometeorological service and the environmental monitoring center. The main tasks of monitoring are the creation of a data bank on the ecological situation in different regions of the country, the comparison of the received information with the data of international ecological information systems, the assessment and forecasting of the anthropogenic load on ecosystems of various levels, and the establishment of the health status of the population [10, 12].

Therefore, the implementation of social and environmental monitoring should be based on the following principles:

1. The monitoring program must be realistically feasible. This can be achieved only by selecting from a large array of indicators that characterize the state of the environment in relation to a small number of key parameters, the tracking (monitoring) of which allows for an adequate assessment of the existing situation and forecasting its further development. At the same time, the selection of a complex of key parameters does not exclude the study of other indicators that could clarify some aspects of the ecological state of the territory. Thus, the environmental monitoring program may include two groups of predetermined indicators: a) mandatory, constantly measured parameters that provide a general assessment of the state of the territory; b) additional, necessary to clarify certain aspects of the environmental situation [1].

2. A specific feature of social and ecological monitoring of the urban territory is that its ultimate goal is to ensure favorable living conditions for citizens. The fundamental difference between ecomonitoring of urban areas and such in the natural environment is that the object of research here is not an ecosystem, but an urban system. Despite the fact that even in urban conditions, an environment conducive to life can be created only if it contains all the main components characteristic of natural ecosystems (vegetation, soil, etc.), its main component is a person. On the one hand, it creates conditions in the urban system, that is, it is its only one species, on the other hand, favorable conditions are created for humans in the urban system. All other forms of life in urban systems either adapt to the conditions that have been created, or their numbers are artificially supported and regulated by man for one or another purpose, including to create a favorable habitat, but again favorable not for these forms, but for itself. Thus, if we proceed from the real goals of ecological monitoring of the urban territory, its main concept at this time is anthropocentrism. In this

regard, the choice of mandatory environmental monitoring parameters (and, if necessary, a set of additional indicators) should be based on the materials of social and hygienic monitoring [4, 5]. As practice shows, if the monitoring of the urbanized area is based on similar programs developed for ecological monitoring of the natural environment, its results, as a rule, allow only to record certain unfavorable trends. The obtained data do not reveal a reliable connection between the environmental conditions and their favorability for the comfortable living of the city's residents, therefore effective measures cannot be developed on their basis. "Reliable connection" in this case means establishing a correlation between the state of health of the population and the dynamics of indicators of the state of the urban system in which they live, and not a priori judgments based on purely biological or geochemical materials.

3. The possibility of actual implementation of environmental monitoring programs depends to a large extent on the way in which it is planned to be implemented, that is, how this program fits into the existing system of administrative management. According to studies, various environmental organizations are engaged in monitoring the ecological state of the city territory. They develop and implement measures aimed at preventing and eliminating undesirable phenomena. However, these measures are of a private nature and are focused on individual components of the urban environment. If we consider the urban system as an object of environmental monitoring, then probably the most effective solution to the problems related to it can be carried out by the authorities, which manage this urban system as a whole. They are the ones who can organize effective environmental monitoring. But at the same time, it should be emphasized that this does not imply the elimination of other structures. Organization in this case means, first of all, coordination of efforts of all structures and

comprehensive analysis of received information based on good knowledge of local conditions [13].

4. Socio-ecological monitoring of urban systems can be carried out when its program has a legal basis, and the planned measures do not contradict the norms of the current legislation. The real organization of monitoring involves the legal justification of the activity of a specific structure that will carry it out. 5. The environmental monitoring program must be based on a unified methodology. Only in this case, the results of the study of individual objects (urbanized areas) can be used to determine general patterns and develop scientifically based measures. Academician A.L. Kalabekov offers a unified method of environmental monitoring suitable for use in any city. He points out that modern studies of the state of natural ecosystems are based on the unity of their structural and functional organization [1]. However, the mechanical transfer of this methodology to the study of the urban area does not give satisfactory results. This is related to the specificity of the urban environment, the factors of its formation and structure differ from the natural one. Unlike the natural environment, social factors have always prevailed in the city, its conditions are largely created by the activities of one species - man. At the same time, it is quite possible to use a systematic approach in monitoring the urban environment, taking into account its specific features. Urbosystems are a type of natural-anthropogenic systems. Their condition is determined by a complex system of interaction of anthropogenic and natural factors affecting both structural and functional characteristics. Therefore, ecological monitoring of urban systems and the development of methods for their effective management should be based on the study of structural and functional organization, but not ecosystems, but urban systems.

Because there is no generally accepted opinion about the structure of urban systems at this time, urban building complexes, the spaces between them, and transport communications are considered as the main elements of the structure of urban systems [10]. However, despite the obvious reality of the existence of these structures, it is impractical to conduct environmental monitoring according to this principle. The results of such studies characterize only the distribution of pollutants in the "external" urban environment and changes in individual components (vegetation, fauna, etc.) due to anthropogenic load [14, 15]. The main element of the urban system - a person - does not fit well into the program of such monitoring. Unlike other organisms of urban systems, people do not live in specific urban biotopes: on the surface of buildings, between buildings, on the sides of transport communications, etc. The human habitat has a different character. People "consume the environment very selectively" [1]. That is, each person has his own habitat, the so-called "area of activity". There are not only individual, but also group areas of activity, which are a set of places visited during, for example, a week's life cycle. In this regard, the other side of the organization of the urban system - the functional one – deserves special attention. Its basis is the administrative management of the city. According to the analysis of literary data, a person is mostly a resident of a specific district. Residents living in the territory of one district can be considered as a single object (compare data characterizing the health of the population of individual districts). Environmental monitoring based on the administrative structure of the city provides a number of fundamental advantages. First, it allows to include in the procedure of environmental monitoring the results of socio-hygienic monitoring, which is carried out according to the administrative-territorial principle. Secondly, the real effectiveness of socio-ecological monitoring can be achieved when

its organizational and methodological principles are based on current legislation. Aligning the monitoring structure with the city management structure makes this process much easier. At the same time, the organization of environmental monitoring only on the basis of an administrative structure represents another extreme. To obtain adequate information about the state of the environment, it is necessary to study all the main elements of the urban system - atmospheric air, soil, etc. It is obvious that the zoning of the territory and the selection of sampling points should be carried out taking into account the urban topography and other factors not directly related to the management system.

Conclusions. According to the territorial principle, the following types of monitoring are differentiated - local (medical-biological, social-ecological), regional (geosystemic, agroecological) and global (biosphere, background). The program of socio-ecological monitoring, which is carried out at the local level, includes observations of changes in the content of pollutants with carcinogenic, mutagenic and other adverse effects.

In order to establish the ecological state of the territory, the content of hazardous environmental pollutants is determined:

- carbon oxides, sulfur dioxide, ozone, dust, heavy metals and radionuclides, aerosols, nitrogen, phosphorus, benz(a)pyrene, hydrocarbons (atmospheric air);
- radionuclides, heavy metals, pesticides, petroleum products, benz(a)pyrene, phosphorus, phenol, nitrogen, the level of mineralization and pH (surface water);
- heavy metals, radionuclides, benz(a)pyrene, pesticides, nitrogen, phosphorus (biota).

The level of radiation, noise, vibration, electromagnetic radiation and other harmful physical factors is also determined in the process of conducting monitoring studies of urban systems.

2. The main tasks of the urban system monitoring organization have their own characteristics. In this regard, three methodological aspects of creating effective monitoring that ensure safety and improvement of environmental conditions in cities can be distinguished:

- the object of organization and monitoring is the urban system with all man-made processes that have a negative impact on the environment;

- the main condition for urban system monitoring is city management;

- all the main components of the urban system are considered as a single structural and functional formation. The information base and monitoring of urban systems should be aimed at ensuring the three main subjects of city management and law: city authorities - citizens - professionals.

3. The application of the system of social and environmental monitoring contributes to the environmental safety of the population. In the process of its implementation, methods of controlling environmental mutagens, development and implementation of antimutagens (in harmful industries, in emergency situations during the liquidation of accidents), methods of controlling ecological and genetic factors (food and medical products), implementation of a demographic policy, medical and genetic consultations, including prenatal diagnosis of hereditary defects, etc.

4. In the process of socio-ecological monitoring of urban systems, the main indicators are the health status of city residents. With a systematic approach to the study of processes in the urban system, sanitary and hygienic indicators should be included in a single system for assessing the state of the urban environment. After all, in urban systems, a person is the main test object, and the state of health of city residents is an integral indicator of the comfort of environmental conditions.

References:

1. Ёоркіна Н. В. Екотоксикологічна та біоіндикаційна оцінка стану урбосистеми міста Мелітополь : автореф. дис. канд. біол. наук : 03.00.16 / Ёоркіна Надія Володимирівна; Державна екологічна академія післядипломної освіти та управління. Київ, 2017. 20 с.

2. Goddard M.A., Dougill A.J., Benton T.G. Scaling up from gardens: biodiversity conservation in urban environments. *Trends Ecol Evol*, 2010. 25:90–8.

3. Grimm N.B., Grove J.G., Pickett S., Redman C.L. Integrated Approaches to Long-Term Studies of Urban Ecological Systems / *BioScience*, Volume 50, Issue 7, 2000. P. 571–584, [https://doi.org/10.1641/0006-3568\(2000\)050\[0571:IATLTO\]2.0.CO;2](https://doi.org/10.1641/0006-3568(2000)050[0571:IATLTO]2.0.CO;2).

4. Johnson M., Munshi-South J. Evolution of life in urban environments, 2017. *Science*, 358 (6363): eaam8327; DOI: 10.1126/science.aam8327.

5. Ouyang J.Q, Isaksson C., Schmidt C., Hutton P., Bonier F., Dominoni D.. A New Framework for Urban Ecology: An Integration of Proximate and Ultimate Responses to Anthropogenic Change / *Integr Comp Biol.*, 58(5), 2018. P. 915–928. doi: 10.1093/icb/icy110.

6. While A., Whitehead M. Cities, urbanisation and climate change. *Urban Stud*, 50:13. 2013. P. 25–31.

7. Wong B., Candolin U. Behavioral responses to changing environments. *Behav. Ecol.*, 26, 2015. P. 665–73.

8. Yorkina N., Cherniak Ye. Ecological-coenotic analysis of phytocommunities of antropogenically transformed territories / C91 Moderní aspekty vědy: XIII. Díl mezinárodní kolektivní monografie / *Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o., 2021. str. 368-390.*

9. Yorkina N., Cherniak Ye. Educational aspects of the organization of ecological tourism in the Zaporizhia region / C91 Moderní aspekty vědy: XXXI. Díl mezinárodní kolektivní monografie / Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o., 2023. str. 316-336.

10. Yorkina N., Cherniak Ye. Environmental problems of Ukrainian cities (on the example of Melitopol) / The IX International Science Conference Innovative technologies in science and education. Jerusalem, 2021. P. 43-46. DOI - 10.46299/ISG.2021.I.IX.

11. Yorkina, N. Impact of technogenic pollution of urban environment on indicators of vitality of urban biota (mollusk fauna, soil mesofauna, epiphytic lichens). University Biological Sciences Bulletin. Seriya 16. Biologiya. 3, 2016. 73-80.

12. Yorkina N., Cherniak Ye. Medical and biological monitoring as an important condition for genetic safety of the population / The V International Science Conference Theoretical and scientific bases of development of scientific thought. Rome, 2021. P. 70-72. DOI - 10.46299/ISG.2021.I.V.

13. Yorkina N., Cherniak Ye. Regional and socio-ethical aspects of ecological monitoring of aerotechnogenic pollution of the city of Melitopol / The VII International Science Conference Modern trends in development science and practice, 2021. Varna. P. 61-63. DOI : 10.46299/ISG.2021.II.VII.

14. Yorkina N., Cherniak Ye. Solid household waste in the city of Melitopol: current situation and problems // C91 Moderní aspekty vědy: XIV. Díl mezinárodní kolektivní monografie / Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o., 2021. S. 783-800.

15. Yorkina, N., Zhukov, O., Chromysheva, O. Potential possibilities of soil mesofauna usage of soil contamination by heavy metals. *Ekológia (Bratislava)*. 38. 1, 2019. DOI:10.2478/eko-2019-0001.

ODDÍL 15. MARKETING

§15.1 BRAND COMMUNICATION IN CONDITIONS OF WAR (Skorokhod T., National Technical University of Ukraine Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute)

Introduction. The Russian-Ukrainian war of 2022 changed the coordinate system in which brands functioned. «War is an infernal elevator that lowered all of us, no matter what level of Maslow's pyramid we were on, to the level of basic needs» [1] and changing communications for these organizations. «In the 21st century, the nation of Ukrainians began to fight for its existence. The category «survive» (in different senses of this word) came to the fore» [2]. The conditions in which brands had to function were air raids, shelling, temporarily occupied territories, injured and dead, finding a balance between the pain of losses, a constant threat to be killed and the necessity to continue living and working. «War is a crazy stress for business. At a time like this, it is more important than ever to communicate with each other, to find words of support, to give hope to those who believe in you. Communications play a key role in this. They help reveal the position of the company, the brand, find support in society, rally staff and partners around urgent business tasks, preserve its spirit and collective energy» [3].

During the war, the consumers and clients of the brands also became different. They expect and demand from brands a clear position in the war, help, support, honesty. So, in the conditions of war, brands had to change the format of communication with their consumers, the tone of communication, the messages they spread through various communication channels, the values they broadcast to their audience. In the conditions of war, brands must tell their audience exactly what they are doing to win, to

communicate that they continue to work, supporting the company's team and the country's economy. «Now brands are trying to be useful, support Ukrainians and show unity with their audience. The weight of the social role of the brand has grown significantly. Someone supplies products for the elderly, someone restores a destroyed school, someone designs temporary modular houses for those who have lost their homes, gives their products to those in need, transfers a share of the profit to the Armed Forces» [2].

To stay in the infospace during wartime, a brand needs to be very active in its internal and external communications. Moreover, the war did not cancel the rules on which brand communication is based, but only strengthened their importance. In the conditions of war, communication is more important than ever. Correct communication of brands, businesses, government officials and each of us is also a weapon against the enemy [4]. «The war completely reshaped all the usual models of communication of Ukrainian brands – both with Ukrainians and with the world. Today, it is not enough to simply manufacture a product or provide a service, it is necessary to carry meanings and be a socially responsible business» [5].

Behavioral activism of brands in wartime communication

The participation of brands in communication at the beginning and during the Russian-Ukrainian war took place and is taking place in various formats, such as:

1. Pause in communication, silence, silent communication. A certain part of the brands stopped their activities and simply stopped addressing the audience altogether. Some brands were silent only in the first days, because they were engaged in relocation. This format of silent communication involves an announcement on behalf of the brand of the reason for the silence: «if the business has adapted to new conditions, the war, then in

addition to the position and changes in work, it is worth writing about the difficult points of adaptation and the reason for the long silence» [6]. Even if the business stopped before the victory of Ukraine, then the brand must tell its audience, consumers, customers, partners, employees about its position in social networks, explain the reasons for stopping work and only then switch to silence mode. Today, leaving accounts with the last update on February 23 is a moveton. Brands should not disappear from the information radar for a long time, and after a pause in communication, they should return to active communication with their audience, of course, if security conditions allow it. This is important in terms of maintaining an emotional connection with your audience. «Brands that have been silent for a long time since the start of the war have seen a significant decrease in reach and engagement, and an increase in the number of unsubscribes in social networks» [7]. To restore activity in social networks, it is enough for brands to publish a post with a national motivational attitude about starting work.

For example, as the Stylus brand did: «We have fully resumed operations and are ready to deliver orders. While the Russian ship is going to a known address... Our employees are gathering and going to work. So, we're happy to announce that Stylus is fully operational again! You can pick up goods at the drop-off point now only in Lviv, but they are about to open in Kyiv, Dnipro, Odesa and Ivano-Frankivsk, so stay tuned for updates...», or Bukovel: «Bukovel is your reliable rear. Ukraine has been heroically fighting and winning for almost two months. From the first days of the war, our resort became a refuge for displaced persons and a helping hand for soldiers and volunteers. Today, our victory is forged not only on the battlefield, but also in the rear, which works and thereby helps the army. Therefore, we have now decided to gradually resume work and expand the list of services. Let's wait for victory together!».

However, the reason for silence, a pause in communication, may also be the desire of the brand to hide its trade ties with the aggressor country or delay in formulating its position on the war. These reasons become the prerequisite and basis of reputational and communication crises. Yes, JASMINE Lingerie, a Ukrainian lingerie brand from Lutsk, did not voice its position on the war for 20 days. Moreover, the brand was accused of trading on the territory of the aggressor country, because social network users discovered the company's Russian website and a store in Yekaterinburg. When this communication crisis got out of control, the CEO and owner held a live broadcast on Instagram and denied the rumors about exports to the aggressor country, and an official statement appeared on the brand's page. The general director explained the silence about the war by the fact that she did not want to do PR on this topic. However, for most users and consumers, this has become a weak excuse. JASMINE Lingerie has been boycotted.

2. Careful or slow communication. This is a simple direct communication without special creativity of positions. Under conditions of slow communication, brands resort to certain periods in communication, constantly monitoring the appropriateness of broadcasted messages. For example, Comfy. In the first days of the war, the brand communicated only about what was working, in which cities and exactly how. About a month later, useful services for those who went abroad were added to the brand's communication. And the brand's product communications appeared only in April. These were only communications of popular positions, which are connected with the changed life in war conditions. The slowdown in own brand communication could be caused by the brand joining the general communication campaign «Ukrainian bravery» by the agency Banda. In this case, all content and communication were primarily generated through the concept

of «courage». As part of such a communication campaign, Comfy broadcasted a photo of a tank on which an employee with the call sign Comfy was fighting. It was another confirmation of the direct and sincere communication of the brand in the conditions of war about what it really believes in.

3. Active and bold communication. This format of communication can be defined as «communications that have turned from words into actions». It is about brands that actively broke into the information space with their support from the first hours of the war, about brands that made and are making significant contributions to victory. For example, Ukrzaliznytsia. The company, both in communications and in business, has demonstrated itself in the vein of «no matter what, we do our job and even more». The brand's communication channels reported that Ukrzaliznytsia launched free evacuation trains that take people from areas where active hostilities are taking place; which equipped wagons for the transportation of the wounded and other less mobile population groups; that the company's employees risked their lives by going to hot spots to save people; that among the employees there were those who died at the workplace [2].

Communication in the style of «everyone ran and I ran» or situational communication

Situational communication, situational marketing is a brand's response to events that are actively discussed in society and are of interest to its target audience. In the conditions of war, this format of communications is chosen by many brands. There is a certain information explosion in society, attention to a certain topic is growing strongly, and brands are trying to use this trending topic to generate their content and communications. At the same time, such an event or topic may have nothing to do with what the brands are doing. The task of the brand is to use the situation ethically. «Situational marketing is appropriate when there is a

clear position on a specific topic, when the «pains» and interests of the target audience are taken into account, when there is a creative component that generates real brand activism. ... In situational marketing, it is important to sound in unison with your audience and feel the line that should not be crossed. Sometimes it is better to remain silent than to try to earn a few extra hryvnias and say something stupid that will outrage people» [8].

In the conditions of war, the liberation of cities becomes a powerful topic for brand communications, for example, as was the case with the liberation of Kherson. The hype around this topic is understandable, because it is pride, joy and patriotism. So, you can find successful examples of brand communication.

Certain brands (such as Ukrposhta, Comfy, PrivatBank, Ukrzaliznytsia, EVA, Kyivstar, Intertop, Rozetka, MeestUkraine, Epicenter K, Podorozhnyk pharmacy chain, etc.) have added the symbol of this Ukrainian city – a watermelon to their logos (*Figure 1*).

Fig. 1. Situational communication with the help of logos

«Nova Poshta» offered a visual creative with a text inscription about its return to the city: «This is not a dream, not a dream – we are returning to...».

Fig. 2. Situational communication of the Nova Poshta brand

Certain brands have done product marketing taking into account the symbol of this Ukrainian city – watermelon. The Watsons brand reminded consumers of products with the aroma and smell of watermelon. The Farfor_home_decor brand was reminiscent of New Year’s toys in the shape of a watermelon. And the LovareUkraine brand decided to expand its product line with a new taste of watermelon for tea. PrivatBank offered its customers new virtual card covers with attributes of the liberated city (*Figure 3*).

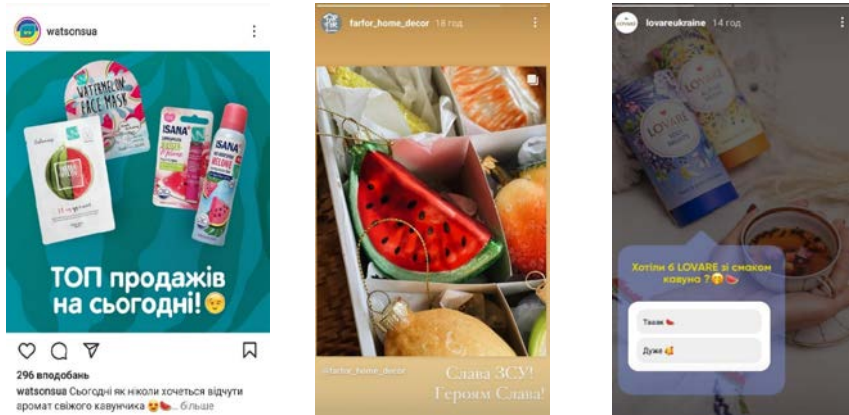
Channels of brand communications during the war

During the war, there was a significant change in the ways of information consumption. This applies both to searching for news and searching for information about brands. This type of

communication is characteristic of a «smartphone country» [9]. The war accelerated life and accelerated the pace of communication, the need for prompt, accurate information through an accessible channel for the consumer. Therefore, brands in the conditions of war must clearly define the amount of information that will be transmitted during a specific act of communication, what to postpone for publication later, and what to highlight right now – in news, newsletters, social networks, creatives.

Fig. 3. *Situational communication of Watsons, Farfor_home_decor, LovareUkraine brands*

Moreover, brands had to review their traditional communication channels, once again ask themselves the question «why and how do we want to communicate?» and based on this, choose platforms for communication. If the purpose of brands before and during the war remained the same – to entertain – then TikTok and Instagram will be appropriate channels of communication. If it is important for a brand to quickly inform its consumers about both company news and general social news, then Telegram will be the best platform. Facebook is appropriate for

brands to communicate with their consumers in the format of long texts and discussions.

During the war, brands should communicate with the target audience on the platforms that are most convenient for them. At the same time, messages on behalf of the brand should be simple, precise and clearly formulated, because consumers do not have time for additional, irrelevant information, information that does not relate to the concepts of «safety», «survival». Since a large number of consumers live in different contexts and different security conditions, brands have to adapt the format and communication channel depending on the consumer segment and the context of their lives at the current moment.

Taking into account the fact that the budgets of companies have decreased by 80–90%, it is advisable for brands to work with free communication channels in the conditions of war. «It is worth focusing on free channels developed in previous work (social networks, newsletters, website), and analyze whether paid channels that worked before the war (targeted, contextual, media advertising) are really appropriate and necessary» [10].

In the conditions of war, it is advisable for brands to reconsider targeting. To do this, you need to reanalyze your target audience, their habits, and living conditions. «The war changed the country and Ukrainians, so every brand needs to reacquaint itself with its audience. Where did consumers migrate? What are they interested in? What mood do they have and how far can they plan their lives? Such information will become a valuable basis for new communication activities and successful business operations. ... Ukrainians abroad and in Ukraine feel different emotions. Refugees abroad feel more confused and powerless compared to those who remain at home» [11]. It is important for marketers to understand this when crafting appropriate messages for their audiences. Angry and irritated Ukrainians will perceive the images

of a human victim in the war worse. And advertising campaigns require determined and fearless characters from both the civilian population and the military.

It is not advisable to set the geography of the displays in the territories where hostilities are taking place, temporarily occupied areas and newly liberated territories. Moreover, brands should carefully monitor the situation at the front and in the country in general, and stop advertising campaigns if they dissonate with public sentiment.

Communication channels, content format, targeting during the war should be divided according to consumer groups and the type of context in which they live today. For example, the audience of the brand can be formed by people who are in hot war zones, where pain, fear, inhuman fatigue and the desire to survive; people who managed to leave these zones, but who will not be able to recover from everything they experienced for a long time; people who live in settlements where missile strikes took place, but there were no fierce hostilities, who experience and feel various emotions, who have the strength to work, do, help; people who lived in safer places in Ukraine or moved to them or abroad even before the start of the active phase of the war: they have a lot of strength to act – to help and work, but in some places there may be some detachment from events.

Tone of Voice in brand communication during wartime

During the war brands should build ethical communication, show belonging to Ukraine and Ukrainian patriotism from a positive side. Nowadays, it is impossible to imagine entertainment content with a context far removed from the situation in the country. So, in wartime, brands learn to communicate with audiences in a new language relevant to wartime. That is, to talk about the war in such a way as not to lose yourself, the trust of the

audience and your country; to talk about the war in such a way as to bring victory closer [12].

Of course, the tone of voice for a brand must remain identical at all times, under all circumstances. «The form of addressing the audience and the style should remain unchanged, because this is the code of the brand. This also applies to the visual style: the brand must leave all the attributes in the form of a brand book, colors, font, logo. Unless, of course, he radically changed the product during the war» [13]. However, war can be an occasion for adjustments in tone of voice. A thoughtful tone can be replaced by encouragement and positivity. Tone of voice should convey to consumers that the brand cares about them. Business communication during wartime must keep the audience calm. For this, a balanced, constructive, decisive and energetic tone of voice of brands is appropriate. Brands should not sow panic among consumers with their publications. «Tone of voice is a call to battle. If anger and pride are the main emotions of Ukrainians during the war, then the communication from the company to its customers should be appropriate. Since the beginning of the war, there have been no sad songs about the destitute victim of aggression. On the contrary, at the international level, «Courage» has become the brand of Ukraine. Marketers should feel this mood of their customers and build appropriate communication» [11].

When choosing or changing the tone of voice in wartime, brands should consider the psychological state of their consumers. «Someone is abroad in a calm environment and atmosphere, but at the same time feels lonely and homesick, someone is in the western regions, but still worries about their safety, and someone is close to the war zone, in difficult conditions, in the occupied territories. Therefore, before communicating about anything, it is worth making sure that the representatives of the target audience correctly understand the content and tone of the message and will

react to it in the same way. It is worth moving away from the cheerful and carefree tone of communication, if the brand used it before the war, changing to a calmer and more restrained one that corresponds to the current context» [14].

The tone of voice of brands during the war should convey the sincerity and social responsibility of brands in supporting Ukraine. Brands should honestly talk about their contribution to the victory (helping the front, weaving camouflage nets, donating, volunteering, etc.), guarantee additional responsibility for the comfort of customers (publications about curfews, traffic restrictions, shortage of goods, bomb shelters that are next to stores, offices, enterprises, etc.). It is equally important for brands to convey their usefulness to consumers in publications. Thus, the Ukrainian women's clothing brand TM byMe reformatted part of its production for the tailoring of body armor. The brand makes its help public, because such publicity consolidates the understanding that helping others in any way available to you is not an exception to the rule, but the new normal for everyone in the conditions of war. The Marsala shoe brand began to sew tactical boots instead of fancy shoes. The IT product company OBRIIO publishes posts with free resources for training Ukrainians, conducts online webinars, talks about the professional paths of employees and shares advice on social networks, provided free access to the platform for automating marketing processes AdBra using the promo code «Glory to Ukraine» [15]. Robota.ua created a chatbot for job search, launched regional Telegram channels for job search, publishes selections of current vacancies for medical workers, volunteers, selections of urgent remote vacancies, selections of urgent vacancies for drivers, etc., publishes useful articles and materials for employers and job seekers, releases a series of webinars, encouraging job seekers and continuing to work in such difficult conditions.

Communication in the conditions of war should be with a focus on what is approaching victory. However, you can't talk about war every day, but you have to do something every day to win. It is not necessary to write about front-line events all the time, the brand needs to talk about the specifics of work in new realities, open the curtain and share with consumers urgent problems – whether it is a failure of supply, a stoppage of production or a lack of funding, or like the Kyiv natural wine company Sabotage Wine, which at the beginning of the full-scale war, she honestly announced that they no longer have a designer, so until the moment of victory, they will post simple pictures drawn in Paint on their Instagram. The brand's sincerity will help make its audience more loyal. So, brands need to «tell about the life of the company, the brand, how they kept the team or, on the contrary, lost it, how they rebuilt their business processes, reformatted the product, service, who went to the front, etc. There should be enough of this communication to give the audience a complete picture of the brand's life during the war. And now the market entry of a new product can become a full-fledged information drive, while the rest of the brands are silent. If before the war it could be regarded as advertising, today it will be perceived as an instruction for action and motivation of others» [13]. If a brand finds itself at the epicenter of events, for example, is forced to relocate production from a zone of constant shelling, it is appropriate and correct to use it as an information drive, as a reason to get closer to customers who will sincerely support the fate of team [16].

Content strategy of brands in wartime communication

In the conditions of war, certain industries require major changes in communications. «Everything that is not related to the economy and the economic front, everything that is not related to the provision of aid or the provision of life for people or the army – these are businesses and topics that have become much less

relevant for the population and generally for perception. Communication that divides people, provokes negative, unconstructive emotions, causes disputes in society and distracts us from unity and the desire to win is unacceptable» [1].

In order to communicate with consumers in this new and highly complex environment, brands need to be empathetic and consider context. «In a society that is going through the ordeal of war, it is no longer enough for brands to simply have a communication strategy in order to communicate with people: it is necessary to be truly sensitive and empathetic, to sincerely sympathize with and feel for your audience. Because people in Chernivtsi, Zaporizhzhia, and Kharkiv live their own stories of the war, with their own key events and reactions to them, although all this happens against the common background of general resistance» [17]. In addition to the context, brands in war conditions should adapt their content strategies as much as possible to new realities.

Traditional division of content into branded content (information about the company, products, services, promotions, calls to purchase); fan (jokes, quotes, situations); the one that is for sale; interactive (contests, quizzes, charades, etc.) is not appropriate. Brands should distribute content by groups such as

- social / military-social brand content: national brand position, information about volunteering, support of the Armed Forces, transfer of funds to the Armed Forces, discounts for Ukrainians, consumer assistance, new adapted services/goods/pricing, HR information on team support, assistance victims,

- supportive / supportive-victory brand content: affirmations, quotes, fan pictures, humor (if appropriate), military-themed memes, situations, inspirational video content, content about victory, development and peace, «what do we miss the most» or «what we will do after victory»

- useful brand content: selections of useful articles/telegram channels/products/services, safety tips, life hacks for adapting to new realities

- up-to-date and useful: notification of the company's operation or suspension, a list of active sales offices, their schedule and current contacts, a list of bomb shelters near your facility.

It is not appropriate for brands to post neutral or entertaining content during a war. «War is an incredibly difficult emotional test. Every day the best of us die at the hands of the enemy – this fact should push brands to adopt certain filters. Each message, publication during brand communication should pass through a much finer sieve of censorship than before» [18].

Rules of wartime brand communications

Brand communication during war affects the representation of war as a whole. «The use of camouflage and other military attributes, the exploitation of images of destroyed and mutilated cities, the blurring of the terms «hero» or «heroine» – all this distorts the war, nullifies its historical significance, and devalues the experience of victims among the civilian population and the military. Moreover, such creativity not only does not help brands to sell, but also destroys their reputation» [19]. The use of military terminology by brands («Bayraktar», «Victory», «Javelin», «Stinger», etc.) is considered «parasitism on things that inspire Ukrainians», speculation on values [10]. The use of war terms in advertising, marketing, and brand communications blurs the boundaries between war with all its pain and fear and (relatively) peaceful life. Therefore, the concept of the army, the protection of the state loses its primary meaning. The use of Ukrainian symbols should also be measured and without abuse.

In times of war brands need to check their communications for ambiguous wording, inappropriate humor, and outright disregard for war. Brand communication should take place in

parallel with the monitoring of the information field. Accordingly, a brand cannot publish a meme if the consumer's feed contains terrible news about the events of the war. In this regard, the rule «remove what turned out to be inappropriate» becomes especially relevant. If a tragedy happened half an hour after a certain publication, the brand should not be afraid to delete it or postpone it, postpone it, apologize.

Brands should communicate in the socio-cultural plane, focus on the development of Ukrainian culture and try to spread knowledge about it with the help of brand communication. So, the PokerMatch brand made a digital hero, a cyber volunteer, a brand mascot – the dragon Dragobrat (*figure 4*). The concept of the mascot involved his identification with the brand's volunteering team.

Communication during the war becomes more complicated due to increased demands on the social mission of brands. Consumers believe that through their decision to buy a particular product, they will be able to influence social and even political development. That is why responding correctly to socio-political events and communicating about your values is now a vital necessity for every brand.

Fig. 4. The mascot of the PokerMatch brand is the dragon Dragobrat [20]

Brands need to be very careful in the information space during the war and follow certain rules, including:

- «to abandon the strategy of silence and avoidance of public topics that «do not concern» the brand
- not to parasitize the war and not to use information drives related to it, where it is unnecessary and inappropriate
- be careful with decorative techniques, such as the use of blue-yellow colors, sunflowers, other Ukrainian symbols or military identities in an inappropriate context
- demonstrate a transparent and understandable political, social, environmental and cultural position and confirm it with actions that benefit people
- fulfill what the company promises in its key communication message, refrain from unnecessary promises
- try to make the brand more human and open – change the focus from the consumer to the person. Do not demonstrate a desire to expect profit from every touch with a consumer
- maintain optimism and gently entertain, for example by offering appropriate wartime humor» [21].

A series of rules on how not to use the context of war in communication with the audience was developed by the Kyiv creative agency «Patsany Agency». In particular, it is forbidden to use military attributes for brand communications in wartime where they are inappropriate; use the concept of «hero» for the wrong purpose; choose crushed buildings and shelled cars as locations for photo sessions and visual content. Before referring to the military, forming a certain image of the military and highlighting their real life, brands should consult with them – how correctly the brand understands the context [22]. Brand communications should transparently convey information to consumers about how the brand helps in war conditions and where the funds collected for assistance on behalf of the brand.

Public communications agency Perfect PR, together with the European Business Association, has collected in the brochure «How to communicate in wartime» the main tips on how to keep brands in touch with different audiences in order to maintain contact and be as useful as possible in wartime brand communications. For brands at war, it is important to communicate regularly and always be in touch with their consumers; distribute only verified information from official sources; show an attitude towards what is happening and towards people who find themselves in a difficult situation; to explain what the brand does and will do to help the country and employees; to be honest, open, sincere, try to respond quickly to important events and communicate them; to understand what concerns the target audience the most, what it needs now, to communicate with the target audience on the platforms that are most convenient for it; make messages simple, precise and clearly worded, provide support and empathize with consumers [23].

Effectiveness of wartime brand communications

The effectiveness of wartime communications is measured by actions and how transparently, honestly and sincerely the brand tells its consumers about these actions, about helping the country during the war. However, media analytics tools will also be useful for brands, with the help of which you can track the number of brands mentions in the media field and calculate media effectiveness indices. In particular, in brand communications, it is advisable to use the «Share of Voice» indicators (the ratio of the number of publications about the brand to the total number of publications; it is used to compare activity relative to competitors, comparing the roles of mentions and publications in targeted and non-targeted media); Media Visibility (an indicator of the visibility of the company in the media; takes into account the characteristics of the publication (the role of mention, tonality, news making) and

the characteristics of the publication (type and level of media); Media Quality (an indicator of the quality of communication; allows to evaluate the aggregated quality of the brand's publications for the period); Media Favorability Index (the ratio of the number of positive to negative messages; characterizes the media's loyalty to the brand and takes into account the tone of publications)» [24].

In times of war, it is important for brands to clearly define and broadcast their position and conduct communications while preserving the brand's reputation. Therefore, it is advisable for brands to calculate the level of trust. R-index is a combined metric that is supplemented by sociological research, helps to understand the impact of media activity on changing the consciousness of consumers, shows the quality of the media field and the real level of trust/recognizability of the brand [2].

Conclusions. Being a Ukrainian brand in times of full-scale war means being desperate and brave, sometimes vulnerable or strange, but always ready to adapt. In wartime conditions, in conditions of fear, danger, shelling, losses, air raids, Ukrainian brands not only continue their activities, support the country's economy, engage in volunteerism, but also communicate with their consumers, support them and set them up for victory. Brand communications become another kind of weapon, using which brands demonstrate their social responsibility, their civic and business position. In the conditions of war, clear communication algorithms do not work, planned content strategies do not work. Brand communication acquires situational characteristics and is not always stable. Brands often resort to silence, silent communication, a pause in communication, or slow, cautious wartime communication. Few brands at war have the resources for active and bold communication that necessarily goes beyond text, visuals, and into concrete actions.

In the conditions of war, the rules of communication change. Brands are making adjustments to their content, abandoning entertainment, fan, interactive content, and presenting consumers with social, military-social, supportive, supportive-victorious, useful, relevant-useful content. A significant percentage of the information broadcast by brands in wartime is about the brand's activities in new conditions, its participation in volunteering, the history of the brand and its employees, and useful advice for consumers.

In connection with the change in the context (geography, material condition, habits, etc.) of consumers' residence, brands are thinking in more detail about the use of certain communication channels in accordance with the concentration of users there. In addition, brands are learning to communicate with audiences in a new language relevant to war. That is, to talk about the war in such a way as not to lose yourself, the trust of the audience and your country; to talk about the war in such a way as to bring victory closer. Tone of voice of brands becomes balanced, decisive, energetic and conveys sincerity, social responsibility of brands in supporting the country.

Wartime communications are characterized by a higher demand of consumers in the perception of information. Therefore, brands should think through all aspects of communication, its regularity, take into account the expediency of spreading certain messages, types of content, apply various methods for evaluating the effectiveness and appropriateness of brand communications in war conditions.

References:

1. Iryna Kachura, Vice President of Marketing of Carlsberg Ukraine, talks about working in wartime, marketing and the new reality. *Marketing Media Review* : website. URL: <https://mmr.ua/show/vicprezidentka-z-marketingu-carlsberg-ukraine-irina-kachura-pro-robotu-v-umovah-vijni-marketing-ta-novu-realnist>

2. Ukrainian experience: brand communications during the war. *Cases.media*: website. URL: <https://cases.media/article/ukrayinskii-dosvid-komunikaciyi-brendiv-pid-chas-viini>

3. Chirva Victoria Business continues to communicate during the war. *Edialog Media* : website. URL: <https://edialog.media/uk/2022/06/10/>

4. Kovalenko Maryana Weapons against the enemy: how to communicate in conditions of war. *Dyvys.info* : website. URL: <https://dyvys.info/2022/04/28/zbroya-proty-voroga-yak-komunikuvaty-v-umovah-vijny/>

5. Plys Anastasia The power of three: the history of the creation of the ETER communication agency. *Nashkiev* : website. URL: <https://nashkiev.ua/business/sila-troh-istoriya-stvorenniya-komunikatsiinoi-agentssii-eter>

6. Somova Olya How to communicate with clients during the war. *Web-promo* : website. URL: <https://web-promo.ua/ua/blog/vedenie-kommunikacii-s-klientami-vo-vremya-vojny/#>

7. Kostrubska Alla The last post in social networks on February 23 is bad. 5 Tips for Brands to Communicate with Customers in a Time of War. *Mc.today*: website. URL: <https://mc.today/uk/blogs/ostannij-post-v-sotsmerezhhah-23-lyutogotse-pogano-5-porad-yak-brendam-spiлкуvatisya-z-kliiyentami-pid-chas-vijni/>

8. Kostya Serhiy Brand communication during the war: is it worth hyping or not?. *Marketing Media Review*: website. URL: <https://mmr.ua/show/brend-komunikaciyi-pid-chas-vijny-vartohajpuvaty-chy-ni>

9. Kostya Serhiy It is impossible to talk only about the war all the time. So how to communicate correctly now?. *Biz.nv*: website. URL: <https://biz.nv.ua/ukr/experts/komunikaciji-pid-chas-viyini-shcho-potribno-vrahuvati-shchob-ne-pomilitisya-ostanni-novini-50262302.html>

10. Anya Sidelnikova How to do marketing during the war. What to optimize, how to communicate, what to prepare for. *Skvot.io*: website. URL: <https://skvot.io/uk/blog/marketing-during-the-war>

11. Courage is our brand. How marketers work during wartime. *Kyivstar Business Hub* : website. URL: <https://hub.kyivstar.ua/news/smilyvist-nash-brend-yak-marketologam-praczyuvaty-pid-chas-vijny/>

12. Tone of voice during the war. How to talk about war in such a way as to bring victory closer. *Skvot.io* : website. URL: <https://skvot.io/uk/blog/war-tone-of-voice>

13. Mochalova Lyubov Wartime communications. How to interact with the audience as a business. *The Page* : website. URL: <https://thepage.ua/ua/experts/yak-biznesu-komunikuvati-z-auditoriyeyu-pid-chas-vijni>

14. B2B and B2C communications during the war. *Commercialproperty* : website. URL: <https://commercialproperty.ua/interview/olena-yakovenko-prcom-v2v-ta-v2s-komunikatsii-v-period-viyi/>

15. Khrystyna Savchuk How to communicate during war. The OBRIO experience. *Ain* : website. URL: <https://ain.ua/2022/06/29/yak-komunikuvaty-pid-chas-vijny/>

16. Kushnir Darya How to properly communicate as a brand during war. *Speka Media* : website. URL: <https://speka.media/dumki-pro-brend-komunikaciyu-pid-cas-viini-p112xp>

17. Emotional creativity of brands in war conditions: permitted and prohibited techniques. *Restorator* : website. URL: https://www.restorator.ua/post/war_brand_emotions

18. How Ukrainian brands do not lose face during the war. *Channel 24* : website. URL: https://24tv.ua/viyna-ukrayini-yak-zminivsysya-marketing-vitchiznyanih-kompaniy_n2166315

19. «Don't put the war on promo». How to ethically work with creativity during the war – advice from creative agency Patsany. *Vctr.media* : website. URL: <https://vctr.media/ua/yak-etychno-praczyuvaty-z-kreatyvom-pid-chas-vijny-porady-kreatyvnoho-agentstva-patsany-146508/>

20. How brand communication changed during the war. Interview by the PokerMatch team. *Marketing Media Review*: website. URL: <https://mmr.ua/show/yak-zminilas-komunikacziya-brendiv-pid-chas-vijni-interv-yu-komandi-pokermatch>

21. Kateryna Kryuchko Wartime marketing: how did consumer behavior change during the war? Is a brand necessary in wartime? How should the approach to marketing change? *Cases.media*: website. URL: <https://cases.media/article/marketing-voyennogo-chasu-doslidzhennya-havas-village-ukraine>

22. 10 recommendations for a conscious and ethical attitude to war and the use of military images in the commercial promotion of products and services. *Patsany Agency* : Facebook page. URL: <https://www.facebook.com/wearepatsany/posts/pfbid02Tif29LF8YraLNsZvqZBh2gZYgk3oNaDgpwA87eXodS3gW6GZgt55erJ5FHToZSal>

23. «How to communicate in conditions of war» : brochure. *Public communications agency Perfect PR* : Facebook page. URL: <https://www.facebook.com/PerfectPRUkraine/>

24. Key metrics, risks and numbers. How to conduct brand media analytics during war – LOOQME CEO column by Oksana Kononova. *Vector*: website. URL: <https://vctr.media/ua/yak-provodyty-medianalityku-brenda-pid-chas-vijny-kolonka-seo-looqme-oksany-kononovoyi-138468/>

Vydavatel:

Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.
se sídlem V Lázních 688, Jesenice 252 42
IČO 03562671 Česká republika

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek XXXII mezinárodní kolektivní monografie

Podepsáno k tisku 9. červen 2023
Formát 60x90/8. Ofsetový papír a tisk
Headset Times New Roman.
Mysl. tisk. oblouk. 8.2. Náklad 100 kopií.